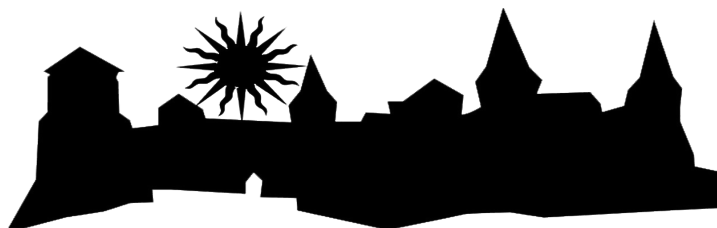

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільська міська організація Національної Спілки Краєзнавців України

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**V Всеукраїнська науково-практична конференція
приурочена
125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника**

Кам'янець-Подільський
2015

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

**Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 9 від 21.09.2015 р.)**

Рецензенти:

- С.В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник
Львівського історичного музею
- Л.І. Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології
НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- В.С. Травінський**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
(відповідальний редактор)
- Н.М. Рибчак**, завідувач організаційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника
- І.О. Старенький**, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника, начальник постійно діючої археологічної експедиції
«Кам'янець» ДП ОАСУ «Подільська археологія»
- А.Ф. Гуцал**, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О.Б. Комарніцький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-
Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського
міського осередку Національної спілки краєзнавців України
- О.Л. Баженов**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та
правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О.Д. Могиллов**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології
НАН України
- Б.С. Строць**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-
дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
- А.Б. Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної
конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута»,
2015. – 324 с.

ISBN 978-966-2771-76-3

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і
студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених
даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

ISBN 978-966-2771-76-3

125

років

Кам'янець - Подільський
державний історичний
музей - заповідник

1890 - 2015

www.muzeum.in.ua

Зміст

Секція 1. Давня археологія України

1. Ільків М. Хотинський скарб бронзових предметів латенської доби	6
2. Мезенцева І. Комплекс озброєння скіфського часу з розкопок В.В. Хвойки Пастирського городища (по матеріалах експозиції НМІУ)»	11
3. Могилов О. Рослинні мотиви в вузничному уборі скіфського часу	14
4. Якубенко О. Антропоморфна пластика з пізньотрипільських поселень у с. Жванець.....	22
5. Захар'єв В. Рідкісні трипільські артефакти з околиць м. Городок на Хмельниччині.....	32
6. Русий І. Дослідження нової пам'ятки черняхівської культури порубіжжя Південно-Західної Волині і Північно-Східного Поділля	35
7. Старенький І. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського	47
8. Ткачук Т. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів В II і С I на Поділлі.....	52
9. Трембіцький А. Трипільське поселення у селі Круті Броди Яромлинецького району	58

Секція 2. Середньовічна археологія України

1. Терський С. Кочівники Північного Причорномор'я та формування спорядження слов'янської кінноти у VI-XI ст. (за археологічними даними).....	64
2. Фіголь А. Металопластика Давнього Галича.....	70
3. Баюк В. Луцький замок у світлі археології	74
4. Білас Н., Конопля В. Ранньослов'янські пам'ятки Білосточчя.....	78
5. Вовкодав С., Юрченко О. Пам'ятки першої половини I тис. н.е. в околицях с. Лецьки на Переяславщині.....	85
6. Дідух Л. Давньоруські хрести-тільники з Княжої Гори (на матеріалах НМІУ).....	95
7. Овчинников Ю. Давньокиївські укріплення IX-XIII століття.....	105
8. Пивоваров С., Калініченко В. Бронзобійні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти).....	109
9. Прохненко І. Кахляна піч 4 Королівського замку Нялаб.....	117
10. Прядко О. Давньоруське городище Піщане на р. Супій	124
11. Пшеничний Ю. Городище Медунова гора біля с. Мирогоща і пов'язаний з ним мікрорегіон в слов'яно-руський час	129
12. Панишко С. Місце Арматнівського городища у класифікації укріплень П.О. Раппопорта.....	138
13. Стрельник О. Гривна «радимичського» типу (XI ст.) в експозиції Національного музею історії України.....	143
14. Федоришин М. Булава «клевець» чи булава «гачок»	147
15. Ясновська Л. Давньоруські старожитності округи літописного Городця Остерського в дослідженнях XIX – початку XX ст.....	151

Секція 3. Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

1. Бондар О. Муровані оборонні комплекси на території Чернігово-Сіверщини у XVII-XVIII ст.....	156
2. Вінюкова В. Роль оборонних церков в захисній системі Кам'янця-Подільського XVI- XVII ст.....	163
3. Ганусевич Н. Підземні переходи міста - один із елементів фортифікації Збарзького замку.....	164
4. Дзісяк Я. «Мирний час» фортифікацій південно-західного Надзбруччя: XVIII – поч. XX ст.	170
5. Морикіт Б. Європейський досвід приватної власності на історичні замки. Юридичний та культурологічний аспекти	176
6. Осадчий Є. Замок Бачівськ.....	179
7. Пеляшенко К. Особливості фортифікації Циркунівського городища.....	183
8. Підствка Р. До питання спорудження замкового палацу Язловця: іконографічна ретроспектива	188

9. Федунків З. Рожнятівський замок: історія та архітектурно-планувальна характеристика в світлі відомих і нововиявлених джерел	193
10. Олійник Т. Еще раз к вопросу о методике описания античных каменных кладок Северного Причерноморья – в связи с некоторыми проблемами реконструкции ископаемых строительных остатков	200
11. Нестерова Т. Новые исследования архитектуры Сорокской крепости, замка XIV века.....	210

Секція 4. Еволюція фортифікації XIX-XX ст.

1. Зимницький П. Ткачов А. Артилерійські довготривалі вогневі споруди лінії Арпада.....	219
2. Федорів Т. Чортківський замок та палац у контексті створення та діяльності Фундації ім. Ієроніма Садовського	222
3. Ющенко М. Печерні Сховища Миколаївського тет-де-пону.....	226
4. Каленська А. Каленська А. Линия Молотва: Струмиловский Ур № 4.....	230

Секція 5. Пам'ятки військового зодчества сьогодні. Проблеми збереження, реставрації та музеєфікації фортифікаційних споруд

1. Верхотурова М. Огляд колекції гаківниць Львівського історичного музею.....	234
2. Жукова О. Створення ансамблевих музеїв на основі фортифікаційних споруд в Україні як метод їх музеєфікації	239
3. Захар'єв В. Семенчук С. Археолог і фортифікатор Олексій Глушок (1985-2008): здобутки і нездійснені задуми (до 30-річчя з дня народження)	244
4. Парацій В. Замки Тернопілля через дослідницьку та популяризаційну інтерпретацію А. Чоловського	250
5. Петрик Н. Пам'ятки озброєння у фондах Музею Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові.....	259
6. Стрельник М. Використання матеріалів новітніх досліджень (2005 – 2011 рр.) території Десятинної церкви у виставковій роботі Національного музею історії України	264

Секція 6. Історіографія археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

1. Біляєва С. Фіалко О. Історія археологічних досліджень Білгород-Дністровської фортеці	269
2. Креховський І. Археологічні дослідження Галицького замку. Минуле і сьогодення	275
3. Кибалюк М. Українське Поділля. До витоків історії краю.....	279
4. Кукса Н. Руїни підмурків Кам'яної споруди замку Хмельницьких у Суботіві: минуле, реалії, перспективи.....	284
5. Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942-1943 рр. (за матеріалами НМІУ).....	288
6. Ситий Ю. Дослідження укріплень на Черніговщині	295
7. Трембійський А. Археологічна Рекогносцировка Костя Кржемінського по берегах річки Жванчик у 1929 р.	300

Секція 7. Нумізматичні матеріали в історії Правобережної України

1. Дашко О. Монети Сигізмунда II Августа (1544-1572) в експозиції «Історія грошей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	306
2. Карбовська Ж. Срібні монети скарбу XV ст. із с. Гуменці – в експозиції «Історія грошей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	310
3. Савицька Н. Нумізматична спадщина Ю. Сіцінського в експозиції «Історія грошового обігу на Поділлі». Арабський дирхем IX-X ст.	313
4. Бакалець О. Шапринський В. Лесько О. Скарби західноєвропейських монет другої половини XVI – першої половини XVII ст. з с. Яромерки Городоцького району Хмельницької області	318
5. Ляшко Ю. Жіноча прикраса доби козаччини	322

Секція 1. Давня археологія України

Микола Ільків

кандидат історичних наук,
директор Чернівецької філії «ОАСУ»
Інституту археології НАН України
м. Чернівці

ХОТИНСЬКИЙ СКАРБ БРОНЗОВИХ ПРЕДМЕТІВ ЛАТЕНСЬКОЇ ДОБИ

У 2015 р. західніше м. Хотин на правобережжі Середнього Дністра виявлено скарб бронзових виробів латенського часу. До його складу входили 24 цілих і фрагментованих предметів: уламки казана, металеві стержні, деталі пояса, бронзові бляхи загальною вагою близько 2,8 кг. Попередньо в комплексі виділено скіфський і кельтський елементи й датовано його в межах III-II ст. до н.е.

Ключові слова: скарб, казан, пояс-ланцюг, злитки металу, Середнє Подністров'я, скіфи, кельти, елліністична доба.

Доба раннього заліза у Середньому Подністров'ї представлена пам'ятками західноподільської групи скіфського часу та лукашівської культури. Їх старожитності вивчаються більше століття, що дозволило сформувати значну джерельну базу. Проте багато питань продовжують залишатися нез'ясованими та дискусійними. Це стосується, приміром, значного хронологічного розриву між датуванням двох спільнот, оскільки пам'ятки західноподільської групи традиційно датують не пізніше початку V ст. до н.е. [19, с. 422-423; 1, с. 306, рис. 155], а лукашівської – не раніше кінця III ст. до н.е. [18, с. 90-93], що породжує «білу пляму» в минулому регіону. Актуальною залишається проблематика германських, гето-фракійських, кельтських впливів, а також ймовірного зв'язку певних археологічних об'єктів з конкретними історичними подіями та процесами.

Новий комплекс доби раннього заліза – умовно скарб – виявлено навесні 2015 р. за 4 км західніше м. Хотин Чернівецької обл. у лісі, що знаходиться по лівому березі р. Варниця – малої правої притоки р. Дністер.

До складу скарбу входить 24 цілих і фрагментованих предметів (43 одиниці): уламки казана, литі й проковані металеві стержні, деталі поясної гарнітури, орнаментована бляшана накладка та різана бронзова бляшка із залізними заклепками. Загальна вага знахідок дорівнює близько 2,8 кг.

Фрагменти литого бронзового казана представлені 8 одиницями, 6 із яких сідають по лінії розлому, формуючи 2 частини (рис. 1, 1-4). Очевидно, що всі шматки належали до однієї посудини, яка характеризується потовщеними, горизонтально відігнутими назовні вінцями шириною 0,9-1,3 см. Товщина бокових стінок нерівномірна, переважно збільшується від 0,2 см у нижній частині до 0,4-0,5 см під вінцями. На двох фрагментах вінець присутні округлі у перетині основи від вертикальних вушок-ручок (рис. 1, 1, 2). Під однією з них на боковинці тулуба – сліди ремонту у вигляді двох латок ззовні та зсередини розмірами, відповідно, 6,6×5,9 см і 6,8×6,3 см і товщиною до 0,5 см (рис. 1, 1). Вага фрагментів казана дорівнює 593,6 г (17,8+66,8+69,6+70,9+73,9+76,0+80,1+138,5 г).

Шматки посудини містять сліди навмисного подрібнення шляхом деформації та ударів твердим предметом, через що визначити діаметр вінця складно. Попри фрагментарність виробу є підстави ідентифікувати його як литий казан з округлим тулубом, ледь розширеними вінцями, двома (?) вертикальними ручками та, скоріш за все, ніжкою-піддоном.

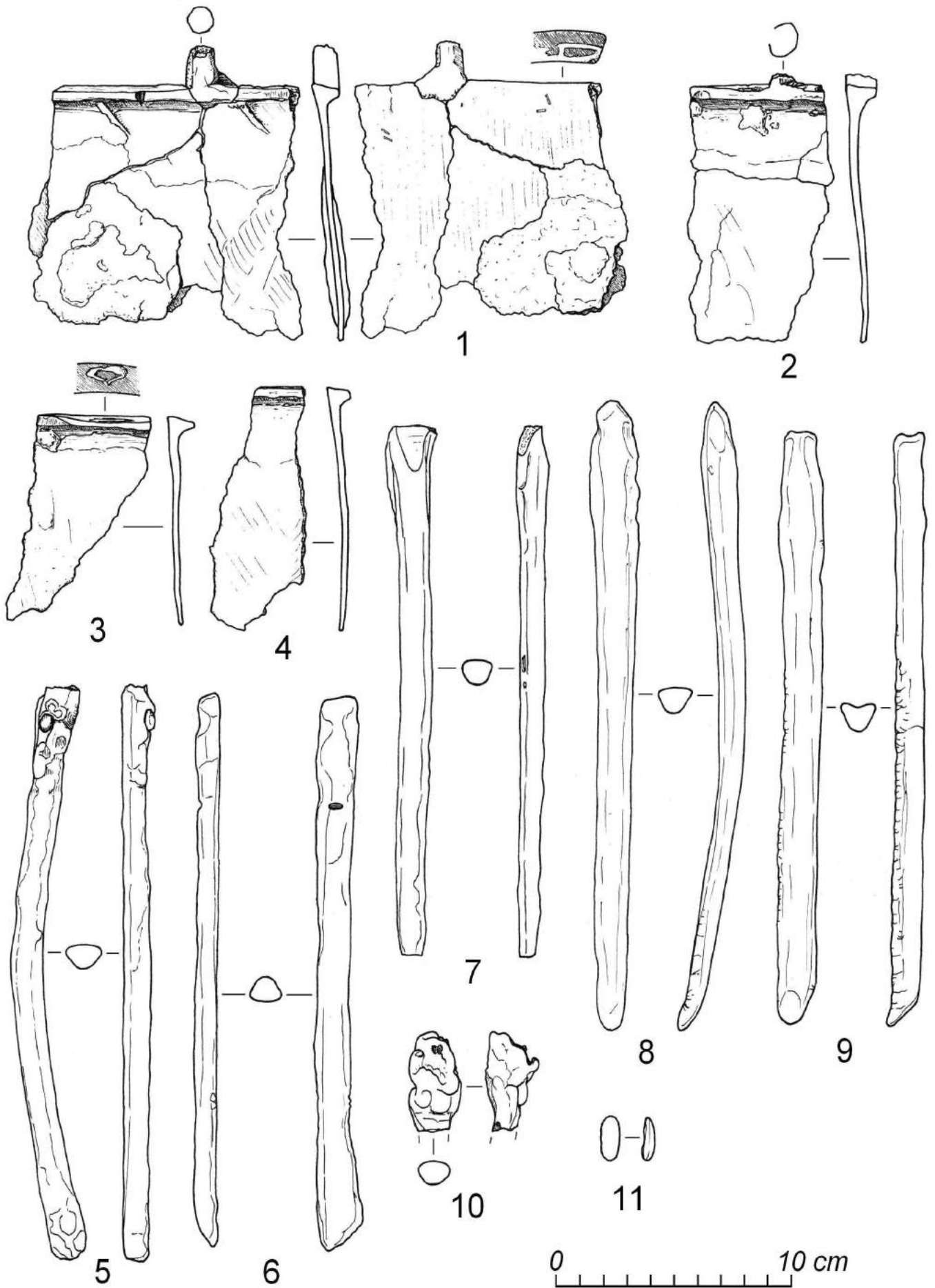

Рис. 1. Бронзові речі з Хотинського скарбу

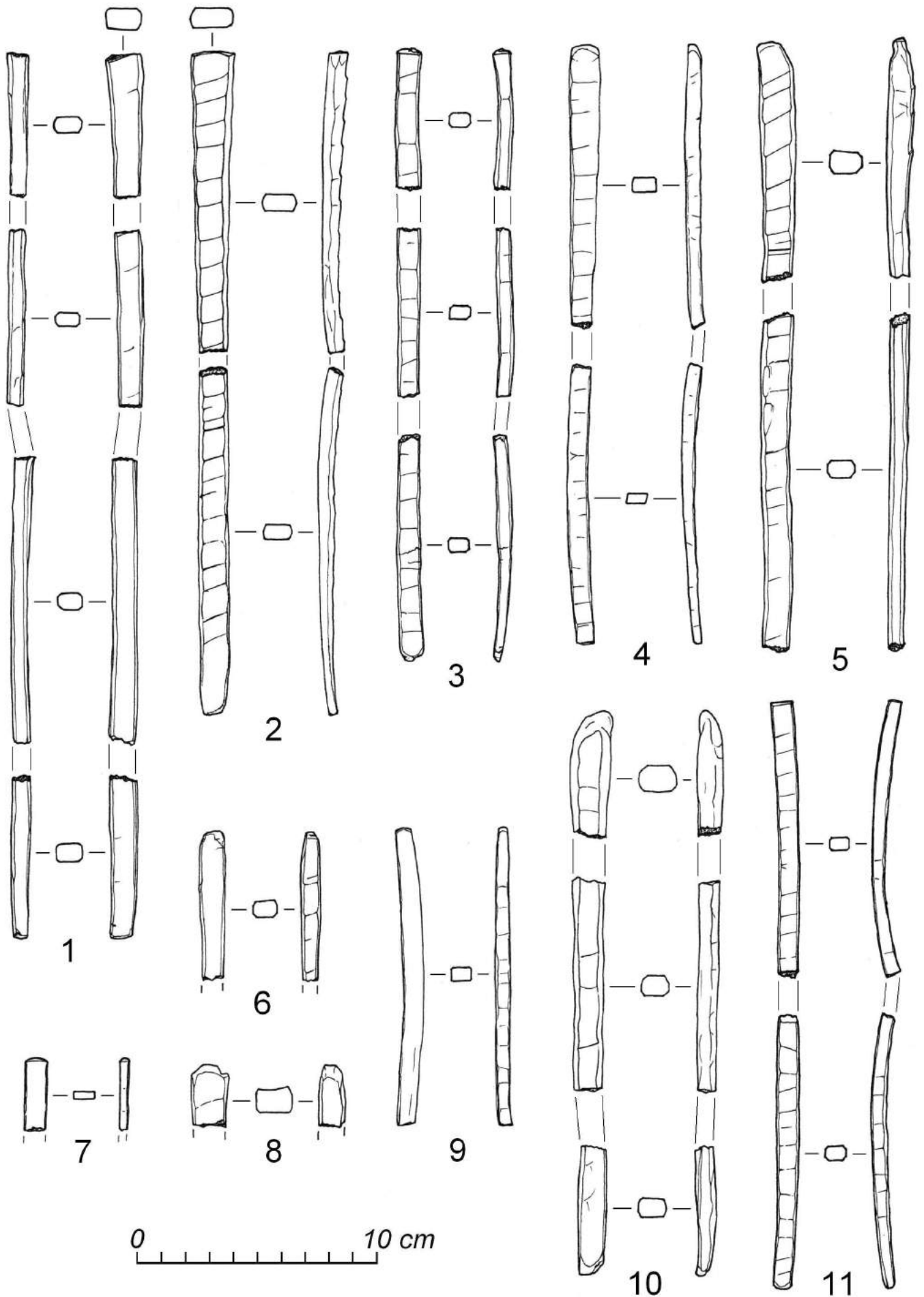

Рис. 2. Бронзові речі з Хотинського скарбу (продовження).

За цими формальними ознаками дана знахідка загалом характерна для старожитностей скіфо-сарматського часу на півдні Східної Європи [4; 5], а з огляду на супровідний контекст й історико-культурну ситуацію в регіоні зі значною долею умовності може бути віднесена до скіфських казанів групи С за О. Ромашко [17, с. 46] і попередньо датована IV-III ст. до н.е.

Одними із найближчих екземплярів територіально й, можливо, морфологічно є 2 випадкові поодинокі знахідки з околиць с. Валя Кузьміна на Буковині.

Найчисельнішу категорію предметів зі скарбу складають видовжені злитки. П'ять із них позбавлені вторинної обробки. Вони прямі чи дещо вигнуті у горизонтальній або вертикальній площині (рис. 1, 5-9). Стержні відливалися у відкритій односторонній формі чи, більш ймовірно, відповідних заглибленнях у ґрунті, через що мають характерний D-подібний профіль. Один із кінців стержнів, де вливався розплавлений метал, потовщений, а на зовнішній поверхні злитків помітні характерні хвилячки, які утворилися при розтіканні металу. Цікаво, що на внутрішній випуклій площині злитків у різній мірі проглядаються відбитки тканини, підстеленої, ймовірно, у заглиблення для посилення термоізоляції і, відповідно, покращення розтікання металу. В одного із стержнів зі слідом кування відламаний товстіший кінець, ще один – презентований зламаною потовщеною частиною (рис. 1, 7, 10). Довжина злитків становить у межах 21,1-25,1 см; профіль стержня – 2,0×1,5-1,2×0,8 см; вага, відповідно, – 183,9-282,8 г.

Друга група стержнів у різній мірі грубо прокована з одного боку, через що вони стали більш тонкі та витягнуті, їх профіль наблизився до прямокутного із гранчастими кутами, а місцями з'явилися тріщини (рис. 2). Кожен із злитків розламаний на 2-4 частини довжиною в межах 2,6-14,6 см та вагою 7,8-106,1 г. З поміж фрагментів реконструюється 6 стержнів завдовжки 22,1-31,9 см (рис. 2, 1-4, 10-11). Вагові показники наступні: 94,4 г; 99,8 г; 101,4 г; 184,9 г; 191,4 г; 229,3 г.

Можливо, металеві стержні відображають процес переробки литого казана у заготовки-напівфабрикати чи, більш ймовірно, товарні злитки, відомі у регіоні ще з пізньобронзової доби [9, с. 79]. Перевірити подібне припущення дозволить спектральне вивчення металу знахідок.

Двома виробами представлені деталі поясної гарнітури. Перший з них – бронзове кільце, розламане на 3 частини, яке мало діаметр 2,4 см при діаметрі стержня 0,35-0,40 см. На внутрішній поверхні присутні сліди зношування (рис. 3, 2).

Другий елемент – вісімкоподібна секція зі щитком посередині (рис. 3, 1). Одна площина щитка гладка, ледь випукла, із заглибленою рамкою по периметру; друга площина – зі скошеним шестикутним заглибленням. Ще дві вертикальні лінії присутні на кулястих петлях. Розміри секції дорівнюють

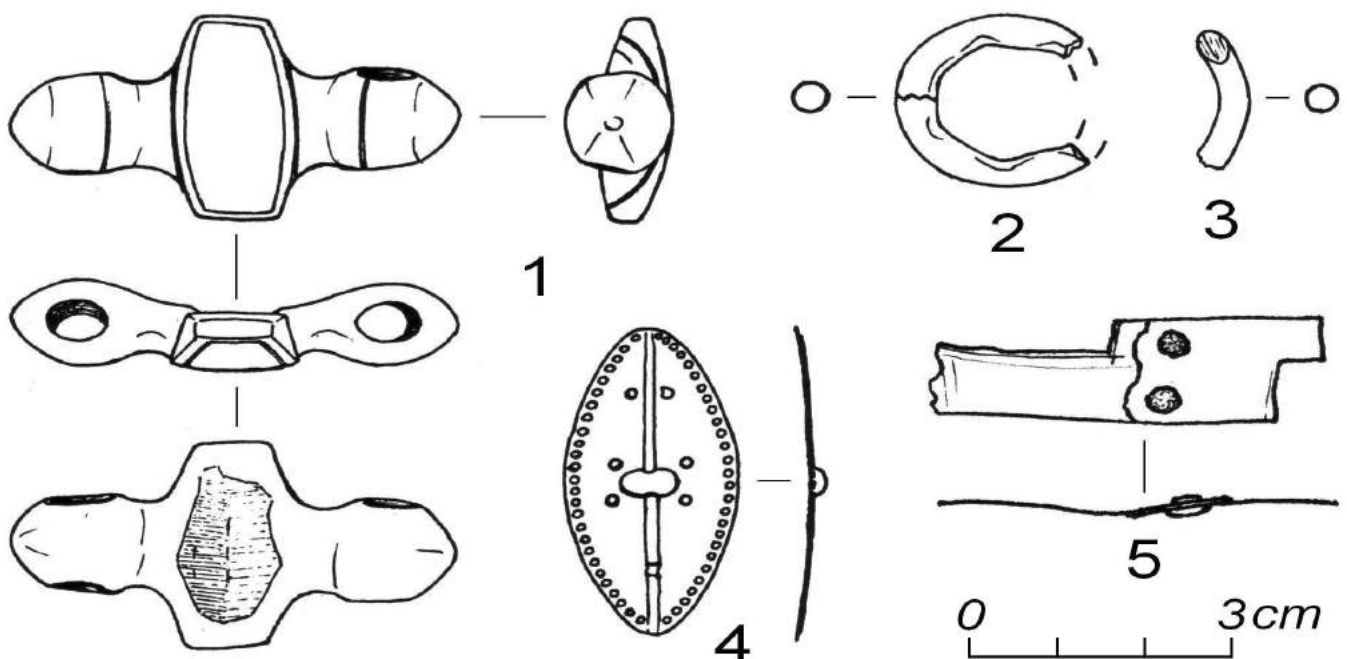

Рис. 3. Бронзові речі з Хотинського скарбу (закінчення).

5,2×2,9×1,3 см; діаметр отворів – 0,7 см; вага – 15,5 г.

Кругле кільце та вісімкоподібна секція є елементами бронзового поясного ланцюга – виробу, характерного для старожитностей кельтів. Морфологічно близький екземпляр відомий з поселення латенської культури Галіш-Ловачка на Закарпатті, віднесений до першого типу жіночих поясів за схемою Я. Філіпа й датований II ст. до н.е. (етап C_{1b}) [3, с. 123-125, табл. VII, 1; 18, с. 81, рис. 3, 18; 7, с. 33]. Окремі секції останнього прикрашені на щитках червоною емаллю. З цієї ж пам'ятки відомі ливарні формочки для продукування таких поясів-ланцюгів [3, с. 108-110, табл. III]. Схожі пояси походять з Малокопанського комплексу, де об'єднані В. Котигорошком в тип III, датований другою половиною II – першою половиною I ст. до н.е. [11, с. 41, 63, рис. 63, 1, 3; 64, 1, 3-15]. Подібна до хотинського екземпляру ланка пояса-ланцюга походить з могильника Holiare (пох. 218) у Словаччині [23, s. 142, 186, tab. XXXIV, 1]. Загалом подібні пояси хронологічно вписуються в III – II ст. до н.е. [22, с. 49, 65, 73, рис. 11, 36; 19, 11].

Орнаментована бляшана накладка зі скарбу листоподібної форми прикрашена по периметру пуансонним орнаментом, має повздовжній валик з перехватом посередині, а також три отвори для кріплення (рис. 3, 4). Довжина виробу становить 4,4 см; ширина – 2,0 см; товщина бляхи – 0,03 см; вага – 1,1 г. Форма та орнаментика накладки відображають, ймовірно, кельтський щит-туреос: повздовжнє ребро з поперечним умбоном посередині, 4 кріплення останнього по діагоналі. Схожі кріплення умбонів відомі, наприклад, з епонімного Ла Тена [22, с. 72, рис. 18, 3, 5].

Друга бронзова бляха має неправильну форму і різані краї та скріплена з двох пластин двома залізними заклепками (рис. 3, 5). Розміри знахідки – 4,5×1,5 см; товщина – 0,05 см; вага – 3,7 г.

З огляду на хронологію знахідок, головним чином литого казана й деталей пояса, скарб попередньо можна датувати в межах III – II ст. до н.е.

В етнокультурному відношенні простежуються, відповідно, скіфський (казан) і кельтський (пояс, бляха-щиток) елементи, що дозволяє вкотре порушувати питання про скіфо-кельтські контакти та кельтські впливи загалом. Речі зі скарбу розширюють перелік та асортимент латенських речей східніше Карпат, а також засвідчують місцеву металообробку передримського часу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. – Львів, 2014. – 574 с.
2. Бандрівський М., Йосипишин Я. Кельти на Заході України // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 8-16.
3. Бідзіля В.І. Поселення Галіш-Ловачка (За матеріалами розкопок Т. Легоцького) // Археологія. – 1964. – Т. XVII. – С. 92-143.
4. Боковенко Н.А. Типология бронзовых котлов сарматского времени в Восточной Европе // СА. – 1977. – № 4. – С. 228-235.
5. Боковенко Н.А. Этуд о скифских бронзовых котлах Северного Причерноморья // Клейн Л.С. Археологическая типология. – Л., 1991. – С. 256-263.
6. Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К.: Наукова думка, 1993. – 571 с.
7. Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. – СПб., 1997. – 232 с.
8. Зайцев Ю.П. Вотивные клады Северо-Западного Причерноморья III-I вв. до н.э. Хронология и культурная принадлежность // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2008. – Вып. VIII. – С. 146-152.
9. Ільків М. Скарб бронзових виробів із Чернівців // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2014. – Вип. 5. – С. 67-92.
10. Козак Д.Н. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. I: Археологія та антропологія. – С. 163-226.
11. Котигорошко В. Ритуальний центр Малокопанського городища // Карпатика. – Ужгород, 2014. – Вип. 43. – С. 14-159.
12. Крушельницькая Л.И. Латенская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 167-173.

-
13. Мачинский Д.А. Кельты на землях у востоку от Карпат // АСГЭ. – 1973. – Вып. 15. – С. 52-64.
 14. Ольговский С.Я. Метал скифських казанів // Vita antique. – 2003. – № 5-6. – С. 113-120.
 15. Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Восточной Европы. – К., 2006. – 372 с.
 16. Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 248 с.
 17. Ромашко О. Скифський казан з фондів Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – Вип. IV. – С. 45-47.
 18. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. / Археология СССР (т. 14). – М.: Наука, 1993. – С. 67-84.
 19. Смирнова Г.И. Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века // Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego. – Krakow, 2004. – С. 409-429.
 20. Трейстер М.Ю. Кельты у Північному Причорномор'ї // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 37-50.
 21. Филипчук М. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 113-136.
 22. Щукин М.Б. На рубеже эр. – СПб.: Фарн, 1994. – 324 с.
 23. Benadik B., Vlcek E., Ambros C. Keltske pohrebiska na juhozapadnom Slovensku. – Bratislava, 1957. – 312 s.
 24. Die Kelten in Baden-Wurttemberg. – Stuttgart: Theiss, 1981. – 536 s.

Список скорочень

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград
СА – Советская археология. Москва

Ірина Мезенцева

Старший науковий співробітник відділу
«Найдавнішої історії»
Національного музею історії України
м. Київ

КОМПЛЕКС ОЗБРОННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ З РОЗКОПОК В.В. ХВОЙКИ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА (ПО МАТЕРІАЛАХ ЕКСПОЗИЦІЇ НМІУ)

В статті розглянуті дослідження В.В.Хвойки в період 1898 – 1901 рр., під час розкопок найвідомішої пам'ятки лісостепу України – Пастирського городища. Особливу увагу в статті приділено комплексу озброєння скифського часу. Показано, що ці знахідки поповнили колекцію Б.І. Ханенка, який у 1905-1906 рр. передав зібраний різноманітний археологічний матеріал до збірки Київського художньо-промислового і наукового музею, від якого бере початок Національний музей історії України.

Ключові слова: Пастирське, кургани, панцир, сокира, шолом, чаша.

В колекції Національного музею історії України зберігається велика кількість чудових речей із зібрання родини В.М. та Б.І.Ханенків. Одними з найцікавіших є знахідки з розкопок найвідомішої пам'ятки лісостепу України – Пастирського городища, вперше відкритого Хвойкою В.В. у 1898 та 1901 рр. біля с. Пастирське Черкаської обл. Фінансував розкопки Б.І. Ханенко (це городище було розташоване на території його маєтку). А також надавав кошти тесть Б.І. Ханенка – М. Терещенко [5, с.123].

Влітку 1898р. В.В. Хвойка описав та зробив обміри цього городища, яке знаходилось за

3 км на захід від с. Пастирське Канівського району Черкаської обл. в урочищі Жарище або Мілке Галушино [4, с.9-10]. Городище мало вигляд кола з глибоким ровом та насипним валом (до 20 м.) і було розташоване на двох пагорбах, розділених долиною річки Сухий Ташлик. Городище займало площу 3,5 тис. кв. м.[6]. Внутрішня площа раніше була вкрита густим дубовим лісом, який пізніше перетворився на зоране поле, яке при першому оранні відкрило у великій кількості: кістки, черепки, знаряддя праці. Під час розкопок були знайдені житла типу землянок, напівземлянок глибиною 30-50 см, 4-6 м довжиною, 3-4 м шириною [7]. Дослідник вважав, що це городище мало дві частини, одна з яких призначалась для проживання, а друга – для культових цілей. Саме там була зроблена унікальна знахідка жертovníка у вигляді глинобитного стовпа, на верхній частині якого було кругле заглиблення. На поверхні жертovníка прокреслено сім концентричних кіл, знайдено черепки від мисок, обуглені жолуді, горіхи та зерно [8]. У цьому ж році В.В. Хвойка почав розкопки з південного боку городища групи курганів, яких виявилось 19 [9].

За два роки ним було розкопано близько 2 тис. кв. м території городища та 14 курганів, більшість яких була пограбована ще в давнину [12, с. 182]. Більшість знайдених В.В. Хвойкою речей поповнила колекцію Б.І. Ханенка, який у 1905-1906 рр. передав зібраний різноманітний археологічний матеріал до збірки Київського художньо-промислового і наукового музею, від якого бере початок Національний

музей історії України. Одним з засновників музею та завідувачем його археологічного відділу був В.В. Хвойка.

Одними з найцікавіших знахідок з розкопок В.В.Хвойки є п'ять предметів озброєння, вони були знайдені у курганах 1,2,4 біля городища поблизу с. Пастирське Черкаської обл. у 1898р. Це були поховання заможних мешканців городища, здійснених за обрядом тілопокладення. Померлого ховали під насипом у глибокій ямі з дерев'яними стовпами в кутах [7].

У 1,2,4 курганах були знайдені бронзові та залізні пластини від набірного панцира. Бронзові пластини прямокутної форми мають по 2 отвори з вузької сторони та 3 отвори з лівого краю. Залізні

пластини також прямокутної форми з 2-ма отворами з вузької сторони та 3-ма отворами з правого краю. Основою для панцира була шкіра, на яку шнурами та ремінцями прикріплювали залізні та бронзові пластини, при чому закріплювали таким чином, щоб вони на третину находили одна на другу, а кожний ряд покривав верхній край наступного. Такий спосіб кріплення робив панцир гнучким та рухомих. А це було іноді вирішальним під час бою. Представлений в експозиції панцир був відтворений у 1968 р. реставратором музею В.А. Лавриненком. Аналогічні пластини були знайдені біля с. Вовківці та с. Бересняги Черкаської обл. та датуються IV ст. до н.е.(Б35-91, 23x16 мм, 25x20 мм, 25x35 мм, рис. 1) [10, рис. 20(4), с. 38; 3, тб 11(5), с. 71; 11,с. 174].

У першому кургані було знайдено залізну сокиру трапецієподібної, трохи витягнутої форми. Обушок чотиригранний, з шишечкою на кінці. Проух підовальної форми. Лезо тонке. Аналогії були знайдені у похованні Реп'яхувата Могила та біля с. Аксютинці Черкаської обл., датуються V ст. до н.е. (Б13-32. довжина 120 мм, ширина 7 мм, ширина 32 мм, рис. 2) [3, тб 21(14) с. 66; 2, рис. 5(9), с. 53].

У другому кургані був знайдений пояс з бронзових пластин прямокутної форми. Зберігся фрагмент поясу з 24-х пластин. Кожна пластина має по 2 отвори з вузької сторони та 3 отвори

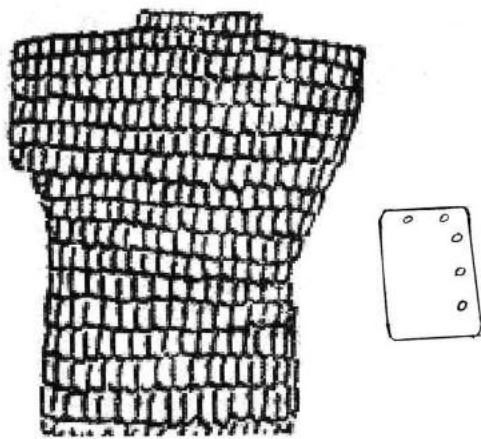

Рис.1.

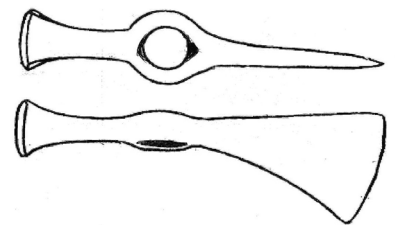

Рис.2.

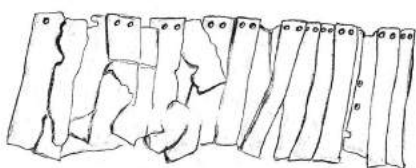

Рис.3.

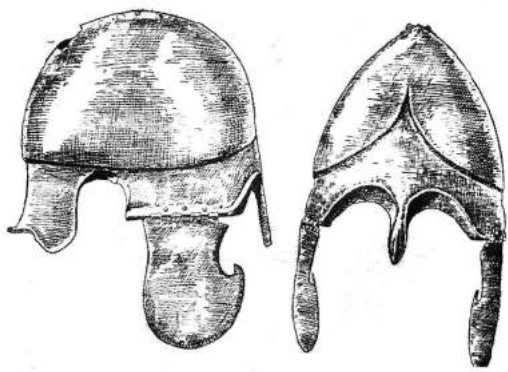

Рис.4.

прикріплений на 4-х шарнірах (другий нащічник дореставрований). Аналогічний шолом був знайдений у кургані на землі Кекуватського у Криму і датується IV ст. до н.е. Аналогією також можна вважати шолом так званого італійського типу, що зберігається у музеї Університету Сорбонна у Парижі [13, р. 148-149]. Треба підкреслити, що це поки що єдиний знайдений на території Середнього Подніпров'я бронзовий шолом грецької роботи.

Поряд була знайдена срібна чаша з відігнутими назовні прямими вінцями, округлим корпусом та плоским дном. Корпус орнаментований сімома широкими полосами геометричного орнаменту у вигляді врізних ромбів. Денце плоске, прикрашене полоскою ялинкового орнаменту. Чаша повторює форму глиняних лощених посудин. Аналогічні глиняні посудини були знайдені біля Жаботинського городища Черкаської обл. та датуються IV ст. до н.е. Ймовірно, такі чаші виготовлялись на замовлення місцевої знаті грецькими майстрами. (Б1204, висота 84 мм, діаметр вінець 130 мм, діаметр корпусу 120x122 мм, діаметр дна 79 мм, рис. 5) [3, тб. 23(1), с. 77].

Отже, у зв'язку з постійними нападами скифів-кочовиків будувались гарно укріплені городища, утворювалась військова організація. Розглянуті предмети озброєння свідчать про високий рівень військової справи на території Скифії.

Таким чином, величезний археологічний матеріал, дбайливо зібраний видатними колекціонерами та меценатами В.М. та Б.І. Ханенками став невід'ємною складовою музейної збірки і нині займає належне місце в експозиції Національного музею історії України.

Список використаних джерел та літератури

1. Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья // САИ. Вып. Д1-33. – М., 1977. – Тб. 16 (7). – С. 32.
2. Грицюк В.В. Військо скифів. – К., 2009. – Рис. 5 (9). – С. 53.
3. Милюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – М., 1964.
4. Раскопки у с. Пастырское Чигиринского уезда Киевской губернии // Археологическая летопись южной России. – К., 1899. – Т.1. – С. 9-10.
5. Смирнов С.В. Історична направленість і комплексність археологічних досліджень В.В.Хвойки.// Археологія. – 1989. – № 3 – С. 123.
6. Хвойка В.В. Нотатки про скифське городище. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА). Ф2, № 59.
7. Хвойка В.В. Раскопка городка при Пастырском Чигиринского уезда Киевской губернии. НА ІА, Ф2, № 60.

для кріплення з правого краю. Фрагмент поясу нашитий на тканину. Аналогічний пояс був знайдений біля с. Ільїнці Вінницької обл. та датується IV ст. до н.е. (Б13-20, довжина пластини 90 мм, ширина 16 мм, рис. 3) [1, с. 33].

У четвертому кургані під насипом у материку були два склепи з чоловічим та жіночим похованням. Обидва пограбовані методом підкопу. У чоловічому похованні був знайдений шолом бронзовий аттичного типу напівсферичної форми (Б1201, заввишки 335 мм, довжина 250 мм, ширина 190 мм, рис. 4) [3, тб. 23(1), с. 77]. Наголовник з ребром посередині, наносник – стрілка, нащічник

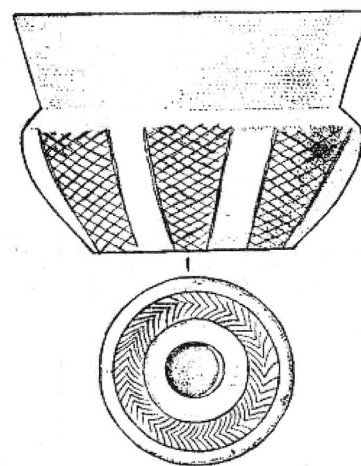

Рис.5.

8. Хвойка В.В. Раскопка городка с находящейся при нем группой курганов при с. Пастырском Чигиринского уезда Киевской губернии. НА ІА, Ф2, № 61.
9. Хвойка В.В. Раскопка городка при с. Пастырском Чигиринского уезда Киевской губернии. НА ІА, Ф2, № 63.
10. Черненко Е.В. Скифо-персидская война. – К., 1984. – Рис. 20 (4). – С. 38.
11. Черненко Е.В. Скифский доспех. – К., 1968. – С. 174.
12. Яковенко Е.В. Нове про розкопки В.В.Хвойки біля с. Пастирського // Археологія. – К., 1966. – Т. 20. – С. 182.
13. ANTIKE HELME. Angelo Dottini. – Mainz. – 1988. – Abb. 15 – 17, P. 148-149.

Олександр Могилів

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
м. Київ

РОСЛИННІ МОТИВИ В ВУЗДЕЧНОМУ УБОРІ СКІФСЬКОЇ ДОБИ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Робота присвячена характеристиці вуздечних блях скіфського часу, прикрашених рослинними мотивами, з Лісостепу Східної Європи. Проводиться їх класифікація та хронологічна атрибуція, з'ясовуються конструктивні особливості.

Ключові слова: скіфи, вузда, бляхи, Лісостеп Східної Європи.

З приходом скіфів в Північне Причорномор'є, тут формується оригінальна і своєрідна матеріальна культура, багато виробів якої були прередовими для свого часу та переймалися сусідами. Через такі запозичування, а також воєнні походи кочовиків, старожитності скіфського кола поширюються не лише в степу, де здебільшого перебували номади, але й на величезних просторах Лісостепу Східної Європи, Північного Кавказу, Передньої Азії, Середньої Європи. Чільне місце серед таких знахідок займають предмети «скіфської тріади» – озброєння, спорядження коня, мистецтва звіриного стилю, що правомірно вважаються «візитною карткою» скіфської культури.

Набір спорядження коня забезпечував керування, напевне, найважливішою твариною для скіфа. В побуті й на війні вона була незамінною. Керування конем в скіфів забезпечувала вуздечка, що охоплювала голову тварини. Її основу склали два нащічних ремня, що позаду переходили в ремінь потиличний, а попереду – кріпились до вудил з псаліями. Від них поперек морди коня йшли нахрапний, начільний, а іноді – й підгубний реміні. До зовнішніх петель вудил кріпились й кінці поводів, за допомогою якого вершник й здійснював керування. Другим головним компонентом спорядження виступала сідельна система: власне сідло з підпружним ремінем, від якого відходили нагрудний а часом – і підхвістний реміні (рис. 1).

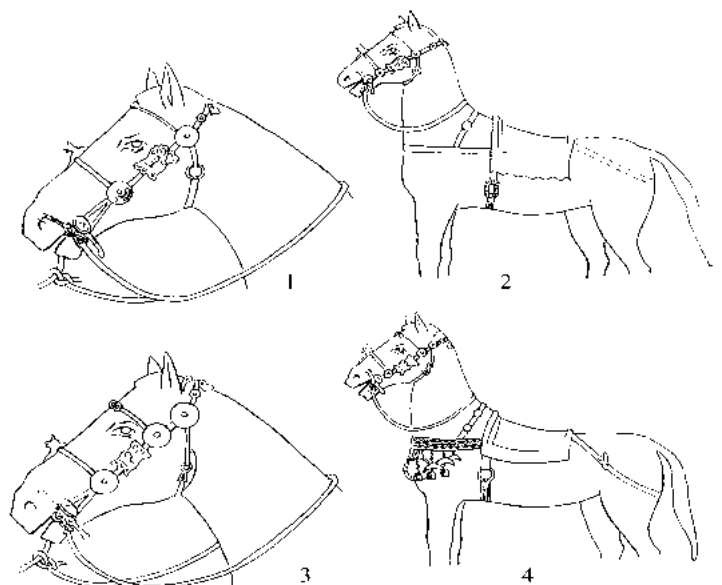

Рис.1. Комплекс спорядження коня скіфського часу
1–4 – Мелітопольський курган; за В.А. Іллінською.

Деякі елементи вузди, як от вудила, псалії, ремені, несли головне функціональне навантаження. Інші виступали й як прикраси. Серед таких, насамперед, слід назвати бляхи. Вони прикрашали ремені з боків голови коня, кріпили їх перехрестя, використовувались іноді й на храпі чи декорували нагрудний убір. Асортимент цих багаточисельних виробів величезний. Лише в Лісостепу Східної Європи сьогодні їх знайдено понад 1800. Абсолютна їх більшість (понад 1600) виготовлена з бронзи, рідше використовувалися залізо, кістка й звичайно дорогі метали [27, с. 39–59]. Найбільш характерними й ефектними є, звичайно, вироби в звіриному стилі. Іншу чисельну групу складають екземпляри геометричних пропорцій (круглі, квадратні, ромбічні, вісімкоподібні та інші). Втім, є ще одна значна група вуздечних блях, що передають рослинні мотиви. Переважно, це розетки – квітки рослини. Загалом, в Східноєвропейському Лісостепу сьогодні відомо понад 300 таких виробів.

Фітоморфні бляхи відомі вже з ранньоскіфського часу (VII – 1-а половина VI ст. до н. е.). Більшість з понад 60 предметів відліті у формі чотириохпелюсткової розетки з колом та ромбічним, хрестоподібним чи квадратовим солярним знаком в центрі. Генетично вони пов'язані з однотипними передскіфськими бляхами [38, с. 177, рис. 93,1,2,4]. Населення скіфської доби інколи переробляло такі вироби на свій манер, з використанням улюблених зооморфних мотивів. Так з'явилися бляхи, у яких одна з пелюсток замінена головами хижого птаха. В середньоскіфський час (2-а половина VI – V ст. до н. е.) квіткоподібні бляхи втричі збільшуються в чисельності (понад 180 знахідок). Цю добу, по праву, можна назвати часом розквіту фітоморфних блях. Переважно, це багатопелюсткові бляхи. В пізньоскіфський час (кінець V – початок III ст. до н. е.) кількість таких предметів значно скорочується (лише понад 40 виробів). Мотив багатопелюсткової розетки продовжує залишатись головним, хоч побутують і чотириохпелюсткові квітки. Оригінальні бляхи з шістьмома чи багатьма завитими пелюстками.

Типологічно фітоморфні бляхи можуть бути поділені на наступні різновиди:

*Шестипелюсткові розетки з закрученими кінцями пелюсток*¹ (рис. 2, 1,2). Діаметр 4,3 см. Дві петельчасті бляхи виявлені у кургані кінця V – початку IV ст. до н. е. біля Редвинців у Побужжі [11, рис. 11.2,7].

Багатопелюсткові бляхи-розетки з позначеним колом у центрі (рис. 2, 3–48). Діаметр 1,2–2 см. Враховано 83 екземпляри. У Лівобережному Лісостепу – 46. У Поворсклі – 30: кургани біля Олешівщини [25, рис. 9.6], 9 у Скороборі (3 бляхи) [39, рис. 6.49], 8 (6 предметів), 9, 10, 14, 18 (поховання 1; 7 блях), 23 (4 бляхи), 24 (4 екземпляри) Перещепинського могильника [28, мал. 3, 7; 30, рис. 3.2; 31, рис. 16.5; 32, рис. 34.1–7; 35, рис. 3.7,11], Більське городище [29, с.48, рис.], Лихачівка [22, рис. 5.11]. У Посуллі – 6 знахідок: курган 2 (1883 – 1885 рр.) біля Аксютинців [4, табл. XXIII.3,8,10,12,19,20]; у басейні Псла – теж 6: курган 502 неподалік від Броварок [12, табл. 28.9, 10]; у Сіверськодонецькій групі – 4: насипи 3 в Протопопівці (2 предмети) [2, рис. 35.10], та Коротичі [1, рис. 3.4], Городище [9, рис. 3.9].

З Правобережного Лісостепу походить 37 блях, всі з Києво-Черкаської групи. З Потясминня – 35: кургани 398 (3 екземпляри), 400 (21 предмет), 413 (6 блях), “В” (5 екземплярів) біля Журовки [7, с.6–7, 37, рис. 26; 33, табл. 27.46–48]; з Поросся – 2: Берестняги, курган 5 [5, фиг. 58; 59]. Бляхи датуються середньоскіфським часом.

Розеткоподібні бляхи, подібні до описаних вище, кожна пелюстка яких передана колами різного розміру (рис. 2, 49–51). Діаметр 1,5 см. Враховано 47 предметів, що походять з курганів “Г” біля Журовки (33 екземпляри) [7, с. 27] та 499 під Басівкою (14 блях) [12, табл. 26.16], що може бути датований 1-ою половиною середньоскіфського часу.

Петельчасті розеткоподібні бляхи без чітко позначеного кола у центрі (рис. 2, 52–64; 3, 1–27). Діаметр 2–4 см. Всього знайдено 52 екземпляри. Переважна більшість (49) у Лівобережному Лісостепу. У Посуллі – 44: кургани 2 (6 блях), 3 (10 предметів) в урочищі Стайки Верх [20, табл. V.24–26; VII.1–4], 1 (1886 р.) (2 екземпляри) і 2 (1883 – 1885 рр.) поблизу Аксютинців (2 речі), кургани біля Аксютинців (2 бляхи) [4, табл. XXIII.4, 15; 20, табл. XVII.13; XXVI.1, 3, 5, 7, 11], 2 (1897 – 1898 рр.) – 2 предмети [15, табл. XVI.316], 4, поховання 4 (І.А. Лінниченко) – 14 блях [20, табл. XLIII] біля Вовківців, поблизу Хитців (4 бляхи) [18, табл. 1.16–19], могили біля Аксютинців (фонди НМІУ). У Поворсклі виявлено 3

1 Абсолютна більшість блях відліта з бронзи, інший матеріал вказується додатково.

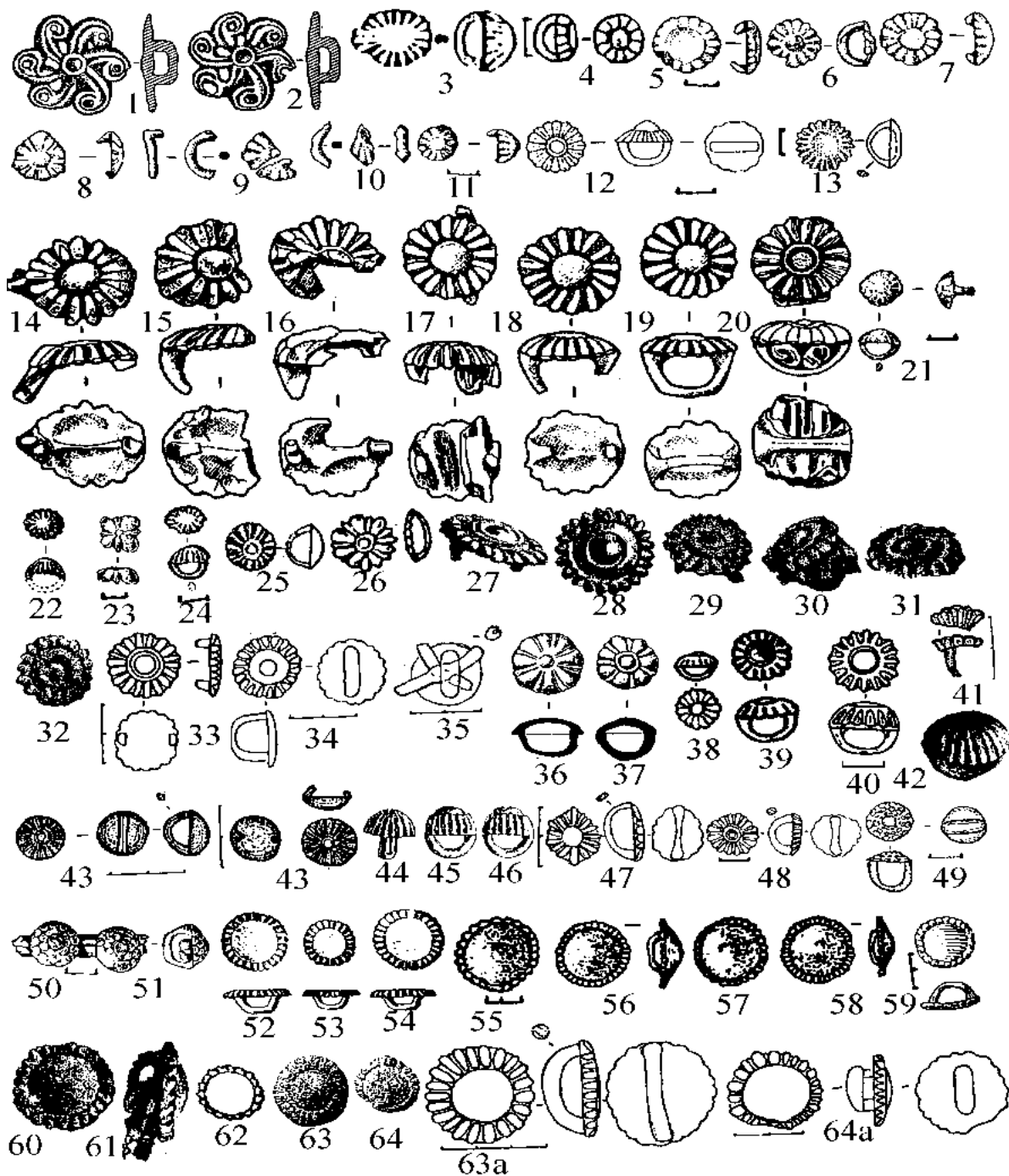

Рис. 2. Бронзові бляхи-розетки

1, 2 – Редвинці, курган; 3 – Олефірщина, курган II; 4 – Скоробор, курган 9; 5–10 – Перещепино, курган 8, поховання I; II – Перещепино, курган 9; 12 – Перещепино, курган 10; 13 – Перещепино, курган 14; 14–20 – Перещепино, курган 18, поховання I; 21–23 – Перещепино, курган 23; 24 – Перещепино, курган 24; 25 – Більське городище; 26 – Лихачівка; 27–35 – Аксютинці, курган 2 (1883–1885 рр.); 36, 37 – Броварки, курган 502; 38 – Протопопівка, курган 3; 39 – городище «Городище» біля Огульців; 40 – Коротич, курган; 41 – Журовка, курган 398; 42 – Журовка, курган 400; 43 – Журовка, курган 413; 44–46 – Журовка, кургани «В»; 47, 48 – Берестяги, курган 5; 49 – Журовка, кургани «Г»; 50, 51 – Басівка, курган 499; 52–54 – Стайки Верх, курган 2; 55–58 – Стайки Верх, курган 3; 59 – Аксютинці, курган I (1886 р.); 60, 61 – Аксютинці, курган 2 (1883–1885 рр.); 62 – Аксютинці, кургани В.В. Хвойки; 63, 64 – Вовківці, курган 2 (1897–1898 рр.).
 1, 2 – за І.С. Винокуром; 3 – за І.М. Кулатовою, Л.Н. Луговою, О.Б. Супрунєнко; 4 – за Б.А. Шрамком; 5–11 – за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, В.П. Білозором; 12–20 – за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, В. Херцем та ін.; 21–24 – за Р. Ролле, В. Херцем, С.А. Скорим та ін.; 25 – за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, О.Б. Супрунєнко; 26 – за Г.Т. Ковпанєнко; 27–32, 42, 60, 61 – за О.О. Бобринським; 36, 37, 50, 51 – за Л.К. Галаніною; 38 – за О.В. Бандуровським і Ю.В. Буйновим; 39 – за Ю.В. Буйновим і В.М. Окатєнком; 40 – за Л.І. Бабєнком; 44–46 – за В.Г. Петренко; 52–59, 62 – за В.А. Іллінською; 63, 64 – за «Древностями Придніпровья».

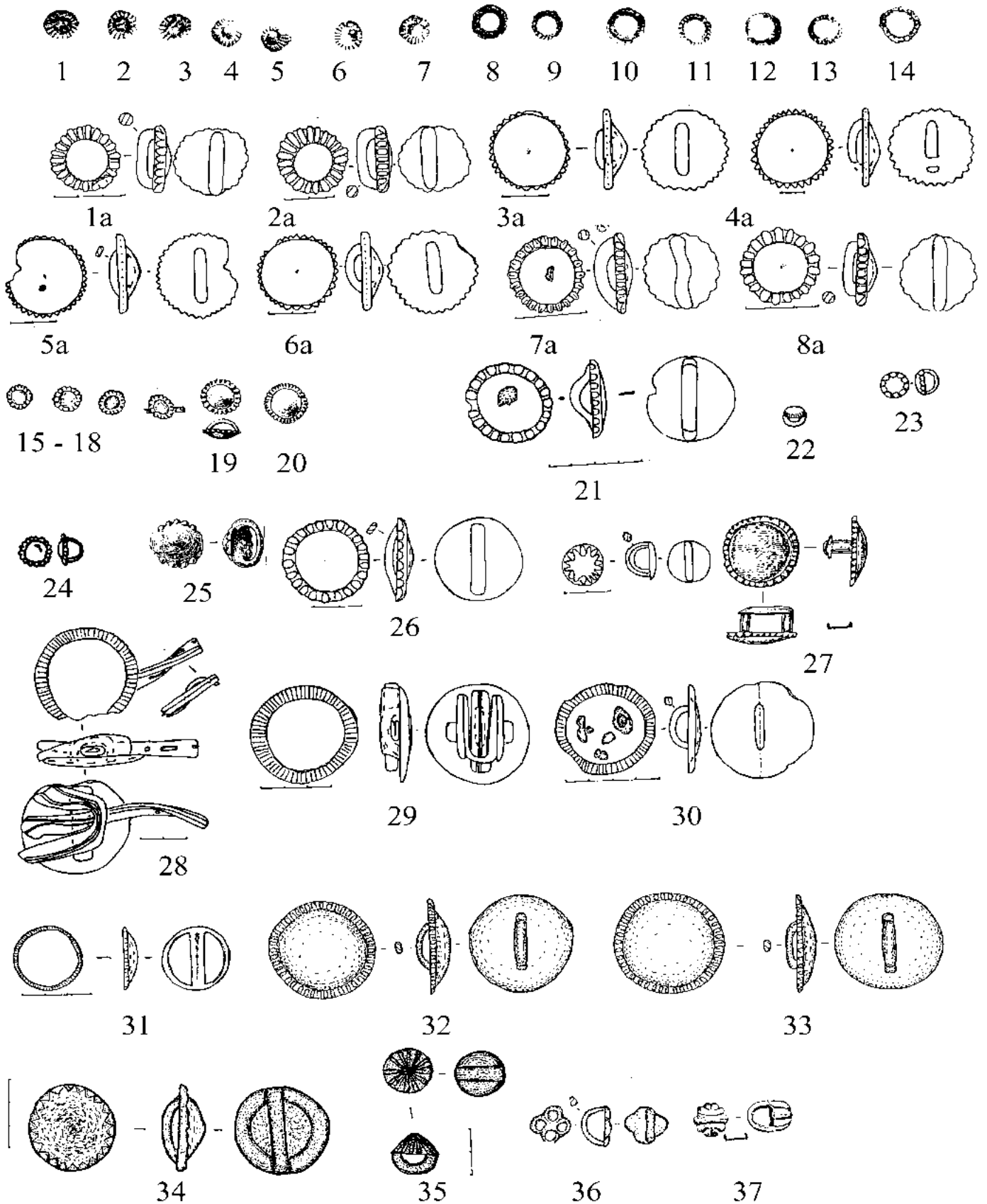

Рис.3. Бронзові бляхи-розетки

1-14 – Вовківці, курган 4, поховання 4 (І.А. Лінниченка); 15-18 – Хитці, курган; 19 – Борзна, курган 1; 20 – могили біля Аксютинців; 21 – Скоробор, курган 4 (1965 р.); 22 – Скоробор, курган 7; 23 – Лихачівка; 24 – Беркозовка, курган 377; 25 – Щучинка; 26 – Київська губернія; 27 – Дуровка, курган 12; 28-30 – Вовківці, курган 1 (1897-1898 рр.); 31 – Вереміївка; 32, 33 – Грушовка, курган 383; 34 – Журовка, курган 416; 35 – Журовка, курган 412; 36 – Шпола; 37 – Дуровка, курган 1. 1-14, 15-19 – за В.А. Іллінською; 21, 22 – за Б.А. Шрамком; 24 – за Л.К. Галаніною; 27, 37 – за А.І. Пузіковою.

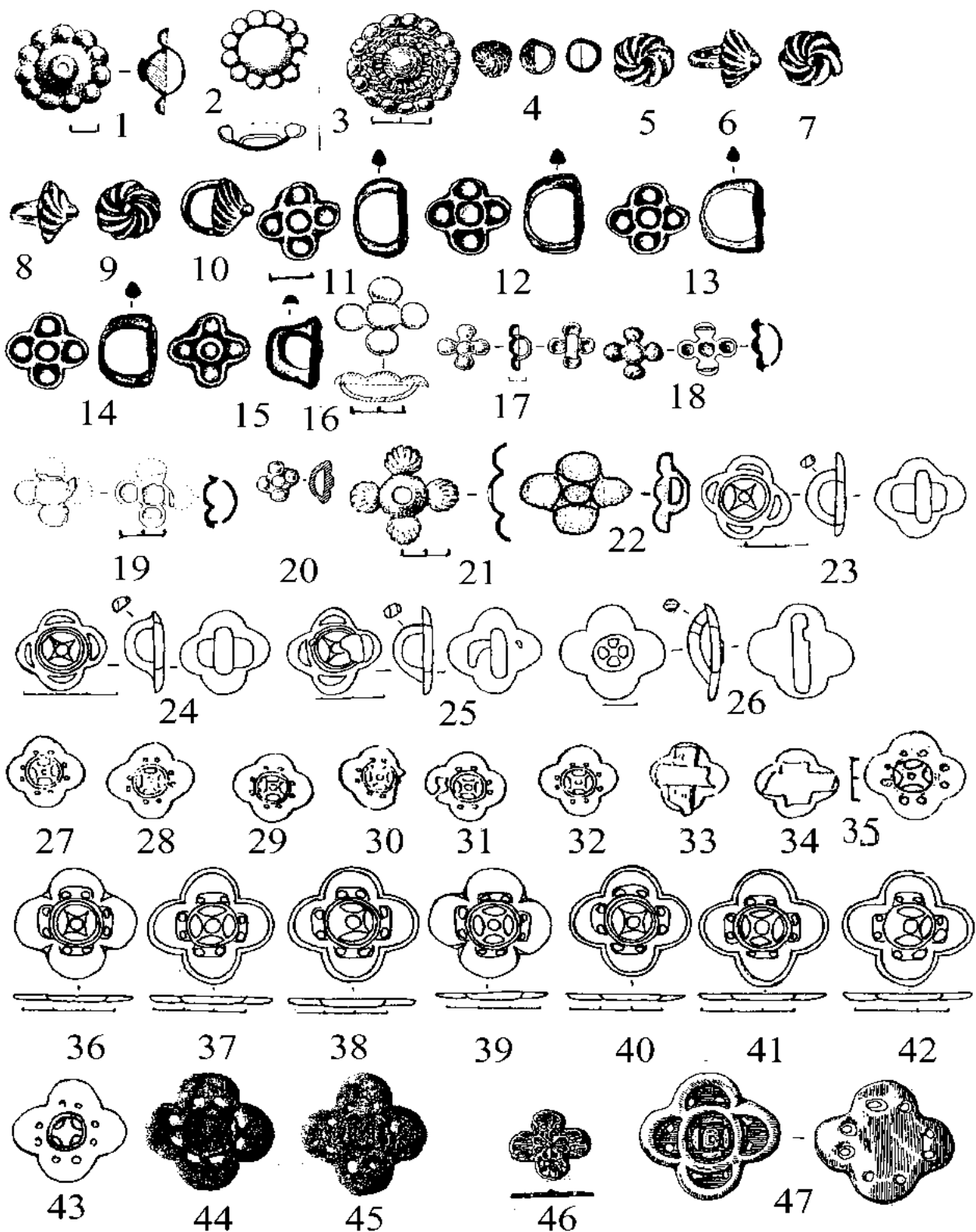

Рис.4. Бронзові бляхи-розетки

1 – курган 4 групи Частих; 2 – курган 10 (ВУАК) групи Частих; 3 – Дуровка, курган 1; 4 – Велике Сторожове Городище; 4–10 – Старинська птахофабрика, курган 6; 11–15 – Дубової, курган 2; 16 – Руська Тростянка, курган 17; 17 – Колбино, курган 4; 18, 19, 21 – курган 11 групи Частих; 20 – Кошовате, курган; 22 – Люботин, Нижньогієвська група, курган 43; 23–25 – Берестяги, курган 45; 26 – могили коло Попівки; 27–34 – Луки, курган; 35 – Герасимівка, курган 1; 36–42 – Аксютинці, курган 2; 43 – Аксютинці, кургани Т.В. Кибальчища; 44, 45 – Попівка, курган 8; 46 – Глеваха, курган; 47 – Ємчиха, курган 375. 1, 3, 16, 18, 19, 21 – за А.І. Пузіковою; 2, 4 – за П.Д. Ліберовим; 5–10, 27–35, 43 – за В.А. Іллінською; 11–15 – за В.Д. Березуцьким та Ю.Д. Разувасвим; 17 – за С.І. Савченком; 20 – за В.Г. Петренком; 22 – за О.В. Бандуровським і Ю.В. Буйновим; 44, 45 – за О.О. Бобринським; 46 – за О.І. Тереножкіним; 47 – за Л.К. Галаніною.

знахідки: насипи 4 і 7 (1965 р.) у Скороборі [39, рис. 3.32; 6.17], Лихачівка [22, рис. 5.12]; у Посейм'ї – 2: курган 1 під Борзною (2 екземпляри) [20, табл. XXXII.2, 3].

З Києво-Черкаської групи відомо 3 бляхи: Беркозовка, курган 377 [12, табл. 5.13], Щучинка, Київська губернія (фонди НМІУ). Один артефакт виявлено у Середньому Подонні: Дуровка, курган 12 [34, рис. 37.2]. Абсолютна більшість предметів датується середньоскіфським часом. Лише бляха з Дуровки може бути віднесена до IV ст. до н. е.

Розеткоподібні петельчасті бляхи без кола у центрі з пелюстками, що не виступають на зовні (рис. 3, 28–34). Діаметр 3,1–5 см. Пелюстки найчастіше передані у вигляді рифленого края, рідше – трикутниками. З 11-ти екземплярів, 8 походять з Лівобережного Лісостепу. З них 5 – з Терасового Лісостепу: Лукаші, курган 21 (4 предмети) [24, с. 162–163], Вереміївка (зберігається у НМІУ); 3 – з Посулля: Вовківці, курган 1 (1897 – 1898 рр.) [15, табл. XXI.401]. З Правобережної Тясминської підгрупи відомі 3 бляхи: кургани 383 біля Грушовки (2 екземпляри), 416 поблизу Журовки [6, с. 41; 8, с. 80–81].

Аналогії відомі з поховання 1, кургану 11 біля Підгородного у Степовому Причорном'ї [21, рис. 1.3]. Вказані предмети датуються кінцем архаїчного часу і IV ст. до н. е. Не виключно, що існували вони і в V ст. до н. е.

Бляхи-розетки, пелюстки яких розходяться з центру (рис. 3, 35–37). Діаметр 1,5–2,1 см. Три екземпляри знайдені у Тясминській підгрупі: Журовка, курган 412 [7, с.97], Шпола (фонди НМІУ); 2 – у Середньому Подонні: курган 1 біля Дуровки [34, рис. 13.4]. Дата речей V–IV ст. до н. е.

Опуклі розеткоподібні петельчасті бляхи, кожна з пелюсток яких передана кружечком (рис. 4, 1–3). Діаметр 4–4,2 см. Вони походять з Середнього Подоння: кургани 4 і 10 групи Частих та 16 під Дуровкою [26, табл. 21.19; 34, рис. 4.2, 50.3], і датуються IV ст. до н. е.

Бляхи-розетки з петлею на звороті, пелюстки яких відходять від центру і завиваються (рис. 4, 4–10). Діаметр 2,1–2,3 см. З кургану 6 біля Старинської птахофабрики відомі 6 предметів [19, рис. 6]. Ще один екземпляр виявлений на Сторожовому городищі у Середньому Подонні [26, табл. 23.25]. Бляхи відносяться до 1-ої половини IV ст. до н. е.

Бляхи у вигляді чотирьохпелюсткової хрестоподібної розетки, пелюстки і центр якої позначено колом (рис. 4, 11–20). На звороті – петля, діаметр 2–3,2 см. Із 10 знайдених предметів, 9 виявлено у Середньому Подонні: кургани 2 біля Дубового (5 речей) [3, рис.4.1–5], 17 поблизу Руської Тростянки [34, рис. 27.23], 4 під Колбино [36, рис. 20.5], 11 групи Частих (2 екземпляри) [34, рис. 7.14]. Ще одна річ, за даними В.Г. Петренко, походить з Кошеватого у Пороссі [33, табл. 27.9]. Дата предметів припадає на кінець V – IV ст. до н. е.

Бляха у вигляді чотирьохпелюсткової хрестоподібної розетки, пелюстки і центр якої позначено колом, без петлі і з отвором у центрі (рис. 4, 21). Діаметр 4,9 см. Виявлена у кургані IV ст. до н. е. № 11 групи Частих [34, рис. 8.10].

Бронзові петельчасті чотирьохпелюсткові бляхи з хрестоподібною фігурою в центрі (рис. 4, 22–26). Діаметр 3 – 3,9 см. Знайдено 5 блях. У Пороссі – 3: Берестняги, курган 45 [5, табл. XIX.3]; 1 – на Сіверському Дінці: курган 43, Верхньогієвської групи під Люботином [2, рис. 48.2]; 1 – у Посуллі: могили коло Попівки [20, табл. LIII.23]. Речі датуються ранньоскіфським часом. Схожий предмет із хрестоподібними петлями на звороті походить із некрополя Zimnicea у Румунії [40, fig. 6].

Чотирьохпелюсткові бляхи з хрестоподібною фігурою у центрі без петлі й з 8 отворами для нашивання (рис. 4, 27–47; 5, 24). Діаметр 3,3–4,7 см. Виявлено 55 предметів. З них 52 – у Посуллі: кургани біля Луків (8 екземплярів), 1 поблизу Герасимівки (5 предметів) [20, табл. XLV.5; XLVIII.35–40, 42, 44], неописаний №2 біля Аксютинців (фонди НМІУ, 7 блях), 8 під Попівкою [4, табл. XXIV.1, 3], Аксютинецькі кургани Т.В. Кибальчича (4 екземпляри) [18, табл. 2.8–21], Роменський повіт [5, с. 74]. Два предмети походять з Київщини: курган під Глевахою [37, табл. I.9]; 1 – з Поросся: Ємчиха, курган 375 [12, табл. 4.9]. За виключенням срібного предмету з Герасимівки, решта виробів – бронзові.

Аналогії відомі з Келермеського кургану № 2 (М. Веселовського) на Північному Кавказі [13, табл. 23.294–297], 6 біля Шмаково у Притоболлі [14, рис. 7.10]. Бляхи відносяться до ранньоскіфського часу. Іноді, можливе більш вузьке датування – у межах келермеського періоду. Зображення на бляхах має прототипи у передскіфський час [10, с. 29–31].

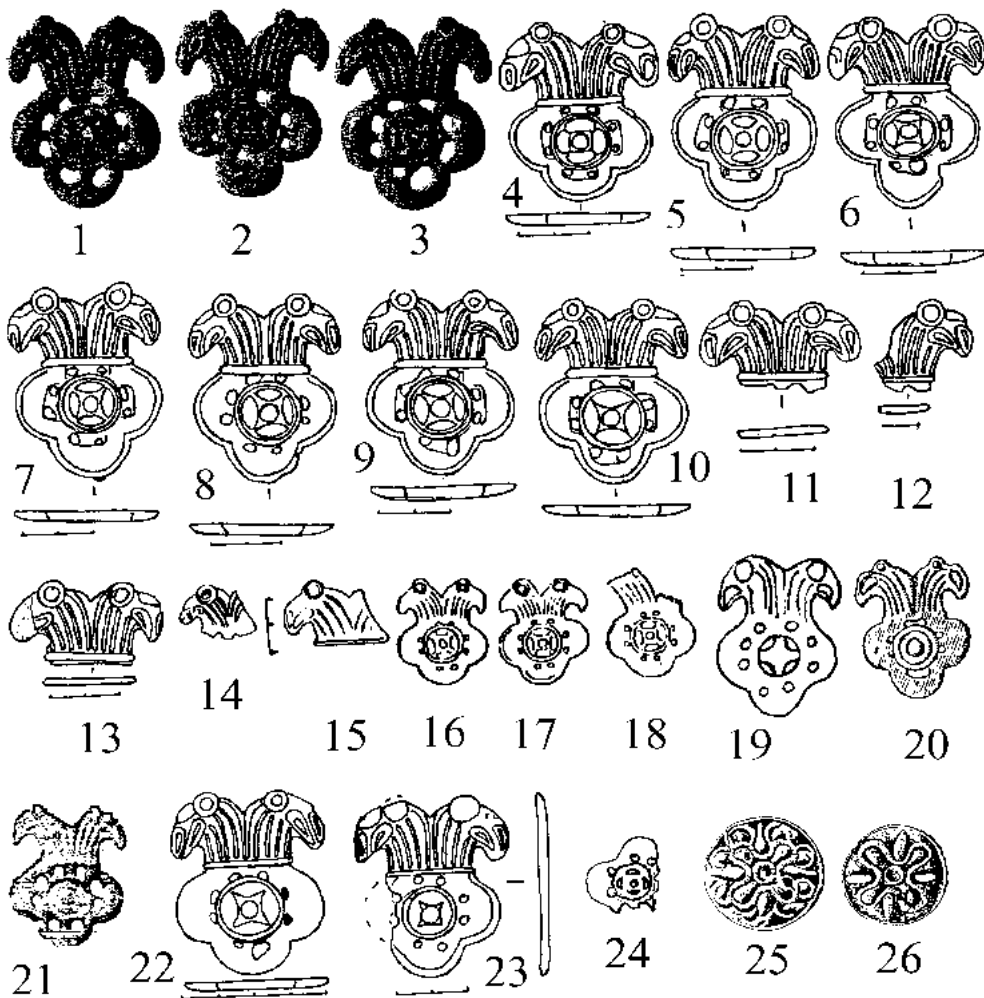

Рис. 5. Бронзові бляхи

1–13 – Попівка, курган 8; 14 – Стайкин Верх, курган 2; 15, 24 – Герасимівка, курган 1; 16–18, 29, 30 – Луки, курган; 19, 38 – Аксютинці, кургани Т.В. Кибальчича; 20 – Басівське городище; 21, 22 – Пруси; 23 – Берестняги, курган 45; 25, 26 – Бобрися, курган 63. 1–3 – за О.О. Бобринським; 14–20, 24, 26 – за В.А. Іллінською; 21 – за «Древностями Приднепровья»; 25, 26 – за В.Г. Петренко.

келермеським часом.

Круглі срібні бляхи з чотирьохпелюстковою розеткою у центрі (рис. 5, 25, 26). Шість предметів виявлені у кургані 63 біля Бобріці, що відноситься до 2-ої половини IV ст. до н. е [33, табл.28.5,7]. Петлі відсутні.

Окрім цього, тип 5 розеток з кургану 67 біля Яцковичів невідомий [41, с. 24].

З початком сарматського часу характерний набір скифських блях виходять з вжитку. В Північному Причорномор'ї поширюються нові комплекси спорядження коня, озброєння, образотворчого мистецтва.

Список використаних джерел та літератури

1. Бабенко Л.И. Спорядження коня у населення Сіверсько-Донецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н.е.) // Проблемы археологии Восточной Европы. – Харьков, 2008. – С. 28–38.
2. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). – Киев, 2000. – 236 с.
3. Березуцкий В.Д., Разуваев Ю.Д. Курганный могильник скифского времени у хут. Дубовой на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – Москва, 2004. – С. 53–68.

Бляхи у вигляді чотирьохпелюсткової розетки, одна з пелюсток якої замінена повернутими у різні боки головами хижого птаха (рис. 5, 1–23а). Розміри 5,2–6,2 на 4–4,8 см. У центрі – хрестоподібна фігура. Петля відсутня, натомість є 8 отворів для пришивання. Враховано 26 предметів. Переважна більшість – 23 – у Посуллі: кургани 8 біля Попівки (у публікації вказано 6 предметів, тоді як у НМІУ зберігається 10) [4, табл. XXIV.21, 23, 25], 12 в урочищі Стайкин Верх, 1 біля Герасимівки, під Луками (3 екземпляри), Аксютинецькі кургани Т.В. Кибальчича (7 виробів), Басівське городище [18, табл. II.1–7; 20, табл. X.8; XLV.4; XLVIII.33, 34]. 3 Потясминня походять 2 предмети: Пруси [16, № 346] (один зберігається у НМІУ); із Поросся – 1: Берестняги, курган 45 [23, рис. 6.1]. Бляхи датуються ранньоскіфським періодом, іноді, більш вузько –

4. Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб., 1894. – Т. II. – 225 с.
5. Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб., 1901. – Т. III. – 171 с.
6. Бобринской А.А. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году // ИАК. – 1902. – №4. – С. 24–50.
7. Бобринской А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии // ИАК. – 1905. – №14. – С. 1–43.
8. Бобринской А.А. Отчет о раскопках близ сел Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) // ИАК. – 1905. – №17. – С. 17–98.
9. Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // АБУ 2002-2003 рр. – Київ, 2004. – С. 9–12.
10. Вальчак С.Б., Тарасова Н.В. Четырехлепестковые бляшки-розетки в предскифских памятниках Восточной Европы // Четвертая Кубанская археологическая конференция. – Краснодар, 2005. – С.29–31.
11. Винокур І.С. Історія Лісостепового Подністров'я і Південного Побужжя. – Київ–Одеса: Вища школа, 1985. – 128 с.
12. Галанина Л.К. Скифские древности Приднепровья // САИ. – 1977. – Вып. Д 1-33. – 68 с.
13. Галанина Л.К. Келермесские курганы. – Москва, 1997. – 296 с.
14. Генинг В.Ф. Курганы Лесостепного Притоболья (IV – II вв. до н. э.) // Кочевники урало-казахских степей. – Екатеринбург, 1993. – С. 72–101.
15. Древности Приднепровья. – Киев, 1899. – Вып. 2. – 44с.
16. Древности Приднепровья. – Киев, 1900. – Вып. 3. – 22с.
17. Ильинская В.А. Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы // КСИИМК. – 1954. – № 54. – С.24–41.
18. Ильинская В.А. Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье // КСИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 66–70.
19. Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА. – 1966. – № 3. – С. 152–171.
20. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. – Киев: Наукова думка, 1968. – 203 с.
21. Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья III – I тыс. до н. е. – Днепропетровск, 1979. – Вып. 3. – С. 111–123.
22. Ковпаненко Г.Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С.62–79.
23. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – Киев, 1981. – 159с.
24. Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу на Переяславщині (за розкопками В. Щербаківського 1913 р.) // ПАЗ. – 1995. – №4. – С. 154-166.
25. Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. – Полтава–Москва, 1993. – 107 с.
26. Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ.–1965.– Вып.Д. 1–31.– 103 с.
27. Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. – Київ–Кам'янець-Подільський, 2008. – 439 с.
28. Мурзін В.Ю., Ролле Р., Білозір В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. – 1996. – №4. – С. 141–149.
29. Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. – Київ–Гамбург–Полтава: Археологія, 1999. – 102 с.
30. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 1996 г. – Киев, 1997. – 23 с.
31. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. – Киев, 1999. – 60 с.
32. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования

-
- совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. – Киев, 2000. – 60 с.
33. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. // САИ. – 1967. – Вып. Д 1-4. – 180 с.
34. Пузикова А.И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). – Москва: Индирик, 2001. – 271 с.
35. Ролле Р., Герц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. – Киев, 2003. – 86 с.
36. Савченко Е.И. Могильник скифского времени “Терновое I – Колбино I” на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993-2000 гг. – Москва, 2001. – С. 53–143.
37. Тереножкін О.І. Курган біля с. Глеваха // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 80–97.
38. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – Киев, 1976. – 223 с.
39. Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. – Харьков, 1994. – С.102–106.
40. Alexandrescu A.D. Tombes de chevaux et pièces du harnais dans la nécropole gète de Zimnicea // Dacia. – 1983. – Т. XXVII. – Р. 67–78.
41. Bydłowski A. Mogily w Jackowicy // Swiatowit. – 1905. – Т. VI.

Перелік умовних скорочень

АВУ – Археологічні відкриття в Україні

ДП – Древности Приднепровья

ИАК – Известия Археологической комиссии

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

НМІУ – Національний музей історії України

ПАЗ – Полтавський археологічний збірник

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

Олена Якубенко

провідний науковий співробітник

Науково-дослідного відділу археологічних фондів

Національного музею історії України

м. Київ

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА З ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У с. ЖВАНЕЦЬ

Публікується серія антропоморфної пластики з археологічної збірки Національного музею історії України, яка походить з розкопок Т.Г. Мовші 1960-1970-х рр. на пізньотрипільських поселеннях в урочищах Лиса Гора та Щовб у селі Жванець на Дністрі.

Ключові слова: Жванець, урочище Лиса Гора, урочище Щовб, трипільське поселення, антропоморфна пластика, статуетки.

Тамара Григорівна Мовша (20.04.1922 – 04.03.2003) понад 30 років життя віддала Київському державному історичному музею (тепер Національний музей історії України, далі – НМІУ). У 1945 році, після закінчення історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, вона почала працювати науковим співробітником у відділі «Докласового (первісного) суспільства», а з 1952 по 1977 рр. очолювала цей відділ [30, с. 285-299].

Крім суто музейної роботи, Т.Г. Мовша постійно здійснювала польові дослідження трипільських пам'яток. У археологічній збірці НМІУ кілька найбільших трипільських колекцій походять з розкопок Подільської археологічної експедиції музею, якою впродовж багатьох років керувала Т.Г. Мовша. Протягом 1960-1976 рр. вона досліджувала у с. Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області багаточисельні поселення в урочищах Щовб та Лиса Гора [18; 20-24]; наша тема обмежена пізньотрипільським культурним шаром згаданих поселень.

Обидва поселення розташовані на північній околиці с. Жванець: перше – на високому плато Лиса Гора, при злитті річок Кармелітка та Жванчик, за 500 м від впадіння Жванчика у Дністер, друге – Щовб – міститься на високому останці мису, що продовжує, через вузький перешийок, Лису Гору.

Поселення на Лисій Горі займало південну частину плато, суміжну з перешийком, який відділяв останець Щовб. Висота плато над водою на той час сягала 40-50 м. Розміри поселення близько 150x200 м, культурний шар руйнувався оранкою; досліджені напівзаглиблені та наземні житла, з кам'яними конструкціями. За межами поселення, на західному схилі Лисої Гори, досліджено 7 двоярусних гончарних горнів, які функціонували в часи існування укріпленого поселення в урочищі Щовб [11, с. 228-234; 27; 28].

Поселення на Щовбі було, власне, городищем. Його розміри близько 100x150 м, більшість культурного шару зруйнована кар'єром (тобто цей шар було зсунуто на схили останця). Висота мису над водою сягала 30-50 м, поселення було захищене з напільного боку валом та ровом, побудованими на вузькому перешийку, що відділяє Щовб від плато Лисої Гори. Перший (давніший) вал та рів були обкладені з фронтального боку панциром з кам'яних плит, котрі видобували на місці. Після останньої перебудови вал досягав висоти 3 м, рів – глибини 2 м. Кінцева похила частина мису була укріплена ескарпом (напівровом з валом). Були досліджені житла типу напівземлянок та наземні житла, що перекривали їх, і мали кам'яні конструкції [1, с. 10-12; 12, с. 310-311; 29, с. 165-166].

За керамічним матеріалом обидва поселення датовані етапом С-II: 3300-3200 – близько 2750 рр. до н. е. Т.Г. Мовшею було виділено жванецьку регіональну групу, яку пізніше вона віднесла до пізньотрипільської жванецької культури [13, с. 12-13; 19, с. 232-235]. Інші дослідники (В.О. Дергачов, В.І. Маркевич) відносили жванецькі пам'ятки до бринзенського та гординештського типів [6, с. 111-123; 7, с. 68-70; 8, с. 121-123; 9, с. 62-67].

У 1975 р. Т.Г. Мовша захистила кандидатську дисертацію на тему «Антропоморфна пластика Трипілья (реалістичний стиль)» [10]; на жаль, так і не вийшла друком її монографія по антропоморфній пластичі. У статтях Т.Г. Мовші, присвячених цій проблематиці [14; 15; 16; 17, с.39; 18, с.90-92] опубліковані лише деякі статуетки. Тому є нагальною потреба вводити у науковий обіг комплекси антропоморфної пластики з окремих поселень для більш повної їх характеристики.

З пізньотрипільських поселень Жванець-Лиса Гора і Жванець-Щовб походять 28 од. антропоморфної пластики та мініатюрна посудинка з антропоморфними рисами. Це переважно фрагменти схематизованих жіночих статуеток, хоча є й чоловічі фігурки, а також уламок статуетки з реалістичними рисами. Всі вони виліплені з тонкоструктурної глини світло-жовтого, сіруватого або червоного (після випалу) кольору; у глиняній масі – домішки слюди, дрібного піску або товченої мушлі-черепашки. Поверхня заглажена, іноді підлощена. Розпис мають лише дві фігурки, поверхня решти зберігає колір випаленої глини.

Подаємо опис статуеток (більшість публікується вперше).

1. Голова схематизованої антропоморфної статуетки, сплюснена, на високій ший. Ніс великий, оформлений защипом, очі передані двома наскрізними отворами. По краю голови – дрібні проколи, що утворюють «німб». Висота – 49 мм (рис. 1, 1). Щовб, землянка 1. Інв. № а272/94. Опублікована [18, с. 91-93, рис. 28,1; 29, с. 165].

2. Голова схематизованої антропоморфної статуетки, подібна до попередньої: ніс щипковий, очі у вигляді двох отворів, по краю голови – дрібні проколи. Висота – 30 мм (рис. 1, 2). Щовб. Інв. № а272/175.

3. Голова схематизованої антропоморфної статуетки. Ніс щипковий (відбитий), очі позначені двома отворами. По краю голови – дрібні проколи, в основі ший двома навскісними пружками показано ключиці. Висота – 32 мм (рис. 1, 3). Лиса Гора (далі – Л.Г.), траншея 4. Інв. № а277/170.

4. Фрагмент голови з шиєю від схематизованої антропоморфної статуетки, подібної до попередніх. Висота – 34 мм (рис. 1, 4). Щовб, землянка 1. Інв. № а272/663. Опублікована [18, с. 90, рис. 27:2].

5. Погруддя жіночої статуетки, пласкої, з високою шиєю; конічі плечові відростки направлені в боки, груди передані півкулястими опуклинами. Висота – 35 мм (рис. 1, 5). Щовб, землянка 1. Інв. № а272/417.

6. Верхня частина жіночої статуетки – від шиї та трохи нижче талії. Шия висока (голова відбита). Плечові виступи конічні, спина пряма, груди позначені двома опуклинами, талія вузька, спереду поперечною виїмкою відділено опуклий живіт. Висота – 43 мм (рис. 1, 6). Щовб. Інв. № а272/174.

7. Нижня половинка, від стегон та трохи нижче колін, антропоморфної статуетки, стоячої, на суцільній конічній ніжці. Сідниці опуклі, розділені вертикальною рисою (спереду верхня збита). Висота – 38 мм (рис. 1, 7). Оборонний вал, III культурний шар, глибина 2,10 м. Інв. № а276/170.

8. Верхня частина правої ніжки жіночої статуетки, від стегна до коліна. Вгорі – навскісна риска (від трикутника, що позначає жіночу стать). Висота – 64 мм (рис. 1, 8). Щовб, зачистка зсуву східного схилу. Інв. № а281/371.

9. Жіноча схематизована статуетка, стояча, на двох окремо виліплених і щільно притиснутих ніжках. Шия висока, спереду виділена двома борозенками, що сходяться під кутом (ключиці?), голова відбита. Плечові виступи трикутні, з двома проколами у кожному, на місці грудей – невеличкі округлі наліпи. Постава струнка, талія видовжена тонка, стегна розширені защипами, живіт плаский, пуп позначений округлим наліпом, внизу живота – прокреслений розділений навпіл трикутник, що позначає стать. Легкими вм'ятинами з боків позначено коліна, ніжки закінчуються мініатюрною виділеною ступнею. Висота – 135 мм (рис. 2, 1). Л.Г., землянка 2. Інв. № а273/720. Згідно з класифікацією А.П. Погожевої, належить до підтипу с4 [26, с. 21]. Опублікована [28, с.167; 31, Р. 212]. Аналог цій статуетці – ціла жіноча схематизована фігурка з с. Оселівка Чернівецької області (урочище «На долинах»): струнких пропорцій, з проколами навколо голови; її Т.Г. Мовша вважала типовою для пізньотрипільських пам'яток регіону Середнього Дністра [16, с. 28, рис. 4, 5; 19, с. 232-233, рис. 61, 9]. Статуетка з Оселівки також увійшла в альбом НМІУ [25, с. 27] та каталоги зарубіжних виставок [31, Р. 240-241; 32, Р. 67].

10. Ліва половинка жіночої стоячої статуетки, від талії до коліна. Живіт плаский, пуп позначений опуклиною з горизонтальним проколом. Навколо стегон – заглиблена риска, внизу живота трикутником позначене жіноче лоно. Ніжка у поперечному перерізі неправильно-квадратна. Висота – 50 мм (рис. 2,2). Оборон. вал, III культ. шар, гл. 0,80 м. Інв. № а276/171.

11. Права половинка жіночої стоячої статуетки, від талії до коліна. Живіт плаский, округлий наліп з проколом позначає пуп. Стегна обведені заглибленою рисою, внизу живота від неї звисає окреслений трикутник, що позначає жіночу стать. У стегнах – по два проколи. Сідниці дуже опуклі. Висота – 61 мм (рис. 2, 3). Л.Г., розкоп III, траншея 5. Інв. № а280/305.

12. Ліва половинка жіночої стоячої статуетки, від талії та трохи нижче колін. Живіт плаский, у пупі був горизонтальний прокол, лоно окреслене у вигляді трикутника, у стегні – два проколи. Сідниці випнуті, дещо провислі. Висота – 61 мм (рис. 2, 4). Л.Г., розкоп II. Інв. № а274/767.

13. Права ніжка антропоморфної статуетки, стоячої, на двох стулених ніжках, які закінчувались стилізованою ступнею – навскісними зрізами спереду та ззаду. В коліні – горизонтальний прокол, вище між ніжками був круглий отвір. Висота – 43 мм (рис. 2, 5). Л.Г., розкоп II. Інв. № а273/859.

14. Верхня половинка правої ніжки від жіночої статуетки, стоячої, на двох стулених ніжках. У поперечному перерізі ніжка підпрямокутна. Вгорі – навскісна риска від окресленого трикутника – ознаки жіночої статі. Висота – 39 мм (рис. 2, 6). Заповнення оборонного рову №1. Інв. № а276/554.

15. Нижня половинка конічної ніжки, від двоногої (стоячої?) антропоморфної статуетки. Донизу ніжка звужена, на кінці закруглена. Висота – 45 мм (рис. 2, 7). Щовб. Інв. № а272/177.

16. Нижня половинка жіночої статуетки (злам трохи вище талії). Виліплена із двох вертикальних половинок, з'єднаних в одне ціле; схематизована, стояча, на суцільній конічній ніжці, закругленій на кінці. Тулуб сплющений, опуклинами виділені надстегові виступи та пуп. Стегна обведені рисою, внизу живота – «жіночий» трикутник. Висота – 56 мм (рис. 2, 8). Л.Г., траншея 1. Інв. № а277/168.

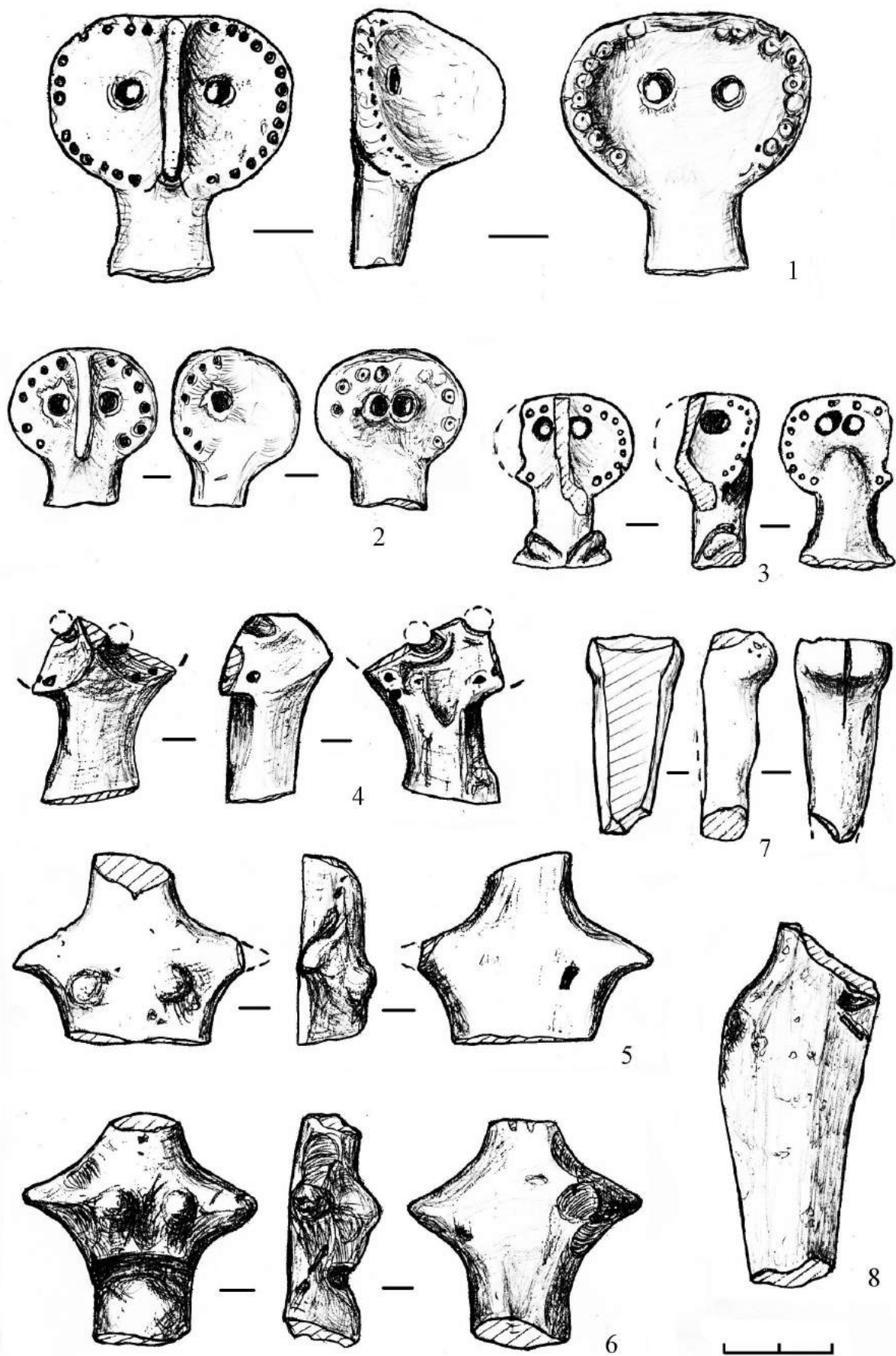

Рис. 1. Жванець. Антропоморфні статуєтки: 1, 2, 4-6, 8 – Щовб; 3 – Лиса Гора; 7 – оборонний вал.

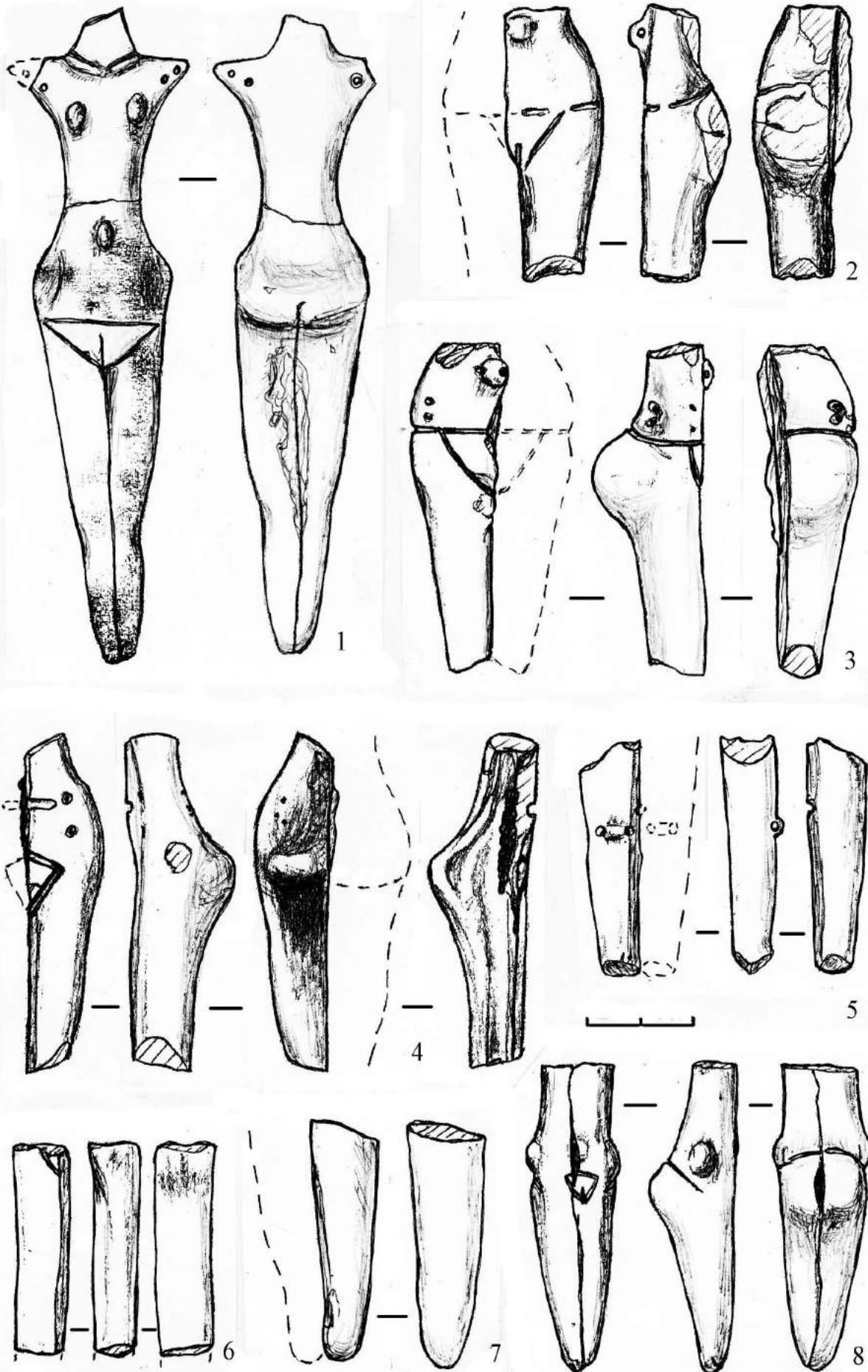

Рис.2. Жванець. Антропоморфні статуєтки: 1, 3-5, 8 – Лиса Гора; 2 – оборонний вал; 6 – рів; 7 – Щовб

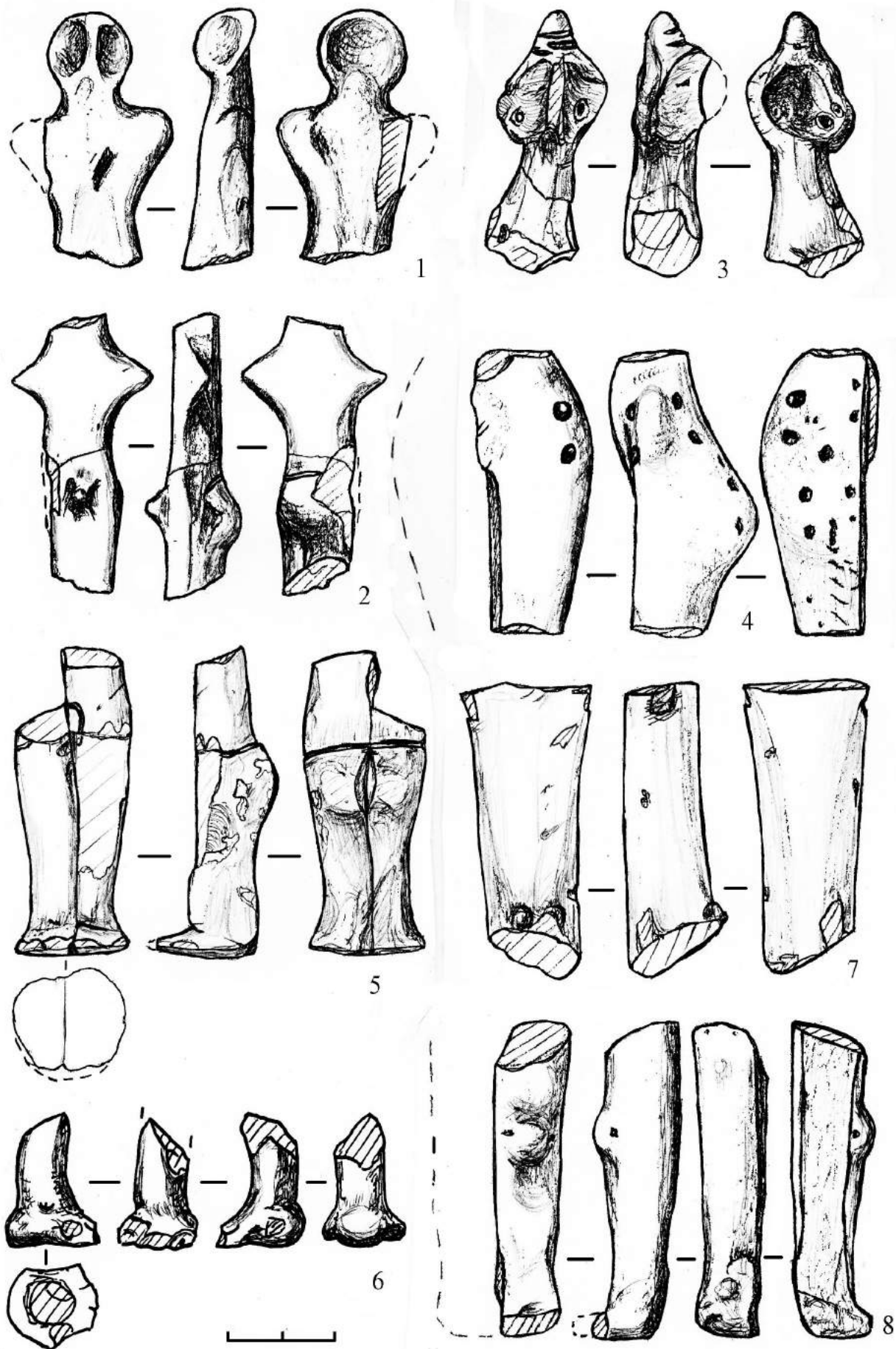

Рис.3. Жванець. Антропоморфні статуетки: 1, 2, 8 – оборонний вал; 3, 4, 6 – Лиса Гора; 5, 7 – Щовб;

17. Верхня половинка схематизованої чоловічої статуетки, зі сплющеною округлою головою на короткій шиї та щипковим носом (очі не позначено). Плечі прямі, плечові виступи закруглені (правий відбитий), сходять навскіс до вузької талії, утворюючи трикутний торс. Груді та спина пласкі, поверхня заглажена, на грудях частково збереглась навскісна смуга коричневої фарби (можливо, позначала перев'язь). Висота – 48 мм (рис. 3, 1). Оборон. вал, східн. схил, III культ. шар. Інв. № а277/1591.

18. Торс схематизованої чоловічої статуетки – від шиї та майже до колін, стоячої, на суцільній конічній ніжці. Тулуб сплющений, у поперечному перерізі – підпрямокутний. Шия широка, плечові виступи конічні, груди й живіт пласкі, спина пряма, сідниці позначені суцільною опуклиною. Внизу живота пірамідальним наліпом позначено чоловічу стать. Висота – 54 мм (рис. 3, 2). Оборон. вал, III культ. шар, гл. 2,15 м. Інв. № а276/169.

19. Голова на високій конічній шиї від схематизованої антропоморфної статуетки: сплющена, асиметрична (ліве око-прокол вище за праве), ніс щипковий (відбитий). На маківці голови – конічний наліп з трьома поперечними рисками спереду, котрий позначав зачіску або головний убір. Висота – 49 мм (рис. 3, 3). Л. Г., розкоп II. Інв. № а274/768.

20. Ліва половинка – від талії до колін – антропоморфної (жіночої?) статуетки, яка складалась із двох вертикальних половинок. Живіт плаский, в стегні – два проколи, сідниці опуклі, поцяцьковані ямками. Висота – 51 мм (рис. 3, 4). Л.Г., траншея 2, землянка. Інв. № а275/1193.

21. Нижня половинка від антропоморфної (жіночої?) статуетки, стоячої, на двох коротких щільно стулених ніжках, з виділеними широкими розплесканими ступнями. Ніжки у поперечному перерізі – підквадратні, переходять у ледь опуклі розділені сідниці. Стегна обведені рисою, внизу живота окреслений овал – ознака статі. Висота – 56 мм (рис. 3, 5). Щовб, зсув. Інв. № а272/147. Опублікована [18, с. 90-92, рис. 27, 6]. Т.Г. Мовша вважала її близькою за стилістичними особливостями до основної групи пластики поселення Кошилівці-Обоз [18, с. 92].

22. Права ніжка від антропоморфної двонової стоячої статуетки (нижня частина), має чітко виділену невеличку ступню з виразною п'ятою і розчепіреними пальцями (відбиті). Гомілка досить тонка, трохи дугаста. Висота – 23 мм (рис. 3, 6). Л.Г., розкоп III. Інв. № а280/340.

23. Верхня половинка конічної суцільної ніжки від антропоморфної статуетки, вгорі сплющена з фронтальних боків, до колін звужена, круглого перерізу. Коліна позначено двома дрібними наліпами. Висота – 53 мм (рис. 3, 7). Щовб, зачистка зсуву з боку р. Кармелітки. Інв. № а272/804.

24. Ліва ніжка антропоморфної статуетки, стоячої, на двох щільно стулених ніжках, з виділеною широкою ступнею. У поперечному перерізі підквадратна, горбиком виділене коліно з горизонтальним проколом. Висота – 58 мм (рис. 3, 8). Оборон. вал, верхній культ. шар. Інв. № а276/594.

25. Права ніжка жіночої статуетки, стоячої, на двох стулених ніжках. Спереду збереглась частина трикутника – ознака жіночої статі. Висота – 65 мм (рис. 4, 4). Щовб, землянка 1. Інв. № а272/409.

26. Фрагмент правої ніжки від статуетки, стоячої, на двох стулених ніжках. Конічним наліпом позначене коліно. Висота – 58 мм (рис. 4, 5). Щовб, зачистка зсуву східного схилу. Інв. № а281/401.

27. Жіночої розписної статуетки фрагмент – верхня частина торсу, від шиї до пояса. Мала модельовані руки, піднесені вперед-вгору й розведені (відбиті трохи нижче плеча), груди позначені невеликими опуклинами. Розпис нанесено коричневою фарбою у вигляді трьох паралельних смуг, спущених під кутом від обох боків шиї спереду, котрі, перехрещуючись, утворюють між грудьми ромбовидну фігуру (зображення прикраси-підвіски чи амулета). Висота – 45 мм (рис. 4,1). Л.Г., землянка 2. Інв. № а273/821. Т.Г. Мовша вбачала в ній образ Оранти й віднесла до типу реалістичних, за її класифікацією – індекс С1 (положення рук) [10, с. 6, 14]. Опублікована [16, с. 24, рис. 5,1; 28, с. 166].

28. Верхня половина торсу жіночої схематизованої стоячої статуетки – від шиї та нижче талії. Тулуб сплющений, груди позначені двома конічними наліпами, талія широка, живіт плаский, спина пряма. На місці рук – видовжені конусоподібні відростки, підняті вгору, в їх основі – по проколу. Висота – 46 мм (рис. 4, 2). Щовб. Інв. № а272/176. Опублікована [18, с.89, 92, рис. 26,5; 29, с.165].

29. Осібно стоїть мініатюрна посудинка неправильно-циліндричної форми з округлим масивним денцем та овальним устям з нерівним краєм. На середині висоти розташовані на одному рівні три конічні наліпи. Антропоморфних рис голови посудинка набуває у перевернутому вигляді (можливо,

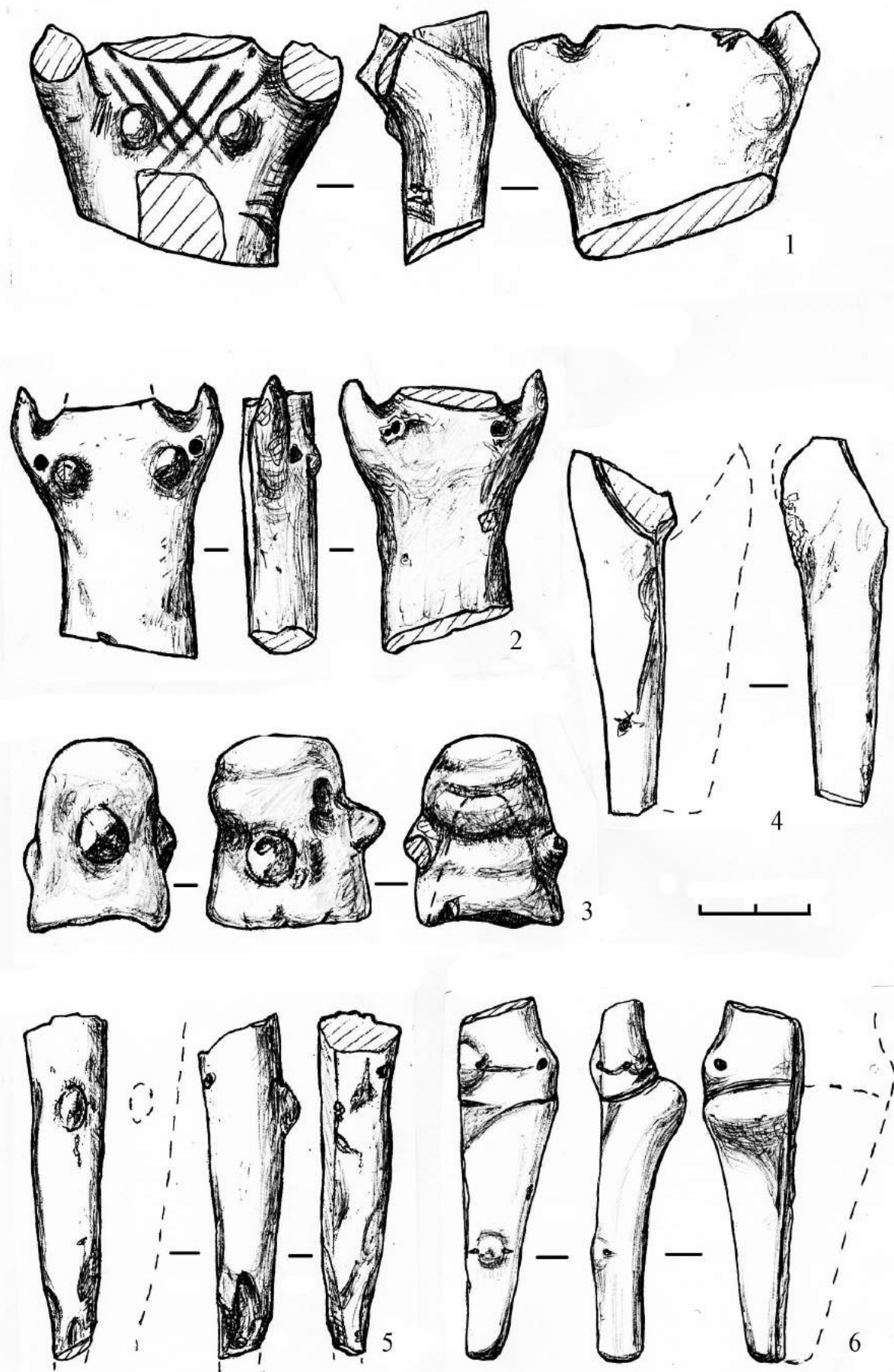

Рис.4. Жванець. Антропоморфні статуєтки: 1 – Лиса Гора; 2, 4, 5 – Щовб; 3 – посудинка з антропоморфними рисами, Щовб. 6 – антропоморфна статуєтка, Непоротове.

надягалась на стрижень): найбільший наліп править за ніс, два по боках – за вуха; опукле чоло, бугриста потилиця з поперечною складкою – ці деталі створюють мужній образ – чоловічий. Висота – 34 мм (рис. 4, 3). Щовб, зачистка зсуву східного схилу. Інв. № а281/369.

Більшість описаних вище **схематизованих** статуеток подібні за технологією виготовлення: виліплені з двох вертикальних половинок, стулених разом та обмазаних додатковим «чистовим» шаром глини, що зберігся у вигляді закраїн (рис. 1,8; 2, 1-7; 3, 4-6,8; 4, 4-6). Причому це стосується не тільки фігурок у стоячій позі на **двох щільно стулених ніжках**, а й тих, що мають **одну конічну ніжку** (рис. 2,8). Згідно з класифікацією А.П. Погожевої, перші належать до підтипу **с4**, а другі – до підтипу **с2** [26, с. 21].

Т.Г. Мовша, в аспекті вивчення культурогенезу, подала такий узагальнюючий опис масової схематизованої антропоморфної пластики регіону жванецької культури трипільсько-кукутенської спільності: «<...> в стоячій позі, на двох, окремо виліплених, зімкнутих ногах зі скошеною п'яткою, ніби в легкому танці. Голова сплюснена, з великим тонким носом, добре наміченими формами фігури (без надстегнових виступів). Навколо голови, плечових виступів та стегон – дрібні отвори» [17, с. 39]. Цей опис найбільше відповідає статуетці з Оселівки, яка подається Т.Г. Мовшею як взірець антропоморфної пластики жванецької групи Трипілля [19, с. 235, рис. 61, 9]. Значна частина розглянутої нами пластики Жванця відповідає цій характеристиці. **Проте є й деякі відмінності**. Схематизовані сплюснені голівки з двома отворами на місці очей та «німбом» із дрібних проколів збереглися від чотирьох фігурок (рис. 1, 1-4); **голівки без німбу** – у чоловічої «безокої» статуетки (рис. 3,1) та у фігурки **із зачіскою** (рис. 3,3). У двох фігурок на шії позначені **ключиці** (рис. 1,3; 2,1). Плечові виступи здебільшого конічні, направлені в боки, **без проколів** (рис. 1, 5,6; 3, 1,2), з двома проколами (рис. 2, 1); в одному випадку конічні видовжені виступи «рук» направлені вгору, мають по одному проколу (рис. 4, 2). Стегна – **без проколів** (рис. 1, 8; 2, 1,2,8; 3,2,5; 4,4), з двома проколами (рис. 2, 3,4; 3, 4). До характерних ознак можна віднести **позначений опуклиною пуп** (рис. 2, 1,8), часто з **горизонтальним проколом** (рис. 2, 2-4). Такі самі ознаки спостерігаємо у **позначенні колін**: просто опуклиною (рис. 3, 7; 4, 5), або – з горизонтальним проколом (рис. 2,5; 3,8). Аналогом може слугувати статуетка з с. Непоротове Чернівецької області, що має ці ж ознаки (рис. 4, 6). Три статуетки мають закруглені кінці ніжок (рис. 2,7,8; 4,6), дві – мініатюрну, ледь виділену ступню зі скошеною п'ятою (рис. 2, 1,5), та три – **досить велику виразну ступню** (рис. 3, 5,6,8), у однієї з яких навіть позначено пальці (рис. 3, 6). Останні ознаки можуть пояснюватися впливом кошиловецької групи.

Виятком серед антропоморфної пластики Жванця є єдина розписна статуетка з **реалістичними рисами**: її модельовані руки підняті вгору, між грудьми звисає ромбічний амулет, зображений фарбою (рис. 4,1). Т.Г. Мовша підкреслювала особливе значення трипільських фігурок у позі Оранти, долучивши до них і цю жванецьку [16, с. 24, рис. 5, 1]. Серед схематизованих фігурок колекції із Жванця одна також зображена у подібній позі адорації (рис. 4,2).

Н.Б. Бурдо відносить пізньотрипільську антропоморфну пластику Жванця (за розробленою нею класифікацією) переважно до типу «І 1с» – стоячі фігурки на двох з'єднаних ніжках [4, с. 82, рис. 9,2]. Причому дослідниця послуговувалась нечисленними опублікованими матеріалами. Вивчаючи семантику образів трипільської пластики, вона, наслідуючи В.М. Даниленка [5, с. 37], виділяє образ Богині-Птахи, подаючи як приклад схематизовану голівку фігурки із Жванця з очима-проколами та великим щипковим носом [2, с. 375; 3, с. 113-115].

Т.Г. Мовша відзначала, що схематизовані антропоморфні фігурки пам'яток жванецької групи **однотипні, стоячі, стрункі** [18, с. 235]. Таким чином, наші спостереження над особливостями схематизованої пластики музейних колекцій із Жванця підтверджують цю тезу, а **виявлення спільних рис та відмінностей додає певної конкретики у висновки**.

Крім того, надзвичайно цікавим моментом є збережені у випаленій глині на кількох статуетках чіткі **дактилоскопічні відбитки пальців трипільського майстра**. Вивчення їх, можливо, допомогло б у вирішенні питання про походження трипільців.

Список використаних джерел та літератури

1. Бузян Г.М. Застосування каменю в домобудівництві трипільсько-кукутенських племен (за

- матеріалами розкопок в с. Жванець) // VIII Подільська історико-краєзнавча конф.: Секція археології: Тез. доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 10-12.
2. Бурдо Н. Сакральний світ Трипільської цивілізації // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. I. – С. 344-419.
 3. Бурдо Н. Сакральний світ Трипільської цивілізації. – К., 2008. – 296 с.
 4. Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – Ч. I. – С. 61-146.
 5. Даниленко В.Н. Космогонія первобытного общества // Начала цивилизации. – Екатеринбург-Москва, 1999. – С. 7-216.
 6. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья (Опыт систематизации). – Кишинев, 1980. – 205 с.
 7. Дергачов В.О. Бринзенський (жванецький) тип (група) // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 68-70.
 8. Дергачов В.О. Гординештський тип // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 121-123.
 9. Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – 193 с.
 10. Мовша Т.Г. Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль). Автореферат дисс. канд. ист. наук. – К., 1975. – 24 с.
 11. Мовша Т.Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. – 1971. – №3. – С. 228-234.
 12. Мовша Т.Г. Городище трипольской культуры Жванець-Щовб [Хмельниц. обл.] // АО 1973 г. – 1974. – С. 310-311.
 13. Мовша Т.Г. Жванецька культура трипільсько-кукутенської спільності // Подільська історико-краєзнавча конф.: Секція археології: Тез. доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-13.
 14. Мовша Т.Г. К вопросу о развитии трипольской антропоморфной пластики // КСИА АН УССР. – К., 1953. – Вып. 2. – С. 85-87.
 15. Мовша Т.Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілья // Археологія. – К., 1973. – Вип. 11. – С. 3-21.
 16. Мовша Т.Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА. – 1969. – №2. – С.15-34.
 17. Мовша Т. Пластика трипільсько-кукутенської спільності (аспект культурогенезу) // Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття). Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С. 38-41.
 18. Мовша Т.Г. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961г.) // КСИА АН СССР. – М., 1970. – № 123. – С. 84-93.
 19. Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 223-263.
 20. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец // АИУ 1967 г. – 1968. – Вып. 2. – С. 95-97.
 21. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец // АИУ 1968 г. – 1971. – Вып. 3. – С. 124-127.
 22. Мовша Т.Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец // АО 1969 г. – 1970. – С. 226-227.
 23. Мовша Т.Г. Розкопки багатощарового поселення в с. Жванець // АДУ 1969 р. – К., 1972. – Вип. 4. – С. 83-85.
 24. Мовша Т.Г. Работа в Среднем Поднестровье [Хмельниц. и Черновиц. обл.] // АО 1974 г. – 1975. – С. 326-327.
 25. Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'яті. – К., 2009. – 207с.
 26. Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск, 1983. – 145 с.
 27. Якубенко О.О. Горна гончарні (Жванець-Щовб) // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 123-124.
 28. Якубенко О.О. Жванець-Лиса Гора // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 164-165.
 29. Якубенко О.О. Жванець-Щовб // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 165-166.
 30. Якубенко О., Радієвська Т. Тамара Григорівна Мовша і Національний музей історії України // Переяславіка. Наукові записки. Збірник наукових статей. III Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.)». – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 7 (9). – С. 285-299.
 31. Mysteries of Ancient Ukraine: The Remarkable Trypilian Culture, 5400-2700 BC. – Toronto. 2008. – Royal Ontario Museum. – P. 212.
 32. Ori dei cavalieri delle Steppe. Collezioni dai Musei dell'Ucraina. – Milano, 2007. – P. 67, 337. – cat. 24.

Список скорочень:

АО – Археологические открытия.

АДУ – Археологічні дослідження на Україні

АИУ – Археологические исследования на Украине

ЕТЦ – Енциклопедія трипільської цивілізації.

КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР

СА – Советская археология

Володимир Захар'єв,

член ВГО «Спілка археологів України»,
молодший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток історії і культури
у Хмельницькій області
м. Хмельницький

РІДКІСНІ ТРИПІЛЬСЬКІ АРТЕФАКТИ З ОКОЛИЦЬ М. ГОРОДОК НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

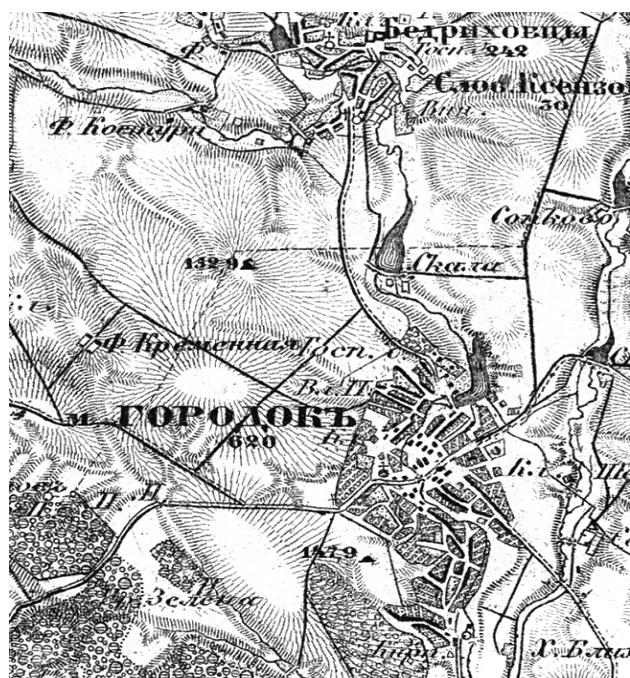
У статті йдеться про фігурку змія та мідну сокиру-тесло трипільської культури, що знайдені поблизу м. Городок Хмельницької області.

Ключові слова: Трипільля, релігія, озброєння, фігурка, сокира-тесло, глина, мідь.

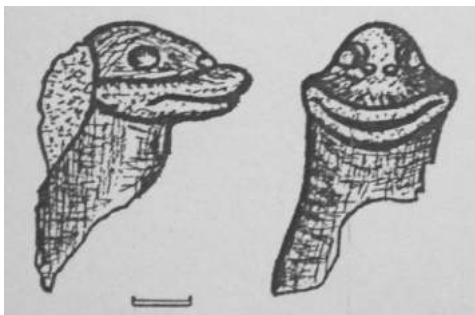
На природньозахищених мисоподібних берегах лівої притоки Дністра р.Смотрич виявлено не один десяток поселень Трипільської культури. Зокрема, і у верхів'ях – довкола райцентру Городок Хмельницької області. В основному, давні землероби жили тут у середньому та пізньому етапі існування цього феномену енеоліту України.

Через інтенсивне розорювання вільних від лісів урочищ в радянський час трипільські пам'ятки Городоччини сильно попсовані. Тому час від часу на поверхні трапляється не лише обмазка жител, а й предмети господарювання, культу і військової справи. Свого часу збиранням артефактів в районі активно займалася місцевий краєзнавець Нонна Миколаївна Пашенко. Знахідки ця патріотка рідного краю передавала до районного музею [1]. Крім неї обстеження трипільських об'єктів околиць Городка проводив краєзнавець Леонтій Іванович Максимов, який теж поповнював колекцію районного музею археологічними матеріалами.

Серед іншого від ентузіастів у запасники потрапляли і ті артефакти, призначення яких вони не могли зрозуміти. Наприклад, нестандартний шматок випаленої глини, що привернув увагу Л.І. Максимова на трипільському поселенні в ур. Скалки між м.Городок та с.Бедриківці (Іл. 1). 1994 р. автор конкретної статті, побувавши у Городку і ознайомившись з підбіркою трипільських старожитностей музею, виявив його у купі обмазки, що планували викинути за непотріб-

Іл. 1. Ситуаційний план мікрорегіону, де виявлено рідкісні артефакти.

Лл. 3. Прорис голівки Змія-Дракона.

ністю, та ідентифікував його як декоративну ручку ритуальної мисочки у формі голівки міфічного Змія-Дракона [2].

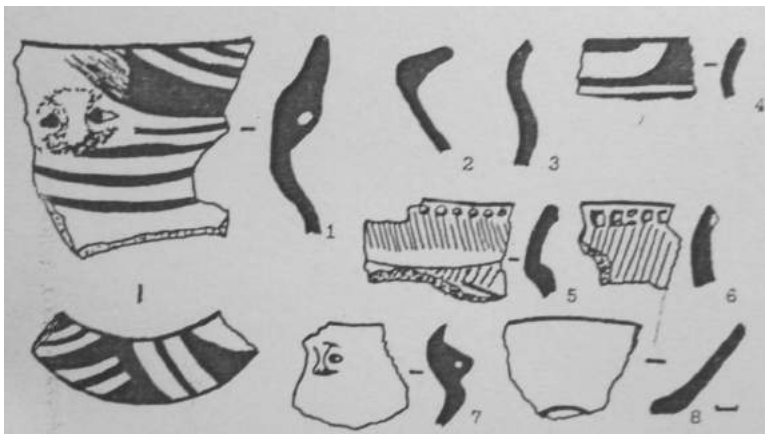
Фрагмент має довжину 5,2 см. Голівка посаджена на масивну шию товщиною 2 см. Висота голівки 1,8-2 см. Черепка

коробка фігурки сферична у перерізі, видовжена (бл. 3 см, бо тильна сторона голівки збита), вузька і краплевидна по ширині: 1,5-1,6 см у тильній частині, 0,5 см у передній частині. Лоб пологий (Лл. 2).

На голівці дерев'яною паличкою зроблені заглиблення шириною бл.0,5 см, що символізують очі. На рівні очей у передній частині голови проколені ще дві заглиблення шириною бл. 0,2 см, які символізують носові дірки.

Нижню частину голівки займає рот з великими губами. Верхня губа – масивніша товщиною бл. 0,6 см випинається вперед над меншою нижньою губою товщиною бл. 0,4 см. Рот прокреслений паличкою, його кінці дещо загнуті до низу. Ширина рота з губами 2,5-2,6 см (Лл. 3).

Тісто артефакту добре вимішане і вимучене. Випал добрий. Колір блідо оранжевий. Супутня столова кераміка вкрита трипільськими орнаментами, що зроблені органічними та мінеральними фарбами, кухонна – прокресленими лініями, наліпками, проколами тощо (Лл. 4).

Лл. 4. Прорис кераміки з трипільського поселення Скалки, де знайдено голівку Змія-Дракона.

є трипільським божеством дощу. Зокрема, такої думки, був дослідник раннього етапу Трипільської культури В.Г. Збеневич, який зібрав сотні малюнків з посудин і класифікував їх [6, с. 20-34]. Торкалися цієї теми у своїх публікаціях Д.О. Король [7, с. 79-103], А.Ю. Стрельцова [8, с. 109-116 та інші. А підведена риска під попереднім етапом розгляду ролі Змія-Дракона у Енциклопедії Трипільській цивілізації [9, с. 400-405], розділ якої згодом видала окремою електронною книгою Н.В. Бурдо [10].

Втім, доводиться констатувати, що ніхто з сучасних дослідників, на жаль, не звернув увагу на публікацію в національному культурологічному щорічнику «Українське гончарство», де ще 1996 р. автором вперше була оприлюднена інформація про Змія-Дракона з-під Городка [11, с. 279-282], а тому, сподіваюся, що відтепер вона стане надбанням науковців і викличе належну дискусію серед фахівців. Другою рідкісною знахідкою, яку залишили для нас на території Городоччини трипільці, є мідна сокира-тесло.

За інформацією методиста з охорони пам'яток історії і культури відділу культури Городоцької райдержадміністрації Ігоря Володимировича Олійника, її знайшов місцевий житель на плато правого

Лл. 2. Фото голівки Змія-Дракона з-під Городка

Український вчений В.Даниленко натякав, що культ дракона або крилатого змія серед давнього населення України зародився ще у добу неоліту [3].

Вельми шанованим персонажем Змій-Дракон був і в пантеоні енеолітичних племен. Про його значимість у життя трипільців першим серед науковців написав у своїй праці «Символ змія у трипільській культурі» К.В. Болсуновський [4].

Відомий дослідник язичництва академік Б. Рибаків стверджував, що змії або добрий вуж уособлював собою охоронця житла [5, с. 170-172.].

Інші дослідники вважають, що він

берега р. Смотрич, в районі вул. Чайковського, що у західній частині міста. Спочатку він вирішив передати цей артефакт для районного музею, але потім висунув вимогу повернути його назад. Саме у цьому короткому відрізку часу, дякуючи наданій І.В. Олійником можливості, автор конкретної статті і встиг сфотографувати та обміряти знахідку, подальша доля якої не відома. (Швидше всього, спокусившись на гроші, її продали приватному колекціонеру).

Іл. 5. Загальний вид мідної сокири-тесла з Городка.

Сокира-тесло з-під Городка була сформована відповідно стандартів для мідних виробів такого типу. Вона виготовлена з якісної сировини у глиняній формі за восковою моделлю, про що свідчить фрагмент шва на верхній ділянці виробу. Досить естетична, має округлі боки. Технологічно довершена. Прекрасний приклад інженерної думки тогочася (Іл. 5).

Довжина виробу була 21,5 см, ширина у районі отвору для дерев'яної ручки 5,5 см. Діаметр останнього складав 3,0 см.

У вертикальному перерізі виріб підований. Лезо сокири зміщене на 1,5 см вниз від горизонталі, лезо тесла – на стільки ж (Іл. 6).

У горизонтальному перетині передня частина виробу має клинцеподібну форму, звужуючись до кінця. Тильна навпаки нагадує пташиний хвіст – вужча від середини виробу (2,8 см) і ширша зовні (4,5 см) (Іл. 7).

Іл. 6. Мідна сокира-тесло з Городка. Вид з боку.

До речі, тесло зміцнене своєрідними ребрами жорсткості, оскільки середина його тіла на 0,2 см тонша, аніж боки.

Цікавим елементом виробу є підсилення кріплення ручки, яке теж було передбачено майстрами вже на стадії його розроблення. Витративши всього декілька десятків грамів міді та виливши з боків трикутні сегменти, вони створили досить практичний і надійний різновид втулки для ручки. Відтак, руків'я ховалося у цю імпровізовану втулку аж на 3,5 см, тоді як основна товщина виробу складає всього бл. 2,0 см (Іл. 8).

Іл. 7. Мідна сокира-тесло з Городка. Вид зверху.

Зауважу, що дірка для ручки на 1,0 см зміщена від центру виробу в бік поперечного леза (тесло), тому тильна частина, відповідно, коротша тієї, де лезо розташоване вертикально (сокира). Лезо тесла мало довжину 4,5 см, лезо сокири, відповідно, 3,3 см. Вони овальні.

Функціональне призначення виробу було подвійним. Він міг використовуватися як зброя, і як господарчий деревообробний інструмент. Наголошу, що обидва леза виробу були нагострені в давнину і залишилися досить гострими, незважаючи на те, що відтоді минуло понад 5 тисяч років, а тесло в районі леза ще й частково розковане.

Не маючи глибоких знань в галузі давньої металургії, я не ставив перед собою мету уточнювати походження і приналежність до того чи іншого металургійного центру енеоліту цієї яскравої, але, на жаль, втраченої для розлогих наукових аналізів знахідки часів Трипілля, а лише ввожу її у науковий обіг. І буду тішитися, якщо навіть цим зроблю послугу фахівцям.

Таким чином, обидва артефакти з околиць міста Городка над

Іл. 8. Мідна сокира-тесло з Городка. Вид з боку тесла.

Смотричем свідчать, що місцеві поселення варті уваги археологів і проведення тут стаціонарних досліджень. Особливо, зважаючи на небезпеки, які таїть нинішній час для пам'яток та предметів життя і побуту трипільської цивілізації. Адже представники правоохоронних органів та місцевого самоврядування не вживають належних заходів для боротьби з «чорними археологами». Якщо з середини першого десятиліття ХХІ ст. трипільські об'єкти грабували для поповнення мальованим посудом, ритуальними фігурками і крем'яною зброєю колекцій політичних діячів і товстосумів, то тепер, використовуючи удосконалені технічні засоби, зловмисники виймають з культурного шару мідні речі і вільно продають їх на кількох аукціонах в Інтернеті, особисто наживаючись на тому, що належить суспільству, і псує картину, яка зафіксувала минуло у пластах землі. Цьому потрібно покласти кінець, створивши пам'яткоохоронні інспекції і наділивши їх широкими повноваженнями. Бо як відомо, артефакт без контексту – всього лиш давня річ – цікава для огляду, але пуста як джерело фактажу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Полюхович Дмитро. Меценацтво – прерогатива жебраків? – 2002, 4 жовтня. http://gazeta.dt.ua/CULTURE/metsenatstvo_prerogativa_zhebrakiv.html
2. Захар'єв В.А. Перша знахідка ліпного трипільського змія // Українське гончарство: національний культурологічний щорічник. За 1995 рік. – Опішне: Українське народознавство, 1996. – Кн. 3. – С.279-282.
3. Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К.,1969.
4. Болсуновский К.В. Символ Змия в Трипольской культуре: Мифологический этюд. – Киев, 1905.
5. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С.170-172.
6. Збеневич В.Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье// Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К,1991. – С.20-34.
7. Король Д.О. Спроба реконструкції трипільської міфології за пам'ятками мистецтва// Культурологічні студії. – К. Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – Випуск 2. – С. 79-103.
8. Стрелкова А.Ю. Трипільля та яншао: символіка орнаментів кераміки// Культурологічні студії. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – Випуск 2. – С. 109-116.
9. Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.2004. – Т.1. – С. 400-405.
10. Бурдо Н.В. Сакральний світ Трипільської Цивілізації. – К.: Електронне видання. – 2007. – 307 с.

Ігор Русий
вчитель історії
Пасічянської ЗОШ
член НСКУ

ДОСЛІДЖЕННЯ НОВОЇ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОРУБІЖЖЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ І ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Місце знаходження пам'ятки

На Центральному сході Хмельницької області розташований Старосинявський район, він межує з Летичівським, Старокостянтинівським районами Хмельницької області з Хмельницьким районом сусідньої Вінницької області та Любарським районом Житомирської області. На північному заході району при межі із с. Ладиги Старокостянтинівського району розкинулось село Пасічна. Воно завжди було порубіжжям Київської і Волинської, а згодом Волинської і Подільської земель.

Саме поблизу с. Пасічна в урочищі «Горбок» в 2013 році вперше відкрито стародавнє поселення черняхівської культури в ході розвідувальних досліджень під керівництвом Якубовського Василя Івановича, професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету

ім. Івана Огієнка та Русого Ігоря Петровича, вчителя історії Пасічнянського навчально-виховного комплексу: «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, технологічний ліцей». Протягом 2013-2014 рр. поселення досліджувалось зведеним археологічним загonom в складі археологічної експедиції КПНУ імені Івана Огієнка.

В процесі дослідження встановлено, що поселення черняхівської культури біля села Пасічна в урочищі «Горбок» розташоване за 0,45 км на південь від села і займає південні та південно-східні схили першої надзаплавної тераси лівого берега р. Грабарка (притоки річки Случ). Із півдня на північний схід пам'ятка обмежена болотистими берегами, чагарниками, природними джерелами які живлять р. Грабарку. Болотиста, заросла очеретом та чагарниками заплава в якій протікає річка сягає в ширину до 150-200 метрів. Річка з прибережними берегами та мочарами ніби підковоподібно огинає місце поселення із видовженням в північно-східному напрямку.

Місце знаходження поселення має відносну висоту 285 м над рівнем моря, навпроти паралельно до поселення на правому березі р. Грабарки за 300 м маємо горбисту місцевість з абсолютною висотою 304 м над рівнем моря, що слугувало природною перепоною для південно-східних вітрів.

Місце на якому в 2013 році проведено археологічні дослідження, являє собою пологий горбовидний масив. Поселення, очевидно, мало видовження на північний схід і частково було розділене заплавою річки Грабарки, яка із західної сторони помітно вривається в польовий масив, заглиблюючись на 150 метрів. За цим заглибленням (вигином) вдавалось ще знаходити черняхівську кераміку та фрагменти кісток тварин, фрагменти фібул.

Звернення в агрономічну службу місцевого господарства ДП ДГ «Пасічна» дало можливість ознайомитися і вивчити агрохімічний паспорт поля на якому досліджено поселення.

Загальна площа земельної ділянки тут складає 55,4 гектара. Грунти чорноземи сильнореградовані з великим вмістом гумусу. Нашу увагу привернуло те, що рівень фосфатів становить 159 (мг\кг ґрунту) рухомих сполук, що є одним із найвищих показників порівняно з іншими земельними ділянками господарства, це може бути прямим доказом заселення цієї ділянки в давній період [1, с. 29]

Місцезнаходження поселення є типовим для представників черняхівської культури. Яристоквалковий рельєф місцевості складає досить типову «черняхівську» топографію, для якої характерні північні схили перших надзаплавних терас невеликих річок, мокрих балок. Такі умови в поєднанні з родючими масткими чорноземами приваблювали поселенців. Отже, закономірність розміщення черняхівського поселення поблизу села Пасічна в урочищі «Горбок» не відрізняється від інших регіонів.

Зведеним археологічним загonom (науковці, вчителі, учні, студенти) було організовано і проведено суцільне обстеження в урочищі «Горбок» поблизу с. Пасічна Старосинявського району Хмельницької області. Обстеження було здійснено вздовж берегової лінії річки Грабарки, у північно-східному напрямку. Суцільне обстеження місцевості здійснювалось у відповідності до методики польових досліджень. Застосовували метод човникового дослідження місцевості. Збір підйомного матеріалу проводився за встановленою схемою, а саме територія поселення була розбита на квадрати 4x4 м. із зібранням підйомного матеріалу в його центр з подальшим сортуванням і фіксацією знахідок. Ретельно був обстежений кожен метр територій загальною площею 10,2 га.

На значній площі траплялися фрагменти кераміки, кістки тварин, вироби з каменю, металу. Місцями поверхневий ґрунт був з виходом фрагментів обмазки, пересипу. Межі пам'ятки вдалося визначити за підйомним матеріалом та локалізувати її на місцевості. Було встановлено, що довжина поселення 1200 м, ширина 136 м. За класифікацією це поселення відноситься до групи середніх [2, с. 193].

Саме на цій площі було зібрано 739 екземплярів фрагментів кераміки, кам'яні та глиняні прясельця. Знайдений підйомний матеріал засвідчував і те, що культурний шар стародавньої черняхівської пам'ятки частково зруйнований в процесі багаторічного сільськогосподарського обробітку. Під час дослідження встановлено що археологічна пам'ятка знаходиться на кормовому полі № 2, місцевого господарства, з загальною площею поля 55,4 га.

Членами археологічного загону проведено обробку підйомного матеріалу, його класифікацію, дослідження.

Фрагменти кераміки засвідчили про її різноманітність та приналежність до кухонного, столового

посуду, а також посуду для зберігання їстівних припасів -посудини-сховища. Окремі елементи мали візерунки.

В результаті обробки підйомного матеріалу було ідентифіковано: 110 денець, 158 різноманітного типу вінець, 351 фрагмент стінок посуду, 120 фрагментів обмазки, 12 керамічних ручок до посуду. Досліджено дев'ять пряселець, серед яких 3 кам'яних і 6 глиняних, 9 точильних каменів та їх фрагменти, шліфувальні камені, крицю, ножі та фрагменти ножових лез, пряжечки.

Підйомний матеріал дає можливість зробити висновок про високий рівень виробництва, зокрема, каменярського, гончарного, металообробного. За висловом дослідника Рижова С.М. – «Кераміка могла з'явитись та існувати тільки там, де було постійне житло і вогнище, тобто переважно в середовищі осілих ранньоземлеробських племен. Кераміка є цінним історичним джерелом для з'ясування взаємозв'язків та культурних впливів між стародавніми племенами.» [3, с. 6]

В процесі дослідження було закладено чотири шурфи. В шурфах 3 і 4 виявлені рештки споруд. Методом прирізки було закладено два розкопи, загальною площею 128 м.

Стратиграфічна характеристика розкопу I

Розкоп I загальною площею 48 м закладений на ґрунті, який за типом відноситься до чорноземів, а за структурою до сильнореградованих слабозмитих середньосуглинкових ґрунтів.

Під шаром переораного гумосу (0,20-0,25 м) залягав культурний шар завтовшки 0,40 м, під ним шар мішаного ґрунту, передматериковий ґрунтовиковий та материковий суглинок на глибині 1,10-1,15 м.

Східний і західний бурти розкопу мають нахил на південь від нульової точки -0,75 м. Північний борт нахил із заходу на схід від нульової точки -0,20 м.

На площі розкопу виявлено та досліджено залишки однієї споруди. Верхня її частина була зачеплена під час оранки, тому відкриття ґрунту ми проводили методом зняття прошарків товщиною 0,15 м з вертикальними і горизонтальними зачистками площ та фіксації на ній археологічних об'єктів та знахідок.

У верхньому горизонті 0,25 м. (орний чорнозем) виявлено велику

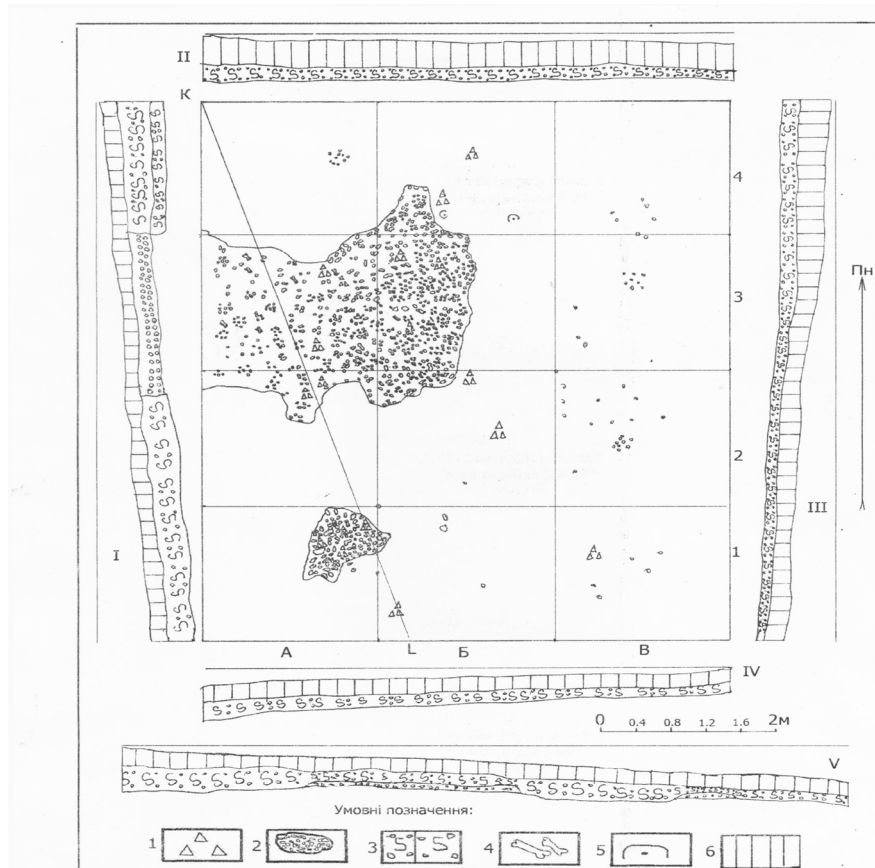

Рис. 1. Археологічна експедиція КІНУ імені Івана Огієнка. Розкопки 2014 року. План і стратиграфія (I - західний борт; II - північний борт; III - східний борт; IV - південний борт; V - перерізи через ділянку) бортів ділянки № 1 в урочищі Горбок біля с. Пасічна Старосинявського району Хмельницької області: 1 - кераміка; 2 - фракції обмазки; 3 - темний ґрунт; 4 - тваринні кістки; 5 - знахідки виготовлені з металу; 6 - орний шар

кількість фрагментів кераміки, фрагменти кісток тварин, фрагменти обмазки. Також знайдено фрагмент точильного каменя. Виявлено залізний виріб виготовлений методом ковки з втульчатою основою для набивання дерев'яної ручки. Довжина виробу сягає 21,3 см. Втульчата основа 9,4 см. Зовнішній діаметр втулки 3 см. Внутрішній 1,8 см. Товщина кованої стінки втулки 0,6 см в найтовстішому місці та 0,4 см в найтоншому. Виріб звужується до кінчика, який приплюснути зверху з помітним жолобком, що нагадує щось на зразок круглої стамески. Саме тіло виробу окрім втульчастої основи має чотиригранну форму завужену до кінчика виробу. Виріб має вигин під кутом 25 градусів. Ми можемо зробити висновок що це спеціалізоване знаряддя праці, яке використовувалось для обробки дерева. Форма його свідчить

Рис. 2. Поселення черняхівської культури урочище «Горбок» с.Пасічна розкоп І.

про можливість витримування вагомого навантаження за рахунок подовженої ручки та вигину що дає можливість застосовувати силу плеча. (Додаток)

Культурний шар загалом відносно насичений знахідками. Вони представлені переважно фрагментами традиційної черняхівської гончарної кераміки (столового, кухонного, посуду). Окрім кераміки трапляються також вироби з металу, а також індивідуальні знахідки: срібна римська монета денарій, бронзова фібула, фрагмент серпа.

На площі розкопу досліджено залишки однієї наземної споруди і однієї господарської ями. Великі скупчення завалів обмазки зорієнтовані за лінією з півночі на південний – захід. У зв'язку з інтенсивною оранкою та вимиванням в напрямку на південний-захід обвали обмазки, очевидно, були виорані тим більш, що саме тут спостерігаємо досить вагомий схил. З урахуванням цього можемо орієнтовно визначити розміри залягання обмазки від самої верхньої точки до самої нижньої в напрямку на південний захід. Розмір становить 0,35 м.

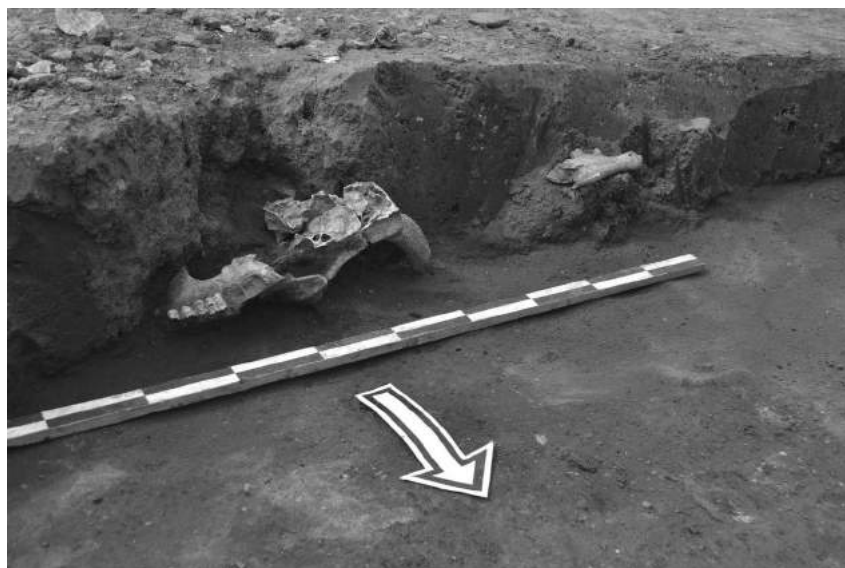

Рис. 3. Поселення в урочищі «Горбок» с. Пасічна, фрагменти черепа

Ширина залягання обмазки 3 м. Основна кількість обмазки залягала на глибині 0,35-0,40 м від сучасної поверхні ґрунту, хоча окремі фрагменти траплялись і вище.

У північно-західній частині розкопу в квадраті 4-А знайдено частину вцілілого черепа корови з рогом. Вістря рогу було направлене до низу, а сам фрагмент черепа (мозкова частина) з верхньою щелепою розміщений зубами догори. Ця знахідка була виявлена на глибині 0,65 м від сучасної поверхні. Цей факт дає можливість зробити висновок, що фрагмент черепа корови з рогом знаходився нижче основної маси обмазки і долівки. Знайдено також досить велике скупчення фрагментів кісток ВРХ, свійських тварин (свині, коня, собаки), які ідентифіковані в процесі лабораторних досліджень методом порівняльної анатомії.

Окрім остеологічного матеріалу на значній частині площі розкопу в квадратах 1-А, 2-А, 3-А,Б, 4-А,Б виявлено вугляки і сліди використання вогню. Також досить багато фрагментів кераміки.

В квадраті 4-Б знайдено римську срібну монету денарій. Відноситься вона до періоду імператора Коммода (180-192 рр.)

В квадраті 4-В виявлено фрагмент фібули, корпус якої зберігся в доброму стані. Головка, пружина, голка відсутні. Цей тип фібул за класифікацією Амброза відноситься до прогнутих підв'язних фібул з розширеною спинкою. Ці фібули датуються II ст. н. е.

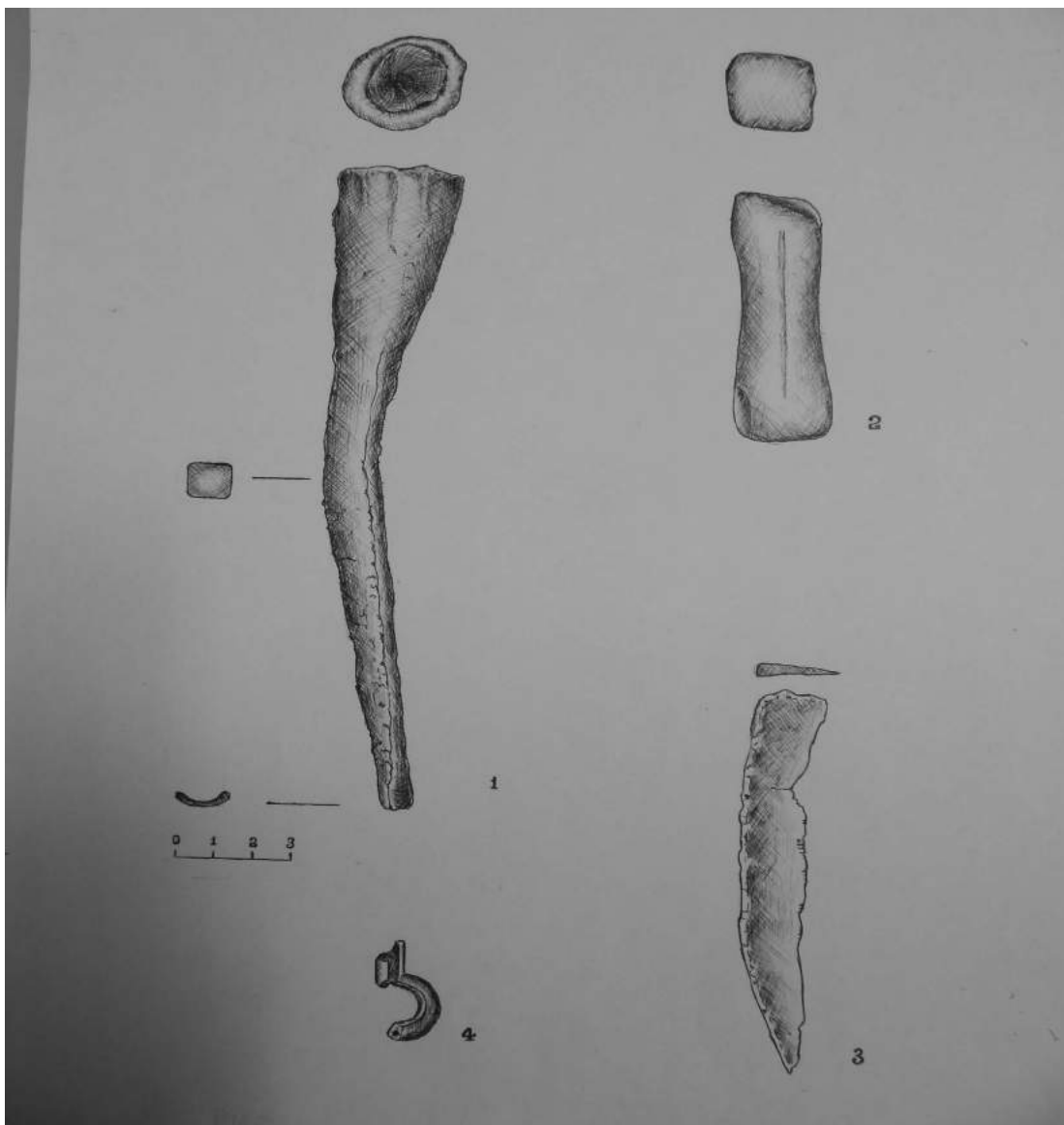

Рис.4. Поселення в урочищі «Горбок» с.Пасічна, індивідуальні знахідки з розкопу I: 1,3-з поверхні;2,4-культурний шар.

Стратиграфічна характеристика розкопу II

Розкоп II розташований за 120 м на захід від розкопу I. Площа розкопу 80 м². Розкоп закладено на місці виходу фрагментів обмазки на верхні шар ґрунту. На початковому етапі дослідження тут був закладений шурф, виявлено досить щільне скупчення обмазки, що є характерним для залишків наземної глинобитної споруди. Тому було прийнято рішення продовжити дослідження, зробити прирізку і закласти розкоп. Кути розкопу були прив'язані до нульового репера, встановленого на самій вищій північній точці біля розкопу.

На розкопі вдалось чітко простежити чотири горизонтальні шари: перший це орний ґрунт 0,25 м. Наступний шар - темний ґрунт з фрагментами обмазки 0,35-0,40 м наступний шар мішаний ґрунт 0,30 м передматериковий ґрунт і материковий 1,20 м. Шари ґрунту мають різний колір і щільність.

Рис. 5 Поселення с.Пасічна урочище «Горбок». Розкоп II. Залишки наземної глинобитної будівлі з опалювальним пристроєм.

Якщо брати зверху, то до другого горизонту відноситься залишки будівлі з дерев'яним каркасом і стінами, обмащеними глиною, від яких залишились суцільні завали обмазки. Рештки будівлі відкриті на глибині 0,43 м від сучасної поверхні. Суцільні завали обмазки витягнуті із південного заходу на південний схід довжиною 7,3 м та шириною 1,65 м. Фрагменти обмазки мають типові відбитки від прутів, жердин, стовпів. В кількісному відношенні найбільше відбитків від жердин діаметром до 2-2,5 см.

На північ, на відстані трьох метрів від суцільних завалів обмазки, вдалось знайти вогнище.

Воно розміщене в північно-східній частині розкопу, має дещо зміщену кам'яну вимостку, також черину завтовшки 7,5 см.

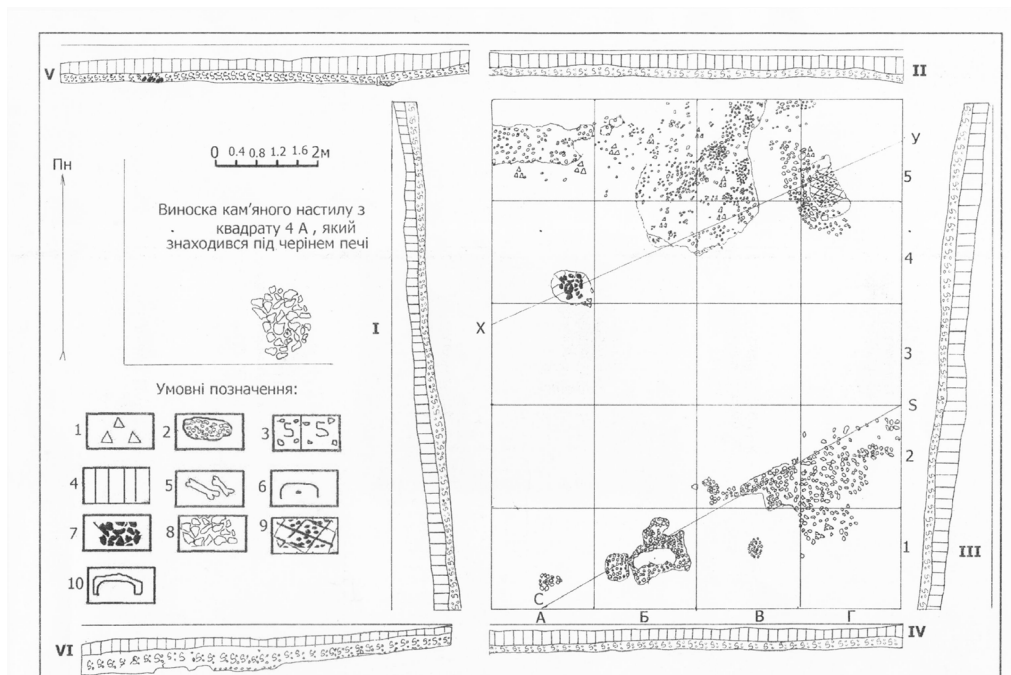

Рис. 6. Археологічна експедиція КПНУ імені Івана Огієнка. Розкопки 2014 року. План I стратиграфія (I - західний борт; II - північний борт; III - східний борт; IV - південний борт; V - VI перерізи через ділянку) бортів ділянки № 2 в урочищі Горбок біля с. Пасічна Старосинявського району Хмельницької області: 1 - кераміка; 2 - фракції обмазки; 3 - темний ґрунт з фракціями обмазки; 4 - орний шар; 5 - тваринні кістки; 6 - знахідки виготовлені з металу; 7 - залишки череня печі; 8 - кам'яний настіль; 9 - вигорілий ґрунт з слідами вугликів; 10 - фрагменти упола печі

Вона зафіксована на глибині 0,41 м від сучасної поверхні. Навколо кам'яної вимостки виявлені фрагменти кераміки, очевидно, кухонного посуду, трапляються також фрагменти столового посуду. Всього біля цього об'єкту віднайдено 62 фрагменти кераміки.

Шість денець різноманітного діаметру:

- діаметром 10,5 см., товщина дна становить 1,5 см.;
- діаметром 11 см., товщина дна 2 см.;
- діаметром 10 см., товщина дна 1 см.;
- діаметром 11,5 см., товщина дна 0,4 см.;
- діаметром 8 см., товщина дна 0,3 см.;
- діаметром 7,5 см., товщина дна 0,8 см.;

За знайденими денцями можемо стверджувати про наявність щонайменш шести гончарних виробів. Також було знайдено 15 екземплярів вінець, що складає 17,7%, з них 11 екземплярів імпортовані. Кераміка виготовлена із високоякісного гончарного тіста без видимих домішок піску чи будь-чого. Очевидно, це імпортована посудина. Серед чорнолощеної кераміки виділяється чорнолощена із обох боків. Колір тіста світло-оранжевий, при митті щіткою вода забарвлюється в світло-оранжевий колір.

Серед металевих виробів був знайдений ніж, який за схемою класифікації ножів (Строць 2008, с. 169, табл. 14) відноситься до типу I, підтипу А, варіант 1б. Детальний опис наведено нижче.

Було також виявлено стрілу правильної геометричної форми у верхньому шарі переораного гумусу, а також фрагмент ножа, який на нашу думку відносився до зброї так як мав обмежувачі з двох

сторін біля черешка. На глибині 0,45 м від сучасної поверхні в західній частині розкопу знайдено фрагмент металевого виробу призначення якого нам не вдалось встановити. Також віднайдено ще один фрагмент металевого виробу з втульчастою основою та пропорційно звуженим до краю тілом виробу. Можливо це був наконечник списа.

Також на цьому горизонтальному рівні виявлено 72 фрагменти кісток тварин. За результатами лабораторних дослідженнями методом порівняльної анатомії вдалось ідентифікувати кістки свині, собаки, зайця, ВРХ.

Характеристика виявлених предметів

Керамічний комплекс

Важко переоцінити значення керамічного посуду у дослідженні черняхівської культури. Як стверджує доктор історичних наук Б.В.Магомедов – «З ним (керамічним посудом авт.) пов'язані питання щодо походження культури, її етнічного змісту, економічних та культурних зв'язків» [4, с. 195]

Серед знахідок на поселенні поблизу села Пасічна в урочищі «Горбок» перше місце за кількістю займає кераміка. Всього було виявлено 1233 екземпляри (вінця, стінки, денця, ручки). Незначна кількість ліпної кераміки. Гончарна ж кераміка виготовлена за традиціями, характерними для черняхівської культури.

В процесі дослідження встановлено такі групи кераміки: кухонний посуд (горщики), столовий посуд (переважно фрагменти мисок і горщиків) простежуються також і рештки великого посуду для зберігання їстівних продуктів, про це свідчить грубе глиняне тісто з значними домішками піску, широке денця (діаметром 16-20 см).

Незначна частина посуду орнаментована лінійним та хвилястим орнаментом. Невелика частина фрагментів гончарної кераміки має шорстку поверхню, очевидно, від великого вмісту піску в тісті. Є і кераміка з лощеною поверхнею, але її вміст в загальному керамічному комплексі невеликий. Різняться кераміка й кольором. Переважна більшість фрагментів гончарної кераміки, яка була віднята і досліджена, світло-сірого кольору, незначна частина – світло-жовтого кольору.

Зустрічаються і мініатюрні зразки посуду, які є подібними у своїх формах до звичайних зразків посуду [5, с. 89]. Для визначення діаметрів вінця за їхніми уламками було застосовано метод геометричної побудови, який ґрунтується на властивості перпендикуляра, проведеного до відрізка прямої через його середину. За допомогою двох відкладених хорд та проведених перпендикулярів до них ми визначали центр кола, після чого встановлювали радіус і діаметр вінця [6, с. 245].

Дослідження ручок глиняного посуду за складом тіста, розмірами і геометричними формами, дали можливість підтвердити твердження про досить широку різноманітність форм і видів посуду, який використовувався на поселенні.

За геометричною формою ручки є пласкі, ширина яких досягає від 2 до 1,5 см. Такі ручки складають 66,6% від загальної кількості. На окремих ручках є орнамент у формі двох паралельних пунктирних ліній, між якими, під кутом розміщені кілька пунктирних ліній з більшою щільністю пунктирів. Окремі глиняні ручки мають округлу форму, діаметром від 1,5 до 4 см.

Також були виявлені глиняні керамічні прясельця світло-жовтого кольору з отвором по центру з обох боків, на окремому прясельці маємо візерунок який складається з косих ліній. Фрагменти окремих прясельця свідчать про те, що вони виготовлені з тіста високої якості з незначними домішками піску. Під час дослідження нами також була знайдена бусинка, один екземпляр, розмір 2,5x1,5см, керамічна, виготовлена із білої глини – каоліну, що має, очевидно, місцеве походження.

3.2. Вироби з каменю

Вироби із каменю представлені точильними каменями, шліфувальними каменями, кам'яними прясельцями. Дослідник черняхівської культури Богдан Строцень відносить камені бруски до інструментів, які могли використовуватись у ковальській справі, так і в побуті [7, с. 88]. Точильні камені мають форму чотирикутної зрізаної піраміди, нижня основа якого має здебільшого форму квадрата розмірами 2,5 на 2,5 та 2,2 см. верхня основа 1,5 на 1,5 см., трапляються і камені, які мають прямокутну основу розміром 2,5 на 4 см. Нами виявлено цілих 3 таких вироби, та 12 фрагментів. Довжина цілих виробів сягає 10,6 см. Вони відносяться до другого типу, виготовлені із каменю-пісковика. Очевидно, під час використання вони могли бути як нерухомими так і рухомими. На протилежних бічних гранях чітко прослідковуються заглибини від слідів заточування. В частини екземплярів ці заглибини симетричні. В інших екземплярах асиметричні. В окремих точильних каменях заглибина прослідковується з однієї сторони. Бічні грані точильних брусків мають більш шорохувату поверхню.

Також досліджено фрагмент точильного бруска у формі прямої призми з двома маленькими виїмками для заточення та однією великою. Виїмки розташовані паралельно і очевидно, що брусок використовувався для заточення як дрібних так і більших металевих предметів. Ширина найбільшої виїмки становить 1,8 см.

Також було знайдено два шліфувальних камені. Один із яких має форму об'ємного тіла неправильної форми з відшліфованими і відполірованими п'ятьма гранями, з заокругленими кінцями, довжина 13,5 см., ширина 3,5 см.. Другий шліфувальний камінь має форму прямої чотирикутної призми, бічні грані якої відполіровані і відшліфовані. Розмір цього шліфувального каменя 3,5 на 5 на 8 см.

Кам'яне прясельце біконічної форми з отвором в центральній частині. Розмір в діаметрі 5,5 см. Діаметр отвору 0,3 см. Товщина в центральній частині 2,5 см. Товщина на краях прясельця становить 0,6 см. Вага – 150 гр.

Вироби з металу

Вироби та фрагменти виробів із металу є свідченням розвитку чорної металургії, ковальської справи зокрема. Нам вдалось віднайти непрямі докази залізоплавильного виробництва-шлаки.

Рис. 7. Поселення поблизу с.Пасічна. Фрагменти точильних каменів.

Ножі були універсальним знаряддям, необхідною приналежністю чоловіків і жінок, землероба, ремісника, воїна і мисливця [8, с. 85]. За типологією розробленою Богданом Строценом, ми зробили класифікацію ножів за відповідними ознаками: формою клинка, леза, спинки черешка. (9, с. 169. Таблиця 14).

Ніж знайдений в розкопі II відноситься до типу I, підтипу А, варіанту 1б. Він характеризується прямою спинкою, лезо повільно звужується до верху, утворюючи таким чином кінчик ножа (0,7 см.), довжина якого займає 1/7 довжини клинка. Черешок розміщений посередині основного полотна, він підпрямокутний, навіть, злегка розширений на кінчику. Товщина черешка рівна товщині леза. Ніж має довжину 9,2 см. Довжина черешка 2 см. Довжина клинка 7,2 см. Спинка клинка має товщину 2,5 мм. Лезо біля черешка має товщину 1,5 мм. Ніж виявлений в розкопі за дослідженими параметрами мав побутове призначення на його лезо було порівняно невелике навантаження, яке розподілялось більш-

менш рівномірно.

Інші ножі знайдені в процесі археологічних досліджень на місці поселення мають іншу форму, а відтак і призначення. Ніж №2 відноситься до типу III, підтипу А, варіанту 3. Ніж підтрикутний з широкою основою клинка (2 см.). Загальна довжина ножа невелика - 9,5 см. Ніж має довгий черешок, довжина якого складає 4 см., що становить 42,1 % від загальної довжини ножа. Або майже половину. Ширина черешка 6 мм. На початку, біля основи клинка 8 мм. Ширина клинка від леза до спинки по центру клинка сягає 1,8 см., біля кінчика ножа 1 см. Кінчик ножа злегка закруглений. Можемо зробити висновок, що цей екземпляр ножа за призначенням витримував значне навантаження. Довжина черешка давала можливість розвивати користувачу значні зусилля. Цей ніж міг використовуватись для зняття шкіри та її обробки, а також інших виробничих операціях які вимагали значного навантаження на ножову пластину.

Були також знайдені ножі із слідами заклепок на черешках, а також фрагмент ножа з отвором від заклепки. Один ніж довжиною 14,3 см. Інший 12,2 см. В екземплярі який має довжину 14,3 черешок розміром 4,5 см., що становить більше 31,4% довжини ножа, тобто трішечки більше 1/3 від загальної довжини. Черешок загострений, очевидно, для набиття ручки з дерева. Заклепки кріпились після набивання. По центру довжини леза клинок має ширину 2 см. Ніж відноситься до типу I, підгрупи А, варіанту 1а.

Ніж довжиною 12,2 см. Також відноситься до типу I, підгрупи А, варіанту 1б. Від попереднього ножа він відрізняється формою черешка, яка має довжину 3,2 см. І закруглена в частині протилежній кінчика ножа. Довжина черешка становить 1/4 частину довжини ножа. Вищеописані ножі мали побутове призначення.

Знайдено більше сімдесяти предметів виготовлених з металу.

Пряжки було знайдено у кількості 6 екземплярів. Одна з них бронзова, інші залізні. Вони мають форму еліпса, одна пряжка має прямокутну форму. В чотирьох пряжках зберігся «язичок» в місцях кріплення язичка пряжка тонша.

Під час археологічного дослідження знайдено 16 фібул. Добре вцілілих немає, але за залишками п'яти можна визначити їхню схему, тип. П'ять фібул, що становить 31,2% виготовлені із бронзи, решта фібул із заліза – 68,8 %.

Залізна фібула знайдена в шурфі №2 на глибині 43,5 см від поверхні. Виклепана із залізного округлого в перетині стрижня. Головка масивна, складається із пружини загальною довжиною 4см і осі. Спинка фібули сильно вигнута, майже під кутом 90°, зав'язка збереглась, також збереглась частково голка, діаметр якої становить 0,3см., довжина частково збереженої голки 3 см., ніжка фібули потоншена, приймач і підв'язка збереглись, корпус з голівкою мають довжину 5,5 см. Відповідно до класифікації А. К. Амброза фібула відноситься до сильно профільованих фібул причорноморського типу [10, с. 135].

Бронзові фібули представлені чотирма екземплярами різної величини. Дві фібули, які знайдені в шурфі №1 на глибині 50 см., мають вцілілі ніжки з приймачем без пружини і голки, довжина цих фібул 5 см., вони мають зав'язку із дроту в чотири витки, що добре прослідковується, а також приймач голки довжиною 2см. У верхній частині головки прослідковується отвір для осі, верхня частина корпусу біля головки вигнута майже під кутом 90°, на спинці фібул візерунок відсутній і спинки мають напівовальну форму. Дві інші бронзові фібули знайдені поблизу шурфа №1 в верхньому шарі ґрунту виготовлені з бронзи, одна довжиною 4см. інша -3,7 см. Фібула довжиною 4 см. має отвір у верхній частині головки для осі, на місті переходу ніжки фібули в спинку із зовнішньої сторони чітко проглядається геометричний орнамент із насічених поперек трьох ліній та двох вертикальних ліній по краях. Фібула має потовщену ніжку по відношенню до спинки. Приймач головки зберігся в доброму стані. Фібула довжиною 3,7 см. має однакової ширини спинку і ніжку, із зовнішньої сторони спинки нанесено кілька поперечних ліній. Приймач голки зберігся добре.

Фібула, яка знайдена в шурфі №3 виготовлена із бронзи і відноситься до типу двопластинчатих фібул. Вона частково вціліла, головка та пружина не збереглись, спинка та ніжка мають довжину 3,2см., ширина вцілілої пластини 1 см.

Решта фібул виготовлені із заліза методом ковки. Ширина спинок коливається від 0,3 до 0,5 см.,

довжина від 4,5 до 6 см.. В двох залізних фібулах збереглися пружина і серцевина, загальна довжина пружини сягає 1,8 см. Кількість витків пружини встановити не вдалося. Інші фрагменти залізних виробів встановити та ідентифікувати не вдалось.

Лабораторні дослідження та висновки

Лабораторні дослідження є невідомою складовою комплексних досліджень поселення черняхівської культури в урочищі «Горбок» біля с. Пасічна Старосинявського району, Хмельницької області. Вони дали можливість на основі вивчення артефактів (остеологічного матеріалу, фрагментів металевих виробів) зробити науковообґрунтовані висновки, які базуються на результатах експериментальних досліджень.

Лабораторні дослідження проводились на факультеті ветеринарної медицини кафедри фізіології, біохімії і морфології Подільського державного аграрно-технічного університету м. Кам'янець-Подільського (під керівництвом доцента Савчук Любові Борисівни) та в лабораторії дослідження випробовування конструкційних та інструментальних матеріалів «Наукового випробувально-експертного центру» Хмельницького національного університету – керівник центру доктор технічних наук, професор Олександренко В.П. завлабораторії кандидат технічних наук Дробот Ольга Савеліївни.

Лабораторні дослідження металевих фрагментів передбачали визначення хімічного складу та мікроструктури наданих артефактів, а саме: фрагменту ножової пластини, фрагменту наконечника списа та фрагменту сокири. Очевидно, що відновлення заліза відбувалося на основі сиродутного процесу. Цей спосіб полягав у прямому відновленні залізної руди в металеве залізо і далі, при виробництві сталі, відбувалось насичення заліза вуглицем. Це вимагало проведення цілого комплексу проміжних операцій- видобування, очищення, збагачення болотної руди, випал деревного вугілля.

Паливом при сиродутному процесі служило деревне вугілля. Зразки надані в лабораторію Хмельницького національного університету також підтверджують це.

Дослідження проводилось за трьома основними параметрами: **мікроструктура, хімічний склад, мікротвердість**. В процесі дослідження встановлено, що в наданих зразках рівномірний розподіл вуглецю, структура металу складається з фериту та перліту. Всі зразки мають однаковий хімічний склад. За вмістом вуглецю встановлено ножова пластина має 0,23 % вуглецю, фрагмент списа 0,078, фрагмент сокири 0,055%.

За параметром **мікротвердості**- ножова пластина має твердість 236 кг. сили на міліметр квадратний, при вимірюванні мікротвердості з навантаженням 100 грам. Спирт має мікротвердість 297-412 кг. сили на міліметр квадратний, сокира, відповідно, 122кг сили на міліметр квадратний. Матеріал фрагменту сокири відповідає складу технічного заліза. Структура складається із зерен фериту значних розмірів. По границям зерен є значна кількість неметалевих включень у вигляді сілікатів. Значний ріст зерен має місце при нагріванні металу до температури 900 С°. Очевидно, що заготовку сокири в процесі виготовлення піддавали обробці тиском при значних температурах, а охолодження після кування було повільне, тому і збереглися зерна значних розмірів.

Проведений хімічний та мікроструктурний аналіз свідчить про те, що досліджувані артефакти виготовлені з матеріалів, які одержані за різними технологіями. Фрагменти списа та ножової пластини (сталь 10, сталь 20) виготовлені за традиційною технологією (руда-чавун-сталь), а фрагмент сокири виготовлено з кричного заліза, яке одержували прямим відновленням заліза з руди. Таким чином, можемо зробити висновок, що частина металевих виробів виявлена на поселенні могла виготовлятися з місцевої болотняної руди на місці в плавильних горнах. Неподалік поселення розташована місцевість, яку місцеві жителі називають «Рудка», або «Руда». На користь цього свідчать і окремі знахідки криці та шлаків. Сконцентроване скупчення нам не вдалось встановити, але вони трапляються, здебільшого на поверхні. Решта виробів, очевидно була імпортована, частина виготовлена значно пізніше в часі, але занесена на місце поселення в процесі інтенсивних сільськогосподарських робіт.

Отже, за результатами лабораторних досліджень остеологічного матеріалу віднайденого в урочищі «Горбок», поблизу села Пасічна можемо зробити висновок про вирощування та розведення мешканцями поселення великої рогатої худоби, свиней, коней, собак. Тваринництво було важливою складовою життя давнього населення. Також мешканці займались полюванням, зокрема на дрібних тварин про що свідчать остеологічні фрагменти (нижня щелепа) зайця виявлені в розкопі II. Здебільшого

на поселенні переважають кістки великої рогатої худоби та свиней, що є типовим.

Датування пам'ятки

Питання датування черняхівської культури в цілому є одним із важливих питань, яке і до сьогодні викликає наукові дискусії і суперечки поруч з питаннями етнічної приналежності. У праці «Черняхівська культура: витоки і доля» І.Винокур зазначив, що сьогодні в розпорядженні археологічної науки відомі ранні, розвинуті і пізні черняхівські пам'ятки, які датуються II ст. до початку V ст. н. е. [11, с. 13]

Поділля є тією територією, яка завдяки географічному розташуванню історично склалася як одна із найбільш активних контактних зон Європи, тому саме Поділля відіграло значну роль у процесі слов'янського етногенезу. Вперше відкрите та досліджене нами в 2013-2014 рр. поселення черняхівської культури біля с. Пасічна в урочищі «Горбок», ймовірно, відноситься до початкового етапу формування черняхівської культури, тобто, на нашу думку, поселення було започатковано в ранньочерняхівський період і продовжило своє існування до другої половини III ст. н. е.

Стратиграфічно простежується два горизонти – нижній, пов'язаний із початком функціонування селища, та верхній з його більш пізнім етапом. У верхньому шарі віднайдені бронзові фібули, які датуються за класифікацією А. К. Амброза [12, с. 139] III ст. н. е.

Також датуючим матеріалом є римські срібні монети, зокрема, денарії. Денарій – старовина срібна монета, що прирівнюється до 10 мідних асів, початок виготовлення яких почався в 269 р. до н. е. [13, с. 52]. Знайдені нами під час розкопок монети відносяться до періоду правління Траяна (98-117 рр.), Адріана (117-138 рр.) та римська монета лігатура дена рій імператора Галлієна (259-268 рр.) [10, с. 207].

Цікаві думки з приводу джерел надходження римських монет до носіїв черняхівської культури висловив дослідник К.В. Мизгін. Він вважає, що монети I-II ст. н. е., які відносяться до найбільш масових знахідок, надходили шляхом торгівлі та військовим дій, а також шляхом щорічних римських винагород «варварам», які стримували їх від небажаних римлянам нападів [114, с. 56]

Отже, один із трьох ймовірних шляхів надходження римських монет, або навіть кілька шляхів, залишили свій слід на пологих пагорбах урочища «Горбок» села Пасічна, що разом із фрагментами керамічних виробів римського походження та фрагментами прикрас є незаперечним доказом присутності провінційно-римського впливу на життя, побут, соціально-економічні відносини черняхівських поселенців, які мешкали тут ймовірно в II-III ст. н. е.

Отже, за археологічними пам'ятками, які піддаються датуванню, ми з великою ймовірністю можемо зробити висновок, що поселення черняхівської культури біля с. Пасічна в урочищі «Горбок» відносяться до II – III ст. н. е. Окремі знахідки свідчать і про подальший постчерняхівський етап заселення цієї місцевості в більш пізній період. Це, та багато інших аспектів, має бути вивчено та досліджено в процесі подальших археологічних досліджень.

Список використаних джерел та літератури

1. Авдусин Д.А. Археологические разведки и раскопки. - М.; 1959. – С.29.
2. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності / М.Ю. Брайчевський – К.; Наук. думка, 1964. – 345 с.
3. Рижов С.М., Бурденко Н.Б., Відейко М.Ю., Магомедов Б.В. Давня кераміка України. Археологічні джерела та реконструкції. Частина перша. К.: 2002.- С.5.
4. Магомедов Б.В. Кераміка племен черняхівської культури. Давня кераміка України. Археологічні джерела та реконструкції. Частина перша. -К.; 2002. - С.195.
5. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / за ред. С.В. Трубочанінова. – Кам'янець–Подільський: Абетка; Оіном, 2000. – С.89.
6. Математика. Фізика. -4-е вид., перероб. і доп. - К.: ТОВ «Казка», 2010. - 245с.
7. Сроць Б.С. Черняхівська культу Західного Поділля: Монографія. - Тернопіль: Астон, 2008. - 272с.
8. Пачкова С.П. Господарство східно-слов'янських племен на рубежі нашої ери. - К.: Наукова думка, 1974. - 136 с.
9. Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР // Свод археологических источников. - М.; 1966. - 142с.

-
10. Винокур І.С. Черняхівська культура: витoki і доля / за ред. С.В. Трубочанінова. – Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 2000. – С.89.
 11. Амброз А.К. Фибuлы юга европейской части СССР // Свод археологических источников. - М.;1966. - 142с.
 12. Зварич В.В. Нумизматический словарь. - Львов: «Вища школа», 1979. - с.52.
 13. Мызгин К.В. К проблеме источников поступления римских монет к носителям черняховской культуры // Збірник тез доповідей на конференції Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. - К.; 2010. - с.57.
 14. Рыбаков Б.А. Материалы и исследования по археологии СССР №82.Черняховская культура. - М.;1960. - 345.

Ігор Старенький

молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті розповідається про трипільські пам'ятки на території міста Кам'янець-Подільський, подається хронологія їх відкриття, аналізується знахідки, а також вперше подана карта пам'яток Трипільської культури на території Старого міста та інших районів Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: Трипільська культура, пам'ятка. Кам'янець-Подільський, Старе місто, культурний шар, археологічні дослідження.

Вперше Трипільська культура на територія Кам'янця-Подільського та в передмістях була зафіксована в повоєнний період. Проте відбувалася тільки фіксація культурних нашарувань Трипілля [11; 12; 13] без ґрунтового їх вивчення. Професійний підхід до вивчення Трипільської культури на території Кам'янця-Подільського було здійснено лише в 2000-х роках після масштабних археологічних досліджень на території Старої фортеці (Північний двір), а також після відкриття трипільського житла на площі Польський ринок [1; 4; 5; 6; 7; 8]. На сьогодні існує необхідність узагальнення картини трипільських старожитностей на території міста, що й спробуємо зробити в цій публікації.

1955 року краєзнавцем М. С. Борковським в ур. Татариски було зафіксовано трипільське поселення [13, с. 47]. Дещо пізніше тут було знайдено унікальну мідну сокиру-тесло (тип Аріушд), що має характерні підтрикутні виступи по боковинах втулки та з боку черевця. Вона має місцеве походження і датується етапом ВІІ. Цього ж року М. С. Борковським зафіксовано матеріали Трипільської культури в передмісті Кубачівка та в центрі Старого міста на площі Польський ринок [13, с. 46; 10, с. 41].

1958 року Сергієм Шкурком відкрито багатощарове поселення в Парку Танкістів, де зафіксовано матеріали трипільської культури без датування періоду. Наступного року цим же дослідником зафіксовано Трипільську культуру в передмісті Цибулівка біля млина [13, с. 46]. Того ж 1959 року на замковому подвір'ї біля башти Папської (Кармалюкової) директором Кам'янець-Подільського музею-заповідника Григорієм Хотюном та Сергієм Шкурком виявлено трипільські старожитності [11, с. 138-139].

1960 року С. К. Шкурком Трипільську культуру зафіксовано в передмісті на хуторі Козак [13, с. 46]. 1961 року цим же дослідником виявлено трипільські старожитності на вулиці Татарській, 17. На сьогодні це найпівнічніша точка Старого міста, де знайдено Трипільську культуру [13, с. 9; 10, с. 41]. 1963 року Сергій Кирилович у східній частині подвір'я швейної фабрики (площа Вірменський ринок) в 6-7 м від стіни будівлі на глибині 1,5 м зафіксував трипільську піч та велику кількість керамічного матеріалу [13, с. 37]. Того ж року трипільські старожитності зафіксовані на території Руських фільварок поблизу місця розташування неіснуючого Воскресенського монастиря поруч з тогочасним володінням Ганни Сингалевич [13, с. 46]. 1966 року пізній етап Трипільської культури було виявлено на вулиці Іоанно-Предтеченській. Вздовж східної стіни будинку за адресою Іоанно-Предтеченська, 4 вдалося

зафіксувати пізньотрипільське житло. Тут же в котловані на глибині 0,8 м зафіксований матеріал, який відповідає Трипільській культурі [13, с. 14, 42]. Того ж року Трипільську культуру (ранній етап) виявлено біля Іоанно-Предтеченської церкви, на вулиці Довгій біля колонки навпроти згаданого вже храму [13, с. 40-42]. Крім того в 60-х роках С. К. Шкурком було виявлено трипільський матеріал біля міської друкарні на глибині 0,7 м, де зафіксовано ями однакового діаметру та глибини з трипільським заповненням [13, с. 12], біля Вірменського колодязя, де вдалося зібрати велику кількість трипільських крем'яних скребків [13, с. 12], на площі Вірменський ринок біля будинку канцелярії губернатора, між приміщенням швейної фабрики та будинком площа Вірменський ринок, 7 [13, с. 39], вздовж будівлі швейної фабрики на Вірменському ринку, при чому місцями виявлено скупчення кераміки [13, с. 40]. Також у 60-х роках Трипільську культуру виявлено Тамарою Сис в ур. Зінковецьке поле [13, с. 46].

Новим етапом у вивченні Трипільської культури на території Кам'янця-Подільського став кінець 2000-х років. У 2008 та 2010 рр. на території Північного двору Старої фортеці було проведено масштабні археологічні дослідження під керівництвом Л. І. Виноградської. У ході досліджень виявлено матеріал Трипільської культури етапів початку середнього VI (борисівський тип), заключна фаза VI/VIІ (заліщицька група) та фінал СІІ (гординештський тип) [8, с. 16]. При цьому було зафіксовано штучно вибиті в скелі рови, що йшли по периметру схилу півострова, на якому розміщується фортеця, які відігравали роль укріплення і відносяться до трипільського часу. Перший з них глибиною 0,8-1,0 м та шириною 1,0 м. Другий знаходився на відстані 0,5 м нижче першого й мав ширину 0,6-0,8 м та глибину 0,4-0,45 м. Вони являли собою лінію укріплень, що складалась з дерев'яного частоколу та підпор, що утримували його від руйнування [6, с. 126; 7, с. 55-56].

Важливим етапом для дослідження археологічних нашарувань, у тому числі Трипільської культури, на території Кам'янця-Подільського стало створення в 2012 році постійно діючої археологічної експедиції «Кам'янець» у складі ДП ОАСУ «Подільська археологія» (директор Б. С. Строцень), яку спочатку очолював В. П. Мегей, а з червня 2014 року – П. А. Болтанюк. Вже в першому польовому сезоні трипільські нашарування було виявлено біля Вірменського бастиону, на вулиці Францисканській. Тут нашарування Трипільської культури можна виділити в межах трьох хронологічних етапів і датувати його серединою V – серединою III тис. до н. е. [2, с. 303]. Наступного, 2013 року, знайдена сенсаційна знахідка – пізньотрипільське житло на площі Польський ринок, 3/2А (рис. 4). Було відкрито лише його північно-східний кут, який знаходився на території власника ділянки, який замовив проведення археологічних досліджень, а всі інша його частина залягала під проїжджою частиною історичного провулку Ламаного. Знайдений об'єкт було законсервовано і його дослідження планується продовжити восени 2015 року. Крім того Трипільську культуру було зафіксовано на площі Вірменський ринок поруч з фундаменти будівлі Вірменського магістрату та ін.

2014 рік знову позначився фіксацією трипільських старожитностей у кількох місцях Старого міста. На початку польового сезону культурний шар зафіксований за адресою вулиця Францисканська, 10. Пізніше у двох шурфах та траншеї Трипільську культуру виявлено на площі Польський ринок, 3/1. Стратиграфічний зріз показав, що нульовою (нівелюючою) відміткою для середньовічного міста постав верхній шар Трипільської культури. У квадраті №3 траншеї №1 було виявлено господарську яму, а на її верхньому рівні розвал горщика класичного періоду Трипільля. Товщина культурного шару становила 0,8 м, що дає можливість припустити існування в цій частині Старого міста трипільського поселення в межах трьох хронологічних етапів існування цієї культури [3, с. 67-69]. Як зауважувала Тетяна Пасек, одне нашарування Трипільля утворює шар товщиною близько 0,3 м [9, с. 43].

Археологічні дослідження 2015 року теж принесли позитивні результати. У ході розкопок за адресою вулиця Зарванська, 7/1 зафіксовано нашарування Трипільської культури. наразі матеріал проходить камеральну обробку і уточнюється його датування. Проте вже сьогодні можна говорити про унікальність знахідок. Зокрема, виявлено фрагменти кераміки, які мають поліхромний розпис та уламок стінки горщика, на якому зберігся орнамент, що нагадує зображення лука чи півмісяця (рис. 5). Також трипільські старожитності вже на сьогодні простежуються в ході археологічних досліджень на вулиці Татарській, 17/1.

Отже, на сьогодні в багатьох частинах Старого міста, а також в інших мікрорайонах Кам'янця-Подільського виявлено нашарування Трипільської культури (рис. 1, 2, 3). За розміром, широтою

хронологічного діапазону існування, унікальністю знахідок, наявністю укріплень з великою вірогідністю можна стверджувати, що трипільське поселення на території сучасного Кам'янця-Подільського займало домінуючу позицію по відношенню до навколишніх поселень цієї культури. Водночас варто зазначити, що ґрунтовне вивчення культурних нашарувань періоду Трипільля розпочалося лише в останні роки, тому потребує певного часу для узагальнення.

Список використаної літератури

1. Болтанюк П. А. Давні культурні нашарування на території замку м. Кам'янця-Подільського за дослідженнями 2008 року / П. А. Болтанюк // Актуальні проблеми археології: тези доп. міжнар. наук. конф. на пошану І. С. Винокура. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 100-102.
2. Болтанюк П. А. Міське укріплення – Верхній (Високий) рондель / П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація України: зб. матер. IV всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 300-305.
3. Болтанюк А. П. Попередні результати археологічного дослідження ділянки на Польському ринку, 3/1 у Кам'янці-Подільському / П. А. Болтанюк, Д. І. Кондратюк, І. О. Старенький // Археологічні студії «Межибіж»: наук. щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 64-73.
4. Виногородська Л. І. Археологічні дослідження Північного бастиону замку в Кам'янці-Подільському в 2008-2010 рр. / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Актуальні проблеми археології: тези доп. міжнар. наук. конф. на пошану І. С. Винокура. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 102-104.
5. Виногородська Л. І. Дослідження Північного бастиону Кам'янець-Подільського замку / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологічні дослідження в Україні. – Київ; Полтава, 2011. – С. 62-63.
6. Виногородська Л. І. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янця-Подільського / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. П'всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 126-130.
7. Овчинников Е. В. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипільля / Е. В. Овчинников, Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація України: зб. матер. IV всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 54-61.
8. Овчинников Е. В. Кераміка Кукутень-Трипільля з території Старого замку (Північний бастион) м. Кам'янець-Подільський / Е. В. Овчинников, Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 10-17.
9. Пассек Т. С. Трипольские поселения на Днестре / Т. С. Пассек // КСИА. – 1950. – Вип. XXXII. – С. 40-56.
10. Петров Н. Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв.: дис. ... на соиск. степ. канд. ист. наук / Н. Б. Петров. – Киев: ИА НАНУ, 1987. – 246 с.
11. Хотюн Г. М. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці / Г. М. Хотюн // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 138-139.
12. Шкурко С. К. Археологические наблюдения за земляными работами в г. Каменце / С. К. Шкурко // I Подільська історико-краєзнавча конференція. – Хмельницький, 1965. – С. 83-84.
13. Шкурко С. К. Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте гор. Каменца-Подольского (Старый город) / С. К. Шкурко. – Каменец-Подольский, 1967. – 62 с. // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

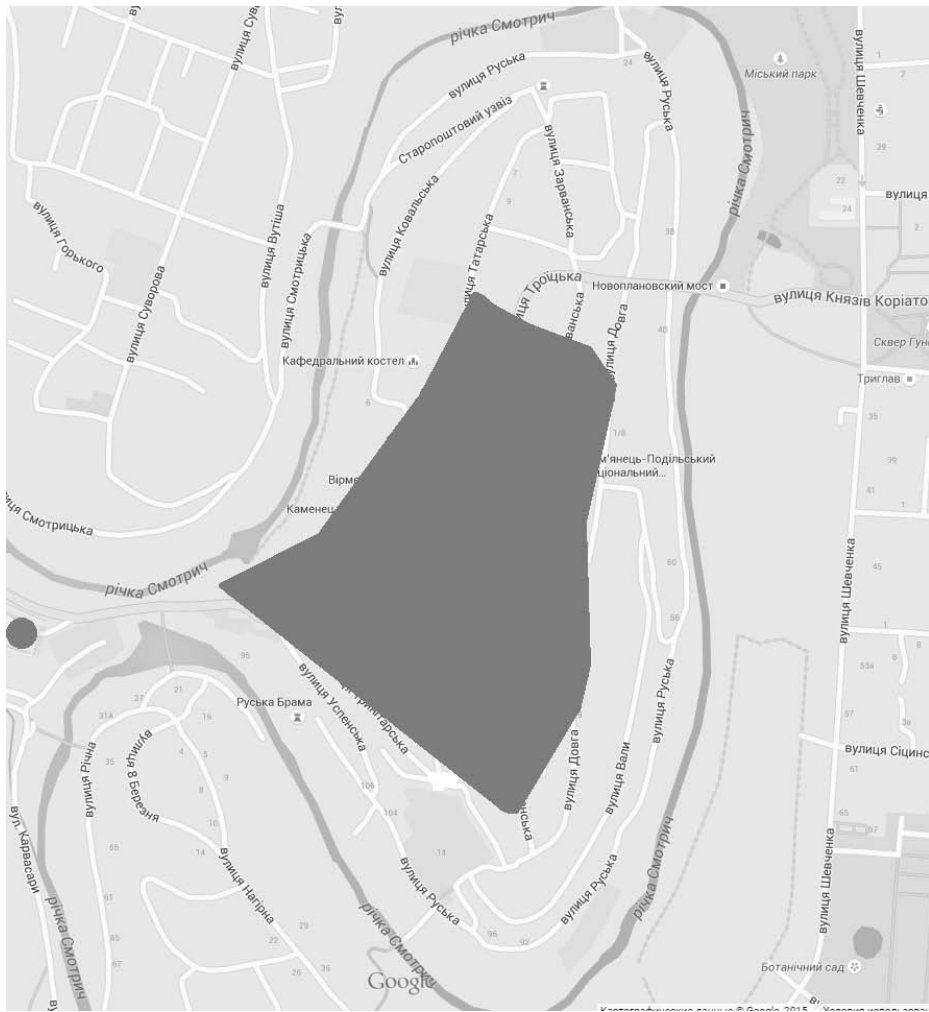

Рис. 2. Зафіксовані на сьогодні межі трипільського поселення на території Старого міста.

Рис. 3. Знахідки Трипільської культури в інших мікрорайонах Кам'янець-Подільського

Рис. 1. Карта виявлєних на території Старого міста нашарувань Трипільської культури.

Рис. 4. Трипільський культурний шар, житло та глєчик Трипільської культури на площі Польський ринок, 3/2А.

*Рис. 5. Фрагмент горщика із зображенням лука чи півмісяця
з розкопок на вулиці Зарванській, 7/1*

Тарас Ткачук

кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології
Національного заповідника
«Давній Галич»,
м. Івано-Франківськ

КОНТАКТНА ЗОНА ЛОКАЛЬНИХ ГРУП ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЕТАПІВ В ІІ І С І НА ПОДІЛЛІ

У статті на основі дослідження мальованої кераміки трипільських поселень Поділля і суміжних територій аргументується їх належність до певних локальних груп і своєрідної контактної зони між ними.

Ключові слова: кераміка, орнаментация, трипільська культура

Дослідження трипільських пам'яток на заході і північному заході трипільської культури дозволили виділити її локальні групи етапів В ІІ і С І. Основним критерієм для цього став аналіз форм посуду і його орнаментации.

За цими дослідженнями більшу частину Середнього Подністров'я на етапі В ІІ займали поселення мерешовської фази раковецького варіанту /групи [3, с. 31], або мерешовського типу/групи (далі групи) [6, с. 97; 11, с. 37]. Північну частину Середнього Подністров'я в цей час займали поселення першої фази шипинецької групи [8]. Наприкінці етапу В ІІ мерешовські пам'ятки змінила петренська група [4], яка займала цю територію до кінця етапу С І. На північній частині Верхнього Подністров'я продовжувала розвиватися шипинецька група [9]. Після аналізу мальованої кераміки з поселення Коновки, ур. Пуцита, що знаходилося на правому березі Середнього Дністра і датоване кінцем етапу В ІІ, С.М. Рижов дійшов висновку, що вона складається з декількох традицій орнаментации [13, с. 51]. Пізніше С.М. Рижов та автор цієї статті виділили контактну зону між петренською і шипинецькою локальними групами етапу С І, куди входила і територія Поділля біля сучасного Кам'янця-Подільського

[5, с. 461; 9, с. 101-102] (рис. 1). Але залишаються питання початку та припинення існування цієї зони, а також які пам'ятки регіону до неї входили.

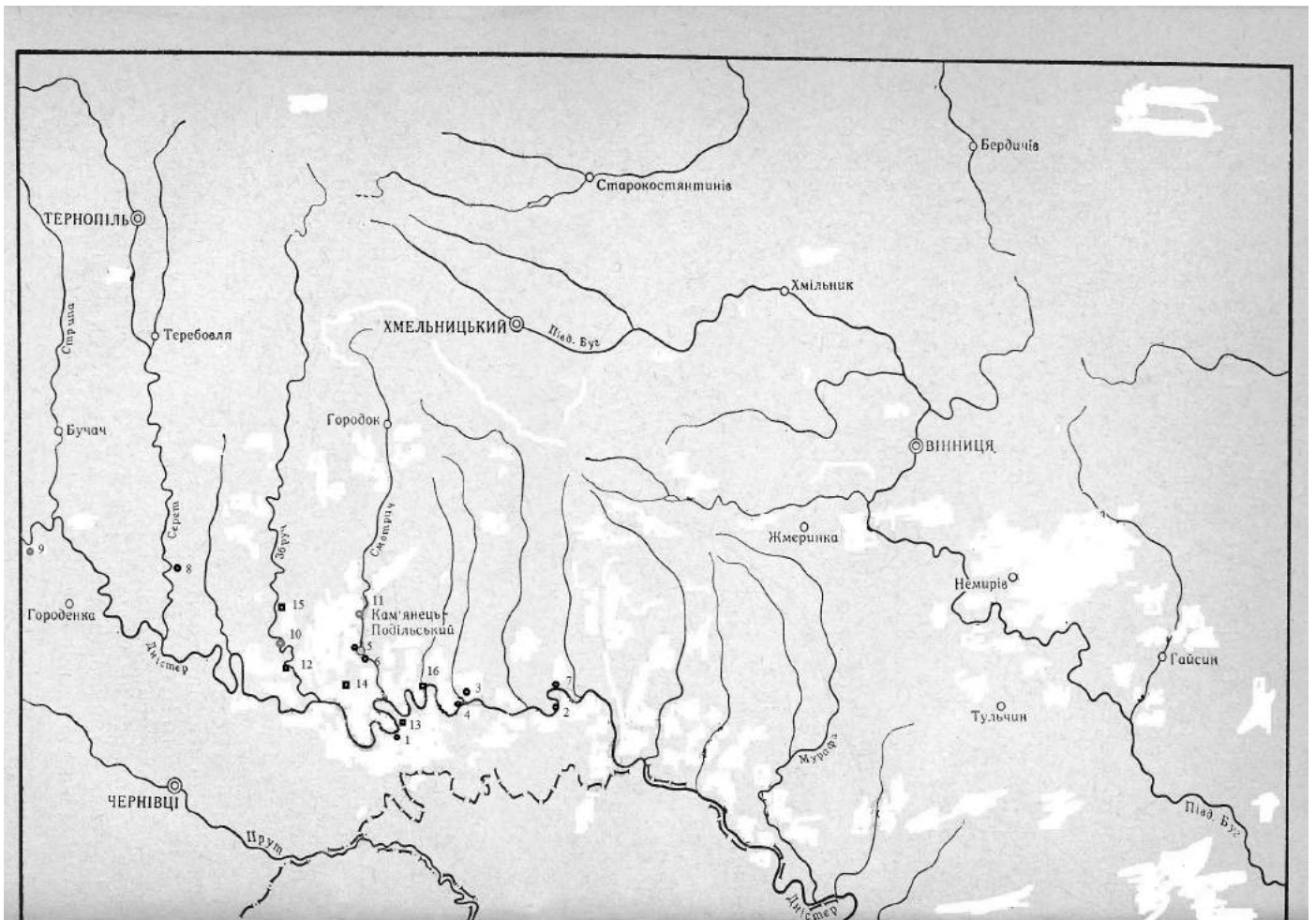

Рис. 1. Розташування поселень трипільської культури згаданих у статті.

Поселення мерешовської групи (чорні кола): 1 - Мошанець, ур. Джия. 2 - Лоївці, ур. Замок. 3 - Бакота, ур. Пушкарі. 4 - Студенця, ур. Розозянка. 5 - Кам'янець-Подільський, ур. Татариська. 6 - Кубачівка. 7 - Березово, ур. Берег. 8 - Більче Золоте, ур. Парк II.

Поселення шипинецької групи першої фази (червоні кола): 9 - Незвисько III. 10 - Збручанське, ур. Соколів, 11 - Голосків.

Поселення контактної зони (чорні чотирикутники): 12 - Кудринці, (4) - Студенця, ур. Ланок. 13 - Коновка, ур. Пуцита. 14 - Ходоровці, ур. Паюк. 15 - Підпилиш'я. (6) - Кубачівка. 15 - Велика Мукиша (Слобідка), ур. Хрещате.

Слід зазначити, що кераміки з пам'яток етапу В II опубліковано мало. Лише деякі з поселень досліджувалися стаціонарно. Тому часто доводиться використовувати незначні за кількістю матеріали поверхневих зборів.

Вони дозволяють побачити, що мерешовський посуд та його орнаментация еволюціонувала у напрямку поступового зменшення кількості форм посуду і орнаментальних мотивів, властивих ранішим локальним групам В I – В II.

Наприклад, еволюція мисок відбувалася від зрізано-сферичних форм, розмальованих з двох сторін, до зрізано-конічних форм орнаментованих тільки в середині. До архаїчної орнаментики на посуді етапу В II належать густі подвійні спіралі, які часто трапляються на мальованій кераміці поселень заліщицької групи. З посуду поселень ранньої фази мерешовської групи майже зник заглиблений орнамент.

За цими критеріями до ранніх мерешовських поселень на правому березі Дністра належить Мошанець, урочище Джия (Кельменецький район, Чернівецька обл.), з якого походить значна кількість зібраної кераміки [11, с. 14 – 24] і, можливо, тепер затоплене поселення Лоївці, ур. Замок

(Новоушицький район, Хмельницька обл.), яке було розташоване на лівому березі Дністра біля впадіння р. Жарнівки. Тут поряд з фрагментами мальованої кераміки були знайдені фрагменти посуду із заглибленою орнаментациєю.

Для столової кераміки мерешовської групи другої фази її розвитку властива мальована орнаментация, виконана чорною фарбою. Серед посуду часто трапляються зрізано-сферичні і зрізано-конічні миски. Найчастіше їх розмальовували зсередини, хоча трапляються розписи ззовні. Кубки виготовляли з низькими округлими тулубами. В нижніх частинах чотирикутних полів зображували «горбики». В серединях цих полів малювали також «лицьові» мотиви. Амфори і сфероконічні посудини мали округлі низько опущені тулуби. Їх великі різко відігнуті назвні вінця мали лійчасту форму і часто розмальовувалися з обох сторін. Цей посуд розмальовували схемими «Tangentenkrisband» з великими чорними колами; S – подібними горизонтальними дугами з великими чорними лінзоподібними овалами у їх серединях; вертикальними S – подібними дугами з великими вертикальними чорними лінзоподібними овалами в

серединях; «лицьовими» мотивами, хвилястими стрічками, великими дугами з листопадними завершеннями; великими колами, з'єднаними тангентами. Тулуби грушоподібного посуду розмальовували таким схемами як амфори і округлотілий посуд, вони мали високі циліндричні вінця. Відповідно до них, покритки грушоподібного посуду були високими. Кратери мали округлі низькі тулуби і високі відігнуті назвні вінця. Їх тулуби також розмальовували схемами подібними до тих, які траплялися на амфорах, округлотілому і грушоподібному посуді. На вінцях зображували елементи «лицьових» мотивів, часто з двох сторін. Крім цього, на них малювали хвилясті мотиви, дуги з листопадними завершеннями. Біноклеподібні посудини мали однакові нижні і верхні чаші. Їх середні частини інколи розмальовували «лицьовими» мотивами. Зрідка траплялися низькі посудини на ніжках, інколи із зооморфними наліпленнями.

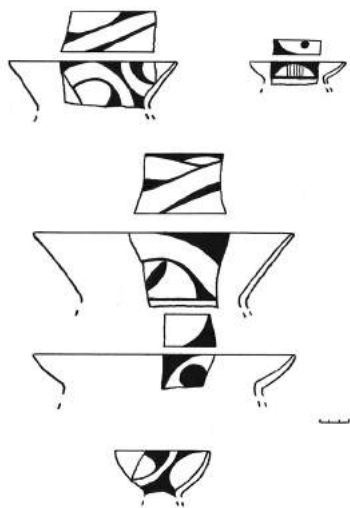

Рис.3. Кам'янець-Подільський, ур. Татариська. Фрагменти столової кераміки. Мерешовська група. Етап В ІІ.

На лівому березі Дністра до поселень мерешовської групи другої фази розвитку, на нашу думку, належали затоплені поселення Бакота, ур. Пушкарі (розкопки П.А. Горішнього), Студениця, ур. Рогозянка (Кам'янець-Подільський район, Хмельницька обл.) і поселення в ур. Татариська біля Кам'янця-Подільського. Доступні нам матеріали з цього поселення мають яскраві мерешовські риси (рис.2; 3) і не дозволяють віднести його до петренської групи, як вважає С.М. Рижов [4, с.142]. На південь від м. Кам'янця-Подільського біля с. Кубачівка (тепер Смотрич) був знайдений типовий мерешовський кратер (рис. 4, 3), що дає можливість припустити існування тут поселення цієї групи. Далі, на території Вінницької області, на Лівобережжі Дністра до другої фази розвитку мерешовської групи належить Березово [2].

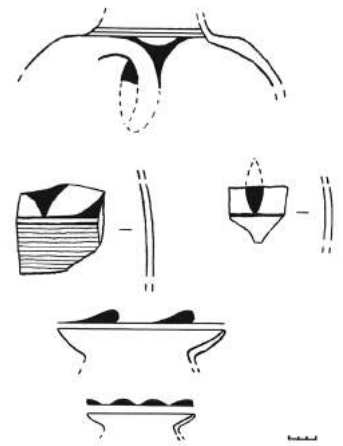

Рис.2. Кам'янець-Подільський, ур. Татариська. Фрагменти столової кераміки. Мерешовська група. Етап В ІІ.

На питання, чому трипільські майстри Попруття і Середнього Подністор'я доволі швидко перейшли від поліхромного розпису і заглибленої орнаментациї до переважно монохромного і спрощеного розпису столового посуду, відповіді досі немає.

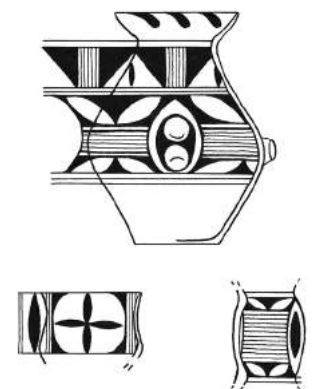

Рис.4. Кудринці. Столова кераміка. 1, 3 – мерешовська орнаментика, 2 – шипинецька орнаментика. Етап В ІІ.

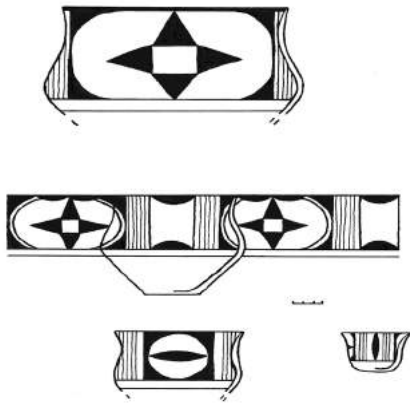

Рис.5. Голосків. Столовий посуд. 4, 5 – мерешовська орнаментика. Етап В ІІ.

вертикальні або діагональні лінії чи стрічки, інколи нанесені поверх орнаменталії практично всіх форм посуду. Миски першої фази шипинецької групи переважно мали зрізано-конічні форми. Вони були розмальовані в середині і зрідка ззовні. Розпис кубків округлотілих форм з низькими тулубами складався з вертикальних стрічок, які ділили орнаментальне поле на дві чотирикутні зони. В їх нижніх частинах часто зображували «горбики» і дуже рідко – «лицьові» мотиви. Слід зазначити, що у шипинецькій орнаменталії «лицьові» мотиви майже не зображували. Серед посуду шипинецької групи немає кратерів з високими розмальованими з двох сторін вінцями. На тулубах шипинецьких кратерів зображували властиві лише для цієї групи «зірки» Шипинецькі біноклеподібні посудини зазвичай мали великі верхні і малі нижні чаші.

Поселення першої фази шипинецької групи займали верхню частину Середнього Подністров'я. Крайні південно-західні поселення цієї групи відкриті біля с. Збручанське, ур. Соколів (Борщівський район, Тернопільська область) [7], в нижній течії правого берега р. Смотрич і на північ від м. Кам'янець-Подільського – біля с. Голосків (збори М.С. Борковського)* (рис. 5; 6).

Нижче по течії Збруча, також на правому його березі, знаходилося поселення Кудринці. З нього походять типові для мерешовської групи біконічна і фрагмент біноклеподібної посудини з «лицьовими» розписами, а також кратер із зображенням шипинецької «зірки» (рис. 7) Такі ознаки традицій шипинецької орнаменталії, як біла і червона фарби поряд з чорним основним рисунком, використовувалася при розписах мерешовського посуду на поселенні Студениця, ур. Ланок (Кам'янець-Подільський район, Хмельницька обл.) Воно знаходилося на лівому березі Дністра при впадінні однойменної ріки у Дністер [3, с. 30].

Це, на нашу думку, вказує на початок контактів між носіями мерешовських і шипинецьких традицій на етапі В ІІ на Поділлі і формування у цей час такого явища, як контактної зони різних носіїв трипільських традицій.

Найбільш яскраво ці контакти можна побачити на матеріалах поселення Коновка, ур. Пущита** (Кельменецький район, Чернівецька обл), яке було розташоване на правому березі Дністра і датоване кінцем етапу В ІІ [13, с. 51]. В цей час у межиріччі Середнього Прута і Дністра сформувалася петренська група. Тому на кераміці Коновки відобразилися контакти між шипинецькими і петренськими традиціями розпису посуду, за якими, ймовірно, стояли контакти між носіями цих традицій.

Петренська група кінця етапу В ІІ і етапу С І сформувалася на основі мерешовських традицій і зайняла межиріччя Середнього Прута і Верхнього Дністра [4].

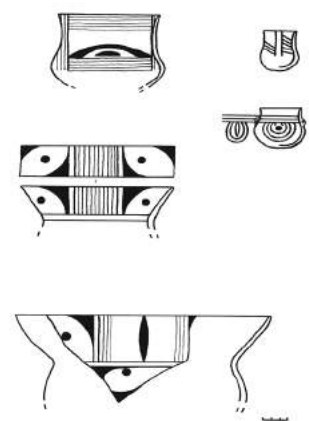

Рис.6. Голосків. Столовий посуд. Шипинецька орнаментика. Етап В ІІ.

З пам'ятками мерешовської групи другої фази розвитку синхронні поселення першої фази шипинецької групи. Вони утворилися під впливом ранньомерешовських традицій (першої фази мерешовської групи) і найпізніших традицій розпису заліщицької групи етапу В І – В ІІ. Це помітно на столовому посуді з поселення Більче Золоте, Парк ІІ (Борщівський район, Тернопільська обл.) [10]. Велика кількість кераміки з поселення першої фази шипинецької групи Назвисько ІІІ (Городенківський район, Івано-Франківська обл.) [12; 8] дозволяє виділити характерні риси столового посуду цього часу і його відмінності від посуду мерешовської групи.

Для орнаменталії столового посуду шипинецькі майстри використовували декілька фарб. Основною була чорна фарба. Біла і червона фарби відігравали допоміжну роль. Ними оконтурювали основний чорний рисунок. Однією з яскравих ознак шипинецького орнаменту є чорні, червоні і білі

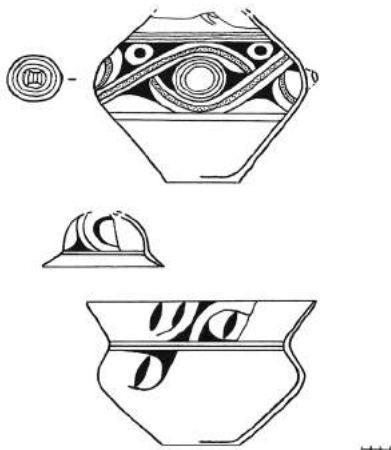

Рис. 7. Кубачівка. Столова кераміка.
1, 3 – мерешовська орнаментика,
2 – шипинецька орнаментика. Етап
В II.

Для її керамічних комплексів властиві як монохромний (чорний), так і поліхромний (чорний, червоний і білий) розписи у різних комбінаціях. Чорний розпис завжди відігравав головну роль. Червона і рідко біла фарби були допоміжними, але їх використовували набагато частіше, ніж у розписах етапу В II. Форми петренської групи втратили низькі тулуби і стали більш високими.

Миски петренської групи переважно мали зрізано-конічні форми і були розписані тільки зсередини. Циліндро-конічні миски розмальовували у верхніх частинах ззовні. Кубки стали гострореберними, але схеми розпису переважно залишалися такими, як на етапі В II. Амфори й округлотілі посудини також стали більш гострореберними. Їх орнаментация часто мала два яруси. У нижніх широких ярусах найчастіше малювали схеми «Tangentenkrisband» з великими овалами заповненими різними знаками або горизонтальні S – подібні дуги з малими знаками на їх середині. Верхні яруси залишали порожніми або, інколи, зображували тут зооморфні фігури. На округлотілому посуді почали зображувати схему «совиний лик». Вінця амфор і округлотілих посудин, втративши лійчасті форми, стали прямими і короткими. Грушоподібний посуд часто розмальовували такими ж схемами, як і амфори й округлотілі посудини. Їх вінця були короткими, а покриття до них низькими. На тулубах кратерів найчастіше малювали горизонтальні S – подібні дуги. Їх вінця стали короткими і не орнаментованими. Біноклеподібні посудини майже перестали виготовляти.

Шипинецька група на етапі С I займала таку ж територію, як і на попередній ранній фазі свого розвитку. Її основні орнаментальні мотиви також не дуже змінилися. Лише ребра посуду стали гострішими.

На території Поділля контакти між шипинецькою і петренською групами продовжувалися на етапі С I. Вони добре помітні на матеріалах із зборів М.С. Борковського, які зберігаються у Кам'янець-Подільському історичному музеї.

До цієї зони належало поселення Ходоровці, ур. Паук (Кам'янець-Подільський район, Хмельницька обл) [1], з якого походять три зрізано-конічні миски, три кубки, чотири округлотілі посудини, три амфори, одна грушоподібна посудина, три кратери, один горщик і одна біноклеподібна посудина (рис. 8). Переважна більшість цієї кераміки за формами й орнаментацией наближена до петренського посуду з Коновки. Тому її можна віднести до петренської групи. До шипинецької групи відносимо кубок, орнаментований густо розташованими вертикальними стрічками, і дві амфори, розмальовані стилізованими «лицьовими» схемами.

До шипинецько-петренської контактної зони належать розташовані на південь від Кам'янця -Подільського поселення Кубачівка (Смотрич), звідки походить округлотіла посудина, орнаментована схемою «Tangentenkrisban» (збори М.С. Борковського) (рис. 4, 1) і, можливо, розташоване на лівому березі р. Збруч поселення Підпилип'я Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, звідки маємо фрагменти мальованого столового посуду. До цієї контактної зони С.М. Рижов відносить поселення Велику Мукшу, ур. Хрещате Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. яке знаходилося на р. Мукша на південний схід від м. Кам'янця-Подільського [5, с. 461].

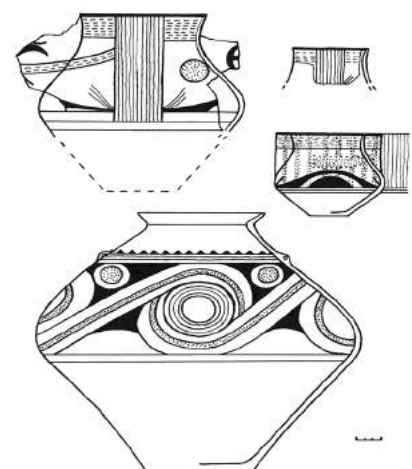

Рис. 8. Ходоровці, ур. Паук.
Столовий посуд. 1, 2, 4 – петренська
орнаментика, 3 – шипинецька
орнаментика. Етап С I.

Таким чином, умовні кордони шипинецько-мерешовської контактної зони середини етапу В ІІ проходили по нижній течії р. Збруч і далі на схід до нижньої течії р. Студениці. Кордони пізнішої (кінець етапу В ІІ – середина етапу С І) шипинецько-петренської зони проходили по Правобережжю і Лівобережжю Дністра. Її пам'ятки на півночі лівого берега Дністра доходили до сучасного Кам'янця-Подільського, на заході – до нижньої течії р. Збруч і на сході – до р. Мукша.

Наприкінці етапу С І якусь, поки що не з'ясовану територію Правобережжя Дністра, яка раніше належала населенню шипинецько-петренської контактної зони, займають носії бадразької групи трипільської культури, що прийшли з Попруття. Найбільш яскраво на це вказують матеріали з жител 1 і 2 поселення Коновки (ур. Пуцита) [13, с. 51]. Чи продовжувалось у цей час життя на поселеннях цієї зони на Лівобережжі Дністра, наразі не відомо. На етапі С ІІ тут вже жили носії бринзенської групи.

Список використаних джерел та літератури

1. Борковський М.С. Поселення розвинутого Трипілья «Паюк І» поблизу с. Ходоровці // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С.170.
2. Корвін-Піотровський О.Г, Гусев С. О. Багатошарове трипільське поселення Березова, ур. Берг // Археологія. – № 4. – 2000. – С. 35 – 40.
3. Рижов С. Місце пам'яток раковецького варіанта у розвитку середнього етапу трипільської культури // Галич в доісторії і Середньовіччі. – Галич, 2003. – С. 29 – 33.
4. Рижов С.М. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля // Трипільські поселення–гіганти. – Київ, 2003. – С. 140 – 145.
5. Рижов С. Сучасний стан вивчення культурно–історичної спільності Кукутень – Трипілья на території України // Ольжич О. Археологія. – Київ, 2007. – С. 437 – 477.
6. Сорокин В.Я. К проблеме хронологии памятников Среднего Триполья Молдавии // Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине. – Тальянки, 1990.- С. 94 – 101.
7. Сохаський М. Дослідження поселення Збручанське на Борщівщині // Літопис Борщівщини – Випуск 11. – Борщів, 2006. – С. 3 – 7.
8. Ткачук Т. Керамічний комплекс з Незвиська ІІІ і його значення для генезису трипільської культури та території Галичини, Буковини і Поділля // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Випуск ІІ. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 11 – 16.
9. Ткачук Т. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток. Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССXLIV. Львів, 2002. С. 89 -114.
10. Tkachuk T. Painted ceramics // Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and the Ogród sites. Kraków, 2013. – P. 29 – 31, Pl. 117 – 122.
11. Ткачук Т., Шевчук Б. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу В ІІ. Археологічні дослідження Львівського університету. - Львів, 2007. - С. 14 – 40.
12. Черныш Е. К. К истории населения неолитического времени на Среднем Поднестровье // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1962. – № 102 – С. 45 – 58.
13. Шмаглій М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї. Археологія. 52. 1985. С. 42 – 52.

Анатолій Трембіцький

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної

Академії управління персоналом,

заступник директора з наукової роботи ДІКЗ

«Межибіж»

м.Хмельницький

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ У СЕЛІ КРУТІ БРОДИ ЯРМОЛИНЕЦЬКОГО РАЙОНУ

В статті розкрито історію археологічних досліджень трипільських поселень у Крутобородинцях (нині село Круті Броди Ярмолинецького району) знаним археологом Вікентієм В'ячеславовичем Хвойкою.

Ключові слова: археолог, Вікентій Хвойко, Трипільля, с. Круті Броди, Поділля

Трипільська культура в українській і європейській праісторії давно зайняла особливе місце, адже з нею пов'язують процес створення підвалин сучасної цивілізації на теренах України, а саме розвиток аграрних технологій, металургії, становлення певного світогляду та етнографічних рис. Нині трипільська культура захоплює та привертає все більшу увагу вчених із багатьох країн. Вона й досі зберігає багато таємниць, проте нині стало цілком зрозуміло: підвалини цивілізації тут було закладено в ті часи, коли люди почали пекти хліб та плавити метал на землі, яку нині називають Україною.

Археологічні дослідження на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. пов'язані з розвідувальними працями Є. Сіцінського та створенням археологічної карти Поділля, де позначено 30 трипільських пам'яток. У 1891 р. відомий історик В. Антонович разом із Ч. Зборовським провели розкопки трипільського поселення біля села Кринички на Поділлі (нині село Балтського району Одеської області – авт.). «Подільська губернія вельми багата й цікава археологічним матеріалом, який зберігається в її землі. Останній лежить майже незайманим та чекає того щасливого часу, коли особи, котрі займаються наукою, звернуть на нього належну увагу. Ця місцевість, окрім інших важливих питань, які підлягають археологічному дослідженню, особливо цікава у вирішенні питання про так звану трипільську культуру. Остання в ній дуже розповсюджена і зустрічається там в надзвичайно великій кількості» [5, с.115].

В 1906 р. В. Хвойко відкрив і дослідив трипільське поселення Крутобородинці (нині село Круті Броди Ярмолинецького району – авт.) [5; 14], де виявив залишки жител, мальовану трипільську кераміку. Про цю археологічну знахідку «Известия императорской археологической комиссии» (1907) опублікували замітку «Археологическая хроника (за 2-ю пол. 1906 года). Подольская губерния»: «Одним із старанних послідовників старовини нашого півдня В. В. Хвойко, разом із молодим ученим К. В. Хилинським, проведені минулої осені вельми цікаві в науковому відношенні розкопки в Подільській губернії. Про результати проведених розкопок детально повідомлено К. В. Хилинським в доповіді, зробленій ним на днях на загальному засіданні імператорського російського археологічного товариства. Найбільше значення мають знахідки, зроблені дослідниками біля поселень: Верем'я і Крутобородинці. Тут були виявлені загадкові площадки, що декілька років тому прогрімилі в археологічному світі, відкриті В. В. Хвойко раніше в Трипіллі, біля Києва. Вчені відносять ці площадки до віддаленої старовини, до третього тисячоліття до н. е. Нові знахідки в Подільській губ., окрім слідів якихось-то колишніх тут споруд, від яких збереглися лише обломки, можливо колишніх стін, що розрушилися, і частини глиняного полу, що складається із багаточисленних залишків гончарних виробів, зроблених від руки, без допомоги гончарного круга; посудини, більшою частиною, прикрашені вигадливими і різноманітними орнаментами. Окрім того, дослідники зустріли зняряддя кістяні і кам'яні, фігурки людей і тварин» (переклад – наш) [1, с. 40].

В. Хвойко про свої розкопки біля с. Крутобородинці підготував та опублікував у «Древности: ТМАО (Труды Московского археологического общества)» в 1909 р. досить значну за обсягом працю «Раскопки площадок Трипольской культуры, произведенные В. В. Хвойкою по поручению и на средства Московского императорского археологического общества в селе Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губ[ернии] и вблизи с. Веремье Киевского уезда» [14, с.281-309], де не лише описав результати нових відкриттів, але й уточнив деякі позиції стосовно трипільської культури, викладені у попередніх публікаціях [5, с.6].

Про відкриття і дослідження В. Хвойко трипільського поселення біля с. Крутибород Летичівського повіту (нині с. Круті Броди – авт.) згадав Є. Сіцинський в своїй праці «Начерки з історії Поділля» (1920). Він пише, що «відомий дослідник Київської старовини первісного характеру В. Хвойко та К. Хилірський» в 1906 р. «робили археологічні розсліди» й ними було «знайдено стоянки, подібні до трипільських. На тих стоянках знайдено камінні й кістяні знаряддя та багато гончарських виробів, зроблених від руки без гончарського кружила» [11, с. 13]. До матеріалів відкриття і дослідження В. Хвойко трипільського поселення біля с. Крутибород довгих 85 років не проявляли зацікавленості науковці. Лише в 2006 р. українські дослідники М. Відейко, Н. Бурдо, Н. Абашин опрацювали ці матеріали та видали в 2-х частинах працю «Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки» [5; 6]. До цієї проблематики зверталися й інші науковці (2014, 2015) [12; 13].

Особистість, діяльність та наукова спадщина Вікентія В'ячеславовича Хвойки привертають увагу не лише науковців, але й широкої громадськості. Можливо тому, що вони є прикладом поєднання особистого зацікавлення справою, у даному випадку – археологією та давньою історією, із невтомною працею над поширенням здобутих знань у суспільстві. Хоча В. Хвойко не залишив нам значних теоретичних розробок, але своєю наполегливою та невтомною археологічною роботою він здобув відкриття, котрі прославили Україну. Написати особливо великих праць він не встиг, адже два десятиліття свого життя присвятив саме розкопкам, пошукам тих джерел, без яких неможливо як слід обґрунтувати жодну теорію. Він відкрив декілька археологічних культур, серед яких – трипільська. Та зацікавленість, котру нині викликає ця давня цивілізація, що існувала у нашому краї із другої половини VI по першу половину III тис. до н. е., робить актуальним звернення до першоджерел, історії та здобутків перших кроків у її дослідженні. У цьому відношенні наукова спадщина В. Хвойки є особливо ваговою та цінною [5, с. 5]. Його документи наукового, громадського та особистого характеру за 1893-1914 роки (ф. 2, 2645 справ), що є цінним джерелом для вивчення творчої спадщини В. Хвойки, в т. ч. у справі дослідження трипільських старожитностей, зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України [6, с. 39] та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [3; 7, с. 362-363].

Цінною складовою особистого фонду В. Хвойки є його епістолярій, де йдеться про археологічні експедиції, археологічні з'їзди, виставки, обмін колекціями та окремими предметами з розкопок, дозволи на розкопки, про фінансування археологічних досліджень. Серед них лист Ф. Вовка з проханням надіслати фото статуетки, сповістити біля якої річки знайдена знахідка в Крутобородинцях та пропозиція співробітництва під час розкопів [7]. А також лист П. Уварової щодо придбання колекції за 8 тис. і видання статті Хвойки про трипільську культуру [6, с. 43]. Зокрема, В. Хвойко пише, що йому «особливо приємно було отримати від пані голови Московського археологічного імператорського товариства графині П. Уварової пропозицію провести розкопки у вказаній місцевості та дослідити площадки, які там розташовані». При виборі розкопу вчений «зупинився на місцевості с. Крутобородинці», «де увесь час користувався дуже гечною гостинністю власника маєтку П. Бордакова, колишнього голови Летичівського з'їзду мирових суддів та його родини». Закінчити розпочатий ним розкоп, зважаючи на його хворобливий стан, він «»мав можливість тільки тому, що найдіяльнішими співробітниками були і постійно в ній брали участь член Російського імператорського археологічного товариства К. Хилинський», який супроводжував ученого, «та син власника П. Бордаков, який був на той час студентом Київського університету». В. Хвойко пише, що село Крутобородинці «розташоване в горбистій місцевості на річці Ушиць, яка впадає у Дністер. Ґрунт у цьому місці здебільшого кам'янистий, що складається переважно із суцільного шару кременю, поверхня якого, дивлячись за місцевістю, вкрита чи товстим, чи незначним шаром глейстого чорнозему». Археолог

із своїми помічниками розпочали розкоп «на одному із пагорбів, розташованому за дві версти на південний захід» від села, «де були виявлені сліди трипільської культури, проте, оскільки це місце не було цілком вільним і на ньому в цей час ще проводилося збирання врожаю хліба, ми швидко його полишили та, знайшовши такі самі сліди тієї ж культури на протилежному до нього узвишші, перейшли туди продовжувати подальші розкопки» [5, с.115]. На жаль, епістолярна спадщина вченого, досі публікувалася в обмеженому обсязі.

В. Хвойко в 1901 р. досліджував трипільські землянки поблизу Ржищева (с. Чучинка – нині село Балико-Щучинка Кагарлицького району Київської області – авт.) [8]. 1903 р. В. Хвойко продовжував дослідження пам'яток трипільської культури біля с. Трипілля в басейні р. Красної [5, с.16]. Впродовж двох десятиліть В. Хвойко проводив чи організовував розкопки та розвідки на виявлених ним понад 35 поселеннях трипільської культури. Із них три поселення знаходяться на території Києва, близько 30 пам'яток – в сучасних Обухівському та Кагарлицькому районах Київської області, а чотири – на території сучасного Канівського району Черкаської області [6, с.28]. За матеріалами з розкопок на околицях сс. Трипілля, Верем'я та Жуківців В. Хвойко виділяє «трипільські» пам'ятки. Опрацьовуючи цікавий та численний трипільський матеріал, він уподовж 1901-1913 рр. пише статті «Археологические исследования, произведенные в южной части Остерского уезда Черниговской губ. (села Бортнич, Гнедын)»; «Методы раскопок трипольских точек»; «Раскопки в Киевской губернии осенью 1903 г. а) при с. Стретовке Киевского уезда; в) Раскопки над речкой Красной на полях, принадлежащих с. Щербаневке Киевского уезда; с) Раскопки при м. Триполье»; «Раскопки вблизи м. Ржищева»; «Раскопки при с. Конона Черкасского уезда Киевской губ.»; «Раскопки Трипольской (древне-арийской) культуры, произведенные в 1903 г. в Киевской губернии». Рукописи праць зберігаються в його особовому фонді в НА ІА НАНУ. Його доповіді про відкриття трипільських поселень були заслухані на археологічних з'їздах: XI (1899, Київ), XIII (1905, Катеринослав), XIV (1908, Чернігів) [6, с. 39].

У 1906-1909 рр. В. Хвойко разом із своїм учнем К. Хилинським із Петербурга (згодом, приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету) досліджував пам'ятки трипільської культури на Поділлі, де вони розкопали два поселення біля с. Крутобородинці (Крутобороди, нині с. Круті Броди – авт.) [5, с. 16; 6, с. 28]. Зокрема, він досліджував поселення Крутобородинці-I – Трипілля VI, яке знаходиться на південний захід від села, на полі у верхів'ях глибокої балки, по дну якої протікає струмок. В. Хвойко дослідив тут три площадки. На поселенні Крутобородинці-I – Трипілля CI, що знаходиться на південний схід від села, на невисокому мису, обмеженому ярами, В. Хвойко дослідив дві площадки. А після його від'їзду, за його дорученням П. Бордаков провів розкопки на відстані 200 м від попередніх, де заклавши 15 шурфів, виявив ще декілька площадок [6, с.38]. Крім того, В. Хвойко раніше зробив пробні розкопки площадок біля с. Комарівці (нині село Літинського району Вінницької області – авт.), які переконали його в тому, що «площадки ідуть далі на захід у напрямку Галичини» [5, с. 115]. Ці розкопки дали цікаві результати й багатий в археологічному відношенні матеріал – кераміку, кістяні та крем'яні знаряддя, антропоморфну та зооморфну пластику (статуетки) [5, с.16].

Сучасним науковцям вдалося встановити місцезнаходження поселень трипільської культури, відомих як Крутобородинці-I та Крутобородинці-II. Вони розташовані в районі сучасного села Круті Броди Ярмолинецького району Хмельницької області. Після перейменування у середині ХХ ст. села Крутобороди (Крутобородинці) на Круті Броди, постала проблема пошуку не те що поселень, але й самого села. З'явилася навіть легенда про те, що В. Хвойко наплутав із назвою села, записавши замість «броди» – «бороди» [6, с. 60]. Однак, Є. Сіцинський в своїх працях зафіксував дві назви одного села – Крутобороди та Крутобородинці [10, с. 524], що дало можливість ідентифікувати село, яке розташоване на відстані 54 км від обласного центру. Сучасні дослідники вважають, що продовження досліджень трипільських пам'яток біля села Круті Броди і досі є перспективним, адже привертає увагу значна кількість виходів кременю, відзначена ще В. Хвойкою [13, с. 281]. Цілком можливо, що саме тут у трипільський час знаходиться майстерні з виготовлення кременевих знарядь [6, с. 32].

Варто звернути увагу на те, що відношення до пам'яток старовини та знахідок, зроблених В. Хвойкою під час розкопок наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., як до предмету археологічної науки або до історичного джерела тільки формувалося. «Імператорська археологічна комісія видавала Відкриті листи на проведення археологічних розкопок на державних землях, а їх отримувачі звітували

про них після проведення робіт. Але це правило стосувалося виключно казенних земель». Проте, було чимало випадків, коли власники земель або просто шукачі скарбів проводили «розкопки» без будь-яких правил та дозволів руйнуючи трипільські площадки, про що неодноразово згадував В. Хвойко. «Відношення ІАК до отриманих під час польових археологічних досліджень знахідок характеризує стан тогочасної науки». Археологи, які вели розкопки на теренах України за Відкритими листами ІАК, по «завершенню робіт повинні були представити викопані речі комісії, яка відбирала з них найбільш яскраві знахідки до Імператорського Ермітажу». А решту археолог міг передати до місцевих музеїв. Саме тому чимало трипільських матеріалів із Поділля потрапили до музеїв імперських столиць чи до приватних колекцій і були назавжди втрачені для України, із землі якої були виїняті [6, с.13].

У фондах НА ІА НАН України також зберігаються цінні матеріали про археологічні дослідження в Крутобородинцях [6, с. 15]. Серед них: чернетка креслень та розрізу площадки в Крутобородинцях; фрагмент польового креслення В. Хвойки і зразки документування ним археологічних розкопок (малюнок розкопок площадки культури А; польове креслення на міліметровці розкопок поселення трипільської культури біля с. Крутобородинці 26-27 липня 1909 р. Наукова спадщина видатного українського археолога В. Хвойки, який відкрив низку невідомих раніше археологічних культур, з плином часу не тільки не втрачає значення, але й у міру нагромадження нових археологічних матеріалів змістовно збагачується. Розроблена ним класифікація археологічних культур і досі зберігає свою цінність [4, с. 176].

Археологічна спадщина В. Хвойки та його публікації, що сьогодні є рідкісними раритетами, як важлива невід’ємна частина української археологічної науки, повинна стати набутком широкої громадськості. Адже праці та публікації Вікентія В’ячеславовича за 1901-1913 рр., «відображають погляди вченого на давню історію краю та Європи», визначають місце трипільської культури в системі старожитностей України [4, с. 177]. Сучасні науковці стверджують, що «відкриття В. Хвойкою двох десятків трипільських поселень і визначення їх у просторі й часі як пам’яток окремої великої оригінальної і самобутньої культури», безперечно, видатне наукове досягнення вченого, що за оцінкою та пророцтвом часопису «Київська старовина», наведеними в статті Н. Бурдо «створить епоху в археології нашого краю». Водночас не варто оцінювати як досягнення розчищення вченим величезної кількості трипільських площадок (500), бо цього не досягнув ніхто з археологів (як його сучасників, так і наступників) до сьогодні. Проте гонитва за кількістю досліджених площадок, справжнє прицезійне розчищення яких, як відомо, потребує великої затрати часу, адже вона обов’язкова для їхньої правильної інтерпретації і розуміння, була «методичним недоглядом» дослідника. Він так і не збагнув, чим були споруди, що після пожежі й зберігання в землі декілька тисячоліть постали перед дослідниками як настили сильно випаленої глини з відбитками дерев’яних конструкцій – площадки. До речі, на потребу вдосконалення методики розчищень трипільських площадок звертали увагу В. Хвойки видатні українські вчені, як В. Антонович, М. Біляшівський, Х. Вовк, всесвітньо відомий чеський славіст Л. Нідерле, які сприяли його науковому зростанню та формуванню як археолога. Водночас вони визнавали, що В. Хвойко своїми науковими досягненнями піднімав українську археологію до європейського рівня [4, с. 184]. А спроби класифікації кераміки привели його до розуміння хронологічних та локальних особливостей пам’яток трипільської культури на теренах України [4, с.180].

Цінну малознану працю Вікентія Хвойки «Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губернии...» (1909) [14], з метою надання можливості сучасним науковцям, археологам, історикам і краєзнавцям використовувати її в своїх дослідженнях, переклав сучасний знаний український науковець М. Відейко [5]. Він також подав коментарі до цієї праці [5, с. 129-136], що значно доповнило попередні публікації В. Хвойко як «новими пам’ятками трипільської культури, так і посиланням до інтерпретацій виявлених матеріалів, зокрема, щодо розмаїття форм керамічного посуду та його орнаментальних мотивів, а також територіального розширення досліджень» [4, с. 180].

Широкі коментарі М. Відейко вдало пояснюють і доповнюють зміст праці В. Хвойко, щодо «походження трипільської культури і типологічних зв’язків з ранніми пам’ятками неоліту, такими як «культура лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Кріш, Хаманджія та інші» [5, с. 112]. У коментарях також зазначено, що В. Хвойко першим із дослідників трипільських пам’яток «...звернув увагу на локальні

та хронологічні аспекти трипільської культури». На сьогодні виділено вже «кілька десятків локальних варіантів та типів в межах культурної спільності Трипілля-Кукутень» [5, с. 113]. Водночас зауважено, що В. Хвойко в умовах царської Росії свідомо уникав уживання термінів «Україна» або похідних. Зокрема, він писав, що в Крутобородинцях на Поділлі виявлена кераміка зі своєрідним розписом «який до того часу не був відомий у нас, в Росії» [5, с. 102].

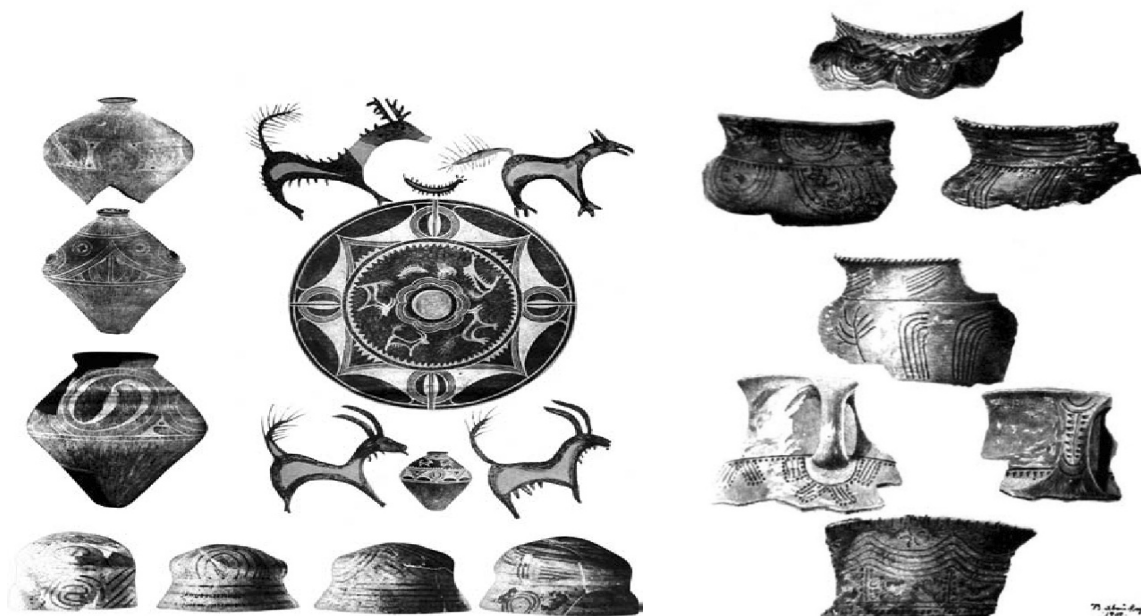

Рис.1. Знахідки з розкопок поселень трипільської культури в с. Крутобородинці. Рисунок В. Хвойки.

На жаль, сучасні дослідники ще не в повній мірі використовують наукову спадщину видатного українського археолога чеського походження В. Хвойки. Про це свідчать хоча б матеріали довідника «Археологічна спадщина Хмельницької області» (2011), де його автори пишуть, що біля с. Круті Броди «виявлено сліди ранньопалеолітичної майстерні по обробці крем'яних знарядь. Біля села знаходиться поселення трипільської культури та скіфського часу...» [2, с. 155] і ні слова про знахідки В. Хвойка.

Список використаних джерела та літератури:

1. Археологическая хроника (за 2-ю пол. 1906 года). Подольская губерния // Известия Императорской Археологической Комиссии. Прибавление 10 к вып. 21. – 1907, СПб. – С. 40.
2. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. – Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2011. – 176 с.; 32 іл. – Бібліогр.: с. 161-176.
3. Архівні ресурси української археології та історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.kar.net/archaeol> (20.03.2015). – Назва з екрану
4. Відейко М. Ю. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. У 2 ч. / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина – К., 2006. – 282 с. [Рецензія] // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 176-184.
5. Відейко М. Ю. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина. – Ч. I. – К., 2006. – 208 с.
6. Відейко М. Ю. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Н. С. Абашина. – Ч. II. – Київ, 2006. – 76 с.
7. Відейко М. Ю. Науковий архів Інституту археології НАНУ / М. Ю. Відейко // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 362-363.

-
8. Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. 2, № 809.
 9. Раскопки В. В. Хвойки летом 1901 г. // АЛЮР. – 1901 – Т. III. – Ноябрь. – С. 181-185.
 10. Сицинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии / Е. Сицинский // Труды Подольского епархиального статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1909. – Вып. 9. – С. 524.
 11. Сіцинський Є. Начерки з історії Поділля / Є. Сіцинський. – Кам'янець на Поділля: Друкарня Державного Українського Університету, 1920. – 14 с.
 12. Трембіцький А. М. Археологічні дослідження В. Хвойкою трипільських поселень Крутобородинці (нині с. Круті Броди Ярмолинецького району Хмельницької області) / А. М. Трембіцький // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 3'2014 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький : ІРД, 2014. – С. 156-182.
 13. Трембіцький А. М. Трипільські поселення в Крутобородинці / А. М. Трембіцький // Літопис Хмельниччини-2015: краєзнавчий збірник / [Ред кол.: О. М. Брицька (голова), С. М. Єсюнін (відпов редактор) та ін.] – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. – С. 154-160.
 14. Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремье Киевского у[езда] и губ[ернии] // Древности: ТМАО (Труды Московского археологического общества). – М., 1909. – Т. 21. – Вып. 2. – С. 281-309.

Секція 2. Середньовічна археологія України

Святослав Терський,
доктор історичних наук, професор
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету “Львівська
політехніка”,
провідний науковий працівник Львівського
історичного музею
м. Львів

КОЧІВНИКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ФОРМУВАННЯ СПОРЯДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КІННОТИ У VI-XI СТ. (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ)

Стаття присвячена аналізу степових впливів на формування спорядження вершника і коня у східних слов'ян епохи раннього середньовіччя, за археологічними знахідками із територій від Правобережжя Дніпра до Карпат. З'ясовано степове походження односкладових вудил, ремінних розподілювачів, стремен. Обґрунтовується висновок про значне зростання степових запозичень протягом X ст.

Ключові слова: раннє середньовіччя, археологічні знахідки, ремінні розподілювачі, вуздечка, Середнє Подністрів'я.

Важливим аспектом становлення племінної державності є процес виділення професійного військового стану. Наявність кінної дружини у землеробських племен лісостепу була одним із свідчень сформованості цього стану.

Формування кінної дружини у слов'янських племен Правобережжя Дніпра розпочалось ще за римської доби. Про це свідчать чисельні поховання воїнів із залізними острогами. Вважається, що першими кочовиками, які за доби середньовіччя суттєво вплинули на військову справу Волині були саме авари. Запозичення із степу найбільше стосувались спорядження коня.

Посилення небезпеки з боку степу після приходу аварів було додатковим фактором структуризації племінної дружини. Зокрема, вказівкою на важливе місце кінноти можуть бути чисельні знахідки військового спорядження, виявлені на єдиному добре вивченому городищі-племінному центрі в Зимному коло Володимира. Там у напластуваннях VII ст. знайдено троє двоскладових залізних вудил [3, с. 47, табл. 8: 29-31, 40], два бронзові ремінні розподілювачі [3, табл. 12: 1, 2], залізні [3, табл. 11: 21, 22, 30] та кістяну підпружну пряжку [3, с. 85, рис. 7: 2]. Однак, виразні сліди присутності професійної кінноти в регіоні можна датувати починаючи з IX–X ст. Певну концентрацію острог, як атрибутів професійних кіннотників, спостерігаємо, зокрема, у Верхньому Побужжі [23, с. 94-97, рис. 8, 9].

Спорядження кінного дружинника у слов'ян протягом I тис. н.е. пройшло тривалу еволюцію, пов'язану, насамперед, із запозиченнями від степових наїзників. Саме їх спорядження останнім часом порівняно детально вивчається [див. 2], що додає можливості для інтерпретацій.

Про особливості цих запозичень свідчать знахідки предметів спорядження верхового коня (вудила, стремена, деталі сідла, оздоби зброї, попружні пряжки, застібки від пут і недоуздка) та засоби керування (навершя руків'я батогів). Загалом, найчастіше трапляються знахідки ланок вудил, а також різноманітних металевих кілець, що могли використовуватися в кінській зброї. Адже управління конем здійснювалось за допомогою вуздечки. Її важливою частиною були **вудила**, що склалися з гризла (міжзуб'я) і бічних щелепних (прищічних) обмежувачів-псаліїв, які сприяли кращому керуванню конем.

Поряд з двоскладовими вудилами, що вживались в Прикарпатті та на Волині ще до середини I тис. н.е., у X–XI ст. широко вживались прості вудила, виготовлені з одного, інколи, вигнутого округлого стрижня, завершеного з обох кінців петлями, через які просунуті рухомі кільця (VI за А.М. Кірпічником). Цей тип вудил належить до запозичень від кочівників євразійських степів [8, с. 17-18; 2, с. 40-41].

Його зустрінuto на прикарпатських городищах X–XI ст. у Ступниці та Тулиголовах [28, гус. 7: 2]. На Волині цей тип вудил знайдено у напластуваннях X – початку XI ст. на Ринковому пагорбі Лучеська, у Володимирі (фонди ВВІМ, Р6-446, випадкова знахідка), на поселенні Ромош в околиці літописного Всеволожа на р. Західний Буг [21, с. 182; 22, с. 225] та на городищах в Листвині [25, с. 82] і Юрові неподалік Белза [30, nr kat. 72, fot. 14; 31, рис. 7: 4]. Зрідка, односкладові вудила натраплені й на території Польщі [31, с. 31].

Луцький екземпляр (фонди ЛДКЗ ТВ-1094/22), як і вудила з Юрова та Ромоша (рис. 1: 1, 2), виготовлений з прямого чотиригранного кованого стержня. Збережене кільце луцького вудила виготовлене теж із чотиригранного в перетині дроту із загостреними кінцями, що заходять один за другий. Вудила типу VI зрідка використовувалися і в більш пізні періоди, про що свідчить їх знахідка на Шепетівському городищі.

Характерною металевою деталлю, наймовірніше, кінської збруї були кільця-розподільники (рис. 2). Щоправда, про призначення цих виробів точаться суперечки, аналогічно, як і стосовно синхронних т.зв. бієсopodobних та трьохдіркових розподільвачів [12]. Відомо, що степовики широко використовували кільця-розподільники також для підвішення колчана [10]. Присутність кілець-розподільників у жіночих лангобардських похованнях Середнього Дунаю як до 508 р., так і пізніше, а також в комплексах аламанських по-

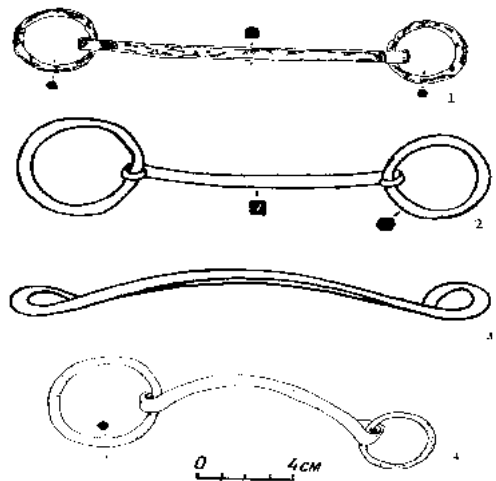

Рис. 1. Односкладові вудила X–XII ст.: 1 – городище Юрів; 2 – Ромош; 3 – городище Ступниця; 4 – городище Тулиголови (за П. Котовичем).

ховань першої половини VII ст. [див. 5, с. 23], дозволяє припустити не лише на поліфункціональність цих виробів, але й їх генезу з візантійсько-римської або гунно-аварської культурної традиції.

Систематизація кілець розподільників з території Правобережжя дозволяє виділити два основні типи трійників-розподільників: тип I – круглі литі вироби з тонкими «шпицями» діаметром 25-35 мм, тип II – округло-підтрикутної форми діаметром 40-60 мм [24].

Найдавніше на території України кільце-розподільник першого типу, знайдено у добре датованому комплексі, походить з господарської ями № 28 на глибині 1,5 м від сучасної поверхні на поселенні Рашків-III на Дністрі. Бронзова підвіска кільцеподібної форми діаметром 35 мм, розділена радіусами-променями на три приблизно рівних сектора [5, с. 107, рис. 12, 2, табл. 42: 6]. Верхній сектор виробу має стерту внаслідок тривалого використання рамку (рис. 2: 1). Автор знахідки, враховуючи типологічно ранню, на його думку форму виробу та присутність фрагмента гончарного сіролощеного горщика Черняхівського типу датує предмет кінцем V – початком VI ст. та проводить аналогії із предметами з Фені в Угорщині та Зимнівського городища [3, с. 100], а також з виробами більш складної форми, з фігурним заповненням кільця, знайдених, зокрема, в жіночих похованнях аламанських кладовищ [див. 5, с. 23].

На Зимнівському городищі два бронзові ремінні розподільвачі першого типу діаметром 34-35

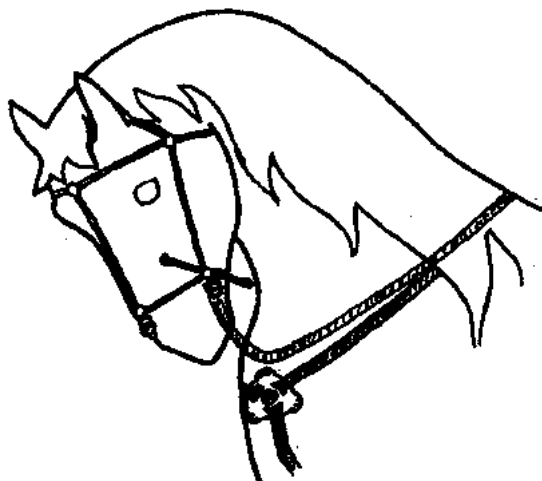

Рис. 2. Реконструкція упряжі коня з Пастирського городища за О.М. Приходнюком.

На Зимнівському городищі два бронзові ремінні розподільвачі першого типу діаметром 34-35

мм [4, с. 65-66, табл. 12: 1, 2] виявлені у шарі VI-VII ст. Їхні радіальні промені фігурно заламані, що дозволяло міцніше фіксувати реміні. На зовнішній поверхні обруча однієї з них у місцях поєднання із цими «променями» нанесено по чотири вглиблені рисочки [3, с. 99].

Аналогічний тип розподільників для трьох ремінів діаметром 3,5 см знайдений у дружинних курганах Шестовицького кладовища першої половини X – середини XI ст. [6, с. 127], а набув поширення у XI–XIII ст., свідчення чого є знахідки з Гомельського Подніпров'я, а також із стародавнього Новгороду. Новгородський круглий розподільник діаметром лише 25 мм, що споріднює його із подібними знахідками у Прибалтиці, датується 1160-1170 рр. і є серед інших новгородських розподільників найранішим [19, рис. 57: 5, с. 152]. В.В. Приймак навіть допускає прибалтійське походження цих предметів [15, с. 271]. Діаметр подібних південно-уральських круглих розподільників (тип 3, за Ф.Ш. Хузіним) переважно близько 30 мм, в той час як розподілювачі цього типу з Волзької Болгарії були більші – 35 мм [16, с. 159].

Два бронзові з позолотою мереживні ремінні розподільники, знайдені під завалом клітей на дитинці літописної Ушиці на р. Дністер (рис. 3: 11, 12), очевидно, належали до спорядження заможних дружинників [11, с. 92, 95, рис. 6, 1, 2]. Ці розподільники мають півсферичну форму, що зближує їх з розподільниками типу II.

Розподільники типу II, підтрикутної форми із серпоподібними прорізами зібрані, переважно, на Сході Європи. Вони більшого розміру, й, можливо, типологічно пізніші (рис. 3: 16–21). Найраніші бронзові ремінні розподільники другого типу знайдені на поселенні Рідківці на Буковині у комплексі предметів VIII-IX ст. [14, с. 35, рис. 8: 27-28]. Один з них (рис. 3: 15) з чотирьома прямокутними прорізами на реміні шириною до 7-8 мм, виготовлений з, порівняно, тонкої бляхи та багато декорований.

До більш раннього часу – V–VI ст., можливо, типологічно, був віднесений М. Брайчевським [7, с. 107, 109, табл. 2: 15] ремінний розподільник (потрактований спершу як «уламок нашивної бляшки») з Михайлівки поблизу Канева, який зараз зберігається в колекції Львівського історичного музею [1, ЛІМ КР 19867, III-3602]. У Музей НТШ (№ 2704) у Львові він був переданий у складі колекції М.Ф. Біляшівського. Масивний, литий, позбавлений орнаментатії, збережена сторона довжиною 57 мм, центральна частина випукла на 10 мм, ширина серпоподібного прорізу – 23 мм, вага фрагмента – 38 г. Форма виробу підтрикутна, проте дуги надто виступають назовні, а форма прорізів – серпоподібна.

Згодом, у період панування Золотої Орди у Північному Причорномор'ї, розподільники з такими ж серпоподібними прорізами знову набувають значного поширення [17, с. 541, рис. 3], про що свідчать їх знахідки у Волзькій Болгарії, зокрема, Білярі (першого типу за Ф.Ш. Хузіним), Посуллі, Лутищах (околиці Більського городища).

Саме завдяки своїй більшій масивності (рис. 3: 19, розподілювач з Пастирського городища, що мав близько 5 см у діаметрі) та знахідкам в похованнях вершників А.М. Кірпишніков [8, с. 26-27, табл. VIII] кільця з серпоподібними прорізами однозначно відносив їх до спорядження коня, а О.М. Приходнюк [16, с. 158] запропонував свою модель їх використання (рис. 2).

Таким чином, ремінні розподільники Заходу України (першого типу) знайдені вздовж давнього балто-чорноморського транспортного коридору в залежності від типу могли вживатися для різних потреб. Розподільники ж другого типу, зібрані в степовій та лісостеповій смугах Правобережжя Дніпра, очевидно, вживались насамперед як складова частина кінської збруї (рис. 2). Отже, в Північному Причорномор'ї та поміж Дніпром та Карпатами представлені всі основні відомі типи ремінних трійників-розподільників VI-XIII ст.

На використання сідлавказують, зокрема, підпружні пряжки та стремена (рис. 4). До напластувань X–XI ст. відноситься кістяна пряжка, довжиною 70 мм оздоблена циркульним орнаментом (рис. 4: 5), знайдена в Муравиці поблизу Лучеська [23, с. 84, рис. 4: 4]. Кістяні пластинчаті пряжки XI–XII ст., як правило, більш масивніші. Одна з таких розмірами 140x42 мм та товщиною 6 мм (рис. 4: 2) знайдена у Теребовлі (Зеленче), інша з Галича (Кринос) розмірами 88x30 мм та товщиною 7-8 мм (рис. 4: 3). Пряжку цього типу знайдено також на Райковецькому городищі, яке було знищене у середині XIII ст.

Під час дослідження напластувань VII ст. на Зимнівському городищі знайдено характерну для поховань степовиків кістяну пластиноподібну пряжку загальною довжиною 40 мм та товщиною 8-9 мм [4, с. 85, рис. 7: 2], яка, попри свою мініатюрність, нагадує підпружну. Вона складається з кільця

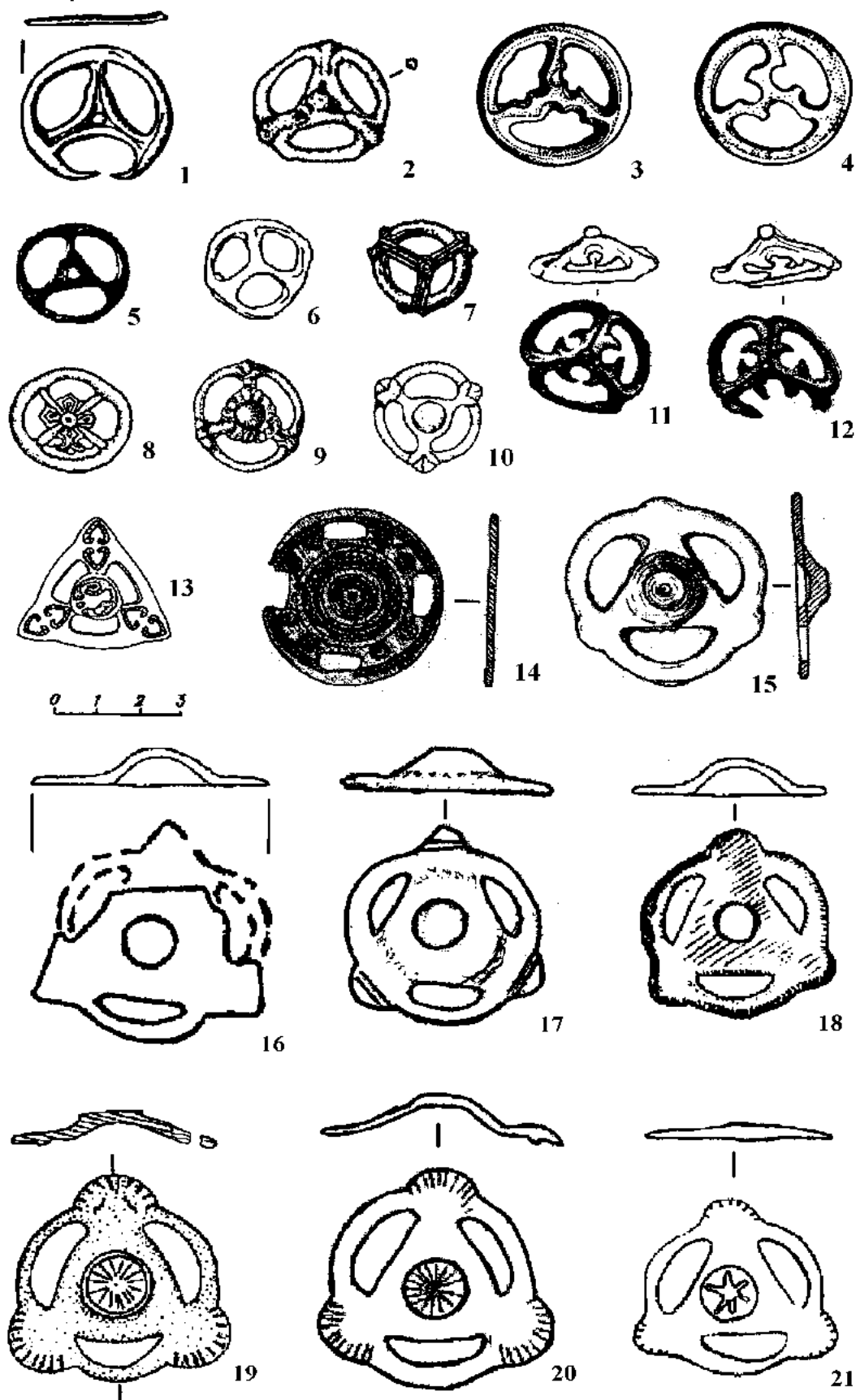

Рис. 3. Ремінні розподілювачі. Тип 1: 1 – Рашків III (за В. Бараном), 2 – Гомельське Подніпров'я, 3, 4 – Зимнівське городище (за В. Ауліхом), 5 – Новгород, 6 – Шестовиця, 7 – Карелія, 8 – Григорівка, 9 – Угорщина, 10 – Херсонес, 11, 12 – Стара Ушиця (за М. Кучерою); тип 2: 13 – Григорівка, 14 – Михайлівка на р. Рось, 15, 16 – Рідківці (за С. Пивоваровим), 16 – Посулля, 18 – Біляр (Казанський ун-тет); 19 – Пастирське городище, 20 – околиці Комсомольська, 21 – Лутище (за В. Приймаком).

діаметром 21 мм з наскрізним отвором та підковоподібною рамки розміром 19x16 мм з перемичкою між раменами дужки.

Таким чином, кістяні підпружні пряжки, характерні для поховань середньовічних кочовиків, поступово удосконалюючись та збільшуючись у розмірах набувають поширення у дружинних центрах Галичини та Волині X–XI ст. [20, с. 13, рис. 6: 6, 7].

Обов'язковим компонентом сідла з X–XI ст. виступають **стремена**. Їх знайдено у т.зв. «мадярських» похованнях вершників у Галичі та Перемишлі, які за останніми даними датуються не раніше початку XI ст. [13, с. 355; 29]. Одне з найдавніших на заході України середньовічних залізних стрепен, знайдене на поселенській пам'ятці в околиці Лучеська (ур Гнідава) у комплексі X ст. [27, s. 391, fig. 4: 2], є близьким до типу VI, виділеного А. Кірпічниковим. Стремена цього типу були найбільш поширеними у Хазарії та Угорщині [8, с. 49]. За класифікацією салтівських стрепен, виконаною А.В. Кригановим, його можна віднести до типу 1 – з прямою підніжкою, але округлою петлею, одним жмутком в основі підніжки та без отворів на останній [9, с. 105]. Воно має видовжену дужку аркової форми зі стрижнями підквадратного (8x8 мм) перетину, з виділеною у вигляді лопаточки петлею для ремня (рис.4: 1), нешироку рівну підніжку, з потовщенням у вигляді ребра. Висота стремена – 18,2 см, його ширина – 12,1 см, ширина підніжки – 3,4 см

Таким чином, предмети спорядження кіннотника, виявлені на багатьох укріплених центрах Заходу України VII–XII ст. свідчать про значний вплив степу, або навіть присутність окремих представників степової дружини. На Зимнівському городищі зібрано чимало предметів з кочівницького кола старожитностей (трилопастні вістря стріл, кістяна пряжка). Автор розкопок, В.В. Ауліх навіть вважав ці знахідки доказом нападу авар на племінний центр Дулібів на р. Західний Буг [3, с. 107-110]. Аналогічно, знахідки кінця V–XII ст. на Буковині (Рідківці), Середньому Дністрі (Рашків та Стара Ушиця) можна пов'язувати із степовими впливами.

Таким чином, за даними сучасних археологічних досліджень можна простежити формування кінної дружини слов'ян починаючи від завершального етапу періоду великого переселення народів – V – початок VI ст. Відкритим залишається питання про появу цих предметів на слов'янських, за своєю матеріальною культурою пам'ятках. Найбільш ймовірні версії їх походження через безпосередні військові конфлікти слов'янських племінних об'єднань з кочовиками. Добре відомий, завдяки повідомленню Костянтина Багрянородного факт сусідства печенізького племені Ієвдєртійм із населяючими басейн р. Прип'ять лучанами (лендзянами). Наразі подальшого осмислення потребує вражаюче поширення окремих елементів кочового світу (трилопастні вістря стріл, різні типи ремінних розподільників, кістяні псалії) в комплексах X–XIII ст., а також поховань з кінями на широких просторах Східної Європи аж до Прибалтики та Фінляндії.

Таким чином, археологічні знахідки свідчать, що кіннота складала важливу частину дружин волинян та інших сусідніх племен вже у VII–VIII ст. Більш повна етнічна атрибуція не лише предметів спорядження вершника та верхового коня, але й багатьох інших аспектів військової інфраструктури східного та південного походження [див. 26] дозволить в майбутньому прояснити роль тюркських кочівників на ранніх етапах існування Київської держави.

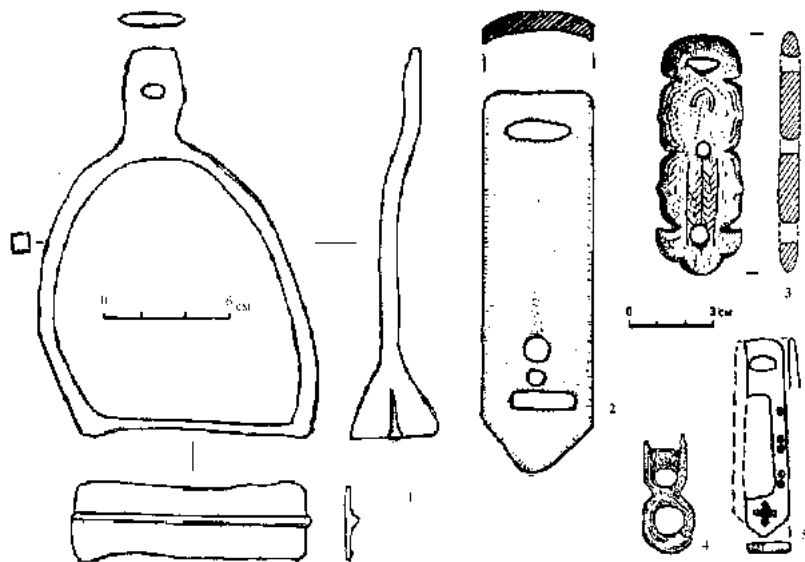

Рис. 4. Залізне: стремено X ст. та кістяні підпружні пряжки VII–XII ст.: 1 – Лучеськ (ур. Гнідавська гірка, за А. Бардецьким); 2 – Терембівля (Зеленче); 3 – Галич (Кринос); 4 – Зимнівське городище (за В. Ауліхом); 5 – Муравицьке городище (за Б. Прищепюю).

Список використаних джерел та літератури

1. Львівський історичний музей. Фондова група «Київська Русь».
2. Армарчук Е. А. Конское снаряжение из могильников Северо-Восточного Причерноморья X-XIII веков. – М.: ИА РАН, 2006. – 226 с.: ил. с. 18.
3. Ауліх В. В. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне, Волинської області // МДАПВ.– Вип. 4.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– С. 92–105.
4. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. у Західній Волині.– К.: Наук. думка, 1972.– 123 с.
5. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков).– К.: Наук. думка, 1988 – 160 с.
6. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
7. Браїчевський М.Ю. Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї // Труды Канівського біогеографічного заповідника. – 1952. – № 10. – С. 105-111.
8. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.– Л., 1973.– 140 с. (САИ – Вип. Е1-36).
9. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. – С. 103-108.
10. Кубарев Г. В. К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрок Алтая // Древности Алтая (известия лаборатории археологии № 3). – Горно-Алтайск, 1998. – С. 190–197.
11. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII-XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднестровья.– К.: Наук. думка, 1983.– С. 62-96.
12. Лесман Ю.М. Биэсовидные разделители, трехдырчатые разделители и биэсовидные подвески: от культуры смоленских длинных курганов к древнерусской культуре // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Мат-лы междунар. конф., посв. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902-1968) 3-5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург.– СПб: СОЛО, 2012. – С. 228-232.
13. Моця О.П. Карпати у X-XIV ст. // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат.- Т. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 341-360.
14. Пивоваров С.В. Дослідження слов'янського поселення VIII-IX ст. поблизу с. Рідківці в 2010 р. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (збірник наукових праць).– Т. 2 (32).– Чернівці: Прут, 2011.– С. 22–37.
15. Приймак В.В. Ременные распределители раннего и развитого средневековья // Верхнедонской археологический сборник.– Вып. 5.– 2010.– С. 266–272.
16. Приймак В.В. Ременные распределители эпохи средневековья // Археологія і давня історія України.– Вип. 7.– Мадяри в Середньому Подніпров'ї.– К., 2011.– С. 157-165.
17. Приймак В.В. Ременные распределители древнерусского и золотоордынского времени (новые находки) // Верхнедонской археологический сборник.– Вып. 6.– 2014.– С. 538–546.
18. Приходнюк О. Пастирське городище. – К.- Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с.
19. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XIV вв.). – М., 1981.– 196 с.
20. Терський С. В. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 8–18.
21. Терський С. В. Історія Луцька у 3-х томах.– Т. 1: Лучеськ X–XV ст.– Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2007.– 252 с., іл.
22. Терський С. В. Княже місто Володимир.– Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010.– 320 с., іл.
23. Терський С.В. Спорядження вершника та коня на Волині X-XIV ст. // Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2009, 2010. 3б. статей / [відп. ред. В. Александрович]. – Львів, 2015. – С. 71–114.
24. Терський С. В., Ремінні трійники-розподільники VI-XIII ст. на Правобережжі України // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).– Вип. 13.– Рівне, 2015.– (у друці).

-
25. Чайка Р.М. Зброя та речі військового спорядження з городища Листвин // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 2.– Львів: ЛДУ, 1997.– С. 82.
 26. Шеломенцев–Терський С.В. Південні зв'язки галицько-волинських земель у X–XII ст. за даними археології // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Междунар. научн. конф. 30–31 октября 2014 г. – Харьков: ООО «НТМТ», 2014.– С. 58-59.
 27. Bardetskiy Andriy. New materials from the excavations of a multi-period settlement of Rovantsi, Hnidavska Hirka (Lutsk Raion, Volyn Oblast) in 2010 // Sprawozdania Archeologiczne.– 64.– Kraków, 2012.– S. 343-375.
 28. Cabalska M. Wielocłonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, woj. Przemysł // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1976-1979.– 1984.– Ryc. 7: 2.
 29. Florek M. Węgry w Przemysliu. Historia alternatywna // Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu / Pod red. J. Gancarskiego. – Krosno, 2013. – S. 453–489.
 30. Kotowicz P. Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy / P.N. Kotowicz.– Sanok, 2004.– 108 s.
 31. Kotowicz P. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 18–47.
 32. Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpathen // Archeologia Hungarica.– 1937.– Bd. 21.– S. 1-7.

Андрій Фіголь,

молодший науковий співробітник

відділу археології

Національного заповідника «Давній Галич»

м.Галич

МЕТАЛОПЛАСТИКА ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

«Храми були прекрасні,
і мідь од вогню повзла яко смола».
/Галицько – Волинський літопис/

Ювелірне мистецтво займало провідне місце в культурі Київської Русі. Численні вироби, які дійшли до наших днів, є незаперечними свідками уміння давньоруських майстрів, вони засвідчують високий рівень професійності ремісників.

Ключові слова: ювеліри, хорос, Галицька земля, ремісники, християнство.

Поширення християнства на Галицьких землях зумовило появу головних культових споруд, які зайняли достойне місце у духовному житті України. Церковні храми і монастирі, без перебільшення, стають осердям культурного, мистецького і навіть ремісничого життя. Від закладання фундаменту до прикрашання інтер'єру і малої церкви - завжди була потрібна праця і уміння великої кількості майстрів і майстринь, ремісників, умільців і простого робочого люду. Їх імена та їх долі, за невеликим винятком, безповоротно втрачені і забуті для нащадків. Не краща доля спіткала і їх творіння. Вогнища воєн і міжусобиць були немилосердні. І сьогодні, збираючи до купи осколки багатющої культури, ми не лише збагачуємо наукові знання про епоху Галицького князівства, а й віддаємо шану захоплення і вдячності нашим безіменним предкам.

Одними з таких „осколків” є фрагменти храмових світильників-панікадил, що були віднайдені в румовищах галицьких церков. Освітлення храмів не тільки мало піднести торжество Богослужіння,

але й втілити найважливіший символ правди християнства. Сонячне світло освітлює і зігріває природу, в церковному вжитку світло символізує Ісуса Христа і його науки [8, с. 51]. Він сам каже за себе: „Я світло світу. Хто йде за мною, не блукатиме в темряві, а матиме світло життя” (Йо. 8, 12).

У Київській Русі XI – XIII ст. традиція виготовлення панікадил-хоросів (від грецького хорос – хор, зібрання округи), у видозміненому вигляді була запозичена в Візантії, де така форма храмового освітлення вдосконалювалася вже протягом багатьох століть. Виготовленні в техніці литва з бронзи, прикрашені чудовим плетивом узорів, міфічних тварин і великою кількістю свічників, панікадила були окрасою кожного давньоруського храму.

На території Київської Русі знайдено всього декілька практично цілих панікадил і дуже велику кількість фрагментів. Найбільш ранній зразок хороса було знайдено археологічною експедицією під керівництвом професора М. К. Каргера у Переяславі-Хмельницькому в 1953 р. [4, с. 22]. На його думку, переяславський хорос може бути київського походження. Також фрагменти хороса віднайдено М. К. Каргером при розкопках Київської Софії у 1940 р. Описуючи хороси-панікадила, вчений визначає їх як найскладніші зразки київської ливарної справи [7, с. 379-380].

Особливу увагу литим панікадилам приділяє Рибаків Б.А., зокрема широко відомим київським хоросам XII ст., віднайденим під завалами Десятинної церкви. Відтворюючи технологію їх виготовлення, він доводить, що київські ливарники використовували техніку бронзового литва по восковій моделі із збереженням плоскої глиняної форми. Б.А. Рибаків перелічує у київському хоросі 63 окремих частини, для відливок яких потрібно було близько десяти окремих форм [11, с. 157-159].

Спочатку майстер зі щільного бджолиного воску за допомогою простих інструментів (різного профілю різців) на плоскій поверхні виготовляв модель одного з елементів. Потім спеціально приготуваним глиняним розчином ця модель декілька разів заливалася шар за шаром, до утворення міцної глиняної форми. Після підсушення воскова модель легко виймалася і форма була готова. Виготовлена за такою моделлю форма могла витримувати до двох десятків відливок і в такий спосіб відносно легко досягти масової продукції. Для кожної частини хороса існувало декілька різних форм, які відрізнялися за малюнком, і часто ці частини перемішувалися при монтуванні, що збільшувало розмаїття композиції.

Після татарської навали, в XIV–XV ст., спеціальна майстерня з виготовлення таких хоросів відома тільки в Новгороді і за загальною композицією вони продовжують подальший розвиток домонгольських зразків [12, с. 259-260].

Особливо цікавими є артефакти, які підтверджують існування в храмах давнього Галича освітлення тогочасного давньоруського типу. На сьогодні відомо 14 фундаментів середньовічних церков на території княжого Галича [10, с. 51].

Перші відомі фрагменти хоросів були знайдені під час розкопок Л. Лаврецького та І. Шараневича в 1882 р. літописної (1152 р.) церкви Спаса. Це був уламок литого з бронзи ажурного ланцюга з цілим шарніром (Рис. 1), а також уламок бокової вертикальної частини. Про другий фрагмент історик І.Коваль говорить як про надзвичайно цікаву і рідкісну знахідку. На лицьовій стороні фрагменту добре збережений напис слов'янськими буквами „СНСЛАЦРКИА”, який, ймовірно, мав своє продовження, і тому зміст наразі не зрозумілий. Напис був зроблений на восковій моделі перед виготовленням форми, що красномовно свідчить про його давньоруське виробництво [6, с. 141; 21, с. 153].

У процесі археологічних досліджень на Царинці Галицькою архітектурно-археологічною експедицією Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України під керівництвом Ю.Лукомського було виявлено значну кількість ювелірних виробів, серед них уламок хороса (канделябр), (Рис. 2) [5, с. 582-584].

Подібні аналоги – кронштейни були знайдені на Звенигородському городищі (чотиригранний стержень висотою 68 мм) для насаджування свічки (мал. 4) [2, с. 162], на території літописного Василева [14, с. 26] та на території

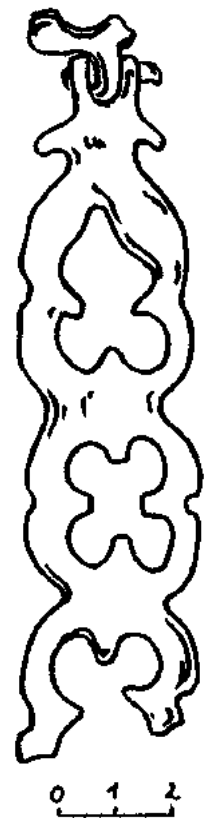

Рис. 1 Фрагмент ланцюга хороса із розкопок Спаської церкви в с. Залукві (за Л. Лаврецьким та І. Шараневич)

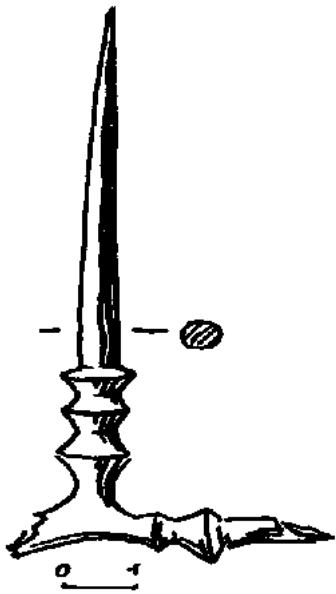

Рис. 2 Фрагмент ланцюга хороса із розкопок Іванівської церкви на Царинці (за Ю. Лукомським).

їх можливе поєднання в одному виробі. І оскільки ми знаємо, що за таким принципом заміни і поєднання різних частин і монтували хороси давньоруські майстри, художник О.Фіголь запропонував художником здійснити графічну реконструкцію ймовірного вигляду галицького панікадила (Рис. 3).

Археологія стародавнього Галича дає дуже багатий матеріал для дослідження технологічної майстерності ковалів золота, срібла і міді. Знайдені коштовні скарби, цілі ювелірні майстерні, окремі вироби вказують на високі досягнення в обробці кольорових металів.

Привертає увагу невелика іконка з с. Крилос, що була випадково знайдена ще в 90-х XX ст. роках на березі річки Луква біля урочища Церквиська і зберігалася в приватній колекції (Рис 4.). Виготовлена вона з мідного сплаву, підквадратна, у формі кіотця, з напівкруглим верхом розмірами 27x24x2 мм. На ній зображена рельєфна фронтальна поясна фігура святого мученика, що тримає перед собою хрест у правій руці.

Рис. 4 Шаблон – матриця кін. XII – поч. XIII ст. із зображенням св.Георгія (з урочища Церквиська с.Крилос)

Новогородка (був виявлений у майстерні ювеліра) [3, с. 98].

Під час розкопок Олешківської ротонди Б. Томенчук також виявив фрагмент ланцюга хороса. На думку дослідника, над олефалієм висіло панікадило – великий хорос з багатьма свічками (обов'язково більше 12 свічок) [15 с. 133].

Ще один фрагмент зберігається у Львівському історичному музеї з Пересопниці Рівненської області [17, с. 76-77]. Ідентичний йому елемент панікадила виставлений в експозиції Московського ДІМ, який було знайдено біля огорожі Софії Київської. Ці артефакти є донними пластинами хороса, тотожний фрагмент було випадково знайдено біля румовищ Благовіщенської церкви на Підгородді (с. Крилос).

У зовнішньому вигляді галицькі панікадила дуже схожі на київські аналоги, але проаналізувавши і зібравши в єдине особливості композиції, розміри і технологію монтування елементів, можна припустити, що їх виготовили не в київських майстернях. А беручи до уваги, що традиція художньої обробки металів, їх чималі масштаби добре відомі в столиці Галицької держави [1, с. 96-99; 18, с. 224], то версія їх місцевого виробництва досить правдоподібна. Після пропорційних обмірів відомих частин було точно встановлено

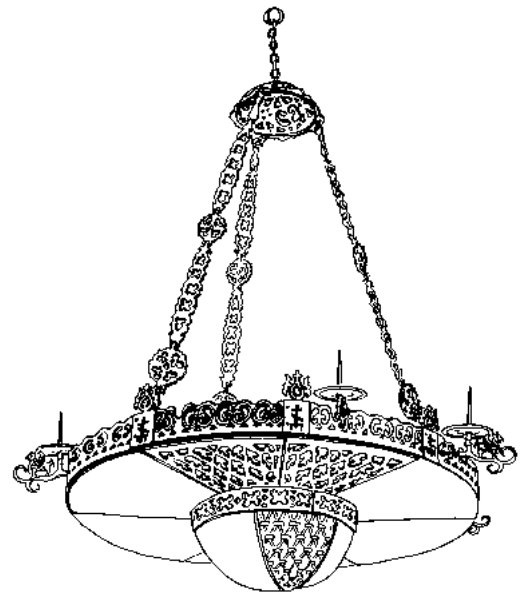

Рис. 3 Реконструкція панікадила з княжого Галича (за О. Фіголь)

На вигляд це безбородий юнак з пишним хвилястим волоссям, голова оточена німбом. Дуже добре виділені деталі рукава і складки плаща. Вся композиція замкнена в рельєфну рамку у вигляді трьох валиків одного гладенького між двома з насічками. Цікаво, що нижній край фігури на всю довжину передпліччя виступає за рамку, і це порушує загальну композицію. Очевидно, що майстер, котрий вирізав форму, спочатку вирізьбив рамку потрібних розмірів, але побачивши, що майже квадратний простір не дозволить йому пропорційно зобразити святого, він спробував виправити прорахунок. Все погруддя вміщується до зовнішнього рубчастого валика рамки, а правиця з хрестом дещо зменшується.

Таке вирішення пішло тільки на користь, високий рельєф і чіткість деталей створюють перспективу і постать святого ніби виривається з контурів рамки. Нестандартним вирішенням ювелір досягнув вигідного стереоефекту і наділив маленьку іконку глибокою індивідуальністю. Зворотний бік гладкий, відсутні будь-які ознаки підвішування чи кріплення виробу. Прямих аналогів виявити не вдалося, але є артефакти які допомагають визначити призначення та іконографію нашої іконки.

У 1981 р. Б.Томенчук, проводячи розкопки на монастирському кладовищі в Мніському саду біля церкви Святого Пантелеймона в урочищі Горбиська, при дослідженні поховання молодої жінки зафіксував сліди чільця, до якого належало намисто, що мало 13 нашивних срібних з позолотою пластинок із зображенням святого, як стверджує дослідник, можливо, св. Пантелеймона. Вони були виконані за методами тиснення по матриці та золочіння [16, с. 46].

Пластини з поховання теж кіотичної форми, але більше витягнуті по вертикальній осі, а рамка лише з одного рубчастого валика. Погруддя святого теж майже повторює фігуру на крилоській іконці, тільки завдяки видовженості тулуб зображений більше, а лікоть руки опущений. В цілому образ святого збігається з іконографією святих великомучеників Пантелеймона або Георгія: молодий вік, пишне волосся, відсутність бороди. Проте св. Пантелеймон зазвичай зображується із прямим волоссям і скринькою для ліків, а кучеряве волосся якраз притаманне святому Георгієві. Хоча святий Георгій на іконках зображений переважно як воїн на коні або піший зі зброєю, є дуже близька іконографічна аналогія до галицьких іконок. Без військових атрибутів, з хрестом у правій руці зображений святий на князівській печатці з Нижньгородської області XII ст. – першої половини XIII ст. [19, мал. 231]. Важливо що збережена не тільки іконографія, але й святий на печатці має підпис. Чітко читається: “ГЕОРГІО ОАГІО” – “святий Георгій”. На звороті печатки зображений святий Федір з бородою. Дуже близька за формою та іконографією бронзова іконка з Тернопільської області, датована XII – XIII ст. [20, с. 352].

М.В. Седова в 1981 році опублікувала дві нашивні, тиснені з білонової фольги пластинки теж схожої форми із зображенням святого з Новгорода, і датує їх 70 – 80-ми роками XII ст. [13, Рис. 20, 5; 21].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що іконка з Крилоса – це шаблон, матриця кінця XII – поч. XIII ст. для виготовлення методом тиснення нашивних пластинок для чільця по типу знайдених в похованні Галича. А святий – це великомученик Георгій, „Юрій Змієборець”, одна з найшанованіших постатей християнського світу.

Бронзові шаблони-матриці знаходили Я.Пастернак [9, с. 150], В.Ауліх [2, с. 97] та ін. Сама технологія тиснення із наступною позолотою детально описана Б.Рибаківим [11, с. 305] та Н.Риндіною [12, с. 219-221].

Для підтвердження думки про призначення крилоської іконки як матриці було проведено простий експеримент. Шляхом відтиску в глині виготовлялася проста одностороння форма, в якій після її висихання була відлита з олов'яно-свинцевого сплаву нова матриця. Для пластини використовувалася алюмінієва і мідна фольга товщиною 0,1 мм. За допомогою невеликої заточеної, але не гострої, палички з м'якої деревини було відтиснено ряд пластин (Рис. 5). По зовнішньому вигляду і фактурі металу ці відтиски дуже близькі до пластин чільця, знайдених Б.Томенчуком у давньому Галичі, які, вірогідно й були виготовлені на подібній матриці, можливо, в тій самій майстерні Крилоського Підгороддя.

Отже, металопластика давнього Галича – це ще одне підтвердження високої майстерності давньоруських художників і прекрасний зразок давньоруського мистецтва. Галицькі митці збагатили художню культуру Давньої Русі та всього християнського світу.

Рис. 5 Пластини відтиснені на шаблоні – матриці.

Список використаних джерел та літератури

1. Ауліх В. Ковалі золота, срібла і міді давнього Галича // Дзвін – Львів, 1987. – № 10. – С. 96-99.
2. Гупало В. Звенигородські сакралії // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – С. 162.
3. Гуревич Ф. Древний Новогрудок: посад – окольный город. – Ленінград: „Наука”, 1981. – С. 98.
4. Грабовский И.Н., Днестров И.Н. Переяслав-Хмельницький. – Киев, 1954. – С. 22.
5. Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Том ССХХХХV. Праці Археологічної комісії // Львів. 1998. – С. 582 – 584.
6. Коваль І., Миронюк І. Євангеліст Лука з княжого Галича. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 141.
7. Каргер М. Древний Киев. Том I. Издательство Академии наук СССР. – Москва; Ленинград, 1958. – С. 379 – 380.
8. Любачівський Іван Мирослав, о. д-р. Літургіка. – Рим, 1990. – С. 51.
9. Пастернак Я. Старий Галич. – Краків; Львів, 1944. – С. 150.
10. Побуцький С. Церковно-археологічна спадщина Галича в світлі релігієзнавчого туризму // Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 14 – 15 травня 2010 року. – Галич, 2010. – С. 51.
11. Рыбаков Б. Ремесло древней Руси. Изд-во АН СССР, 1948. – 420с.
12. Риндина Н. Технологія виробництва новгородських ювелірів Х–ХVвв. // Матеріали і дослідження по Археології СРСР, № 117. – С. 219-221.
13. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новогрудка (X – XIIвв.). – Москва 1981, рис. 20, 5; 21.
14. Тимошук Б. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К. 1982. – С. 26.
15. Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII – XIII ст. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 31.
16. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – 328с.
17. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави // Здобутки Волинської держави. Львів, – 2002. – 76-77.
18. Фіголь М. Мистецтво Стародавнього Галича. – К. : Мистецтво 1997. – С. 224.
19. Янін В.Л. Гайдуков П.Г. 1998 кат. № 231в
20. Ягодинська М. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 11.2007. – С. 346– 357.
21. Zacharjewicz J. Wykopalska w Zalukwi nad Dnestrem. // DZWIGNIA Lwow, Pazdziernika 1882. – С.153.

Віктор Баюк

заступник директора з наукової роботи
адміністрації Державного історико-культурного
заповідника у м. Луцьку

ЛУЦЬКИЙ ЗАМОК У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ

Стаття присвячена історії археологічних досліджень Верхнього замку у Луцьку, зроблена спроба аналізу напрямків таких досліджень протягом різних історичних періодів.

Луцький замок, гордість і краса Волинського краю є не лише унікальною пам'яткою монументального оборонного будівництва, а й цінним об'єктом археологічної спадщини. Замковий комплекс, що складається з Верхнього та Окольного замків є ядром міста, місцем його зародження та розвитку, своєрідним витком сучасного Луцька.

Основна увага приділяється історії археологічних досліджень Луцького Верхнього замку, як найбільш збереженому та найкраще дослідженому, історія досліджень Окольного замку і середмістя заслуговують окремих публікацій.

Ключові слова: Луцький замок, архітектурно-археологічні дослідження, церква Івана Богослова.

Першими дослідженнями Луцького Верхнього замку розпочинається історія археологічних

досліджень сучасного Волинського краю [3, с. 319]. Вони пов'язані з випадковим відкриттям 1852 р. при церкві Івана Богослова, які сучасники приписували луцькому єпископу Кирилу Терлецькому. Відомо, що у 1854 р. тут працював київський археолог Потапов, котрий *«По рассказам старожилов Луцкаго уезда ... отыскивал в Луцком замке, на том месте, где была церковь св. Иоанна Богослова, могилу князя Любарта, которую будто бы и нашол»*. [15, с. 162]. Про результати цих досліджень достовірної наукової інформації не збереглося, однак вони без сумніву викликали певну зацікавленість Луцьком у дослідників.

У 1855 р., спираючись на нотатки XVI ст., яка свідчила, що тут знаходяться *«тела змерлых господарей християнских, великих князей Русских и гробы их»* [9, с. 72-85], було розпочато археологічні розкопки на місці церкви Івана Богослова. Ці роботи проводила експедиція Київської комісії з виявлення давніх актів під керівництвом професора Київського університету Миколи Іванишева. Іванишев після кільканадцяти днів робіт натрапив на склеп у східній стороні церкви, який був повністю засипаний землею. Часткова його розчистка дозволила встановити, що у стінах склепу були ніші, що служили для вкладання домовин. Прихід ранньої осені і невідповідної погоди змусив дослідника перервати роботи. Наступного року продовжував роботи завідувач музею старожитностей при Київському університеті ім. св. Володимира Яків Волошинський, який і виявив під підлогою південної частини храму цегляну, перекриту кам'яною плитою камеру, а в ній – одинарне поховання. Замальовки гробниці були передані на зберігання до архіву комісії [17, с. 12]. Володимир Антонович доповнює мінімальну інформацію про ці дослідження наступним повідомленням: *« ... во время раскопки он (Волошинський – В.Б) собрал в замке 30 монет польских и брадебургских и 1 трансильванскую XVII-XVIII ст»* [1, с. 48]. На цьому розкопки і завершилися, хоча сам Волошинський стояв на думці, що потрібно розкопати до самої підстави цілу середину старої церкви або, принаймні, її північну частину. На цьому місці, за свідченням Л.Маслова польська влада встановила хрест з польським написом *«... як каже легенда, тут спочиває князь Любарт, основник цього замку 1324-1386»*, який проіснував до II світової війни [13, с. 17].

Поряд з описом самої пам'ятки в *«Археологічній карті Волинської губернії»* В.Антонович подає інформацію про випадкові знахідки на території замку. Зокрема це вказівки на виявлення на його території свинцевої дощечки з надписами: *«В фундаментах той же церкви (І.Богослова – В.Б.) в 1840 г. найден был свинцовый ящик и в нем свинцовая доска с славянской надписью, которая осталась не разобранною; неизвестно куда девалась затем доска»* та предметів із золота: *«В 1861 г. в замке найдены 5 золотых блях (по-видимому, обломков окладов церковной книги), покрытых узорами и крестами греческой работы XII ст.»* [1, с. 48].

Як бачимо зазначений період в дослідженнях замку полягав у фрагментарних дослідженнях передовсім найвизначнішої його пам'ятки – церкви Івана Богослова та публікації випадкових знахідок вченими Російської імперії.

Після включення Волині до польської держави роботи тут продовжувались уже польськими дослідниками, однак необхідно відмітити достатньо високий науковий рівень виконаних у міжвоєнний проміжок робіт, їх науковість та спрямованість на всебічне вивчення замку [2, с. 124]. Польським краєзнавчим товариством Волинської округи спільно із воєводським консерватором було підняте питання про планову консервацію пам'яток замкового комплексу. У зв'язку з реставраційними роботами 1933-34 рр. у внутрішньому дворі поруч з В'їзною вежею було локалізовано та частково розкопано залишки княжого палацу, проведено обстеження давньої цегляної церкви. Роботи проводив відомий дослідник дерев'яної архітектури Л.Маслов [13, с. 31], якому поряд з Я.Фіцке без сумніву належить попереднє збереження цих об'єктів. У 1939 р. були розпочаті розвідки, що проводились під керівництвом інженера з Варшави Я.Захватовича, знавця польського середньовічного будівництва, а в післявоєнні роки автора відбудови зруйнованого центру Варшави. Ним було викопано чотири траншеї глибиною до 4 м поруч з В'їзною вежею. Як пише відомий польський археолог Ян Фітцке, *«... фундаменти такого пізнього замку... не є глибокими і сягають глибини ледве 4 м. Відкрито виразні сліди земляної фортифікації ранньосередньовічного городища, а трохи нижче валів, можливо – неолітичних. Сліди ранньосередньовічного городища... збереглися відносно добре»*. Завдяки цим роботам вперше було зроблено науковий висновок про укріплення дитинця в давньоруський час дерев'яними конструкціями

[22, с. 96].

Період польської держави в історії археологічних досліджень замку мав свої особливості. Попри власне археологічні дослідження проводяться спроби консервації замку з метою його збереження. На фоні не досить втішного стану збереженості фортеці навіть незавершені реставраційні роботи дозволили замку пережити пізніші лихоліття [19, с. 167].

Війна та післявоєнний період надовго затримали розвиток археологічної науки. Історико-археологічні дослідження Луцька були повністю згорнуті майже на тридцять років, частково внаслідок створення у 1939-1941 рр. концентраційного табору на території Старого міста, а також у зв'язку зі складним процесом становлення і утвердження радянської системи на Волині та проникнення її у всі сфери життя суспільства [18, с. 88]. Необхідно зауважити, що німецька окупаційна влада при виборі місця власних концентраційних таборів «скористалася здобутками» влади радянської також влаштувавши свої Шталаги №360/Z та 365/Z в тому числі і на території замку. По війні, незважаючи на взяття пам'ятки на облік наказом від 25 вересня 1945 року [6], вона залишалася в досить плачевному стані. Дослідження на території Старого міста у Луцьку стали можливими наприкінці «хрущовської відлиги», після ліквідації тюремного закладу 1963 р., однак самого Верхнього замку вони не торкалися ще довгий час [18, с. 111].

Рис.1. Церква Івана Богослова під час археологічних досліджень. 1985р.

Час активних архітектурно-археологічних досліджень в замку розпочинається 1978 р. розкопками М.Кучинка та М.Говденко в районі Стирової вежі замку. Тоді вперше було досліджено підмурівки стін та вежі замку і зроблено спробу датування первісних його укріплень [8, с. 319-320]. Важливими були також детальні геологічні вишукування Р.Метельницького у 1978-1992 рр., що дали змогу дослідити структуру давнього рельєфу замкової території [14, с. 29-35].

У напрямку досліджень монументальної архітектури давньоруського часу найважливішою подією були розкопки експедиції ІМК АН СРСР та Ленінградського університету під керівництвом М.Малевської, що тривали протягом 1983-1987 років [12, с. 111; 4, с. 17-18]. Завдяки її роботам вдалось продатувати час спорудження ряду міських храмів [10, с. 267-268], прослідкувати основу замкових мурів в районі Владичої вежі, продовжити роботи Л.Маслова по дослідженню замкового палацу та повністю розкрити збережену частину замкової церкви св. Івана Богослова (Рис. 1) [11, с. 365].

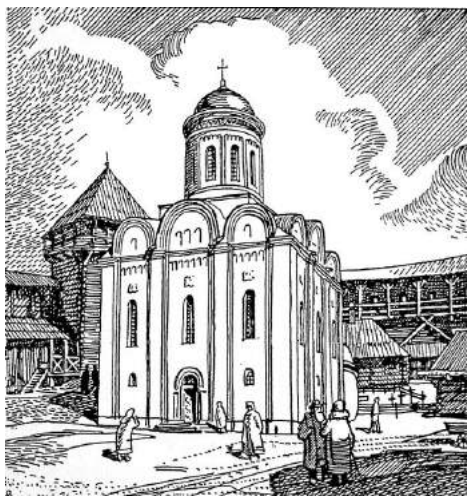

Рис. 2. Церква Івана Богослова у давньоруський час. Графічна реконструкція Р.Метельницького за матеріалами досліджень М.Малевської.

Побудова церкви пов'язана з заснуванням в Луцьку окремої єпископії, про що слушно зауважував ще М.Грушевський [5, с. 385] і підтвердили археологічні дослідження. Єдина літописна згадка про цей храм стосується 1288 року, коли князь Володимир Василькович жертвував на храм великого срібного хреста. За реконструкцією Р.Метельницького та М.Малевської (Рис. 2) храмова будівля площею близько 180 м.кв. була хрестовокупольною, органічно поєднуючись з південно-східним вівтарем-каплицею. Над середохрестям собору височів світловий барабан, навантаження якого переносилося на хрещаті опорні стовпи, що розділяли внутрішню площу на три нави. Середня нава завершувалась вівтарем святого Іоанна Богослова, у північній знаходився другий вівтар з жертвником, південна нава, перегороджена на рівні іконостасу використовувалась як соборна ризниця [17, с. 46]. Серед матеріалів з розкопок храму особливо вирізняється фреска «Лик Христа» XIV ст., що є святиною та оберегом міста Луцька

Рис 3. Фреска Лик Христа XIVст. з розкопок М.Малевської церкви І.Богослова в Луцькому замку.

(Рис. 3). Описана будівля собору функціонувала до 1766 року, коли її було частково розібрано, а на звільненому місці закладено новий більший, однак ніколи не добудований храм.

Важливим етапом дослідження була подальша музеєфікація дослідженої експедицією пам'ятки, що забезпечила її експозиційний стан. При проведенні робіт з встановлення накриття над залишками храму науковим співробітником заповідника Б.Сайчуком здійснювався археологічний нагляд. Тоді ж, біля апсиди храму було відкрито поховання, яке не безпідставно можна вважати князівським [16, 7, с. 268-277].

В кінці 1980-х завдяки домовленості між ЛДКЗ та Львівським історичним музеєм було створено спільну археологічну експедицію, що окрім інших завдань мала на меті продовження досліджень Верхнього замку. Розкопки цієї експедиції С.Терського 1990-1992 рр. поблизу Стирової вежі дозволили дослідити рештки дерев'яно-земляних укріплень давньоруського часу, прослідкувати більш ранній валоподібний насип, зібрати велику колекцію характерних для розвиненого міста яскравих археологічних знахідок. Особливо важливим тут була обов'язковість доведення досліджень до материка, що з ряду об'єктивних причин не було здійснене у дослідженнях М.Малевської [17, с. 36].

Розглядаючи радянський етап в історії археологічних досліджень замку можна констатувати, що хоча активні дослідження тут розпочинаються з кінця 70-х років вони були досить змістовними та інформативними. Розкопано показові архітектурні об'єкти, досліджено первісний рельєф та оборонні споруди замку, музеєфіковано соборну церкву І.Богослова. Результати цих робіт багато в чому сприяли виданню окремої змістовної монографії дослідника історії замку П.Троневица.

Дослідження Луцького замку не припиняються і в сьогоденні. Зокрема рятівні археологічні розкопки були проведені у 2006 р. на місці відновлення оборонної стіни окольного замку поруч з в'їзною вежею у Любартів верхній замок [21], де відкрито і досліджено частину первісних підмурків оборонної стіни луцького Окольного замку литовської доби [20, с. 89-97].

Список використаних джерел та літератури

1. Археологическая карта Волынской губернии / Складена В.Б.Антоновичем // Тр. XI АС в Киеве. – Т. 1. – М., 1901.
2. Баюк В.Г. Археологічні дослідження Луцька (історія і сучасність) // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: В.-во «Телесик», 2010. – Ч.1-2. – 282с.
3. Баюк В.Г. Історія археологічних досліджень Луцького замку // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вип. 6. – Львів «Апріорі», 2013. – 344 с.
4. Баюк В.Г. Исследования М.В. Малевской церкви Ивана Богослова в Луцком замке // Харьковский историко-археологический сборник. Вып. 14. – Х.: Мачулин, 2014. – 110 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси / в 11 т., 12 кн. – Т. 2: XI-XIII вік. – К.: Наукова думка, 1992.– 633 с.
6. Державний архів Волинської області, ф. Р-591, оп. 1, спр. 4, арк. 18.
7. Долженко Ю., Баюк В. Череп Ізяслава Інгваревича // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 17. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 342 с.
8. Кучинко М.М., Говденко М.М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // АО 1978 г. – М., 1979.
9. Левицький О. История одного древняго волынского храма // КС. – Т. 80. – январь 1903.
10. Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // АО – 1984. – М.: Наука, 1986.

11. Малевская М.В. Исследования церкви X в. в Луцком замке // АО – 1985. – М.: Наука, 1987.
12. Малевская М. Церковь Св. І. Богослова – вновь открытый памятник архитектуры XII в. / Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: питання дослідження, збереження та реставрації // Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинському іконопису (м. Луцьк, 1-3 грудня 1999 р.). – Луцьк: Надстир'я, 1999.
13. Маслов Л. Архитектура старого Луцка. – Львів.: Наша батьківщина, 1939, – 52 с.
14. Метельницький Р.Г. Дослідження первинного рельєфу старого Луцка // Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб. – Луцьк: Історико-культурний заповідник, 1998.
15. Рогге Н.Г. Материалы для археологии Вольни // Тр. III АС в Киеве. – М., 1878. Т. 1.
16. Сайчук Б.Т. Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка Волынской обл. – Луцк, 1989 // НА ЛДІКЗ. – № 115. – 34 с., 23 іл.
17. Терський С.В. Лучеськ X-XV ст.: монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
18. Терський С.В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 380 с.
19. Троневиц П.О. Луцький замок. – Луцьк, ДІКСОН, 2003. – 198 с.
20. Шкоропад В.В., Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році. // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. Випуск IV – Луцьк. 2008. – 216 с.
21. Шкоропад В.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на території державного історико-культурного заповідника м.Луцька по вул.Кафедральній, 23. Науковий архів ІА НАНУ Ф29032
22. Fitzke J. Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Lucku // Ziemia Wolynska. – 1939. – Roczn. 2. – nr. 6–7. S.103.

Наталія Білас

кандидат істор. наук
доцент Львівського національного
університету ім. І. Франка

Віталій Конопля

молодший науковий співробітник інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ БІЛОСТОЧЧЯ

За останні роки науковці Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, Львівського національного університету ім. Івана Франка, НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології України та Історико-краєзнавчого музею м. Винники при участі місцевих краєзнавців провели обстеження в басейні р. Білий Стік і виявили 11 поселень пізнього періоду райковецької культури IX – початку X ст., що розташовані в селах Бендюга і Комарів Сокальського р-ну Львівської обл. Зібрано фрагменти ліпних і кружальних горщиків, частини яких декоровані горизонтальними та хвилястими канелюрами.

Ключові слова: Білосточчя, райковецька культура, поселення, посуд ліпний і кружальний, горщик, орнамент.

З 2010 р. наукові працівники Історико-краєзнавчого музею м. Винники у співпраці з колегами із НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології України, відділу археології Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України та кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка беруть участь у пілотному проекті «Історичний кадастр України (Львівська область)», ініційованому Управлінням охорони культурної спадщини Львівської обласної державної адміністрації.

Одним з районів Львівщини, де здійснювалась його реалізація, став Сокальський, зокрема територія басейну р. Білий Стік на відтинку від с. Переспа до с. Велике. Цей мікрорегіон в геоморфологічному відношенні є складовою частиною Сокальського пасма (південно-західний край Волинської височини), зокрема його Тартаківської сторони [Природа Львівської області, 1972, с. 27, 111-113]. В межах обстежених сіл Бендюга, Велике, Волиця, Зубків, Комарів та Поториця наявні декілька типів ґрунтів: опідзолені сірі, та, в меншій мірі, темно-сірі, що сформувались під широколистяними лісами. На надзаплавній терасі річки, включно з її притоками, розміщені значні за площею ділянки з чорноземно-луговими ґрунтами, що сприяли заселенню сучасних територій цих сіл ще у прадавні часи. Розвідковими роботами тут виявлено 38 багат шарових пам'яток різних періодів – від доби палеоліту до раннього середньовіччя [Бугай П., Войнаровський В., Конопля В., 2009; Конопля В., Бугай П., Войнаровський В., 2012].

До їхнього складу входять 11 поселень пізнього етапу (IX – початок X ст.) райковецької культури, які були відкриті в Бендюзі та Комареві.

У першому населеному пункті райковецьке поселення розташоване за 0,3 км на захід, ліворуч шосейної дороги сполученням Радехів-Червоноград, навпроти мосту і насипу дамби вздовж правого берега Західного Бугу. Пам'ятка займає один з останців під назвою «Мигалевий пляч» піщаної гряди, висотою до 3 м над рівнем заплави. Речовий матеріал траплявся на незаліснених (посадка сосни) схилах овального за формою пагорба, розміром 0,3x0,2 км.

На теренах Комарева зафіксовано 10 райковецьких селищ, які локалізовані в наступних його місцях.

- За 0,25 км на північ від колишнього колгоспного двору і млина, в уроч. «Київська дорога», на західному схилі надзаплавної тераси Білого Стоку, обабіч польової дороги через городи селян.
- На південно-західній околиці села, в межах вул. Шевченка на меандроподібному уступі берегового схилу стариці Білого Стоку, зайнятого присадибними ділянками.
- На південно-західній околиці села, в уроч. «Горб», на рівній ділянці незначного підвищення надзаплавної тераси правого берега Білого Стоку, на території городів площею 0,1x0,07 км.
- За 0,2 км на південь від села, в уроч. «Перед мостом» («На випас»), неподалік цвинтаря, на півовальному за обрисами уступі надзаплавної тераси, поблизу містка через річку, зліва від польової дороги через городи на пасовище.
- На південно-східній околиці села, в уроч. «Груша», на рівній ділянці надзаплавної тераси, обмеженої з півдня руслом Білого Стоку, а з північного заходу – старицею річки, територія городів площею близько 1 га.
- На південній околиці села, на пологому схилі надзаплавної тераси поблизу стариці Білого Стоку, в межах садиби Василя Бугая.
- За 0,5 км на південь від села, в уроч. «Байорові дуби», на рівній ділянці надзаплавної тераси, оконтуреної руслом Білого Стоку, а з півночі – його старицею, на площі городів розміром 0,3x0,15 км, поблизу двох довголітніх дубів.
- На південній околиці села, в уроч. «Стара річка», на береговому пагорбі стариці Білого Стоку розміром 0,25x0,1 км, в межах окремих садиб.
- На північно-західній околиці села, в уроч. «Пирова парина», на підвищеній ділянці мисоподібного уступу розміром 0,2x0,18 км, оконтуреної з трьох сторін ставком, на території городів.
- За 0,8 км на північний захід від села, в уроч. «Гатка», на пологому схилі лівого берега безіменного струмка, що впадає за 0,5 км західніше у став, на території городів площею 0,2x0,08 км.

З перелічених вище поселень райковецької культури зібрано фрагментарні ліпні і кружалні (переважна більшість) горщики міцного обпалу з більш-менш опуклими обрисами тулубів, що представлені, здебільшого, стінками та уламками вінець та денець.

Перша група посудин світло-коричневого, сіро-коричневого і темно-сірого забарвлення, товщиною 0,7-1,5 см, має заглажену, незначно горбкувату поверхню. Виготовлені вони з глиняної маси, до якої додавався різної грануляції пісок, мікрошамот та, спорадично, подрібнений вапняк.

Вінця поодиноких ліпних горщиків, діаметром 12-18 см, невисокі, з відігнутими назовні заокругленими краями (рис. 1: 4), які, часом, декоровані по зрізу відтисками прямокутного штампу

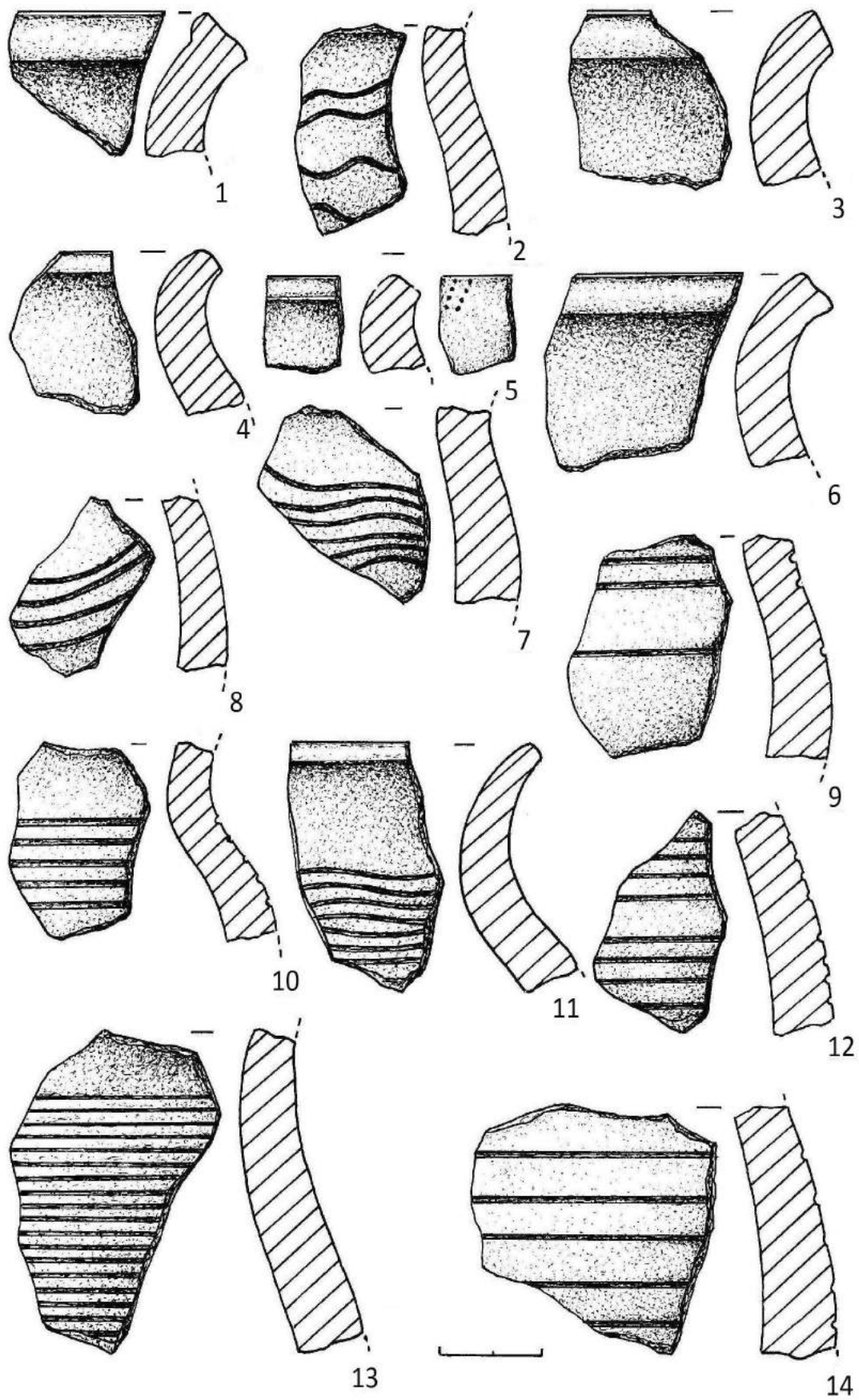

Рис. 1. Кераміка райковецької культури з поселень «Байорові дуби»: 1-4, 8-10, 12, 13; «Горб»: 5; «Город Василя Бугая»: 11 і «Стара річка»: 7, 14 у Комареві.

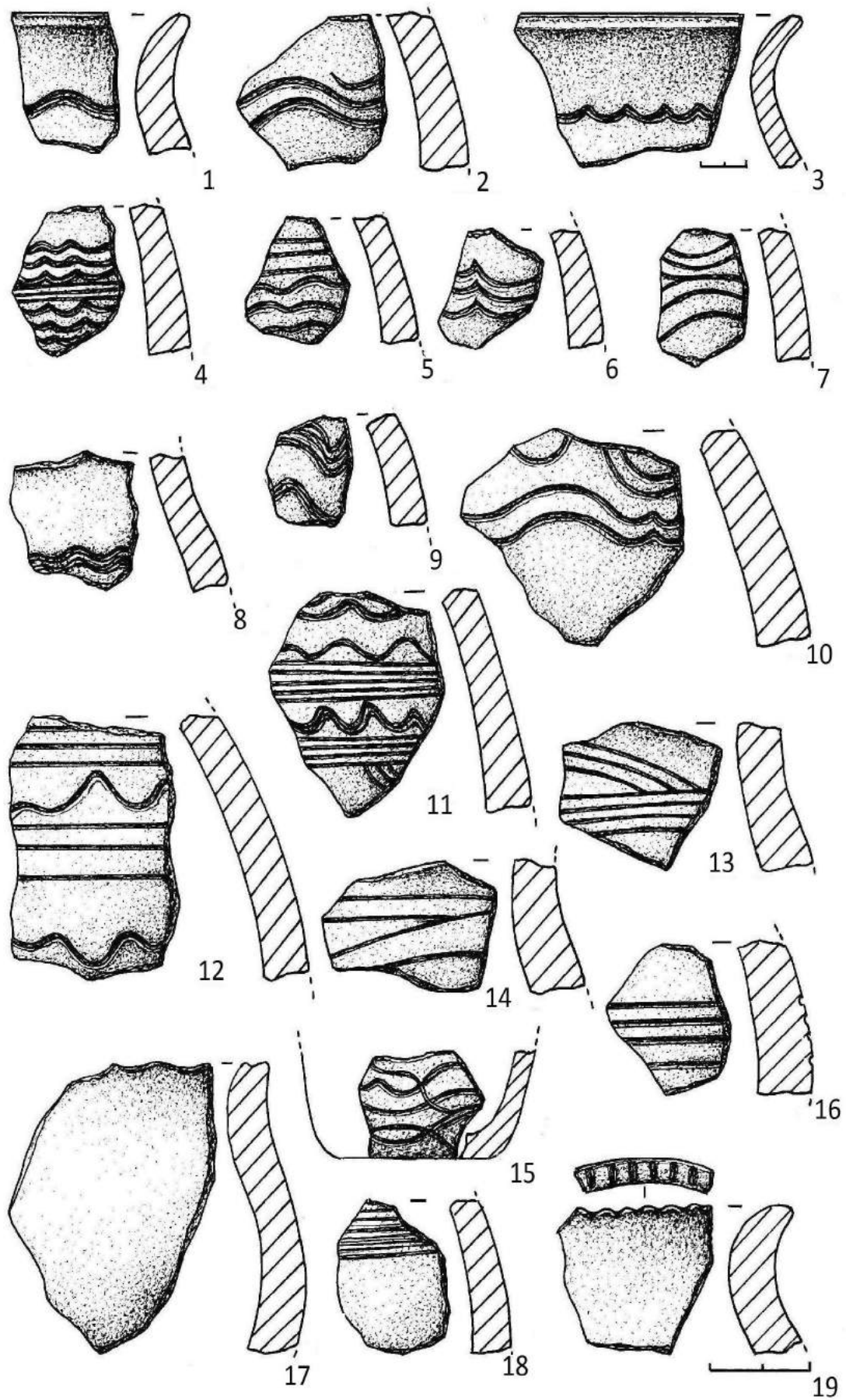

Рис. 2. Кераміка райковецької культури з поселень «Город Василя Бугая»: 1, 2-4, 13, 15, 17, 18 і «Груша»: 16, 19 у Комареві.

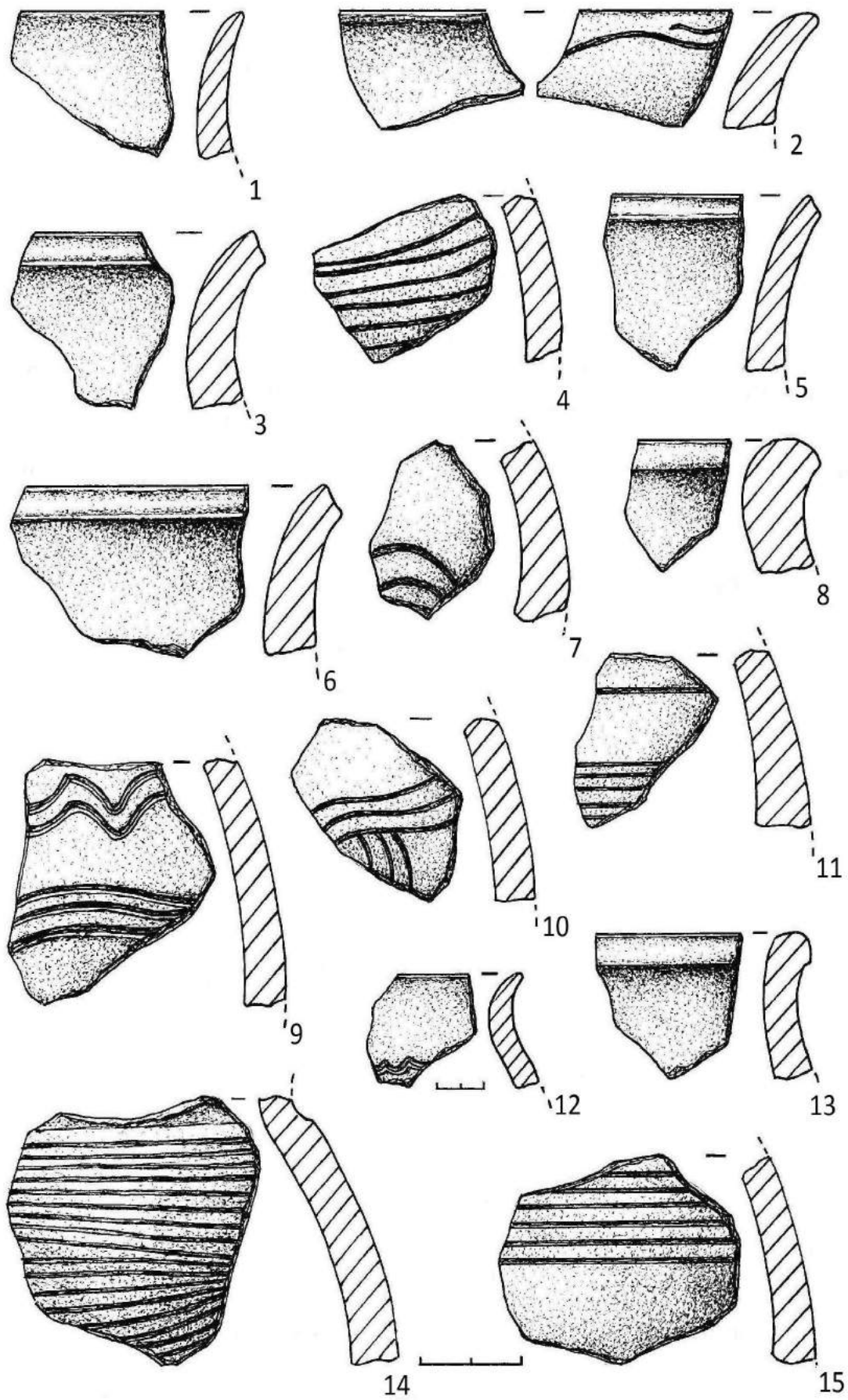

Рис. 3. Кераміка райковецької культури з поселень у Бендюзі: 1-8, 10, 11, 13 та Комареві («Стара річка»): 9, 12, 14, 15.

(рис. 2: 19) та пальцевими защипами (рис. 2: 17).

Кружальні посудини аналогічних кольорів різняться від попередньо описаних не тільки складом глиняної маси, що містить значну домішку піску, часом середніх та крупних фракцій, від чого їх поверхня стає досить шорсткою на дотик, але й профілем країв вінець діаметром 10-22 см та різноманітним лінійним і хвилястим орнаментом. Завершення горловин горщиків з відігнутими назовні стінками видовжені або короткі, зі скошено-прямими (рис. 1: 1, 3-6, 11; 3: 3, 5, 6) і заокругленими звуженими (рис. 2: 1, 3; 3: 1, 2, 12) та розширеними (рис. 3: 9, 13) кінцями.

Кружальна кераміка з досліджених поселень райковецької культури Білосточчя прикрашена прямолінійними борозенками і вузькими канелюрами, нанесеними паралельно. Лише в одному випадку засвідчено їхню певну асиметрію (рис. 3: 14). Декор доповнюють дугоподібні стрічки (рис. 1: 8; 3: 4), які, інколи, поєднуються з прямолінійними борозенками (рис. 2: 13, 14), а також різноманітні за виглядом одно-, дво- і багаторядкові хвилясті стрічки. Останні часом простежені спільно з прямолінійними (рис. 2: 4, 11, 12).

Орнаментованою зоною була верхня частина посудин. Виняток становить знайдений у Комареві приденцевий уламок (діаметром 3,5 см і товщиною 0,4 см) горщика, прикрашений хвилястими стрічками, що пересікаються між собою (рис. 2: 15). На деяких знахідках орнамент виступає на внутрішній поверхні, безпосередньо під краєм вінець. Він переданий скісно нанесеними рядками наколів (рис. 1: 5) та хвилястих ліній (рис. 3: 2).

Виявлені розвідковими роботами поселення райковецької культури у згаданих вище населених пунктах Сокальщини значною мірою доповнюють відомості про історію Білосточчя IX – початку X ст. [Бугай П., Войнаровський В., Конопля В., 2009, с. 71; Конопля В., Бугай П., Войнаровський В., 2012, с. 71, 72, 74] і, крім того, з урахуванням нещодавно відкритих [Довгань П., Конопля В., Стеблій Н., 2013, с. 202, 211, 216; Конопля В., Бугай П., Плеханов Ю., 2012, с. 76; Сілаєв О., Довгань П., Конопля В., 2012, с. 67, 69; Сілаєв О., Конопля В., Маслюк В., 2013, с. 232], розширили існуючий реєстр пам'яток цього часу Надбужанщини.

Подібна їх концентрація на відносно невеликій за площею території вперше відмічена у практиці досліджень пізньорайковецьких старожитностей регіону. Матеріали з них можуть бути використані у майбутньому науковцями для розгляду проблеми поселенської структури цієї культури в басейні Західного Бугу.

Список використаних джерел та літератури

1. Бугай П., Войнаровський В., Конопля В. Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). – Львів: «Логос», 2009. – Вип. 1. – 171 с.
2. Довгань П., Конопля В., Стеблій Н. Поселенська структура давнього населення басейну Ставчанки в Надбужанщині // Вісник Інституту археології. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 203–226.
3. Конопля В., Бугай П., Войнаровський В. Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). – Львів, 2012. – 76 с.
4. Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа. Вид-во при Львов. ун-ті, 1972. – 151 с.
5. Конопля В., Бугай П., Плеханов Ю. Дослідження в басейні Західного Бугу // Львівський археологічний вісник. – Львів, 2012. – Вип. 2. – С. 74–79.
6. Сілаєв О., Довгань П., Конопля В. Розвідкові роботи на південній околиці Буська // Львівський археологічний вісник. – Львів, 2012. – Вип. 2. – С. 67–73.
7. Сілаєв О., Конопля В., Маслюк В. Риси давньої поселенської структури в околицях міста Дубляни Львівської області // Вісник Інституту археології. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 227–237.

Сергій Вовкодав

завідувач сектору НІЕЗ «Переяслав»

Олександр Юрченко

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав»

м. Переяслав-Хмельницький

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I ТИС. Н. Е. В ОКОЛИЦЯХ С. ЛЕЦЬКИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ.

Ключові слова: Переяславщина, с. Лецьки, пізньозарубинецька культура, київська культура, поселення, груболіпна кераміка, провінційно-римський тип.

У наш час існує низка наукових публікацій, присвячених ранньослов'янським пам'яткам Переяславщини першої половини I тис. н. е., котрі стосуються матеріалів зарубинецьких, пізньозарубинецьких та київських пам'яток, борової тераси лівобережжя р. Дніпро, які наразі інтенсивно розмиваються Канівським водосховищем, а також Середнього Потрубіжжя [6, с. 36-44; 11, с. 71, рис. 2; 14, с. 390-408; 15; 16; 19; 21, с. 301-302, 305-307; 22, с. 126-127, 133-135; 25; 26; 27; 28; 29; 31; 31; 33]. У таких узагальнюючих роботах як Археологія Української СРС, Археологія Української ССР та Давня історія України згадуються тільки Решітки, Сушки 2, Ячники 1 Переяславського лівобережжя, та ряд пам'яток Середнього Потрубіжжя [3, с. 16, 17, 25, 28; 4, с. 28; 37, с. 37, 51, 149, 155]. На археологічних картах ранньослов'янських пам'яток, в обох видань Археологій, територія Переяславщини від р. Дніпро до р. Супій, окрім вище зазначених пам'яток ніяким чином більше не відмічена [3, с. 16, 17, 76, 77; 4, карта № 1]. Якщо матеріали ранньослов'янських пам'яток долини Дніпра та Середнього Потрубіжжя з їх піщаними ландшафтами достатньо широко висвітлені, то цього не можна сказати про аналогічні пам'ятки іншої ландшафтною зони – чорноземного плато лесової тераси р. Дніпро. І хоча окремі праці торкаються даної проблеми, однак несуть скоріше коротку, узагальнюючу інформацію про пам'ятки [9, с. 63, 66; 21, с. 306, 307; 30]. Тому метою даної роботи є введення до наукового обігу матеріалів кількох ранньослов'янських пам'яток, що знаходяться східніше р. Дніпро, на лесовій терасі у долині р. Броварки, в околицях с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну.

Переходенка. Багатошарова пам'ятка розташована поруч (південніше) з урочищем Переходенка і простягається до кутка села Буряківщина. Знаходиться у центрі старої частини села, на пологому схилі правого берега р. Броварка (місцева назва Супротивка), за 42 м на північний захід від будівлі магазину, та близько 70 м на північний схід від дерев'яного мосту через ріку. Розміри: 135x95 м (1,2 га). Культурний шар має потужність 0,4-0,5 м, але верхня його частина зруйнована щорічною оранкою. Територія зайнята кількома садибами, городніми та садовими ділянками. Окрім ранньослов'янських матеріалів на пам'ятці виявлено нечисленні знахідки ранньої та фінальної бронзи, окремі речі давньоруського часу, кераміку кінця XV - початку XVI ст., керамічні та нумізматичні матеріали XVII-XIX ст. [9, с. 63, 64; 39; 40]. Пам'ятка відкрита Юрченко О.В. у 1997 р. і неодноразово обстежувалася Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» протягом 1998-2015 рр. Ранньослов'янські матеріали з моменту виявлення пам'ятки інтерпретувалися київським типом [9, с. 63]. Дещо пізніше вони були переглянуті М.В. Роздобудьком, котрий виділив серед них пізньозарубинецьку кераміку [21, с. 307, 341; 30, с. 18].

На поверхні пам'ятки зібрано 122 керамічні знахідки. Серед ліпного посуду виділяється група вертикальних, слабо відхилених назовні вінчиків з пальцевими заціпами або косими вдавленнями по краю (Рис. 1. 1, 2, 5-8, 10, 11, 13, 14). Вони знаходять чіткі аналогії серед груболіпної кераміки з пізньозарубинецьких пам'яток борової тераси Переяславського лівобережжя та Середнього Подніпров'я [22, с. 132-135, с. 251, рис. 86, 1, 2, 6, 7, 10, с. 253, рис. 88, 1, 2, 8-10, с. 262, рис. 97, 4-8, 10-12, с. 264, рис. 99, 1, 3, 4; 26, с. 115, рис. 2, 16, 19, с. 116, рис. 3, 1, 4, 8, с. 117, рис. 4, 1-5, 12, 13].

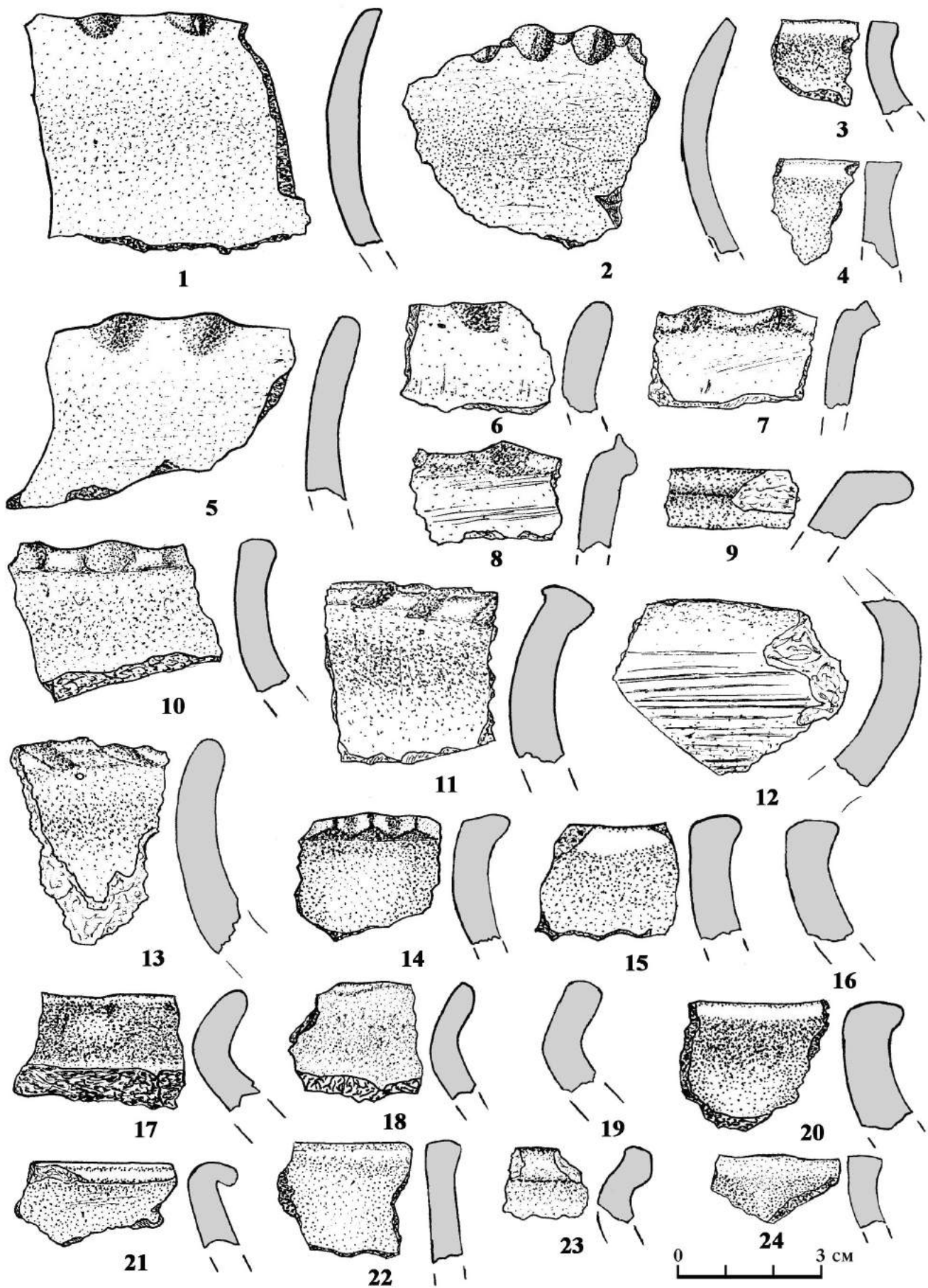

Рис. 1. с. Лецьки, Переходенка. Ранньослов'янський посуд (1-24).

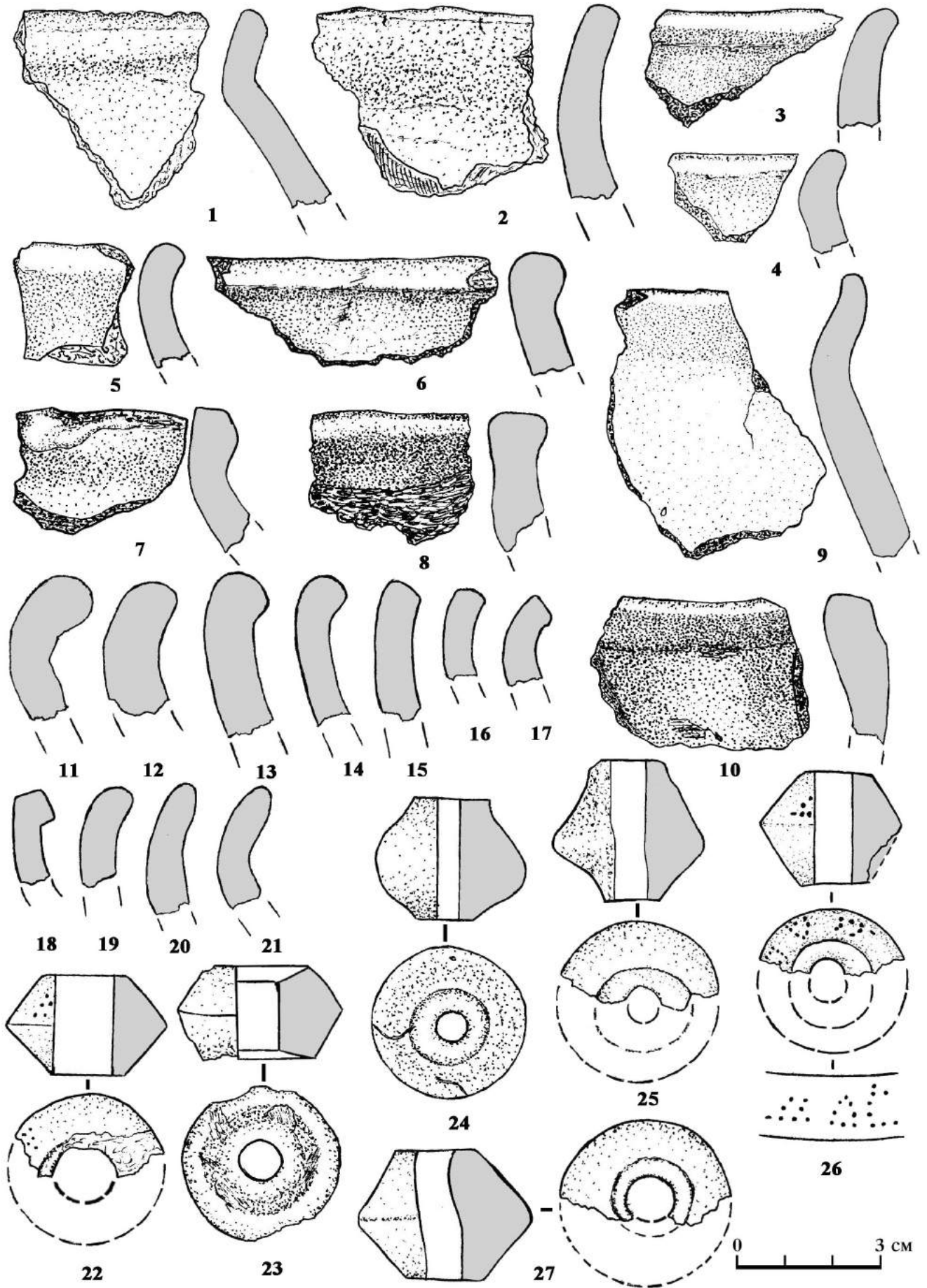

Рис. 2. с. Лецьки, Переходенка. Ранньослов'янський посуд (1-21) та пряслиця. (22-27).

На пам'ятці піднято уламок вінчика чорнолощеної миски (Рис. 1. 9), який знаходить аналогії серед пізньозарубинецьких лощених мисок типу Лютіж (тип III 2, варіант г) [20, с. 35, рис. 9, 16]. Хоча такий же тип мисок притаманний і почепській групі пам'яток [20, с. 49, рис. 12, 12]. Окрім нього знайдено випуклий бочок ліпної миски з заглаженою поверхнею (Рис. 1. 12), краї якої були загнуті до середини. Миска схожа з пізньозарубинецькими лощеними мисками почепської традиції (Синькове, тип I. 1) та Картамишево-2 – Тернівка-2 (Рідний Край 1, Приоскольське 1, тип II. 3) [20, с. 49, рис. 12, 1, с. 70, рис. 17, 2]. Подібний тип мисок відомий і з пізньозарубинецької пам'ятки Селище-Під Веселою горою у Середньому Потрубіжжі [33, с. 85, рис. 2, 1].

Найбільша кількість вінчиків – це короткі, слабо відхилені із заокругленим, підокруглим та підквадратним краєм (Рис. 1. 3, 24; Рис. 2. 2-7, 9, 11-20). Окремо вирізняються відхилені назовні, короткі, але прямі вінчики округлого профілю (Рис. 1. 17-19; Рис. 2. 1, 21). Іноді злам вінчика у зовнішню сторону буває досить значним (Рис. 1. 21). Ще одна невелика група коротких вінчиків із слабким нахилом у зовнішній бік, має витягнутий зовнішній край на зразок літери Г (Рис. 1. 15, 16, 20). Від банкоподібних посудин походить дев'ять прямих, із зрізаним верхом вінчиків, краї яких іноді бувають заокруглені або злегка потовщені і злегка витягнуті (Рис. 1. 4, 22; Рис. 2. 8, 10; Рис. 3. 1-5). Більшість із вище наведених груп вінчиків знаходить прямі паралелі серед київських керамічних комплексів Середнього Подніпров'я (Обухів 2 і 3, Глеваха, Ходосівка-Діброва, Вишеньки, Хлопків 1, Ячники 1, Біле Озеро 1, Гать 1, Городок 3, Циблі-Церква, Сушки 2 та ін.) та Подесення (Улянівка 1, Лавриків Ліс, Роїще, Киселівка 2, Вишеньки та ін.) [1, с. 64, рис. 3, с. 65, рис. 4, с. 66, рис. 5; 2, с. 10, рис. 2, 1-6, 8, 10, с. 15, рис. 5, 2, 3, 5-8, с. 16, рис. 6, 10, 12, 14; 10, рис. 5; 17, рис. 3-5, 9, 25, 26; 23, с. 35, рис. 2, с. 38, рис. 4, с. 39, рис. 5; 17, с. 27, рис. 2, с. 28, рис. 3; 19, с. 73, рис. 3, 5, 6, 19-25, с. 74, рис. 4, 3-7, 13, 22, 23, с. 75, рис. 5, 8-12, 15; 21, с. 335, рис. 6, с. 336, рис. 7, с. 337, рис. 8, с. 338, рис. 9, с. 339, рис. 10, с. 342, рис. 13; 24, с. 69, рис. 2, 1-9, 13; 31, с. 207; 34, рис. 31, 32, 43, 44, 46, 47; 35, табл. 1-9, 11-17, 19, 20; 38, рис. 2, 6, 7]. Проте, зважаючи на підйомний характер та дрібнофрагментарність знахідок, не виключається можливість приналежності деяких з них і до пізньозарубинецької кераміки.

У різних частинах пам'ятки трапляються уламки горщиків, прикрашених під вінчиком наліпним суцільним валиком. Всього знайдено три фрагменти, з яких двоє мають відбиті вінчики (Рис. 3. 6-8). Такий посуд знаходить яскраві паралелі з пеньківською керамікою, проте враховуючи знахідки такої кераміки з площі київських поселень Хлопків 1, Ходосівка-Діброва, Мотовилівська Слобідка, Казаровичі, Роїще, Сенча, Абідня, ми схильні відносити наші екземпляри також до київського керамічного комплексу пам'ятки [2, с. 15, рис. 5. 4; 16, с. 107, рис. 9. 1-3; 17, с. 160, рис. 6, 1-6; 19, с. 73, рис. 3, 3, 4, с. 75, рис. 5, 7; 21, с. 336, рис. 7, 2; 34, с. 169, рис. 31, 6, с. 170, рис. 32, 4, с. 178, рис. 40, 15; 35, табл. 20, 2, 18; 36, с. 49, рис. 2, 3-5]. Серед усієї колекції вінчиків виділяється один, незвичного профілю, можливо від мініатюрної посудини. Край у нього округлий, валикоподібний, із слабкою внутрішньою закраїною (Рис. 1. 23). Він має коротку шийку й слабкий нахил назовні. Єдиний аналог такому вінчику знайдено серед матеріалів пеньківського поселення Полузир'я 1 [12, с. 14, рис. 4, 12]. Два з половиною десятки фрагментів належать стінкам від горщиків. Поверхня у них нерівна, горбкувата, іноді тріщинувата. Зрідка трапляються уламки із заглаженою поверхнею. Інколи у стінках бувають просвердлені наскрізні отвори (Рис. 3. 1, 9) Двадцять три уламки масивних, потовщених денць, з яких п'ять фрагментів із закраїнами (Рис. 3. 3-23). На дев'яти з них присутні відбитки зернівок проса (*Panicum miliaceum*) та просяної полови, у рідкісних випадках зерен ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*) (3 екземпляри). Серед денць без закраїн, відомі також двоє від лощених чорної та сірої київських мисок. Знайдено шість прясличок у фрагментах і цілих формах (Рис. 2. 22-27). Одне ріповидне (Рис. 2. 24), асиметричне з шорсткою поверхнею і домішкою піску та дрібного шамоту в тісті. Інші, середньої висоти, біконічні, з найбільшим розширенням по середині – шорсткі (Рис. 2. 23, 25) та лощені (Рис. 2. 22, 26, 27). Поверхні двох лощених прясличок орнаментовані композиціями з крапок (Рис. 2. 22, 26). Усі біконічні прясличка мають добре відмулене тісто з піском, а у одному випадку, ще й з додачею подрібненого шамоту (Рис. 2. 23). Окрім груболіпної кераміки у колекції виділяються нечисленні знахідки посуду провінційно-римського типу. Три сіроглиняні стінки та два денця (Рис. 3. 10-12). Поверхня у більшості знахідок шерехато-ніздрювата з домішками крупнозернистого піску. Виключення становить денце з підлощеною поверхнею і дрібними піском у

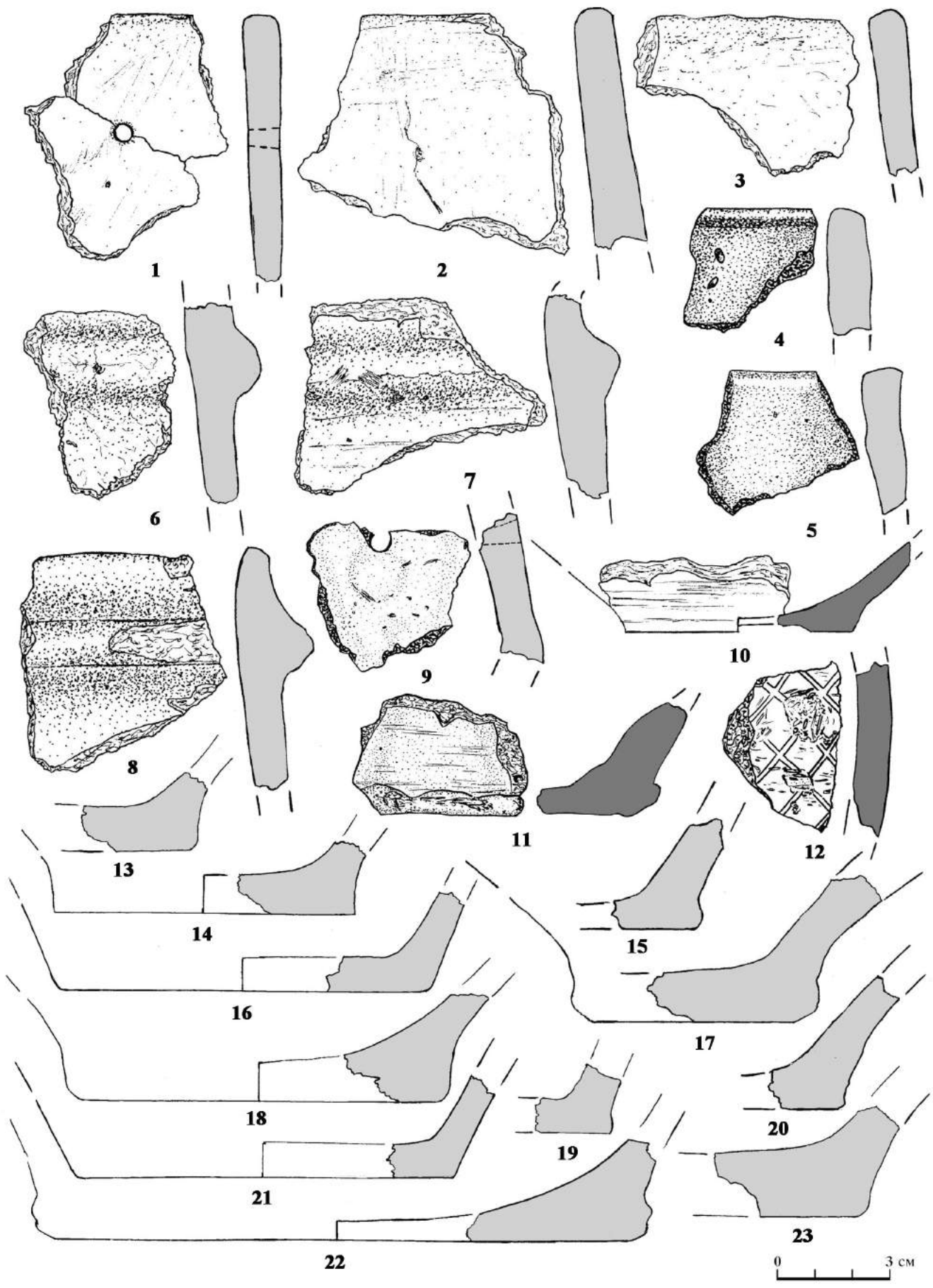

Рис. 3. с. Лецьки, Переходенка. Ранньослов'янська (1-9, 13-23) та черняхівська (10-12) кераміка.

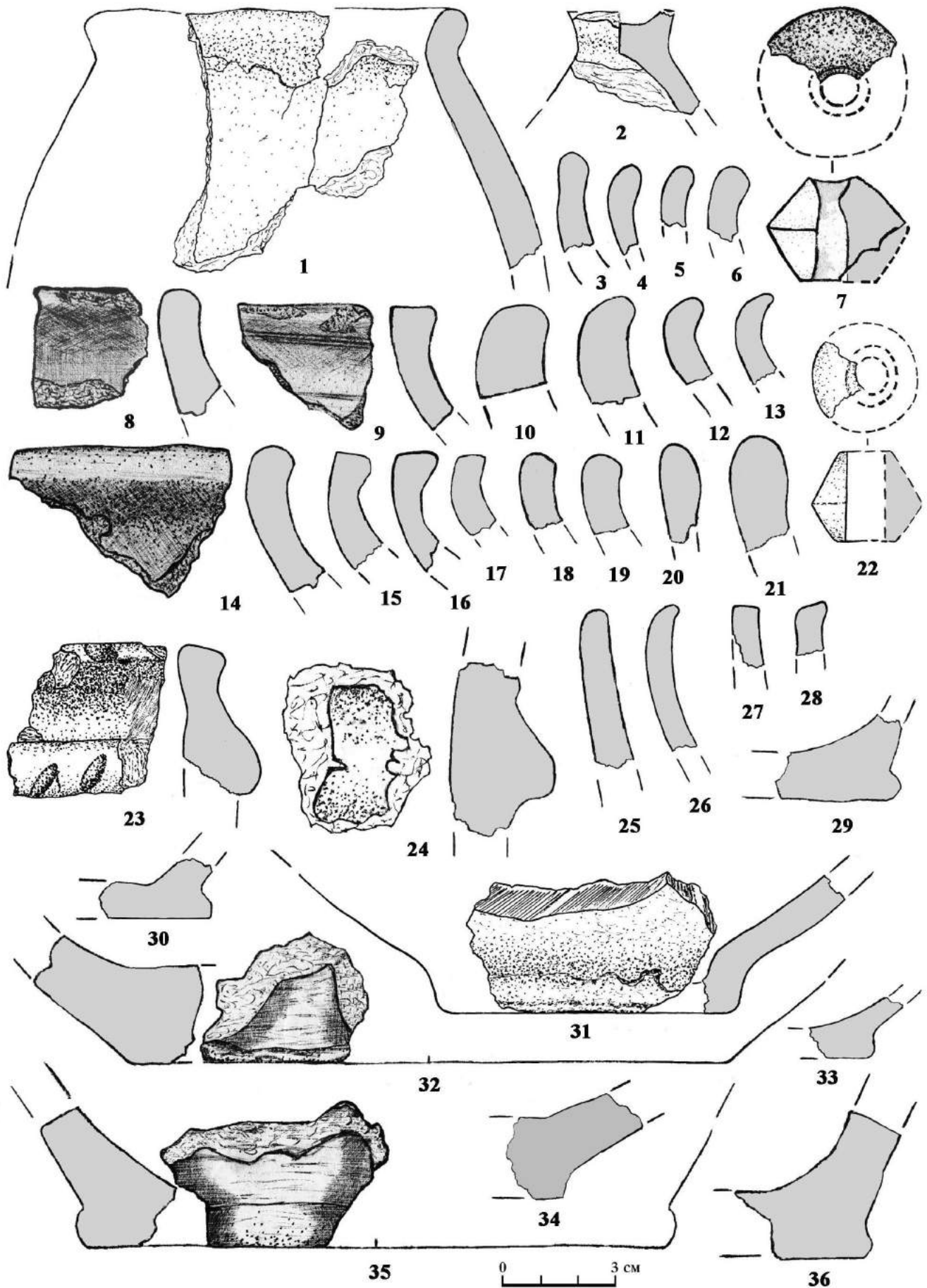

Рис. 4. с. Лецьки, Жуликівщина. Ранньослов'янський посуд (1-6, 8-21, 23-36) та пряслиця (7, 22).

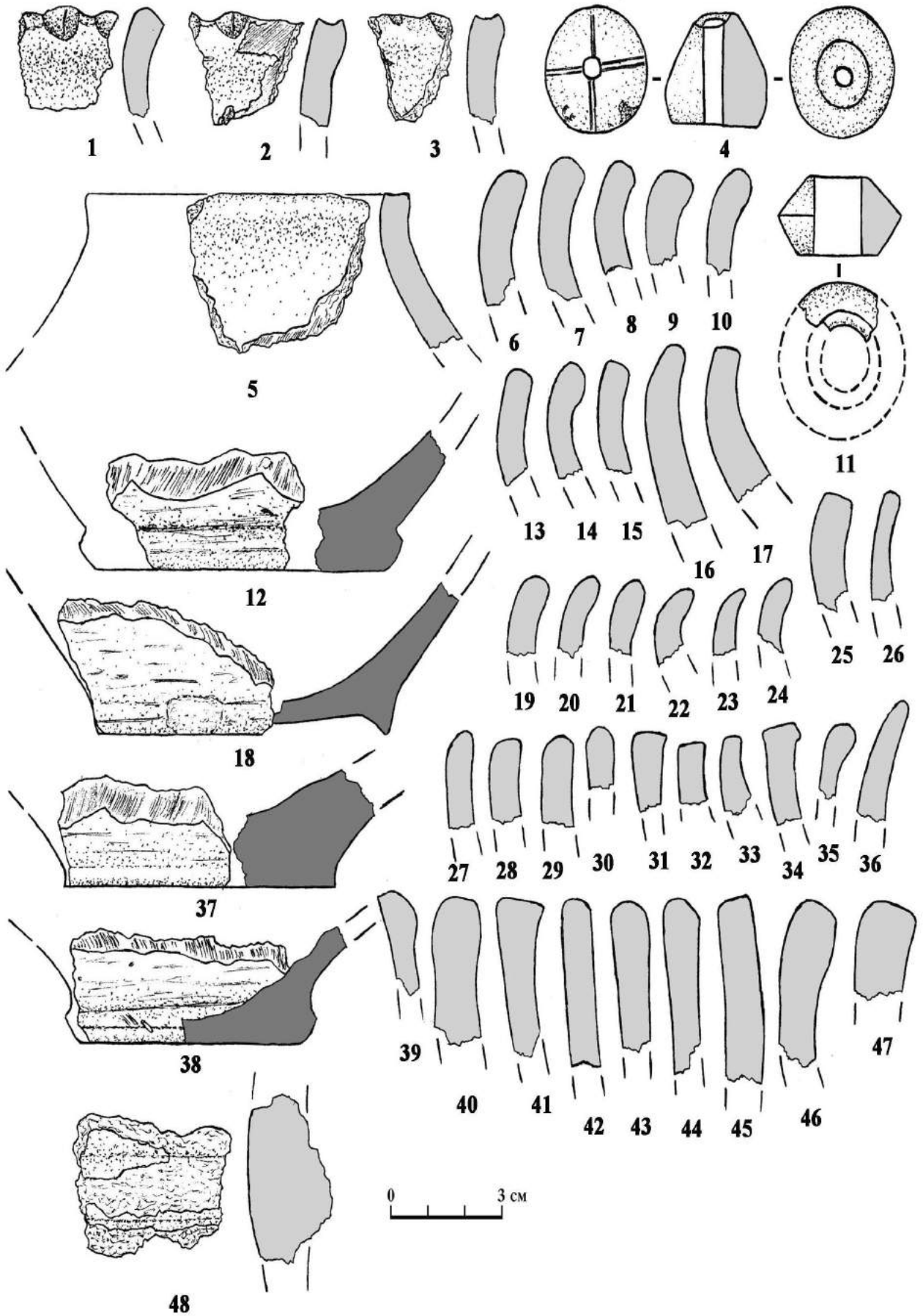

Рис. 5. с. Лецьки, Береги. Ранньослов'янська (1-4, 6-11, 13-17, 19-36, 39-48) та черняхівська (5, 12, 18, 37, 38) кераміка.

тісті (Рис. 3. 10). Схожим на нього є ангобована, з дрібними кавернами стінка, прикрашена орнаментом із косих пролощених ліній, що перехрещуються (Рис. 3. 12).

Жуликівщина. Різночасова пам'ятка знаходиться за 125 м на північний-схід від крайніх садиб кутка Жуликівщина, і за 1 км на південний схід від поселення Переходенка, а також 1,23 км на північний-захід від поселення Береги. Знаходиться на низькому лівому березі р. Броварки, навпроти крутого вигину ріки, поширюючись вздовж річища у східному напрямку в межі урочища Синій Куток. Поверхня пам'ятки рівнинна, із заходу частково обмежена рікою. Розміри: 318x100 м (3,1 га). Культурний шар – 0,4 м. Територія зайнята городніми ділянками та сінокосами. На пам'ятці, окрім ранньослов'янських знахідок, зібрано кераміку культури багатоваликової кераміки (бабинської), давньоруського часу і нечисленні знахідки XVIII-XIX ст. Відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [7, с. 14, 29, 30; 8, с. 28; 9, с. 66]. Повторно відвідувалася Переяслав-Хмельницькою археологічною експедицією у 1991 р. Протягом 2002-2015 рр. неодноразово обстежувалася Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав». У науковій літературі ранньослов'янські матеріали пам'ятки одними дослідниками розглядалися як зарубинецькі, іншими – як київські [5, с.15; 9, с. 66; 13, с. 112].

Із пам'ятки походить колекція груболіпної ранньослов'янської дрібнофрагментованої кераміки у кількості 112 уламків. Випал черепка переважно чорного кольору, рідше сіро-коричневого, оранжево-цегляного, коричневого та іноді жовтого. Основна домішка у тісті – пісок, інколи з шамотом. Дуже рідко трапляється шамот, вапнякові включення та слюда. Остання швидше входила, як природна домішка. Проте у стінках іноді трапляються ще й залізисті включення, а у денцях подрібнена гранітна жорства. З колекції відомо дев'ятнадцять вінчиків від груболіпних горщиків різних розмірів, переважно слабо відхилених назовні, з яких п'ятнадцять округлі (Рис. 4. 1, 3-6, 7, 10-14, 18, 19, 26) і чотири підквадратні з рівно зрізаним верхом (Рис. 4. 9, 15-17). Від банкподібних посудин з прямими вінцями відомо вісім вінчиків, з яких три підокруглого профілю (Рис. 4. 20, 21, 25), а п'ятеро підквадратного (Рис. 4. 27, 28). Вказані типи вінчиків знаходять подібності серед груболіпного посуду із Переходенка та київських пам'яток Середнього Подніпров'я і Подесення. Також на пам'ятці відома знахідка пустотілої ручки від ліпної конічної покритки (Рис. 4. 2). Керамічне тісто її щільне з домішкою піску, шамоту та гранітної жорстви. Схожі покритки відомі із пізньозарубинецьких поселень: Мар'янівки, Пархомівців, Лютижа, Оболоні [22, рис. 11, 6, 7, рис. 47, 6, рис. 58, 10, рис. 86, 4, рис. 91, 7, 14]. Серед керамічних знахідок вирізняються два уламки, які мають валики (Рис. 4. 23, 24). У одного з них підквадратний, потовщений вінчик, край якого зовні оздоблений пальцевими вдавленнями. Двома сантиметрами нижче вінчика, проходить валик, прикрашений рядом косих нігтьових вдавлень. Валикова кераміка аналогічна вище описаній з Переходенка та київських пам'яток Середнього Подніпров'я. Уламки стінок (70 фрагментів) часто мають нерівну, горбкувату, недбало заглажену поверхню. Зрідка вона буває покрита сіткою тріщинок, які іноді утворюють «плитчасту» текстуру поверхні. Денець одинадцять (Рис. 4. 29-36), усі вони мають нерівномірний випал: від жовтуватого до червонясто-цегляного чи чорного. Більшість з них масивні, декотрі із виділеною закраїною (Рис. 4. 29, 30, 35, 36). Два денця мають сильно відхилені назовні стінки (Рис. 4. 31, 34). Крім того, поверхня одного з них заглажена травою (Рис. 4. 31). Аналогічний спосіб обробки поверхні посуду зустрічається на пізньозарубинецьких керамічних матеріалах з пам'яток борової тераси Переяславського лівобережжя: Горіле 1, Дубки, Городок 1, Циблі-Церква, Сосновий Бір. Серед знахідок вирізняються уламки двох малих біконічних прясличок із залощеною поверхнею і піском у керамічному тісті (Рис. 4. 7, 22). Жодного черняхівського черепка, починаючи від часу виявлення пам'ятки і до тепер, не виявлено.

Береги. Різночасова пам'ятка розташована за 1,5 км на південний схід від с. Лецьки та за 1 км на північний захід від с. Пологи-Чобітьки. Пам'ятка розташована на низькому лівому березі р. Броварка. Поверхня рівна, іноді з невеликими блюдцеподібними пониженнями. Площа пам'ятки із заходу і південного-заходу обмежена широкою водною протокою, що впадає в ріку, а через пам'ятку проходить магістраль газопроводу. За інтенсивністю поширення знахідок пам'ятка поділяється на дві частини: західну (225x70 м), (1,5 га) та східну (390x117-50 м), (3,2 га), проміжок між якими складає 128 м. Культурний шар пам'ятки має потужність 0,4-0,6 м. Площа розорюється. Окрім ранньослов'янських знахідок тут відомі матеріали неоліту, енеоліту, ранньої бронзи, культури багатоваликової кераміки (бабинської), білогрудівської культури, скіфського, давньоруського, пізньосередньовічного та

ранньомодерного часів. Пам'ятка відкрита авторами у 1999 р. і постійно обстежувалася Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» до 2015 р. включно [8, с. 28; 9, с. 64, 65].

Колекція нараховує 86 фрагментів ранньослов'янської кераміки, 2 прясличка, а також 8 уламків посуду провінційно-римського типу та фрагмент амфорної стінки. Загалом знайдена кераміка має дрібнофрагментований характер внаслідок щорічної оранки. Найбільш масово ліпна та черняхівська кераміка трапляється у західній частині пам'ятки. У східній частині її відсоток невеликий і до того ж розпорошений на значній площі. Така диференціація керамічного матеріалу можливо вказує на різні господарсько-побутові статуси обох ділянок у минулому. Зокрема західна частина визначається нами як поселення, тоді як східна – можливий могильник.

Ліпна кераміка має у більшості випадків нерівну, недбало заглажену поверхню. Випал керамічного тіста переважно сіро-коричневий та оранжево-цегляний, хоча й трапляється кераміка чорного, коричневого і жовтого випалу. У гончарному тісті переважає пісок, дуже рідко трапляється шамот, залізисті включення та ще рідше вапнякові домішки. У західній частині піднято три вінчики від горщиків, краї яких прикрашені рядом пальцевих защипів (Рис. 5. 1-3). У східній частині пам'ятки, вони ніколи не зустрічалися. Поверхня їх заглажена. Вінчики знаходять прямі аналогії з пізньозарубинецькою керамікою пам'яток заплавно-борової зони Переяславського лівобережжя та Середнього Подніпров'я. Вони однотипні і з керамікою прикрашеною пальцевими защипами з поселення Переходенка. Вісімнадцять вінчиків має округлий і підокруглий, іноді з потовщенням профіль (Рис. 5. 6-10, 13-16, 19-24, 26, 35, 36), а чотири підквадратний, з рівно зрізаним краєм (Рис. 5. 5, 17, 25, 33). Обидва типи вінець слабо відхилені назовні і більшість має недбало сформований край. Шістнадцять прямих вінчиків походить від банкоподібних посудин з яких одинадцять мають округлий край (Рис. 5. 22-30, 39, 40, 42-44, 46, 47), а п'ятеро підквадратний з рівно зрізаним верхом (Рис. 5. 31, 32, 34, 41, 45), інколи ще й з незначним потовщенням краю (Рис. 5. 31, 34, 41). Усі ці, вище наведені типи вінчиків подібні до київської кераміки з Середнього Дніпра та Подесення. Окрім вінчиків колекція налічує тридцять сім ліпних, недбало заглажених стінок з нерівною поверхнею, яка іноді покрита сіткою тріщинок. Один фрагмент стінки має суцільний валик (Рис. 5. 48), схожий на аналогічні знахідки із Жуликівщини та Переходенка. Денець вісім. Усі вони масивні, з домішкою піску, рідко шамоту у керамічному тісті. На двох є відбитки зерен проса та просяної полови. Із західної частини пам'ятки походить уламок лощеного керамічного прясличка (Рис. 5. 11). Воно біконічне, приземкувате, діаметром 3,4 см, має випал сірого кольору і пісок у тісті. У східній частині знайдено конічне, лощене прясличко (Рис. 5. 4). Воно має плоскі торці різного діаметру і вузький (5 мм) наскрізний отвір. На більшому торці, від отвору в сторони відходять чотири подвійні прокреслені лінії, які ділять його площу на чотири сектори, утворюючи хрест. Поверхня виробу має сіро-бежевий випал з шамотом у тісті. Аналогії йому відомі з житла I пізньозарубинецького поселення Приоскольське 1 (тип Картамишеве-2-Тернівка-2) [20, с. 134, рис. 38, 15, 16,]. На обох частинах пам'ятки у малій кількості зустрічається сіроглиняна черняхівська кераміка (3 стінки, 5 денець) (Рис. 5. 12, 18, 37, 38). Також у східній частині піднято уламок рожевої стінки амфори невизначеного типу. Вона має червонясто-цегляне тісто на зламі з домішкою білих грудочок вапняку та золотистих блискіток слюди.

Отже всього за 5,2 км на схід від заплавно-борової зони Дніпра з її численними ранньослов'янськими поселеннями та могильниками, на плато лесової тераси у долині середньої течії Броварки була розташована синхронна їм група пам'яток. І хоча чітко датованих речей на даних поселеннях не було виявлено, все ж спостереження за їх керамічними комплексами дозволяють зробити кілька висновків. Усі поселення мають однотипний київський керамічний комплекс III ст. середньодніпровського варіанту. На двох з них (Переходенка, Береги) виділяється більш давніший – лютіжського типу пізньозарубинецький горизонт II ст. Виділяти пізньозарубинецький керамічний компонент на Жуликівщині, незважаючи на одиничні пізньозарубинецькі знахідки, поки-що зарано. Проте подальші пошуки на цій пам'ятці повинні позитивно вирішити це питання. Виявлення на поселеннях Переходенка та Береги нечисленних фрагментів кераміки черняхівського типу, уламка амфорної стінки, а також кількох лощених біконічних прясличок, слід пов'язувати з тим етапом у житті київських поселень Подніпров'я, коли у другій половині-кінці III ст. вони почали зазнавати провінційно-римських впливів. Таким чином, виникнувши у низьких топографічних умовах, пізньозарубинецькі

поселення Переходенка та Береги не змінюючи свого місцезнаходження продовжували існувати і на київському етапі аж до початку IV ст. Поселення Жуликівщина проіснувало певний відрізок III ст., зникнувши ще до появи на цій місцевості черняхівського посуду.

Список використаних джерел та літератури

1. Абашина Н.С. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III / Н.С. Абашина, С.Л. Гороховський // Археологія. – 1975. – № 18. – С. 61-71.
2. Абашина Н.С. Поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Ходосівка на Київщині / Н.С. Абашина // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – К.-Львів: РАС, 1999. – С. 8-20.
3. Археология Украинской ССР. Раннеславянский и древнерусский периоды / [под ред. И.И. Артеменко и др.]. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 3. – 575 с.
4. Археология Украинской ССР. Раннеслов'янський та давньоруський періоди / [під ред. І.І. Артеменка та ін.]. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 3. – 502 с.
5. Бузян Г.М. Ранні слов'яни на Переяславщині / Г.М. Бузян // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). – Переяслав-Хмельницький, 1994. – Ч.1. – С. 15-18.
6. Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря – К.: вид. Міленіум, 2007. – 264 с.
7. Бузян Г.М., Буйлук М.М., Колибенко О.В., Товкайло М.Т. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. // НА ІА НАНУ. – 1990/186. – 40 с.
8. Вовкодав С.М. Система заселення давньоруського часу басейну р. Броварка на Переяславщині / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Старожитності Вишгородщини: Збірка тез, доповідей і повідомлень 16-ої науково-практичної конференції. – Вишгород, 2011. – С. 27-39.
9. Вовкодав С.М. Нові знахідки в долині р. Броварки / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький: Астон, 2003. – Вип. 14. – С. 63-69.
10. Готун І.А. Багатошарове поселення Ходосівка-Діброва в світлі нових досліджень / І.А. Готун, С.Д. Лисенко, О.В. Петраускас // АДУ 2002-2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С. 93-100.
11. Даниленко В.М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу / В.М. Даниленко // Археологія. – 1976. – № 19. – С. 65-92.
12. Казанский М.М. Поселение пеньковской культуры Полужорье I на Полтавщине / М.М. Казанский, Д.В. Середа // АЛЛУ. – 2001. – № 1. – С. 19-25.
13. Колибенко О.В. Перелік пам'яток по населених пунктах Переяслав-Хмельницького району / О.В. Колибенко // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). – Переяслав-Хмельницький, 1994. – Ч.1. – С. 107-120.
14. Костенко Ю.В. Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя / Ю.В. Костенко. – Переяслав-Хмельницький, ФОП Лукашевич, 2015. – 550 с.
15. Костенко Ю.В. Пам'ятки зарубинецької культури на Трубежі / Ю.В. Костенко // Археологія. – 1983. – № 42. – С. 51-62.
16. Костенко Ю.В. Пам'ятки I тис. н.е. в поріччі р. Трубежа / Ю.В. Костенко // Археологія. – 1978 – № 28. – С. 99-112.
17. Кравченко Н.М. Памятники археологии поздне римского времени Правобережной Киевщины / Н.М. Кравченко, О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкин, А.В. Петраускас. – К.: КНТ, 2007. – 456 с.
18. Максимов Е.В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне / Е.В. Максимов, Р.В. Терпиловский // Славяне и Русь. – К.: «Наукова думка», 1979. – С. 21-37.
19. Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині / Г.М. Некрасова // Археологія. – 1988. – № 62. – С. 70-72.
20. Обломский А.М. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I-II вв. н. э. / А.М. Обломский, Р.В. Терпиловский. – М.: Институт археологии АН СССР, 1991. – 176 с.
21. Обломский А.М. Новые памятники киевской культуры на территории Украины (каталог) / А.М. Обломский, Р.В. Терпиловский, О.В. Петраускас, М.В. Роздобудько, Л.И. Белинская, В.Б. Звагельский // Археология Восточной Европы в I тысячелетии н.е. Проблемы и

-
- матеріали. – М.: ИА РАН, 2010. – Вып. 13. – С. 301–374.
22. Обломский А.М. Позднерубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II вв. н.э.). / А.М. Обломский, Р.В. Терпиловский, Ю.Ю. Башкатов, М.В. Роздобудько и др. – Москва: ИА РАН, 2010. – 332 с.
 23. Пачкова С.П. Поселення кївської культури поблизу с. Вишеньки біля Києва / С.П. Пачкова, Р.В. Терпиловський // Археологія. – 1988. – № 62. – С. 33-41.
 24. Приходнюк О.М. О генезисе древностей позднеримского и раннесредневекового времени днепровского лесостепного Левобережья / О.М. Приходнюк // КСИА. – 1988. – № 194. – С. 68-75.
 25. Роздобудько М.В. Багатошарова пам'ятка в урочищі Германів Ліс поблизу Переяслава. / М.В. Роздобудько, О.В. Юрченко // PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – Вип. 2 (4). – К.: Міленіум, 2008. – С. 30-33.
 26. Роздобудько М.В. Група зарубинецьких поселень Лівобережжя неподалік епонімного могильника / М.В. Роздобудько // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). – К., 2000. – С. 111-124.
 27. Роздобудько М.В. Заселення території та розвиток поселенських структур межиріччя Дніпра – Трубежа – Супою за археологічними даними / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. – Випуск 13. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – С. 10-26.
 28. Роздобудько М.В. Нові дані про зарубинецькі пам'ятки лівобережжя Середнього Подніпров'я / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 9-16.
 29. Роздобудько М.В. Нові пам'ятки кївського типу на лівобережжі Середнього Дніпра / М.В. Роздобудько // АБУ 2000-2001. – К., 2002. – С. 233-236.
 30. Роздобудько М.В. Ранньослов'янські пам'ятки Переяславського лівобережжя першої половини I тис. н. е. / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. – Вип. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 14-23.
 31. Роздобудько М.В. Слов'янське поселення пізньоримського часу Гать I на Потрубіжжі поблизу Переяслава / М.В. Роздобудько // АБУ 1999-2000 рр. – К., 2001. – С. 207-209.
 32. Роздобудько М.В. Знахідка залізного кельтоподібного знаряддя на лівобережжі Середнього Дніпра / М.В. Роздобудько // АБУ 2002–2003. – Київ, 2004. – С. 55-57.
 33. Савчук А.П. Поселення зарубинецької культури в пореччє р. Трубеж / А.П. Савчук // МИА. – 1969. – № 160. – С. 82-86.
 34. Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. / Р.В. Терпиловский. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2004. – 232 с.
 35. Терпиловський Р.В. Ранние славяне Подесенья III-IV вв. / Р.В. Терпиловський. – К.: «Наукова думка», 1984. – 124 с.
 36. Терпиловський Р.В. Слов'янське поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Сенча в Середньому Посуллі / Р.В. Терпиловський, Д.І. Левченко // ПАЗ. – 1994. – № 2. – С. 45-68.
 37. Толочко П.П. Слов'яно-руська доба / П.П. Толочко, Я.Є. Боровський, В.Д. Баран, Г.Ю. Івакін, О.П. Моця, Р.В. Терпиловський // Давня історія України. – К.: ІА НАНУ, 2000. – Т. 3. – 695 с.
 38. Третяков П.М. Старожитності I тисячоліття н. е. в Середньому Подесенні / П.М. Третяков // Середні віки на Україні – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – С. 113-121.
 39. Юрченко О.В. Дукач із с. Лецьки на Переяславщині / О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 168-169.
 40. Юрченко О.В. Своєрідна група української ранньомодерної кераміки на Переяславщині / О.В. Юрченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – Вип. 20. – Ч. I. – С. 186-190.

Перелік умовних скорочень

АБУ – Археологічні відкриття в Україні. Київ.

АДУ – Археологічні дослідження в Україні. Київ.

АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України. Київ.
НІЕЗ «Переяслав» – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Переяслав-Хмельницький.

ПАЗ – Полтавський археологічний збірник. Полтава.

ПХАЕ – Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція. Переяслав-Хмельницький.

ПХДІКЗ – Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник. Переяслав-Хмельницький.

Леся Дідух

Завідувач сектору відділу «Найдавнішої історії»

Національного музею історії України

м.Київ

ДАВНЬОРУСЬКІ ХРЕСТИ-ТІЛЬНИКИ З КНЯЖОЇ ГОРИ

У справі вивчення предметів старовини важливе значення мають колекції, особливо якщо вони відрізняються великою кількістю предметів, безсумнівно оригіналів та мають встановлене місце знахідки. Такі колекції цікаві для науковців, які завжди можуть знайти в них новий матеріал. До числа таких зібрань і відноситься археологічна колекція з Княжої Гори, одне із провідних місць в якій займають предмети християнського культу. Насамперед різноманітністю форм відзначається колекція натільних хрестиків, які є цікавим свідченням художніх уподобань та зміни смаків населення Середнього Подніпров'я XI – XIII ст.

Ключові слова: хрести-тільники, «корсунчики», Княжа Гора, колекція Ханенко, предмети особистого благочестя, амулети-обереги.

Серед різноманітних предметів культового призначення зібраних в Національному музеї історії України (далі НМІУ) найчисельнішу групу становлять хрести-тільники. Цікава колекція цих виробів походить з Княжої Гори (НМІУ, колекційний список №в-25) розташованої поблизу Канева в с. Пекарі Черкаської обл. Княжа Гора являє собою високий мис на правому березі р. Рось, при впадінні її в Дніпро і ототожнюється з давньоруським містом Родень, яке згадується в літописі під 980 р. у зв'язку з боротьбою за київський стіл Володимира і Ярополка Святославичів. Не в змозі дати опір Володимиру, Ярополк підмовлений воеводою Блудом втікає з Києва «и затворился в граде Родне в устье Роси, а Владимир вошел Киев и осадил Ярополка в Родне. И был там жестокий голод, так что ходит поговорка и до наших дней: «беда аки в Родне» [22, с. 35]. У XIX ст. внаслідок розмиву гори, після великих дощів, селяни с. Пекарі знаходили різноманітні предмети, які у них скуповували торговці і збирачі старовиною. Як писали очевидці «не було ні одного свята, щоб пекарські парубки і дівчата не ходили на Княжу Гору збирати старовину» [2, с.497]. Практично щороку знахідки з Княжої гори поповнювали приватні колекції В.В. Тарновського, Б.І. Ханенко, І.А. Хойноховського, М.Т. Біляшівського, Н.П. Чернова, М. Леопардова та ін. Щоб врятувати пам'ятку від самовільних розкопок і остаточного розорення ця земля була придбана відомим громадським діячем і любителем української старовини В. В. Тарновським і в 1891 р. були розпочаті археологічні дослідження гори київським археологом і мистецтвознавцем М. Т. Біляшівським. Вже в перший рік досліджень він писав: «Из массы найденных на Горе вещей выделяются по своему обилию группа предметов религиозных. Складные медные кресты-энколпионы занимают первое место... Гораздо меньше найдено небольших крестов-тельников, между ними есть и серебрянные. Еще реже попадаются каменные крестики, в особенности так называемые корсунские...» [2, с. 499–500]. Підбір іконок і хрестів-тільників з Княжої Гори потрапляв переважно у зібрання Н. П. Чернова, колекція якого спеціалізувалася на християнських виробках великокнязівського часу. Після смерті Н. П. Чернова ця колекція була придбана відомим київським колекціонером Б. І Ханенко і частково увійшла в другий випуск «Древности русские. Кресты и образки» виданому у 1900 р. [25]. У 1907 р. ця колекція була передана до міського музею

старожитностей та мистецтва (нині НМІУ), створеного у 1899 р. за активної участі Б.І. Ханенко. Нині колекція НМІУ налічує 39 натільних хрестів виявлених на Княжій горі, більшість з яких походить із зібрання Ханенко. Колекція досить різноманітна і включає 11 кам'яних і 28 металевих виробів. Всі вони відносяться до типу чотирикінцевих і датуються часом існування пам'ятки та згідно аналогій кінцем X – XIII ст.

Групу кам'яних хрестів-тільників представляють 11 предметів, виготовлених з різних порід каменю (рожевого і сірого пірофіліту, чорного сланцю) та різних за розміром (табл.1). За формою хрестики відносяться до типу нерівнокінцевих з простими, прямими або дещо звуженими кінцями прямокутними в розрізі. Один екземпляр шестигранний. Виділяються також два великі масивні хрести із сірого каменю з темними крапинками агальматоліт. Всі хрестики із просвердленим у верхньому кінці отвором для підвішування, дбайливо виготовлені. Вони широко представлені в пам'ятниках давньої Русі і датуються кінцем X – XIII ст. Один тільник має у верхньому кінці срібну обкладку прикрашену по краю візерунком скані і вушко для підвішування. Він відноситься до вишуканої групи кам'яних хрестів із металевими обкладками. За аналогіями хрестик можна датувати XI – XII ст. [8, с. 266, №618].

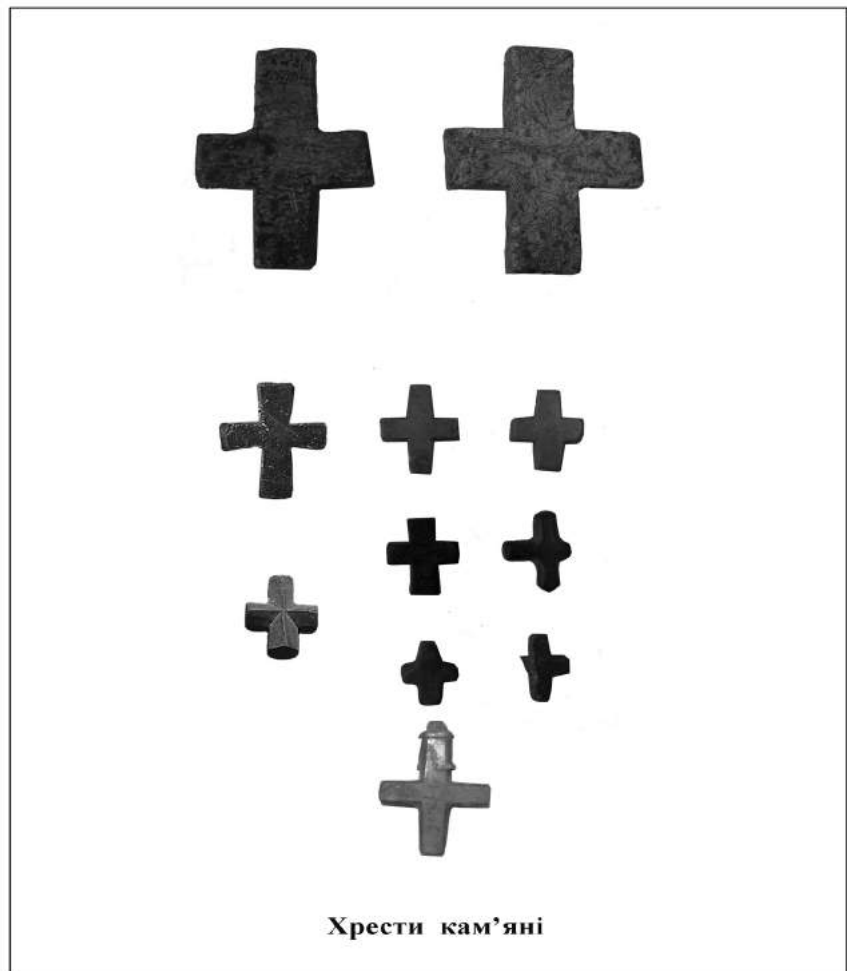

Табл. 1.

Кам'яні хрести-тільники були першими християнськими символами, які носили люди прийнявши хрещення. Найдавнішими були маленькі кам'яні рівнокінцеві хрестики, які отримали назву «корсунчики», оскільки поставлялися з Корсуня [16, с. 173], звідки християнство поширювалося по Київській Русі. Еволюція їх на Русі йшла в сторону збільшення вертикальної перетинки, появи округлих і гранчастих перетинок, урізноманітнення металевих обкладок. Центрами виготовлення цих кам'яних тільників вважається Київ, а згодом і інші міські центри, в яких було розвинене кам'янорізне мистецтво. Одним з таких центрів була Княжа Гора на Канівщині [10, с. 111]. Слід зазначити, найбільша кількість хрестів-«корсунчиків» була знайдена у Середньому Подніпров'ї і зберігалася в зібранні Ханенко [24, табл.1, 1–20].

Найбільш численну групу складають **металеві литі хрестики**. Вони характеризуються невеликими розмірами і досить різноманітними формами. Виготовлені вони з бронзи (27 од.) та срібла (1 од.) в техніці лиття в одно- та двосторонніх формах. За оформленням кінців, перетинок і середохрестя розділяються на декілька типів та варіантів.

До раннього типу металевих хрестів з Княжої Гори слід віднести опублікований у каталозі Б. І. Ханенко хрест з прямими, дещо розширеними кінцями, на лицьовому боці якого рельєфне зображення Розп'яття (втрачений) [25, табл. XVIII, 218.] (табл. 2,1). Христос зображений у довгому хітоні з хрестовидною перев'яззю на грудях. Голова дещо схилена вправо, над німбом міститься рельєфний чотирикінцевий хрест. Кисті рук передані грубо і дещо збільшені. У IX – XI ст. подібні хрести

з Розп'яттям були широко поширені в Європі [11]. Найбільш ранні з них походять з Великої Моравії і датуються кінцем IX ст. Але основний ареал поширення хрестів цього типу – Північна Європа, де виникає ряд примітивних грубих копій. В кінці X ст. хрестики з грубим Розп'яттям «скандинавського типу» проникають на територію Русі, де побутували на протязі першої половини XI ст. Зустрічаються, переважно, у міських центрах і торгових пунктах розташованих на великих водних магістралях [15, с. 104–107]. Деякі дослідники вважають цей тип хрестів скандинавським імпортом [19, с. 63].

До ранніх варіантів відносяться хрестики так званого «скандинавського типу». Це односторонні хрести з фігурними кінцями та рельєфним орнаментом на лицьовому боці. Кінці хреста розширені і орнаментовані у вигляді трьох рельєфних кружечків. Середохрестя і перетинки мають декілька варіантів орнаменту. В колекції представлено два варіанти. Хрестик (32x25мм) із зображенням в центрі ромбу із вписаним хрестом, поверхню перетинок прикрашає фігурний хрест з ромбовидними завершеннями (табл. 2,4). Він відноситься до найбільш раннього варіанту хрестів цього типу, які починають розповсюджуватися з кінця X – початку XI ст. [23, с. 210–212, рис 1,5] Зустрічаються вони переважно в землі радимичів, у Володимирських курганах [1, с. 90, рис.1,6]. Один з найкращих екземплярів цього варіанту, знайдений в с. Ліплява на Полтавщині [25, табл. XXI, 254], представлений в колекції НМІУ (НМІУ, інв.№ 4554/228). Другий хрестик (39x30мм) має в центрі середохрестя солярний візерунок у вигляді півкулі, навколо якої орнамент із псевдозерні, який також нанесено по краю лопатей хреста (табл. 2,5). Аналогічні хрести датуються XI ст. [8, с. 71, №54].

Хрестики «скандинавського типу» отримали свою назву в роботах О. О. Спіцина, який вважав їх скандинавським імпортом XI – XII ст. [23, с. 210]. Термін не зовсім відповідає дійсності. У Середньому Подніпров'ї хрестики цього типу нечисленні, але на території Північної Русі вони часто зустрічаються у жіночих похованнях, де відігравали роль магічних оберегів [23, с. 212]. Найбільша їх концентрація в землі радимичів у верхів'ях Дніпра і Сожа. За межами Русі вони були поширені у Прибалтиці, Фінляндії, Норвегії і Швеції в кінці X – початку XII ст. [23, с. 213–214]. Подібні тільки разом з хрестами з грубим Розп'яттям та хрестами-корсунчиками вважаються найдавнішими християнськими предметами особистого благочестя у Східній Європі [14, с. 174].

Подальший хронологічний розвиток цього типу хрестів дає різні варіанти, завершальним етапом якого є тількики з трилопатевиими фігурними кінцями (22x29 мм). В колекції хрестик з кінцями, що має три розгалуження у вигляді трьох пелюсток (табл. 2,6). Поверхня з обох боків прикрашена солярним орнаментом у вигляді округлих виїмок. Цей тип хрестів вважається спрощеним варіантом хрестів «скандинавського типу». Аналогічні хрести походять з Київської, Московської області, Суздалья і датуються кінцем XI – першою половиною XII ст. [8, с. 80, №76; 15, табл. 103,36]. Відомі вони і на території Східної Латвії [12, табл. IX, 8].

З успіхами християнізації Русі у XI ст. пов'язують появу хрестів із погрудним зображенням святого. В колекції НМІУ двосторонній хрест (39x27мм) з кінцями у вигляді кульок насадженими на циліндричній основі, на бокових кінцях невеликі виступи-«вушка» (табл.2,2). На лицьовому і зворотному боці в ромбоподібному середохресті міститься рельєфне погрудне зображення святого. Проте відливка виробу груба і не передає деталі зображення. Із колекції Ханенко походить дещо подібний хрестик, але меншого розміру (34x25мм) із каплеподібними кінцями (НМІУ, інв.№4554/200) (табл.2,3). Знахідки подібних хрестів відомі на Київщині, Волині [7, №408, 417], Чернігівщині [3,с.347,рис.3,11] і датуються XI–початком XII ст., знаходять їх і в Новгороді в культурних шарах рубежу XI–XII ст. [20, рис. 16, 11].

До популярних давньоруських типів відносяться пласкі орнаментовані хрести із заокругленими кінцями. У колекції НМІУ оригінальний округлокінцевий хрест (45x30мм) з виступами-відростками по бокам, прикрашений на лицьовому боці рельєфним орнаментом у вигляді ромба із солярним знаком в центрі, а кінці оформлені у вигляді медальйонів із спіральним завитком вписаним в коло з псевдозерні [25, табл. XVII, 201]. Краї позначені рельєфними дужками, кінці яких утворюють парні виступи-відростки (табл. 2,7). Типологічно близькі хрести відомі на ранньосередньовічних пам'ятниках Латвії [12, табл. IX,12]. Ще один хрест в колекції (38x28мм) з виступами по бокам лопатей і виступами-«вушками» на кінцях, оздоблений по краю крапковим орнаментом. Середохрестя і кінці оформлені у вигляді медальйонів з півкулею всередині (табл. 2,8) [25, табл. XVII, 200]. Цікавий хрест (35x25мм)

1

2

3

Хрести із зображенням

4

5

6

Хрести "скандинавського типу"

7

8

Хрести округлокінцеві

9

Табл. 2.

з вертикальними перетинками на лопатях, ромбоподібним середохрестям і округлими кінцями з «вушками» (табл.2,9). Всі три типи хрестів побутували у кінці XI – першій половині XIIст. і відомі переважно серед старожитностей Києва [8, с. 123, №202; с. 157, №295; 21, 3-31].

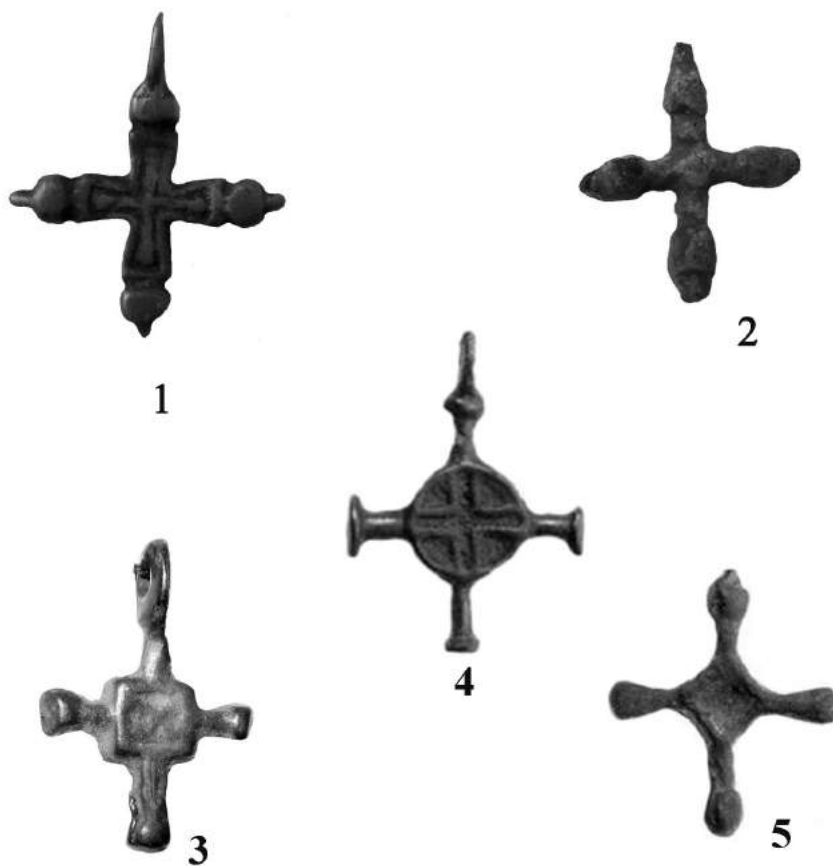
Поширену групу давньоруських натільних хрестиків представляють двосторонні хреститільники, кінці яких оформлені у вигляді кульок. Вони різні за формою і відносяться до різних типів. Один з них плаский, має вигляд прямокінцевого хреста прикрашеного кульками з виступами-«вушками» на кінцях (25x22 мм). Всередині виробу міститься рельєфне зображення прямокінцевого хреста (табл. 3,1). Подібний хрест, відомий із зібрання Ханенків, був знайдений в Києві [25, табл. XVII,187]. Другий хрестик (табл. 3,2) має опукле кулеподібне середохрестя, потовщені кільцеподібні перетинки і кулеподібні кінці з виступами-«вушками» (22x18 мм). Виріб пошкоджений, поверхня вкрита патиною сірувато-зеленого кольору. Відноситься до поширеного типу давньоруських хрестів з потовщеними профільованими кінцями і датується кінцем XI – початку XIIIст. [16, табл. 103, 22]. Їх знахідки відомі на Київщині та Житомирщині [17, с. 32, №414], в Старій Рязані (РФ) [5, рис. 2,7], Новгороді (РФ)[20, рис.16,3]. До відомого давньоруського типу тільників другої половини XII ст. відноситься двосторонній хрестик з кулеподібними кінцями і квадратним середохрестям (23x15 мм), в центрі якого слаборельєфне зображення косоного хреста в рамці (табл. 3,3). Аналогічні хрести представлені в колекції НМІУ і походять з Київщини (НМІУ, інв. №4554/254,284). Відомі вони в пам'ятниках Волині [4, рис. 6,10], на Чернігівщині [3, рис.3,14], в курганах Підмосков'я (РФ)[1, рис. 1,3] та Білоозера (РФ) [6, рис. 41, 29 – 32] у XII – початку XIII ст. Ще один поширений на Русі тип хрестів з ромбовидним середохрестям (18x20 мм), краї якого позначені рельєфною рамкою (табл. 3,5). Виріб пошкоджений, вкритий патиною з відламаним вушком. Побутовував у кінці XI – початку XIII ст. [3, рис. 3, 13; 4, рис. 6,4; 8, с. 218, №474]. До поодиноких екземплярів можна віднести хрестик рівнокінцевий з округлим щитком в середохресті (23x20) і кінцями у вигляді сплющеної кульки (т-подібними), прикрашений на лицьовому боці рельєфним чотирикінцевим хрестом (табл. 2,4) [25, табл. XVII,199].

До числа відомих за знахідками типів належать хрест-тільник трьохкулькокінцевий (21x20 мм) (табл. 3,6) з квадратним перехрестям прикрашеним п'ятьма кульками і кінцями оформленими у вигляді трьох кульок, перетинки хреста прикрашені рубчастим орнаментом. Подібні хрести були широко поширені на території Русі і датуються XII – першою половиною XIII ст. [1, рис. 1,5; 4, рис. 6,9; 6, рис.2-24; 7, №618,621; 8, с. 195–199; 21, 3-25].

В колекції з Княжої Гори представлена ще одна популярна форма давньоруських хрестів. Це срібний хрестик з квадратним середохрестям і кінцями (табл. 3,7), прикрашеними слаборельєфним фігурним хрестом в ромбовидній рамці [25, табл. XVII, 195]. Верхня перетинка з часом втрачена. Цей тип хрестів з'являється у другій половині XII ст. [4, с. 134–135, рис. 6,16].

З Княжої Гори походить оригінальний хрестик з криноподібними кінцями (22x20 мм) і ромбоподібним гладеньким середохрестям (табл. 4,1). Фрагмент подібного хрестика походить з території Південно-Західної Волині, де був знайдений з керамікою XII – XIII ст. [4, с. 135, рис. 6,19]. Оригінальність відзначається і криноподібний хрест (39x31мм) прикрашений на лицьовому боці рельєфним орнаментом: в центрі – випукла крапка в колі, від якого по центральним осям лопатей хрестоподібно відходять дуги, які завершуються кульками з трьома пелюстками, вписаними в трилопатеві кінці хреста (табл. 4,2) [25, табл. XVII, 202]. Схожі хрести, але з певними відмінностями у деталях оформлення датуються XII ст. [1, рис. 1,7; 17, №236]. Хрести з криноподібним завершенням були дуже популярні на Русі і представлені в різноманітних варіантах [8, с. 170–182]. Ця форма була поширена і в Візантії, і на Балканах у XI – XII ст., але саме на Русі вона набуває розвитку і навіть вважається домінуючою формою натільних хрестиків.

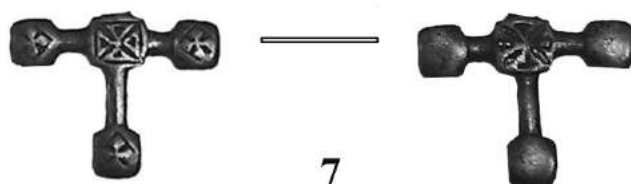
Окремо групу становлять емалеві хрести представлені в колекції трьома типами. Два хрестика з трилопатеви кінцями, або як їх називають звичайного типу, відносяться до найбільш розповсюдженого типу хрестів з емаллю. Вони двосторонні, кінці і середина прикрашені округлими, а перетинки – прямокутними виїмками, які заповнювалися емаллю. Один хрестик (30x23 мм) заповнений емаллю жовтого кольору (табл.5,1), на другому (39x30 мм) емаль втрачена (табл. 5,2). Зворотній бік виробу повторює лицьовий. Такі вироби широко побутували на території Русі у XI – XII ст. [16, табл. 103, 30]. Найчастіше вони зустрічаються в Києві, на Княжій горі, у Витачеві, Вишгороді та інших городищах

Хрести з кулеподібними кінцями

Хрест трьохкулькокінцевий

Хрест квадратоконечний

Табл. 3.

Табл. 4.

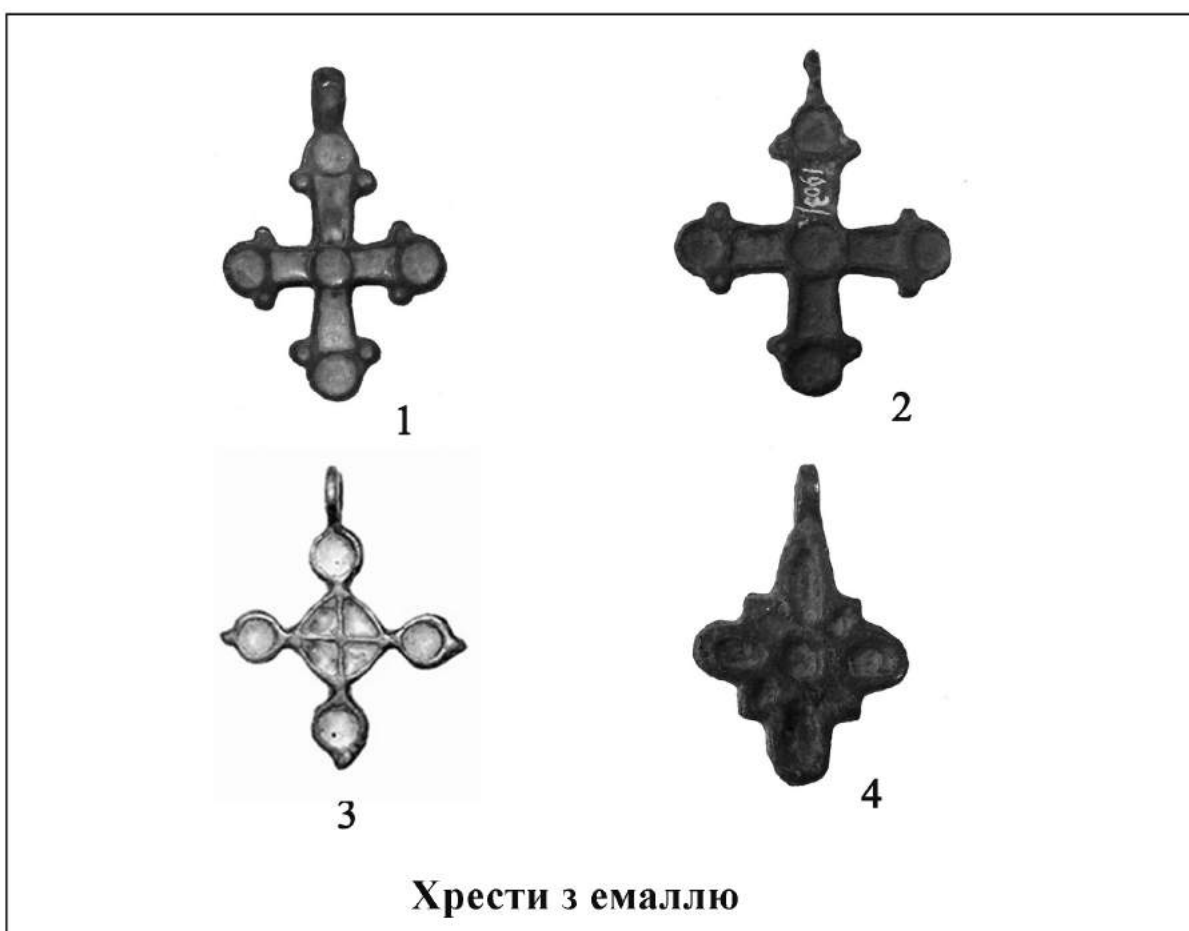

Табл. 5.

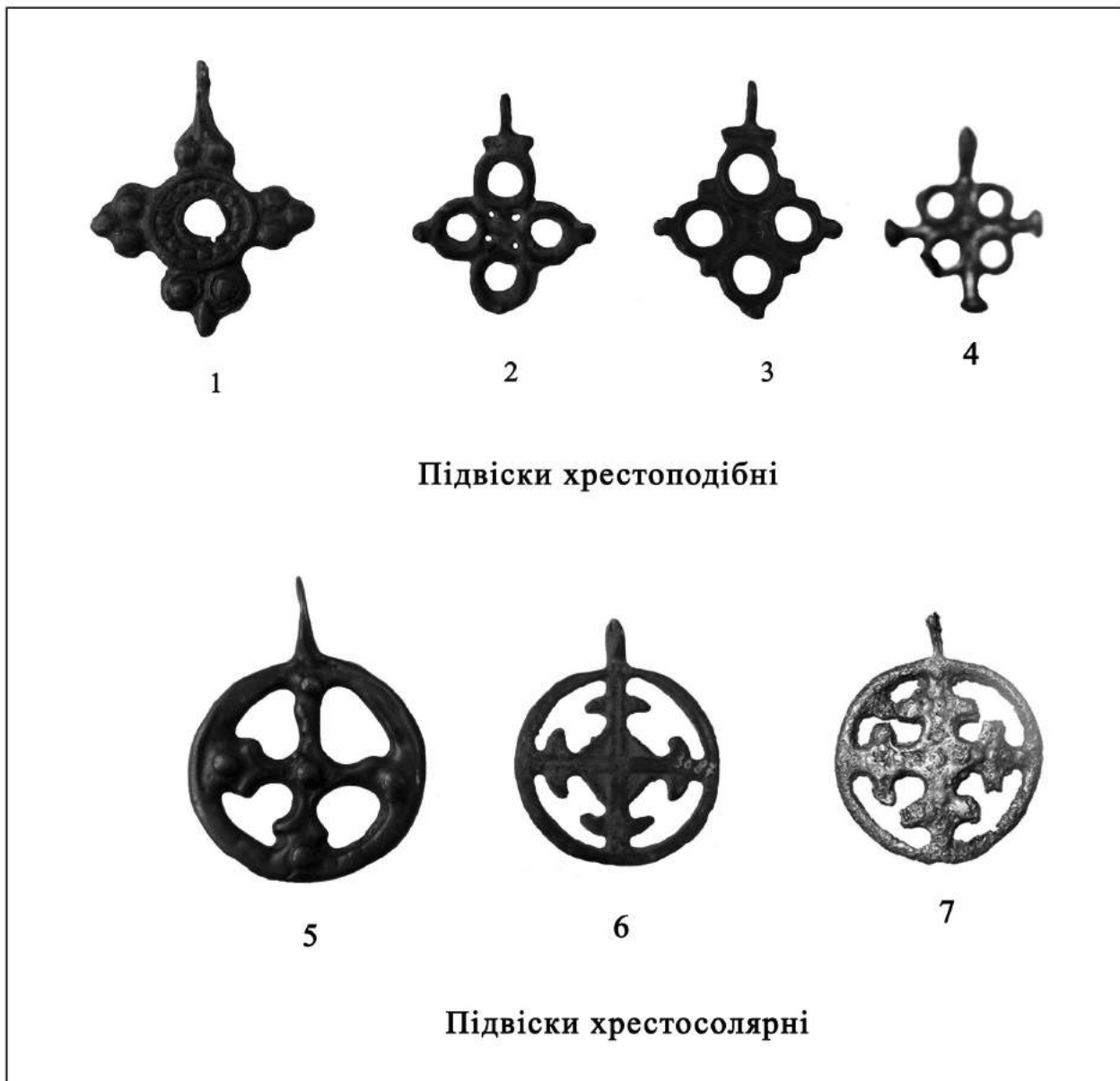

Табл. 6.

Середнього Подніпров'я [9, с. 113 – 114.]. Дослідники вважають що центром їх виготовлення був Київ і його околиця. Широко представлені вони і в пам'ятниках Прибалтики [12, с. 63].

Хрестик з емаллю округлокінцевий двосторонній (35x27 мм), має кінці у вигляді медальйонів і ромбоподібне середохрестя (табл. 5,3). З одного боку середохрестя розділене хрестом на чотири сектори, на другому – коло у вигляді рельєфного кільця. Всі заглиблення заповнені емаллю жовтого кольору. Знахідки хрестів цього типу поодинокі, найчастіше зустрічаються на Київщині і в Латвії, разом з речами характерними для XII ст. [21, №3-41].

До маловідомого типу хрестів з виїмчастою емаллю можна віднести хрестик овалокінцевий (27x17 мм) (табл. 5,4). На лицьовому боці в центрі міститься округла виїмка, від якої хрестоподібно відходять пелюстки з овальними заглибинами. Між ними розміщені підтрикутні виступи, що утворюють косий хрест. Виїмки були заповнені емаллю жовтого кольору, яка не збереглася. Зворотній бік гладенький. Поверхня вкрита зеленою патиною, забруднена. Аналогічні хрести датуються XI – XII ст. були знайдені в Білоозері (РФ) [6, рис. 337-8; 8, с. 162, №307] і в Києві [7, №204–207]. Згідно висновкам дослідниці цієї групи хрестів В. А. Мальм, виробництво хрестиків з жовтою емаллю було налагоджено на Київщині у XI ст. Розквіт їх виробництва відноситься до XII ст., а у XIII ст. поступово виходять із вжитку. У XII ст. виникає ще один центр виробництва хрестів з емаллю на території Латвії в Даугмале [9, с. 116 – 117].

Особливу групу складають так звані хрестоподібні підвіски. Спираючись на археологічні знахідки можна стверджувати, що вони побутували в тому ж середовищі що і хрести-тільники і несли ті самі функції. Зустрічаються вони переважно у жіночих похованнях, у складі нагрудних прикрас. Їх носили і як окремі натільні підвіски і у комплекті намиста з іншими прикрасами. У колекції представлено сім екземплярів. Одна підвіска має вигляд круглого щитка з отвором в центрі (28x23 мм). Щиток орнаментовано двома рельєфними кільцями, між якими візерунок псевдозерні. По краю щитка хрестоподібно розміщені чотири пірамідки із трьох кульок. Зворотній бік плаский. Згідно аналогій подібні підвіски мають випуклу півкулю в центрі виробу, яка в даному екземплярі втрачена (табл. 6,1). Зустрічаються вони на території України і в Старій Рязані (РФ) з матеріалами XI – XII ст. [8, с. 38, №1; 17, №632; 21, №3-45]. У колекції НМІУ представлено намисто з Києва XII ст. з трьома хрестоподібними підвісками цього типу (НМІУ, інв. №в-3191).

Другий варіант хрестоподібних підвісок представляють три ажурні петлеподібні підвіски у вигляді чотирьох кілець. На двох підвісках (30x24 мм, 33x26 мм) кільця-петлі розміщені хрестоподібно, а по зовнішньому краю містяться виступи-«вушка» (табл.6.2–3). Одна підвіска має виступи і в місці з'єднання петель між собою [24, табл. 1,34]. Підвіски цього типу нечисленні, зустрічаються в поховальних пам'ятках Костромського Поволжя, в Московській області (РФ) [8, с. 41, №10, 11], на Київщині [17, №350, 353] і датуються XII – XIII ст.

Третя підвіска має вигляд чотирикінцевого ажурного хрестика (30x24 мм) з кулеподібними (т-подібними) кінцями і чотирма кільцями, розміщеними між перетинками (табл. 6,4). Мініатюрне ромбоподібне середохрестя прикрашене на лицьовому боці виступом у вигляді кульки, а на звороті – решітчастим орнаментом [24, Табл. VI, 80]. Хрести цього типу нечисленні, аналогічні хрестики XI – XII ст. були знайдені в Києві [7, №867] і в Курській області (РФ) [8, с. 183, №367].

Три підвіски відносяться до типу хрестовключних прорізних (табл. 6, 5–7) і мають вигляд хреста включеного в коло. Одна підвіска представляє коло (діаметром 25мм) з хрестом, що має криноподібні кінці. В центрі і по краям хреста містяться кульки [25, табл. XVII,213]. Відливка неякісна, місцями злиття металу. Схожі підвіски були знайдені у сіверянських курганах XI ст., зокрема в Гочевському могильнику на Черкащині [18, табл. XXXVI,1; 17, №484]. Датуються XI–XIIст. Дві підвіски представляють дванадцятикінцевий хрест у колі (діаметром 23 мм) із ромбоподібним середохрестям і вертикальними перетинками на лопатях. Одна підвіска орнаментована на лицьовому боці двома паралельними лініями, що пересікаються [25, табл. XVII,212], друга – рельєфним візерунком із псевдозерні [25, табл. XVII,211]. Обидва типи зустрічаються на всій території Русі у XII – XIIIст. [16, табл. 103-43,44,47].

У науковій літературі подібні підвіски розглядаються як амулети пов'язані з солярним культом. Коло ототожнювали із сонячним диском, а хрест був давнім символом вогню. Тому поєднання хреста і кола у багатьох народів з найдавніших часів символізувало сонце. Проте подібні прикраси є також предметами християнської культури. Відомі численні аналогії подібних виробів, що походять з візантійської території, а в Херсонесі цей тип, був одним із найпоширеніших типів хрестів-тільників. Популярність цих підвісок на Русі, вочевидь, пояснюється тим, що запозичена з Візантії форма тільника була знайомою і зрозумілою давньоруському населенню. У народній свідомості подібні предмети поєднавши символи християнської і язичницької релігії сприймалися як своєрідні обереги. З'явившись у XI ст. вони побутували до XV ст.

Отже, представлена колекція металевих хрестів-тільників з Княжої Гори достатньо різноманітна. Вона складається з 28 предметів, які представляють 17 типів (за оформленням кінців) давньоруських хрестів і підвісок, які налічують 24 варіанти (за формою середохрестя, перетинок, особливістю декору). Загалом на сьогодні відомо більше 30 типів хрестів, в межах яких виділено більше сотні варіантів. Такого різноманіття варіантів не знала Візантія і навіть середньовічна Європа. Вочевидь, що форма і декор хрестів та зображення на них у давньоруський час церквою не регламентувалися, а повністю залежали від вибору майстра-ювеліра, який орієнтувався в першу чергу на смаки місцевого населення. Для християн цього періоду не обов'язково було носити хрест. У складі поховального інвентаря знахідки тільників більш характерні для X – XI ст., а з кінця XI – XIII ст. зустрічаються рідко, що ймовірно, пояснюється дотриманням церковних норм [14, с. 46]. У XII ст. існувала церковна

постанова, яка забороняла класти предмети християнського культу у могилу разом з померлим [14, с. 47]. Фактично до XVII ст. не існувало церковних постанов, які зобов'язували надягати хрест при хрещенні [13, с. 178].

Популярність же хрестів-тільників у населення давньої Русі, вірогідно пояснюється традиціями місцевої, слов'янської культури. Східні слов'яни мали давні язичницькі звичаї, невід'ємною частиною яких були різноманітні амулети-обереги. Вочевидь, хрест як атрибут нової релігії – християнства став наділятися у народній свідомості амулетною семантикою. Тобто предмет особистого благочестя у слов'янському середовищі перетворився на своєрідний амулет-оберіг. Підтвердження цьому є археологічні знахідки в давньоруських сільських курганах, де натільні хрестики зустрічаються переважно у жіночих похованнях, нерідко в одному намисті з різними підвісками та амулетами-оберегами. Вірогідно, відношення до хрестів як прикрас-амулетів і обумовило різноманіття форм і декору, які могли залежати від моди і уподобань населення.

Колекція натільних хрестиків з Княжої Гори в зібранні НМІУ представляє типові вироби XI – XIII ст. Вироби XI ст. нечисленні, впевнено можна віднести лише три екземпляри, більшість же варіантів з'явившись у XI ст. широко побутували на протязі XII ст. і частково XIII ст. Основна категорія хрестів-тільників представляє варіанти поширені у XII ст. Згідно аналогій, описані типи хрестів мають широкий ареал поширення, але в більшості характерні для Середнього Подніпров'я, зокрема Київщини, де є зафіксовані сліди їх місцевого виробництва. Відомо, що до кола київського ремісничого центру входила і Княжа Гора. Таким чином, давньоруські тільники з Княжої Гори є не лише зібранням предметів старовини, на основі їх аналізу можна спостерігати за хронологічним етапом розвитку, а отже і за перебігом моди та зміною смаків на особисті речі християнського вжитку у населення певного регіону.

Список використаних джерел та літератури

1. Беленькая Д.А. Кресты и иконки из курганов Подмосковья //СА. 1976. – №4. – С.89 – 99.
2. Беляшевский Н. Ф. Княжа Гора // Киевская старина.– К.,1890. – Т.XXXI. – С.494–503.
3. Веремейчик Е. М. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2010. – С.344 – 354.
4. Гаврилюк О. Н., Ягодинская М. А. Древнерусские предметы христианского культа Западной Подолии и Юго-Западной Волини // Археологические Вести. – СПб., 2005. –№12. – С. 123 – 147.
5. Даркевич В. П., Пуцко В. Г. Произведения средневековой металлопластики из находок в Старой Рязани // СА. – М.,1981. – №3. – С.218 – 232.
6. Захаров С. Д. Древнерусский город Белоозеро. – М., 2004. – 592 с.
7. Кайль В. А., Нечитайло В.В. Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII ст. – Луганск, 2006. – 190 с.
8. Кутасов С. Н., Селезнёв А. Б. Нательные кресты, крестовключённые и крестовидные подвески. – М., 2010. – 320 с.
9. Мальм В.А. Крестики с эмалью // Славяне и Русь. – М.,1968. – С.113 – 118.
10. Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора. – К., 1968. – 183 с.
11. Молодин В. И. Европейские кресты-тельники //Ставрографический сборник. – М., 2005. – Книга III. – С.83–133.
12. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. - Рига,1965. – 144с.
13. Мусин А.Е. Археология «личного благочестия» в христианской традиции Востока и Запада. // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. – СПб., 2006. – С.163 – 222.
14. Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX – XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. – СПб., 2002. – 270 с.
15. Недошивина Н. Г. Об одном типе крестовидных подвесок Древней Руси // Проблемы археологии Евразии. – Труды ГИМ. – М.,1990. – Вып.74. – С.104 – 107.
16. Недошивина Н.Г., Николаева Т.В. Предметы христианского культа // Археология СССР. Древняя Русь. Быт и культура. – М.,1997. – С. 166 – 178. – Табл.103.

-
17. Нечитайло В. В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі. – К., 2001. – 94 с.
 18. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. // Археология СССР. – М., 1982. – 326 с.
 19. Седов В.В. Об одной группе древнерусских крестов // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.63 – 67.
 20. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. – М., 1981. – 195 с.
 21. Станюкович А.К., Осипов И. Н., Соловьев Н.М. Тысячелетие креста. – М., 2003. – 62с.
 22. Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001. – 206 с.
 23. Фехнер М.В. Крестовидные подвески «скандинавского» типа // Славяне и Русь. – М., 1967. – С.210 – 214.
 24. Ханенко Б. И., В. Н. Древности русские. Кресты и образки. – К., 1899. Вып.1. – 36с.
 25. Ханенко Б. И., В. Н. Древности русские. Кресты и образки. – К., 1900. – Вып. II. – 48с.

Юрій Овчинников

студент 3-ого курсу

історичного факультету

кафедри давньої та нової історії України

КНУ ім. Т.Г. Шевченка

м.Київ

ДАВНЬОКИЇВСЬКІ УКРІПЛЕННЯ ІХ-ХІІІ СТОЛІТТЯ (АНАЛІЗ ДЕЯКИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ)

У статті наведена узагальнена інформація про фортифікаційні споруди Давнього Києва, отримана за матеріалами археологічних досліджень. Проведений аналіз деяких відомих на сьогоднішній день реконструкцій укріплень Давнього Києва та запропоновані власні.

Ключові слова: Давній Київ, фортифікації, археологічні дослідження, історична реконструкція, аналіз реконструкцій.

Питання, пов'язані з проблемою оборони Давнього Києва, займають одне з найголовніших місць в історико-топографічній літературі. На сьогодні система укріплень відтворена завдяки комплексному використанню літописних даних, топографічних планів Києва XVIII — XIX ст., розписних списків Києва того часу, а також археологічних матеріалів [7; 18]. Проте, археологічні пошуки кінця 80-х рр. XX – початку XXI ст. дали якісно нову інформацію щодо укріплень дитинця давнього Києва [3; 13; 10]. Це спричинило появу праць стосовно перегляду деяких реконструкцій укріплень «міста Володимира» [11; 9]. До того ж, розкопками так і не доведено існування (або не визначено місце їх розташування) окремих відомих фортифікаційних споруд [14].

Історію археологічних досліджень оборонних споруд Давнього Києва доцільно було б поділити на три періоди. Дореволюційний період розпочато розкопками у 1832 році К. Лохвицького Золотих воріт [4]. У науковий обіг вводиться інформація про фортифікації міст Володимира та Ярослава [7]. До найбільш визначних досліджень можна віднести відкриття Д. Мілеєвим укріплень Старокиївського городища у 1908 і 1912 роках [10]. Період радянської України характеризується широкими дослідженнями, які охопили усі райони давнього Києва та його околиці. Археологічні експедиції працювали під керівництвом Т. Мовчанівського і М. Каргера (1930-ті рр.), В. Богусевича, П. Раппопорта, І. Самойловського (1940-50-ті рр.), П. Толочка, І. Мовчана, М. Сагайдака (1950-1980-ті рр.) [1; 2; 7; 8; 12; 15-18]. Третій період починається з набуттям Україною незалежності. Активно працюють Архітектурно-археологічна (начальник Г.Ю. Івакін), Старокиївська (начальник І.І. Мовчан), Подільська експедиції Інституту археології НАН України (начальник М.А. Сагайдак). За 1990–2000-ті роки з'явилося багато матеріалів, які змушують переосмислити накопичену раніше інформацію (далі у статті деякі моменти будуть

розглянути докладніше).

За П.П. Толочко, археологічні матеріали дозволяють говорити про початок існування укріплених городищ Києва з VI—VIII ст. У IX—X ст. поселення і городища складають єдине місто і займають значну територію. Потужні укріплення на Старокиївській горі, т.зв. «Верхнє місто», розширювалися поступово. Старокиївське городище змінив «город Володимира», до якого в XI ст. приєднуються «міста» Ярослава та Ізяслава. Міські посади — Поділ, Щекавиця, Копирів Кінець на Кудрявці, також були укріплені. Додатково місто починає обростати і окольными районами, що виконували свою роль в обороні столиці Київської землі. Це заміські двори та села, городища, поселення на дніпровських островах, тощо. XI—XIII ст. — період, коли з'являється цілий ряд окольних поселень, пов'язаних із заміськими монастирями, більшість з яких мали укріплення, — Печерськ, Клов, Видубичі, Кирилівський район [18].

Проведене нами узагальнення дозволяє стверджувати, що основою оборони давнього Києва в IX—XIII ст. були глибокі рови і потужні круті земляні вали. Земляними валами з дерев'яними стінами були обнесені не тільки центральні райони міста — Верхній Київ, але й деякі посадські частини. Дерев'яні стіни, що служила додатковою перешкодою для ворога і прикриттям для захисників, або бойові площадки інших типів археологічно не фіксуються [14]. Вежі не грали великої ролі в обороні і у давньому Києві відомі виключно як надбрамні, іноді із храмовими будівлями нагорі [15]. Суттєву роль в обороні міста відігравали приміські села і слободи, заміські монастирі, князівські двори, городища-фортеці. В обов'язки цих пунктів входило відбиття першого удару, контроль сухопутних та водних шляхів [12]. Отже, враховуючи місцеві топографічні особливості київського узгір'я, що панувало над всіма навколишніми територіями, слід визнати, що воєнно-технічні можливості київської фортеці IX — XIII ст. робили її неприступною.

На сьогоднішній день існують кілька реконструкцій дерев'яно-земляних укріплень Давнього Києва. Найбільш переконливими є реконструкції валу «міста Ярослава», де археологічні дані підкріплені слідами внутрішньовальних конструкцій на залишках Золотих Воріт. Саме вони стали зразком для чисельних ілюстрацій та макетів. Проте, дослідження 1990–2000-х років вказують, що оборонні споруди Старокиївського городища та «міста Володимира» мали свої особливості, що відбилося у спробах їх реконструювати. Розглянемо більш докладно проблемні моменти цих реконструкцій.

Так, стосовно фортифікації Старокиївського городища, цілком справедливо В.К. Козюба вважає, що: «...враховуючи наявність перекладної конструкції стіни в рові, можна припустити, що подібної конструкції міг бути дерев'яно-земляний насип укріплень городища» [10, с. 144]. Але є один сумнівний момент, на який вказує С.І. Климовський. За реконструкцією, у викопаному рові спостерігається виступаючий у рів дерев'яний настил (рис. 1, 1). В.К. Козюба запевнює, що: «виступаюча стіна унеможлилювала будь-який підйом знизу» [10, с. 143], але у цьому випадку створюється «мертва зона», де як у укріпленні може знаходитися нападник, який з легкістю влаштує підпал чи, користуючись неухважністю супротивника, перейде у напад через якийсь проміжок часу [9, с. 47-48].

Отже, найбільш вдалим варіантом схеми укріплень є встановлення дерев'яних клітей у системі валу, на кшталт каркасу, пов'язаних із підпорною дерево-земляною стіною рову, що починається від самого його низу. Нагорі валу повинні були знаходитися «заборола» невідомої нам конструкції (рис. 1,2).

Більше заперечень викликає реконструкція оборонних укріплень «Міста Володимира» [13]. Вона, на думку деяких дослідників, має декілька слабких місць (рис. 2, 1). Глибина рову, згідно нахилу його стінок у 40–45°, повинна бути меншою (ймовірно, близько 5 м). Розташування стіни-городні висотою 6 м, заповненої ущільненим материковим ґрунтом, на краю рову мало ймовірно. Вона здійснювала б потужний тиск на край рову, і той міг би зруйнуватись, вважає В.К. Козюба [11, с. 245]. С.І. Климовський вказує, що земляний насип із внутрішньої сторони оборонної стіни також археологічно не виявлений. Недоцільність влаштування частоколу перед ровом відмічають обидва вчених [9, с. 44; 10, там само]. Дійсно, нападники могли використовувати його як прикриття від стріл захисників. За літописами відомий прийом монголів, які «отиняли» міста під час штурму [15, с. 119]. Більш ймовірним було б розташування клітей у кілька рядів як у конструкції вала «міста Ярослава». Зовнішній ряд мав тримати укіс валу. Щоб зберегти схил валу від зсуву, було б достатньо на різних

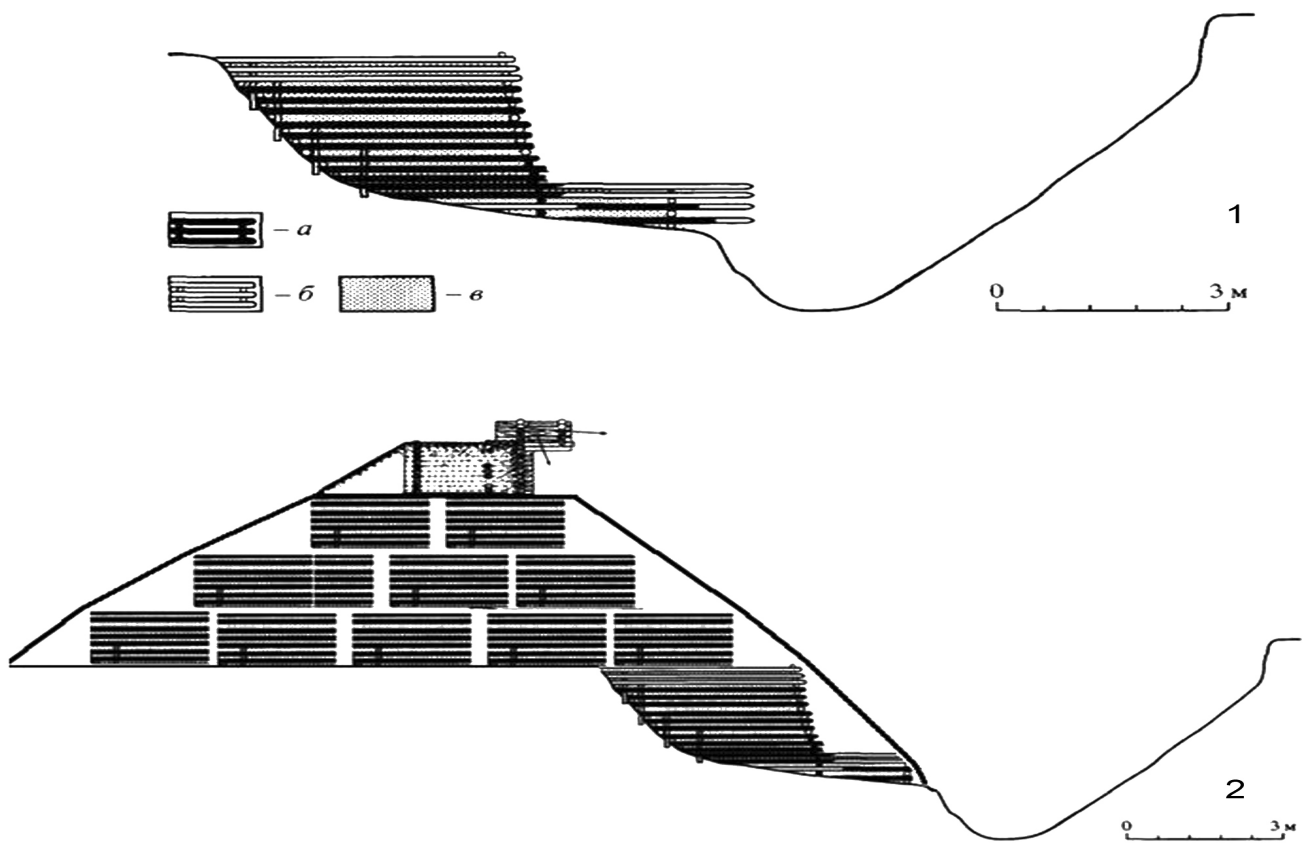

Рис. 1. Реконструкція дерево-земляної стіни на внутрішньому схилі рову Старокиївського городища за матеріалами розкопок 1908 року – 1 (за В.К. Козюбою); реконструкція укріплень Старокиївського городища – 2 (за Ю.Е. Овчинниковим).

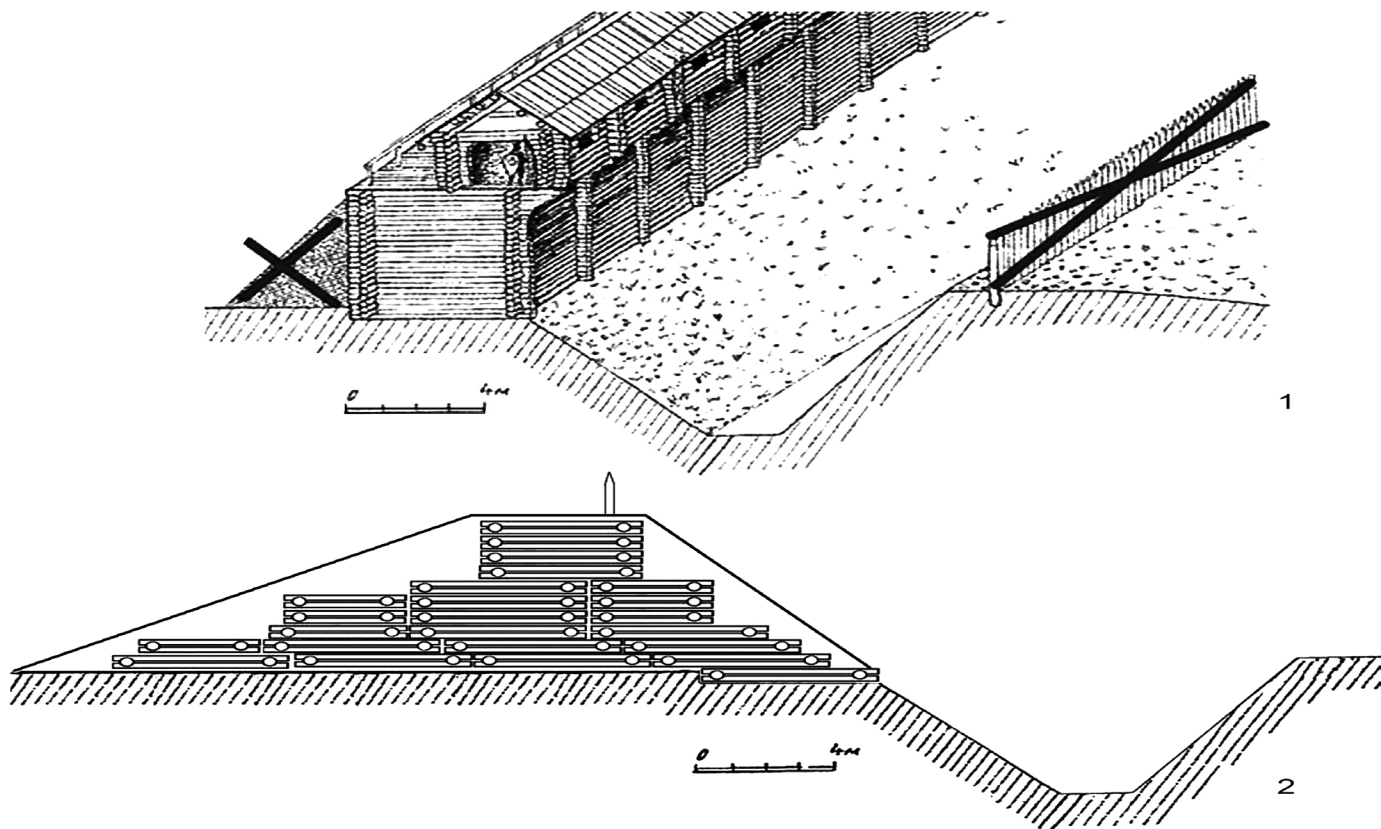

Рис. 2. Реконструкція укріплень «міста Володимира» – 1 (за І.І. Мовчаном, Я.С. Боровським, В.М. Гончаром); – 2 (за Ю.Е. Овчинниковим).

висотах цього ряду клітей кілька вертикальних стінок-сходинок, що спирались на поперечні колоди [11, с. 246]. Як це могло б виглядати, показано на нашій графічній реконструкції (рис. 2, 2).

Спроба кардинального перегляду основного принципу побудови дерево-земляних укріплень здійснена А.В. Григор'євим, який вважає, що «дерево-земляні стіни, встановлені безпосередньо на денну поверхню чи на вал, що з'явився раніше, не засипалися ззовні» [5, с. 65]. Зауважимо, що подібні думки висловлювалися авторами XVIII ст. при описанні давньоруських фортифікацій, дублювалися деякими істориками XIX – початку XX ст. і були піддані А.П. Раппопортом нищівній критиці [15, с. 17-18]. Він переконливо аргументував перевагу земляних насипів-валів, які мають кількасотлітню традицію, що йде у ранньослов'янський час. Подвійні стіни, забиті землею, як правило, не застосовувалися, оскільки в умовах пасивної облоги і відсутності каменеметних машин вони не мали переваг перед простими дерев'яними стінами [15, с. 66-116].

Отже, важливість саме археологічних джерел показують останні істотні уточнення розташування і характеру укріплень «міста Володимира». Нові матеріали та дискусія стосовно основних принципів фортифікації Давньої Русі надають можливість для реконструкцій певних ділянок оборони та відтворення процесу будування та вдосконалення укріплень давнього Києва.

Автор висловлює щирю подяку за корисні зауваження по змісту роботи дослідникам — І.І. Мовчану, О.В. Цвек, В.К. Козюбі, С.І. Климовському, а також керівникам Е.В. Овчинникову та О.М. Кухарській.

Список використаних джерел та літератури

1. Асеев Ю.С. Богусевич В.А. Военно-оборонні стіни XII ст. в Києво-Печерській Лаврі. – К., 1951.
2. Богусевич В.А. К вопросу о крепостных стенах XII в. Киево-Печерского монастыря. — КСИА, вып. 9. – К., 1959
3. Боровський Я.Є, Мовчан І.І. Південні (Софійські) ворота в оборонній системі київського дитинця // Історія Русі – України (історико-археологічний збірник). – К., 1998.
4. Высоцкий С.А. Золотые ворота в Киеве. – Киев, 1982.
5. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. - Тула, 2000.
6. Єфименко П.П., Богусевич В.А. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // Вісн. АН УРСР. – Ч.12. -1952.
7. Каргер М.К. Древний Киев. – К., 1958.
8. Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К: Наукова думка., 1982.
9. Климовський С. Грады Кия и Владимира: Тип и время постройки укреплений // Старожитності Верхнього Подністров'я. – К.: СтилоС, 2008.
10. Козюба В.К. Городище на Старокиївській горі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. (Збірка наукових праць). – К., 2004.
11. Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради (Збірка наукових праць). — К., 2008.
12. Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. – К: Наукова думка, 1993.
13. Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Нове у вивченні оборонних споруд Києва // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. – К., 2003
14. Овчинников Ю.Е. Фортифікації Києва IX – пер. пол. XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – Вип. 21. – К.: 2012. – С. 101-118.
15. Раппопорт П.О. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. – М: Наука, 1956.
16. Сагайдак М.А. Великий город Ярослава Київ. – К: Наукова думка, 1982.
17. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. – К: Наукова думка, 1991.
18. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К: Наукова думка, 1972.

Сергій Пивоваров

доктор історичних наук, професор,
заступник генерального директора
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника з наукової роботи;

Віталій Калініченко

аспірант кафедри етнології, античної
та середньовічної історії факультету
історії, політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного
університету ім. Ю. Федьковича
м.Чернівці

БРОНЕБІЙНІ НАКОНЕЧНИКИ СТРІЛ З РУХОТИНА (уроч. Корнешти)

У статті автори подають всебічну характеристику досить рідкісних бронейних наконечників стріл, які за зовнішнім виглядом бойової головки є трикутно-трьохлопастними. Вони були виявлені на Рухотинському городищі (уроч. Корнешти) впродовж досліджень 2004-2009 рр. Автори подають їх детальний конструктивно-морфологічний аналіз, проводять типологічну характеристику. Даний тип озброєння дальнього бою дозволяє простежити розвиток військової справи у Центрально-Східній Європі періоду раннього середньовіччя.

Ключові слова: Середнє Подністрів'я, Перша Болгарська держава, Хазарський каганат, озброєння, наконечники стріл, інтерпретація.

Серед найбільш важливих проблем, які стосуються еволюції військової справи у період раннього середньовіччя є ті, які безпосередньо стосуються озброєння того часу. Адже, саме озброєння відіграло вагомий роль у вирішенні військових конфліктів. Чільне місце в той час у військах середньовічних держав займало озброєння дальнього бою, до якого відносяться наконечники стріл, деталі луків, колчанів тощо. Даний тип зброї був досить популярним у середньовіччі, тому поступово і відбувалася його еволюція.

Окрему категорію озброєння дальнього бою становлять наконечники стріл. Вони дозволяють визначати етнічну приналежність, рівень розвитку захисної зброї різних історичних періодів, а також простежувати тактику та стратегію ведення бою. Важливим компонентом у дослідженні наконечників стріл є характеристика їх бронейності, так як вона дозволяє проаналізувати еволюцію захисного обладунку на окремих територіях, проникнення окремих типів бронейних наконечників стріл на територію існування різних військових культур.

Бронейні наконечники стріл були широко поширені у народів Східної Європи та Азії з I тис. н.е. Їх поява та поширення були пов'язані передусім з поширенням залізної кольчуги, яку прості плоскі в перетині пера наконечники стріл вже не могли пробивати [23, с. 56]. Їхній асортимент різний. За О. Медведєвим, це типи 12-27 та 75-106. Усі бронейні наконечники стріл мають масивну бойову головку, яка в перетині має вигляд трикутника, квадрата, ромба, прямокутника, шестикутника або круга. Окрім того простежується чітка еволюція зміни форми бронейного проникателя окремого типу наконечника стріли на різних етапах розвитку військових культур на окремих територіях.

Серед найбільш важливих типів бронейних наконечників стріл, які здійснили величезний вплив на еволюцію озброєння як дальнього бою, так і захисного на теренах Центрально-Східної Європи є наконечники з трикутно-трьохлопастною формою бронейної головки. Вони ще не знайшли свого належного висвітлення та аналізу в історіографії, так як даний тип наконечників, характерний для кочівників епохи раннього середньовіччя Північно-Східного Причорномор'я, є досить рідкісною знахідкою на археологічних пам'ятках VII-IX ст. на території Центральної та Східної Європи. Спеціальне комплексне дослідження даного типу наконечників стріл відсутнє. Окремо вони згадуються у роботах А. Криганова [18, с. 52-62; 19, с. 98-114], О. Медведєва [23], В. Аксьонова

[1, с. 116-117; 2, с. 39-51; 3, с. 34-40; 4; 5, с. 191-218], С. Плетньової [27], О. Приходнюка [28], В. Міхеєва [24; 25, с. 158-173], А. Дмитрієва [20; 13, с. 52-57], В. Колоди [16, с. 30-36], Ю. Кухаренка [21, с. 33-50], Г. Белорибкіна [6], В. Бережинського [7], О. Комара, О. Сухобокова [17, с. 212-231], А. Дегтяра [11, с. 239-243] та ін.

Важливим є те, що вищезгадувані наконечники стріл трапилися також і на території Пруто-Дністровського межиріччя під час досліджень городища поблизу с. Рухотин (уроч. Корнешти). Фортифікації укріплення, від яких збереглася система масивних валів та глибоких ровів, становлять собою доволі унікальну оборонну систему (рис. 1). Вони розташовуються на високому місці у північній частині однойменного села. Центральний майданчик городища має розміри 220×170 м і обмежений валом, а з напільного боку проходять ще три вали. Городище має прямокутну форму і численні аналогії. Матеріал, виявлений на пам'ятці попередньо датується VIII-X ст.

На території Рухотинського городища за весь період його досліджень було виявлено досить значну кількість предметів озброєння як дальнього, так і ближнього бою. Зокрема було знайдено близько 150 наконечників стріл різних типів. Усі вони поділяються на черешкові та втульчасті [14, с. 254-277]. Третину з них становлять вищезгадані бронебійні трикутно-трьохлопастні наконечники стріл (рис. 2). Саме їхній всебічній характеристиці і присвячена дана публікація.

Перший наконечник стріли (рис. 2, 1) має довжину 10,4 см, довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 6 см; до черешка – 6,8 см, довжина черешка 3,2 см. Щодо симетричних даних наконечника стріли, то усі грані мають довжину 0,6 см, товщина граней становить 0,4 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 1,6 см, діаметр упора – 0,9 см, діаметр бойового бронебійного вістря стріли становить 1 см, діаметр черешка 0,5 см, пропорції наконечника стріли – 1:9. Маса наконечника становить 16,3 г. Не деформований.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 2) довжиною 8,2 см також не деформований. Довжина від вістря бойової головки до черешка становить 5,9 см. Довжина черешка – 3,5 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,3 см. Товщина однієї грані становить 0,3 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2,7 см. Діаметр упора становить 0,8 см, діаметр бойового бронебійного вістря становить 1 см, діаметр черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника – 1:9. Маса наконечника становить 9,65 г.

Третій наконечник стріли (рис. 2, 3) має довжину 9 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 5,5 см, довжина черешка – 3,5 см. Грані наконечника стріли симетричні і мають довжину 0,3 см. Товщина однієї грані – 0,4 см. Довжина від початку бронебійного вістря до лопастних отворів – 2,5 см. Черешок наконечника стріли є деформованим, що вплинуло і на форму наконечника стріли, внаслідок чого упор зберігся з одного боку на довжину 0,3 см. Діаметр бойового бронебійного вістря становить 1 см, найбільший діаметр деформованого черешка становить 0,6 см. Пропорції наконечника – 1:9. Маса – 8,85 г.

Четвертий наконечник стріли (рис. 2, 4) має довжину 9 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 4,5 см, довжина черешка – 4,5 см. Довжина граней наконечника стріли становить 0,7 см. Товщина однієї грані – 0,2 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастних отворів 2 см. Упор у наконечника відсутній. Діаметр бойового бронебійного вістря становить 0,8 см, діаметр черешка – 0,5 см.

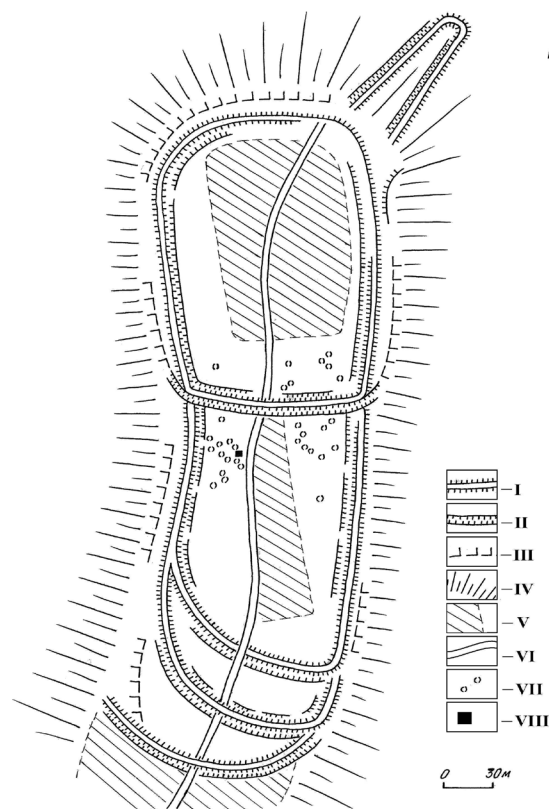

Рис. 1. План городища в с. Рухотин (уроч. Корнешти) – за С. Пивоваровим, М. Льківцем: I-вал, II-рів, III-ескарп, IV-стрімкий схил, V-розорана площа, VI-грунтова дорога, VII-западни напівземлянок, VIII-розкопане житло.

Пропорції наконечника становлять 1:9. маса наконечника – 8,85 г. Наконечник не деформований.

П'ятий наконечник стріли (рис. 2, 5) має довжину 8,4 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату становить 4,9 см, до черешка – 5,5 см. Довжина черешка – 2,9 см. Грані наконечника стріли мають довжину 0,3 см. Товщина їх становить 0,3 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2,4 см. Найбільший діаметр упора наконечника стріли становить 0,8 см. Діаметр бойового бронебійного вістря становить 0,9 см, а найбільший діаметр черешка – 0,5 см. Пропорції наконечника стріли становлять 1:8 см. Маса – 10,05 г. Наконечник не деформований.

Інший наконечник стріли (рис. 2, 6) має довжину 8,3 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,5 см, до черешка – 0,7 см. Довжина черешка становить 3 см. Грані наконечника стріли симетричні, і мають довжину 0,6 см. Товщина однієї грані становить 0,2 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастних отворів становить 2,3 см. Найбільший діаметр упора – 0,6 см. Діаметр бойового бронебійного вістря наконечника стріли становить 0,9 см, а найбільший діаметр черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника – 1:8, а маса – 9,15 г. Наконечник деформований.

Сьомий бронебійний наконечник стріли (рис. 2, 7) має довжину 8,1 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,5 см, до черешка – 5,1 см. Довжина черешка – 3 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,6 см. Товщина граней – 0,2 см. Довжина від початку бронебійного вістря до лопастних отворів становить 1,7 см. Найбільший діаметр упора – 0,4 см. Діаметр бойового бронебійного вістря наконечника становить 0,7 см, а найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:8, маса – 5,35 г. Наконечник дещо пошкоджений та деформований.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 8) має довжину 7,7 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 5,5 см, довжина черешка – 2,2 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,5 см. Товщина граней – 0,3 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку отворів – 3,7 см. Найбільший діаметр упора – 0,8 см. Діаметр бойового бронебійного вістря становить 0,8 см, а найбільший діаметр черешка – 0,5 см. Пропорції наконечника – 1:8, маса – 9,55 г. Черешок наконечника пошкоджений та деформований.

Дев'ятий наконечник стріли (рис. 2, 9) має довжину 7,3 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 4,7 см, довжина черешка – 2,6 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,7 см. Товщина граней наконечника – по 0,2 см кожна. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 1,8 см. Упор у наконечника відсутній. Діаметр бойового бронебійного вістря – 1 см. Найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника стріли становлять 1:7, маса – 5,55 г.

Інший наконечник стріли (рис. 2, 10) має довжину 6,7 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,1 см, до черешка – 4,7 см. Довжина черешка – 2 см. Грані наконечника симетричні. Довжина їх – 0,8 см кожна. Товщина грані – 0,3 см. Довжина від деформованого бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2,1 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,8 см. Найбільший діаметр деформованого черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника стріли – 1:7, маса – 6,6 г.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 11) має довжину 6,7 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4 см, до черешка – 4,6 см. Довжина черешка – 2,1 см. Грані наконечника симетричні. Їх довжина становить 0,4 см кожна. Товщина кожної грані – 0,3 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2 см. Найбільший діаметр упора наконечника – 0,6 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,8 см, найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:7, маса – 7,4 г.

Дванадцятий наконечник стріли (рис. 2, 12) має довжину 6,8 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 4,2 см. Довжина черешка – 2,6 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,4 см кожна. Товщина однієї грані – 0,4 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2,6 см. Найбільший діаметр упора – 0,8 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,9 см, а найбільший діаметр черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника стріли – 1:7, маса – 7,3 г.

Інший наконечник стріли (рис. 2, 13) має довжину 6,8 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 3,6 см, до черешка – 4,2 см. Довжина черешка – 2,6 см. Грані наконечника симетричні. Їх довжина становить 0,5 см кожна. Товщина однієї грані – 0,3 см. Довжина від бронебійного

вістря до початку лопастних отворів – 2,6 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронейного вістря – 0,7 см, найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:7, маса – 5,8 г. Наконечник деформований.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 14) має довжину 6,2 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 3,5 см, до черешка – 4,3 см. Довжина черешка – 1,9 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину по 0,5 см кожна. Товщина однієї грані – 0,3 см. Довжина від бронейного вістря до початку лопастних отворів – 2 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронейного вістря – 0,8 см, а найбільший діаметр черешка – 0,6 см. Пропорції наконечника стріли – 1:6, маса – 6,8 г.

П'ятнадцятий наконечник стріли (рис. 2, 15) має довжину 6,8 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,7 см, до черешка – 5,2 см. Довжина черешка – 1,6 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину по 0,7 см кожна. Товщина однієї грані – 0,3 см. Довжина від бронейного вістря до початку лопастних отворів – 2,4 см. Упор наконечника пошкоджений. Діаметр бойового бронейного вістря становить 0,7 см, а найбільший діаметр деформованого черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника – 1:7, маса – 7,75 г.

Інший наконечник стріли (рис. 2, 16) має довжину 6,8 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 3,8 см, до черешка – 4,4 см. Довжина черешка становить 2,4 см. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,6 см. Товщина однієї грані становить 0,4 см. Довжина від бронейного вістря до початку лопастних отворів – 1,8 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронейного вістря – 0,7 см, найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:7, маса – 4,2 г.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 17) має довжину 6,4 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,2 см, до черешка – 4,7 см. Довжина деформованого черешка – 1,7 см. Грані наконечника пошкоджені, симетричні, кожна з яких має довжину по 0,5 см. Товщина однієї грані – 0,2 см. Довжина від бронейного вістря до початку лопастних отворів – 1,8 см. Найбільший діаметр упора – 0,4 см. Діаметр бойового бронейного вістря – 0,7 см, а найбільший діаметр деформованого черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:6, маса – 4,1 г.

Вісімнадцятий наконечник стріли (рис. 2, 18) є пошкодженим і має довжину 5 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 3,6 см, до черешка – 4,2 см. Довжина пошкодженого черешка – 0,8 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину по 0,5 см кожна. Товщина однієї грані – 0,2 см. Довжина від бронейного вістря до початку лопастних отворів – 1,9 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронейного вістря – 0,7 см, а найбільший діаметр пошкодженого черешка – 0,5 см. Пропорції наконечника – 1,5, маса – 5,75 г.

Останній з виявлених наконечників даного типу (рис. 2, 19) має довжину 6 см. Наконечник пошкоджений. У нього відсутня верхня частина, а черешок – деформований. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 1,9 см, до черешка – 2,2 см. Довжина черешка – 3,8 см. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,4 см. Товщина однієї грані – 0,3 см. Довжину від бронейного вістря до початку лопастних отворів визначити не можливо, а відстань від початку наконечника до перехвату – 1,9 см. Найбільший діаметр упора – 0,6 см. Найбільший діаметр деформованого черешка – 0,4 см. Приблизні пропорції наконечника – 1:8, маса – 4,5 г.

Усі вищеперераховані наконечники стріл, за типологією О. Медведєва, відносяться до типів 17 та 18, а саме – кілеподібні вузькі трьохлопастні, де бойова головка наполовину, а то й на чверть є трьохгранною. Отвори в лопастях одразу ж переходять у черешок. О. Медведєв стверджував, що період поширення подібних наконечників стріл – VIII-IX ст. Дослідник вважав, що на початку X ст. вони виходять з ужитку [23, с. 43]. А. Криганов виділив даний тип наконечників стріл в окремий тип 3 – кілевидні вузькі, відділ 1 – трьохлопастні. Період їх побутування дослідник визначив у межах VIII-IX ст. [19, с. 98-114]. В. Аксьонов, використовуючи археологічні матеріали з Сухогомольшанського могильника, відсунув межі їх побутування до рубежу VII-VIII ст. (рис. 4, 1-9) [4, с. 113; 24, с. 119]. Вони також були виявлені у с. Вознесенка, на Новосанжарському археологічному комплексі та біля с. Лагері [3, с. 34-40]. Дослідник вказав, що відомі кілька екземплярів, які датуються V-VI ст. Аналогічні наконечники стріл були виявлені на Пастирському городищі О. Приходнюком загальною кількістю

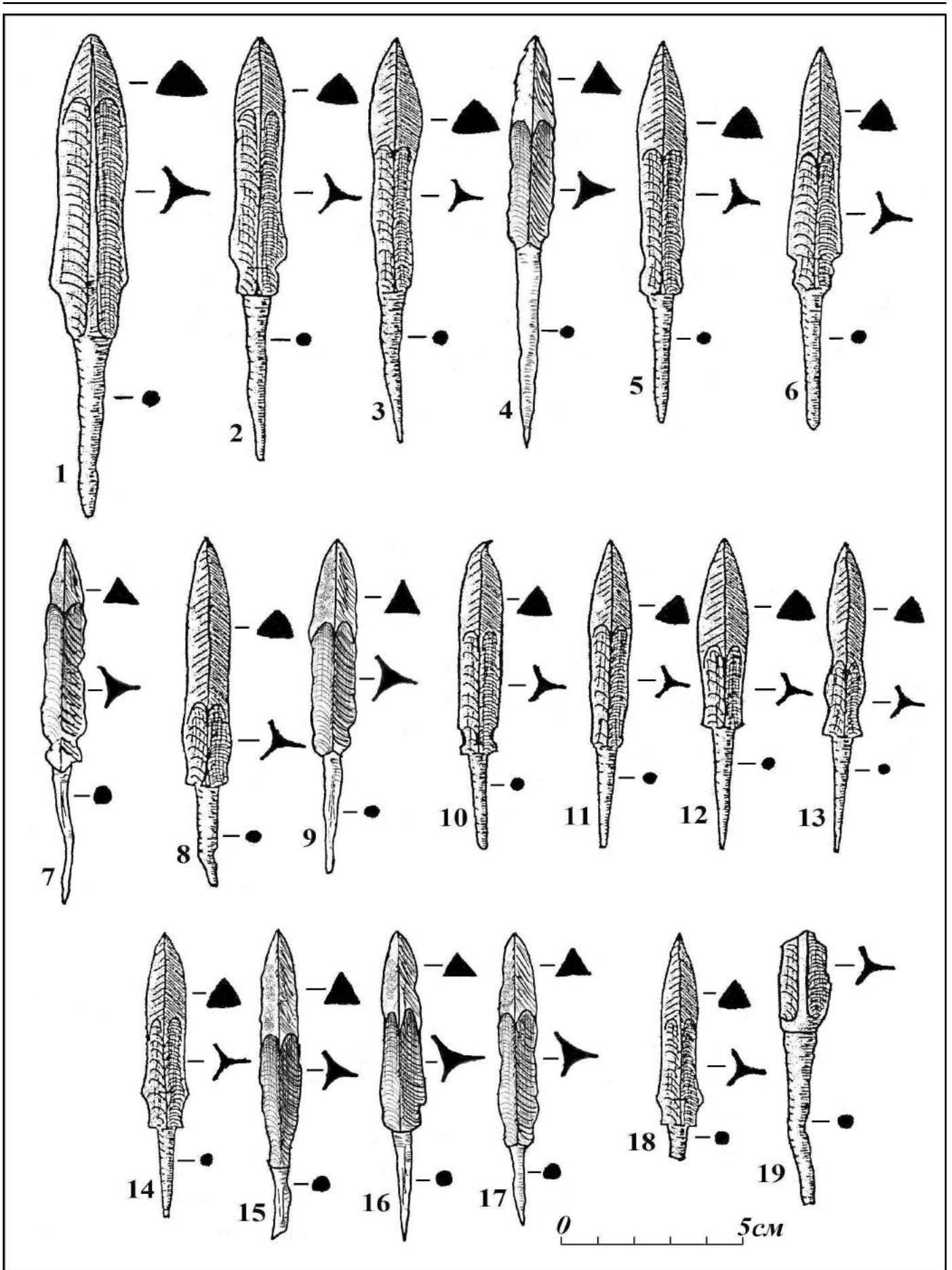

Рис. 2. Бронбійні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти) – за С. Пивоваровим, М. Ільківим, В. Калініченком.

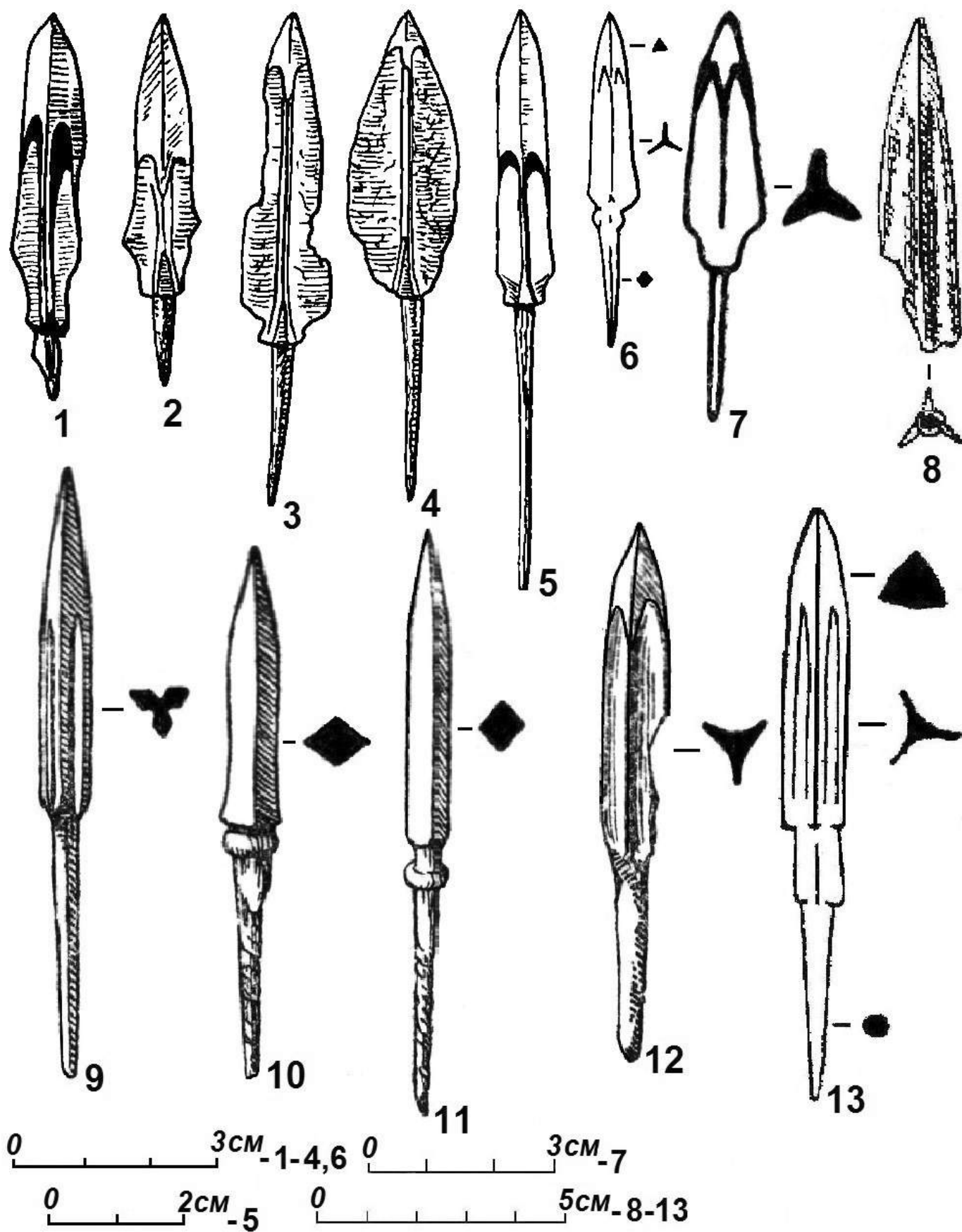

Рис. 3. Наконечники стріл зі Східної Європи: 1-5 – могильник Дюрсо: 1 – друга половина VI ст. – перша половина VIII ст.; 2-4 – перша половина VIII ст.; 5 – початок IX ст. (за А. Дмитрієвим); 6 – Борисовський могильник (кінець VIII – початок IX ст.) (за А. Дмитрієвим); 7 – городище біля с. Сидорова (за В. Міхеєвим); 8 – поховання № 52 у с. Желовці (Середнє Подунав'я) (за З. Жилінською); 9-12 – Новопокровський могильник (за Ю. Кухаренком); 13 – поселення Замятіно-7 (за А. Обломським).

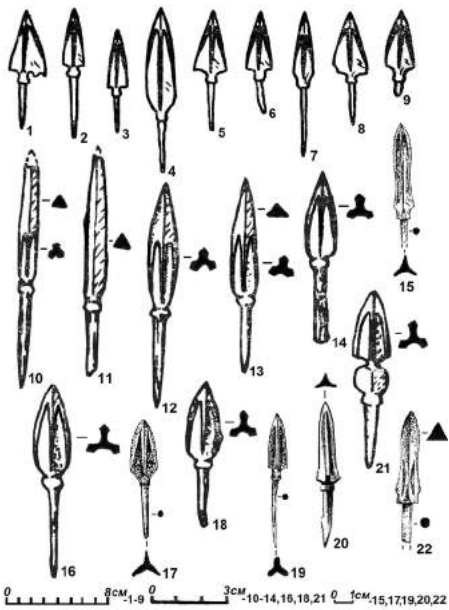

Рис. 4. Наконечники стріл зі Східної Європи: 1-9 – Сухогомольшанський могильник (за В. Міхеевим); 10-14, 16, 18, 21 – поселення біля с. Кочеток (за В. Міхеевим); 15, 17, 19, 22 – Золотаревське поселення (за Г. Белорибкіним); 20 – Дмитрівський археологічний комплекс (за С. Плетньовою).

наконечники стріл були виявлені у с. Цебельда в Абхазії. Датуються вони кінцем IV-V ст. [8, с. 116-132; 9, с. 121-164]. В Подунав'ї подібні наконечники стріл відомі в комплексах V ст. Використовувалися

6 екземплярів (рис. 5, 16-18) [28, с. 28]. Дослідник зазначив, що такі вістря були типовим спорядженням лучника-кочовика [28, с. 28]. Вони набули поширення у VII-VIII ст. від Північного Кавказу до Середньої Європи. О. Приходнюк стверджував, що даний тип наконечників стріл був знайдений на кочівницьких могильниках Сегвар, Гайдудороч, Сінпетру [28, с. 28]. Схожий наконечник був знайдений під час досліджень 3. Жилінської у Желовцях в похованні № 52 (рис. 3, 8) [30, s. 193]. Значно рідше вони трапляються на слов'янських пам'ятках. С. Плетньова за матеріалами Дмитрівського археологічного комплексу також датувала подібні наконечники стріл кінцем VIII – початком IX ст. (рис. 4, 20) [27]. В. Міхеев вказував, що подібні наконечники стріл були виявлені у с. Кочеток (рис. 4, 10-14, 16, 18, 21), на Сидоровському городищі (рис. 3, 7). Датуються вони VIII-IX ст. [24, с. 123, 126] На підставі знахідок з Новопокровського могильника Ю. Кухаренко датував подібні наконечники стріл VII-VIII ст. (рис. 3, 9-12) [21, с. 33-50]. Г. Белорибкін на основі матеріалів з Золотаревського поселення також вказав на хронологічний період існування даних наконечників стріл VIII-IX ст. (рис. 4, 15, 17, 19, 22) [6, с. 116-120]. Окремо варто сказати про знахідку 7 наконечників стріл, які входили до складу скарбу і були виявлені поблизу с. Суха Гомольша (рис. 5, 1-15). В. Колода датував їх кінцем VIII – початком IX ст. А. Дмитрієв на основі знахідок з Борисовського могильника датував даний тип наконечників стріл рубежем VIII-IX ст. (рис. 3, 6) [20, с. 245]. Окрім того, аналогічні

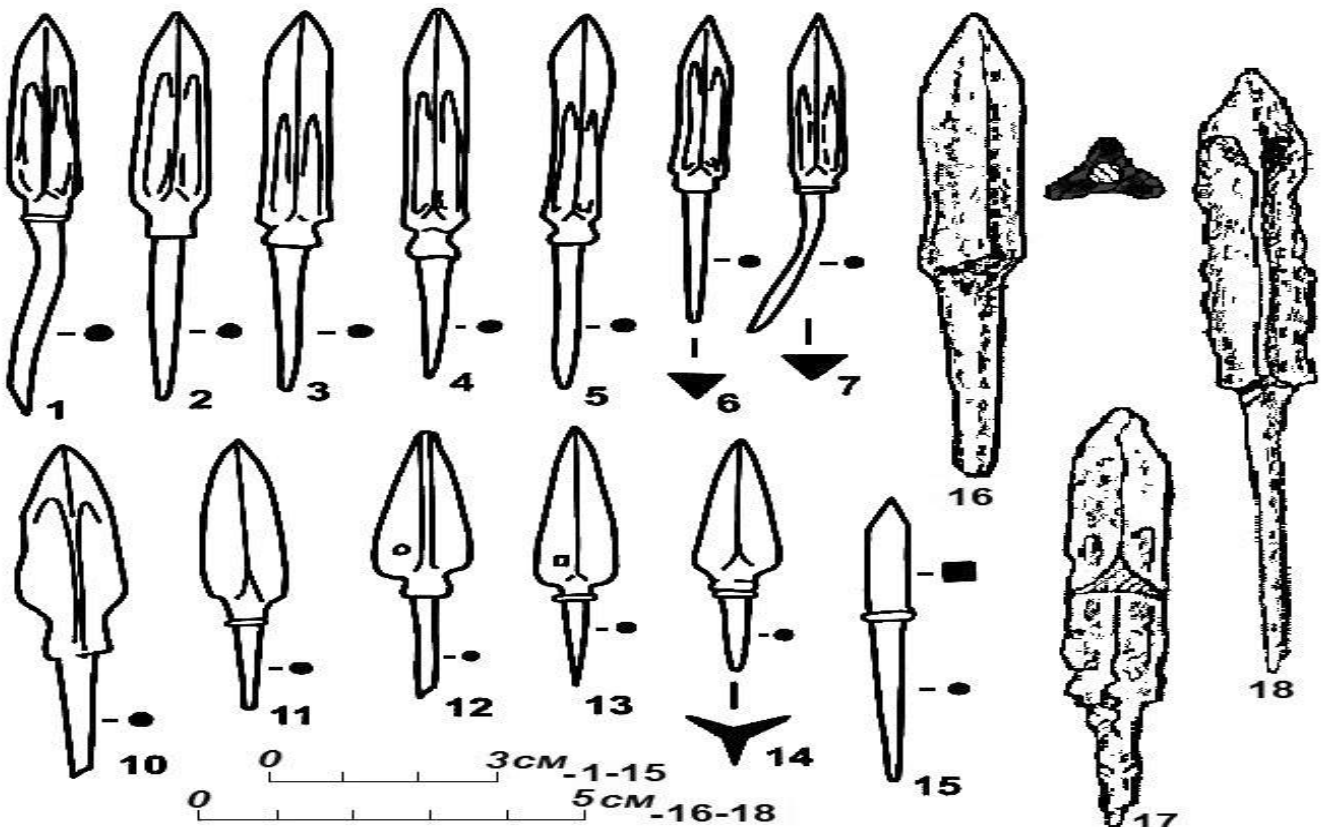

Рис. 5. Броневі наконечники стріл зі Східної Європи: 1-15 – біля с. Суха Гомольша (за В. Колодою); 16-18 – Пастирське городище (за О. Приходнюком).

вони досить довго. На поселенні Мангуп в Криму аналогічний наконечник був виявлений в шарі IX ст. Відомий також один екземпляр з поселення Замятіно-7 (рис. 3, 13) [26, с. 146].

Еталонною пам'яткою, яка дозволяє досить чітко простежити хронологію побутування даного типу наконечників стріл є пам'ятка, яка увійшла в історіографію, як могильник Дюрсо. Він знаходиться на північному заході Кавказьких гір у північно-східному Причорномор'ї. За виявленими там матеріалами дослідники виділяють 4 хронологічні горизонти могильника. Наконечники стріл були виявлені в кочівницьких похованнях, які відносяться до двох останніх періодів – VIII та IX ст., відповідно (рис. 3, 1-5) [13, с. 52-57; 20, с. 200-206, 252, 253, 256]. Таким чином, хронологічно наконечники стріл з Рухотина можна віднести до кінця VIII – початку IX ст. Етнічну приналежність наконечників даного типу визначити складно, так як більшість з них були виявлені у різноетнічних могильниках, та на городищах з різноетнічними матеріалами. В цьому аспекті дуже важливим є могильник Дюрсо, який дозволяє принаймні поставити питання про етнічну приналежність даного типу наконечників стріл. Більшість з виявлених екземплярів були знайдені у болгарсько-хазарських похованнях [1, с. 116-117; 5, с. 191-218; 10; 12, с. 229-232; 29, с. 98-108]. Один наконечник – у похованні VIII ст., інші – у похованнях IX ст. Загалом, регіон північно-східного Причорномор'я дає важливі археологічні матеріали щодо військової справи населення Європи та Азії у період раннього середньовіччя.

Таким чином, наявність кочівницьких наконечників стріл з Рухотинського городища дозволяє припустити, що військовий контингент, який перебував, або брав участь в штурмі укріплення складався з професійних воїнів, які володіли досить потужним й передовим для того часу озброєнням дальнього бою. До проведення більш масштабних розкопок городища стверджувати конкретно про його належність складно. Комплекси озброєння, знайдені на пам'ятці, знаходять численні аналоги серед слов'янського, скандинавського озброєння та в матеріалах Першого Болгарського царства та Великої Моравії. В будь-якому разі вони дозволяють з інших позицій поглянути на історію Середнього Подністрів'я та віддзеркалюють складні та суперечливі процеси, які відбувалися в Східній Європі у VIII-X ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Воронов Ю.Н., Бгажба О.Х. Крепость Цибилуим—один из узлов Кавказского лимеса юстиниановской эпохи // ВВ. – 1987. – Т. 48. – С. 116-132.
2. Воронов Ю.Н., Шенкао Н.К. Вооружение воинов Абхазии IV-VII вв. // Древности эпохи великого переселения народов V-VIII вв. Советско-венгерский сборник. – М.: Наука, 1982. – С. 121-164.
3. Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние Болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник). – М.: Наука, 1964. – 201 с.
4. Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце // СА. –1984. – № 2. – С. 239-243.
5. Джигунова Ф.К. К вопросу об этнической принадлежности раннесредневековых погребений с сожжениями в западном Передкавказье // Степи Евразии в древности и средневековье. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. – С. 229-232.
6. Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на р. Абрау-Дюрсо // КСИА. – 1979. – Вып. 158. – С. 52-57.
7. Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Черемош, 2014. – Вип. 5. – С. 254-277.
8. Ковалевская В.Б. Кавказ и аланы. Века и народы. – М.: Наука, 1984. – 192 с.

Рис. 6. Вершник Хазарського каганату з болгаро-аланської родини. Кінець IX – початок X ст. (Дмитрієвський археологічний комплекс, катакомба № 52) (за О. Федоровим).

9. Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцкая археологична культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства. Випуск 2. – Харків: Видавець О. Савчук, 2012. – С. 30-36.
10. Комар О.В., Сухобоков О.В. Військова справа Хазарського каганату // Нариси з воєнної історії давньої України. – К., 2005. – С. 212-231.
11. Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. – 1993. – № 2. – С. 52-62.
12. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С. 98-114.
13. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV-XIII вв.) // Археология СССР. – М.: Наука, 2003. – 533 с.
14. Кухаренко Ю.В. Новопокровський могильник і поселення // Археологія. – 1952. – Т. 6. – С. 33-50.
15. Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // Археологія. – 2012. – № 4. – С. 95-109.
16. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // САИ. – Вып. Е1-36. – М., 1966. – 180 с.
17. Михеев В. Подонье в составе Хазарского каганата. – Х.: Вища школа, 1985. – 147 с.
18. Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник // СА. – 1986. – № 3. – С. 158-173.
19. Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени (Раннеславянский мир. Вып. 6). – М.: Наука, 2004. – 330 с.
20. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
21. Приходнюк О.М. Пастирське городище. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина ІА НАНУ, 2005. – 244 с.
22. Тортіка О.О. Військова справа протоболгарських племен Східної Європи у дохазарські часи (V-VII ст. н.е.) // Східний світ. – 2003. – № 4. – С. 98-108.
23. Čilinská Z. Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. – Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej académie vied, 1973. – 257 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

ВВ – Византийский временник. Москва
КСИА – Краткие сообщения Института археологии. Москва
СА – Советская археология. Москва
САИ – Свод археологических источников. Москва

Ігор Прохненко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ
Ужгородського національного університету
м. Ужгород

КАХЛЯНА ПІЧ 4 КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

У польовому сезоні 2014 року археологічною експедицією Ужгородського національного університету досліджувався замок Нялаб, розміщений біля селища Королево Виноградівського району Закарпатської області України. На території центральної частини пам'ятки, у кімнаті 2, виявлений завал кахляної печі, зведеної на початку XVII ст. До її конструкції входили: основа з туфових блоків і цегли, мископодібні кахлі, коробчасті екземпляри з рослинним орнаментом, ізразці з зооморфними (єдиногоги, міфічні півні) зображеннями, пластинчасті кахлі з арфоподібними наліпами з верхнього обрамлення печі, а також масивний керамічний димар.

Ключові слова: Королівський замок Нялаб, кахляна піч, мископодібні кахлі, коробчасті кахлі, рослинний орнамент, зооморфні зображення, керамічний димар.

Серед пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'яток Закарпаття за стратиграфічним різноманіттям, потужним культурним шаром і значною кількістю речового матеріалу виділяється замок Нялаб. Розташований він на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського району. Замок гора, висотою 52 м, вулканічного походження. Вона є справжнім геологічним дивом, тому що найближчі підвищення знаходяться на значній відстані від неї. З вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає в 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52 x 47 м, в плані трапецієподібної форми, розміщений в північно-західній частині верхньої платформи гори. У 30 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія із будівлею прямокутної форми. На південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастион клиноподібної форми, розміром 10,15 x 9,65 м.

Письмові джерела свідчать про функціонування замку у складі північно-східної лінії захисту Угорського королівства з першої половини XIV до третьої чверті XVII ст. [3; 26]. Незважаючи на насичену подіями історію замку, донедавна на ньому і в його найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки експедицій Угорського національного музею (м. Будапешт) в 1859 та 1881 рр., Музею Природи (м. Київ) у 80-х рр. та Українського спеціального науково-реставраційного інституту “Укрзахідпроектреставрація” на початку 90-х рр. минулого сторіччя [4].

Системне археологічне вивчення місцезнаходження розпочала експедиція Ужгородського національного університету з 2011 року. У ході робіт встановлена стратиграфія пам'ятки, підкріплена значною колекцією матеріалу (кераміка, кахлі, прикраси, приналежності одягу, зброя, монети, товарні пломби і т.д.) [5, с. 105-110; 6, с. 186-188; 7, с. 205-208; 8, с. 32-39; 9, с. 83-94; 10, с. 71-97; 11, с. 170-171; 12, с. 171-172; 13, с. 219-255; 14, с. 296-301; 15, с. 187-234; 16, с. 213-232; 17, с. 59-78; 18, с. 204-248; 19, с. 142-151; 20, с. 152-163; 21, с. 166-177; 28, р. 149-165; 30, old. 241-285; 31, old. 203-250]. Аналіз здобутих даних дозволяє стверджувати про життєдіяльність насельників укріпленого пункту щонайменше з початку XIV до середини XVII ст., що узгоджується з інформацією письмових джерел [26].

Одну з найбільш масових категорій інвентаря Королівського замку представляє колекція кахлів різноманітних типів: мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, коробчасті плитки з рослинним декором, антропо- та зооморфними зображеннями, біблійними мотивами, на релігійну тематику, з геральдичними символами, коронкоподібні з верхнього обрамлення печей і т.д. Різноманітність типів, форм, штампів і технології виготовлення кахляних плиток Королева дозволяє стверджувати про функціонування на Нялабі значної кількості кахляних опалювальних споруд. Однак, на даний момент простежені конструкції лише чотирьох з них. У найбільш збереженому стані дійшла до нас піч 4, виявлена у польовому сезоні 2014 року на розкопі III.

Розкоп був закладений біля південної стіни основної замкової споруди і східним профілем примикав до розкопа II 2013 року. Розборка верхніх завалів каміння дозволила обмежити площу розкопа III стінами приміщення, позначеного як кімната 2 (36,5 кв. м). У плані воно чотирикутної форми, північна та південна стіни трохи заокруглені. Довжина східної стіни – 6 м, південної – 7,1 м; західної – 7,2 м, північної – 4,4 м. Вхід до кімнати та невелике вузьке вікно знаходилися з північного боку, з боку внутрішнього замкового дворика. Стіни приміщення були вкриті збереженою на окремих ділянках штукатуркою. На східній стіні біля південно-східного кута приміщення зафіксовані залишки залитого розчином устя кахляної печі 2, конструкція якої була досліджена в польовому сезоні 2013 року.

Репером розкопа III стала найвища точка біля південної стіни (224 м над рівнем моря), від якої здійснювався замір глибин. Потужність культурного шару на дослідженій ділянці – 4,5 м. Стратиграфічні спостереження дозволили виділити два горизонти. Горизонт I (від сучасної поверхні до глибини 3,2 м) складався, в основному, з масивних уламків стін, завалів великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, які однорідною масою заповнили жиле приміщення до рівня підлоги. Горизонт II (3,2 – 4,5 м) залягав нижче рівня підлоги кімнати. Складався він з гумусованої глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття (штукатурка, уламки цегли, каміння).

Завал кахляної печі зафіксований у нижній частині горизонту I, біля західної стіни кімнати,

Рис. 1. Королево. Замок Нялаб. Кахляна піч 4.

на відстані 0,6 м від входу до приміщення (рис. 1). З урахуванням результатів попередніх досліджень на Нялабі піч позначена номером 4. Її основа (розміри 1,6 x 1,0 м) знаходилася на рівні підлоги і була складена з туфових блоків. З південного і західного боків на “туфову подушку” були вертикально поставлені та скріплені між собою залізною скобою дві кам’яні плити, висотою 0,65 м і товщиною 0,25 і 0,3 м. На плиті, яка примикала до стіни, знаходилися десять цеглин (рис. 2). Кам’яні блоки

служили основою конструкції нижнього яруса печі, до якого входило більше 50 одиниць мископодібних кахлів. Реконструкція дозволяє встановити, що ці кахлі були викладені в п’ять рядів до висоти трохи більше 1 м (рис. 3).

Виготовлені кахляні миски з ретельно відмуленого глиняного тіста з незначною домішкою дрібнозернистого піска, обпал достатній, колір коричневий, тілесний і вохристій. У всіх кахлів горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані устя квадратної форми, розміри з невеликим допуском 21,5 x 21,5 см, діаметр округлого денця – 9,5 см, висота – 10,5 см. Внутрішня частина екземплярів оспаткована виступаючим ребром, яке чітко поділяє вироби на вінцеву та денцеву частини. Окремі кахлі прикрашені рядами різних прямих та хвилястих ліній, защипами або вдавленнями (рис. 4, 2).

Серед набору мископодібних кахлів печі 4 параметрами відрізняється єдиний екземпляр

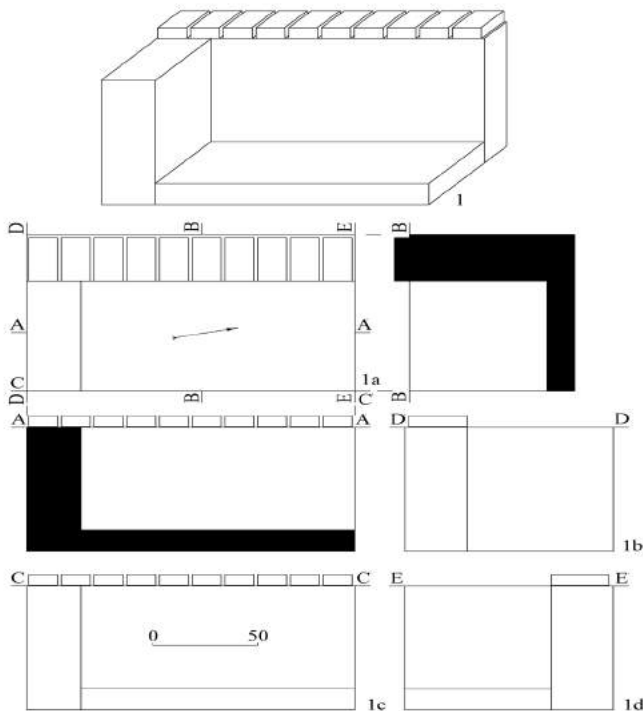

Рис. 2. Королево. Замок Нялаб. Основа кахляної печі 4.

з прямокутним устям, що входив до конструкції печі з тильного боку. Його розміри: вінце – 22,5 x 18,5 см, діаметр денця – 8,3 см, висота – 9,8 см (рис. 4, 1).

Мископодібні кахлі не несуть хронологічного навантаження і фіксуються в різноманітних регіонах Центральної Європи з XV по XIX ст. Необхідно відзначити, що на екземплярах печі 4 не зафіксовані круглі отвори в нижній частині, які часто зустрічаються на подібних виробках. На думку окремих угорських дослідників, ці отвори служили для запобігання процесу деформації або деструкції виробів під час сушки та обпалу. О.В. Дзембас подав більш реальне пояснення: отвори в кахлях були необхідні для його кріплення дротом в нижній, найбільш масивній частині печі для того, щоб основа витримала вагу всіх елементів споруди [2, с. 142].

Над конструкцією з мископодібних кахлів печі 4 кріпився ряд коробчастих неглазурованих ізразців двох типів (рис. 3).

Один екземпляр, який скоріше за все знаходився в центральній частині фронтальної стінки кахляної печі.

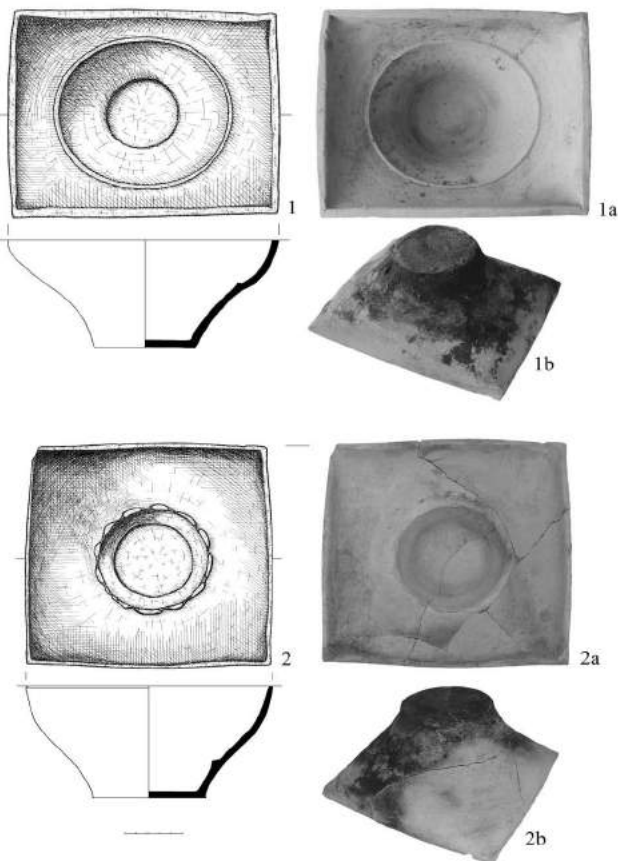

Рис. 4. Королево. Замок Нялаб. Мископодібні кахлі печі 4.

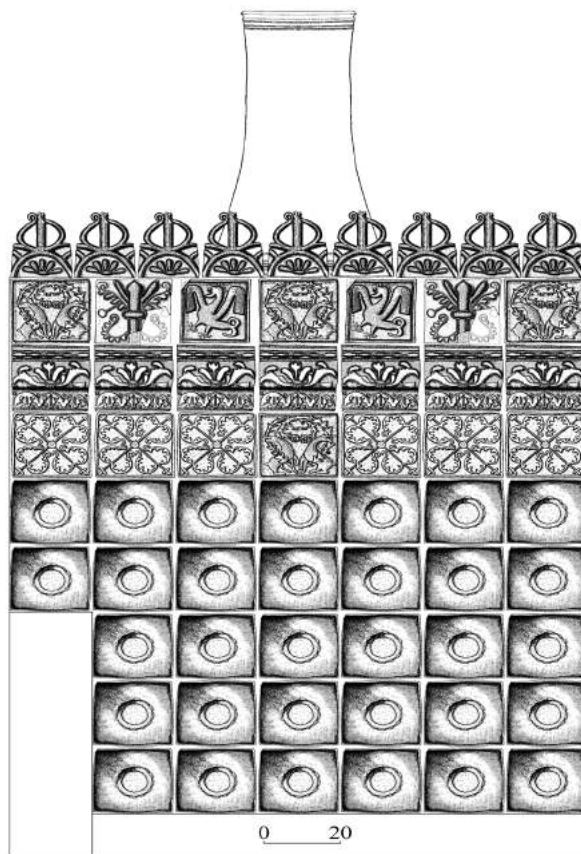

Рис. 3. Королево. Замок Нялаб. Реконструкція фронтальної частини кахляної печі 4.

Це коробчаста плитка, сформована з ретельно відмуленого глиняного тіста без помітних домішків, обпаленого до світло-коричневого кольору. Параметри: ширина – 21 см, висота – 20,5 см, глибина тильної румпи – 6,5 см. Центральне місце в переданому на ізразці сюжеті займають два єдиногоги, які сидять один проти одного, їх голови оспатковані довгими рогами і розвернуті в різні боки. Тулуби тварин вкриті декором у вигляді рибної луски. З під ніг вибиваються увінчані двома квітками паростки, які піднімаються високо над єдиногогами, згинаються, утворюючи щось подібне до серця. Над квітками проставлена дата – 1610, яка ймовірно за все позначає час виготовлення кахлів і будівництва печі. Відзначимо, що в іконографії єдиногоги символізують чистоту і часто виступають супутниками діви Марії [29, с. 539-558].

Тринадцять (цілих і в фрагментах) коробчастих плиток, сформованих з ретельно відмуленого глиняного тіста без помітних домішків, обпаленого до тілесного кольору. Параметри: ширина – 20,4 см, висота – 20,4 см, висота тильної румпи – 5,3 см. У центральній

частині зображення знаходилася восьмикутна зірка, від якої в напрямках до кутів плиток відходили символічні стебла з довгим гострим листям і невеликими хрестоподібними квітками (рис. 5, 1).

Над неглазурованою частиною печі розташовувався більш парадний ярус, який складався з зеленополиваних плиток. Для візуального відокремлення двох частин печі (нижньої та верхньої) був використаний ряд коробчастих кахлів з повільним перегибом. Зберіглося півтора екземпляра. Виготовлені плитки з добре віддуленого глиняного тіста без помітних домішків, обпаленого до світло-коричневого кольора. Параметри: ширина – 19,9 см, висота – 20,3 см, висота тильної румпи – 4 – 6,1 см. Центральну частину зображення займав тюльпан, що тільки починає розпускатися. В боки від квітки відходили широкі стебла. Вся площа навколо композиції була вкрита щільно розміщеними крапочками. Нижче і вище центрального зображення знаходився декор у вигляді горизонтальних стрічок з дрібними прямокутними ячейками, а також скріплених між собою видовжених овалів та рослиноподібних елементів (рис. 5, 3).

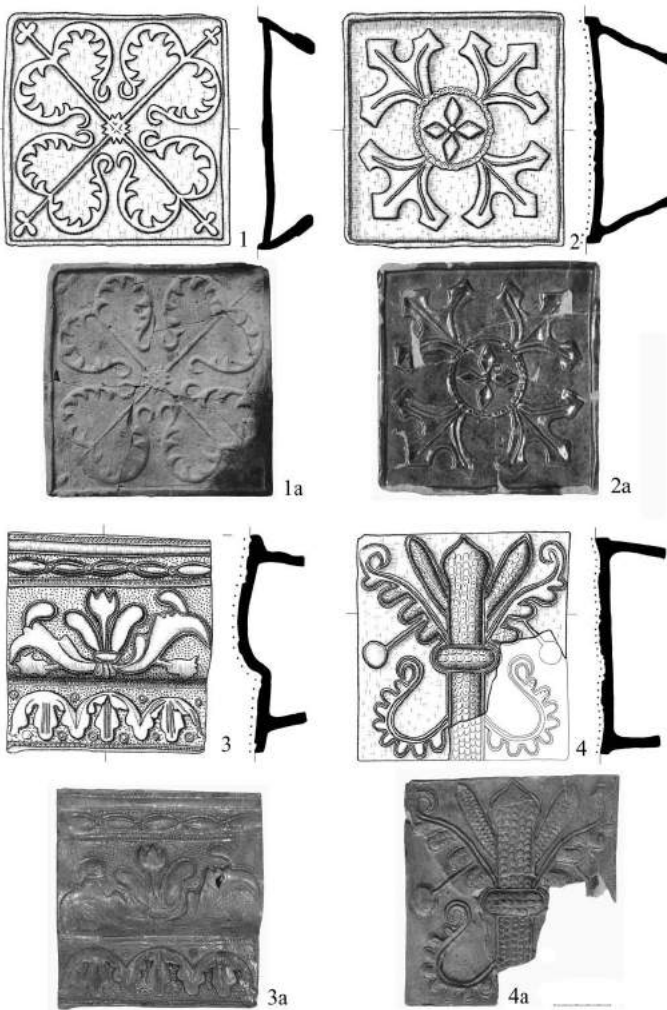

Рис. 5. Королево. Замок Нялаб. Піч 4. Коробчасті плитки з рослинним декором.

вигнуті паростки з заокругленим листям, з яких звисають два круглі плоди (рис. 5, 4).

Верхнє обрамлення печі складали зеленоглазуровані пластинчаті ізразці, увінчані арфоподібними наліпами. Виготовлені плитки з ретельно віддуленого глиняного тіста без помітних домішків, обпаленого до світло-коричневого кольору. Параметри основної пластини: ширина – 15,4 см, висота – 10,7 см, повна висота плитки – 21,1 см (рис. 6, 3).

В тильній частині печі, на цеглах лежала ще одна коробчаста плитка, вкрита темно-зеленою глазурю. Сформована вона з добре віддуленого тіста з незначною домішкою дрібнозернистого піску, обпалена до світло-коричневого кольору. Розміри: ширина – 20,3 см; висота – 20,6 см, висота

Над цим рядом печі знаходився ще один, зібраний з зеленополиваних коробчастих ізразців. Виходячи з незначної кількості екземплярів, його склали вже розглянуті в неглазурованому варіанті плитки з єдинорогами, а також кахлі з птахами і рослинним декором (рис. 3).

Кохлі з зображенням півня, який в загальних рисах подібний до дракона. Виготовлені ізразці з ретельно віддуленого глиняного тіста без помітних домішків, обпаленого до світло-коричневого кольора. Розміри: ширина – 19,5 – 20 см, висота – 21,5 см, висота румпи – 7,3 см. Птах розвернутий вправо, він розпустив крила з прямокутними закінченнями. Тулуб орнаментований точечним декором і рибною лускою, яка схожа на орнаментацию єдинорогів. Хвіст роздвоєний, пазурі розставлені в боки, на голові чітко виділені око, підборіддя, язик, клюв і хохолок у вигляді ірокеза (рис. 6, 1).

До цього самого ряду входили дві плитки, виготовлені з достатньо віддуленого глиняного тіста без помітних домішків, обпалені до світло-коричневого кольора. Параметри: ширина – 19,6 см, висота – 20,7 см, висота тильної румпи – 5,4 – 6,2 см. У центрі зображення знаходилося стебло рослини, прикрашене декором у вигляді рибної луски, подібної орнаментации півня та єдинорогів. Від стебла в боки направлені

тильної румпи – 7,3 см (рис. 5, 2). У центрі зображення знаходилася включена до кола квітка з чотирма ромбоподібними пелюстками. До кутів плитки відходили чотири листки, кожний з яких мав три гострих ромбічних закінчення. У тильній румпі кахлі простежені отвори для кріплення. Враховуючи той факт, що цей елемент не характерний для інших ізразців печі 4, а також відмінності в кольорі та стилі зображення, можна припустити, що даний екземпляр не був виготовлений для даної печі і був вставлений до конструкції через певний час після її зборки.

Дрова до печі 4 завантажувалися з самої кімнати (скоріше за все з боку вхідних дверей). Відвід дима здійснювався через масивний керамічний димохід. Виготовлений він з добре відмученого глиняного тіста зі значним вмістом дрібнозернистого піску, обпал достатній, колір світло-коричневий, місцями сірий. Параметри виробу: діаметр нижнього отвору – 50 см, верхнього – 31 см, висота – 86 см (рис. 6, 4). Подібні керамічні димарі часто зустрічаються на пам'ятках замкової архітектури Європи [24].

Реконструкція дозволяє говорити, що висота основної частини печі 4 становила приблизно 1,8 м, а над нею височив майже метровий димар. Присутність на значній частині кахлів лускоподібного декору свідчить про їх спеціальне виготовлення саме для цієї печі. Її зведення за морфологією плиток і за датою на ізразцях з єдинорогами (1610) визначаємо першими десятиріччями XVII ст., що дозволяє класифікувати піч 4 як ранньомодерну.

Взагалі, еволюція опалювальних кахлів в Європі почалася на рубежі X – XI ст. на прикордонних територіях півночі Швейцарії і південно-германських земель зі зміною в зведенні опалювальних конструкцій, які привели до виникнення сучасних кахляних печей. Якщо раніше печі виготовляли з глини або збирали з цегли, то тут вперше з'явився спеціальний самостійний будівельний елемент – кахлі.

Протягом XIII – XV ст. кахлі з району Альп і Саксонії поступово розповсюдилися по всій Германії, Австрії, Чехії, Словаччині, Угорщині та Польщі. Перші відомі в Центральній Європі кахляні печі з'явилися в Вішеграді, Буді, Дюшдборі після 1370 р., наприкінці епохи правління короля Людовика Великого, а до середини XV ст. печі “з лицарями” (частіше менш якісні копії) розповсюдилися по всій території Угорського Королівства [22, old. 34].

До кінця XVI ст. облицьовані коробчастими кахлями печі стали невід'ємним атрибутом замкових інтер'єрів, міських жител та монастирів [23; 25; 27]. Поступово кахлями стали оздоблювати не тільки опалювальні, але і кухонні печі, призначенні для приготування їжі [1, с. 267].

На завершення розгляду печі 4 зауважимо, що вона відноситься до групи пізніх опалювальних споруд Європи (ранньомодерного часу), які не були опатковані зробленими в стінах димарями та

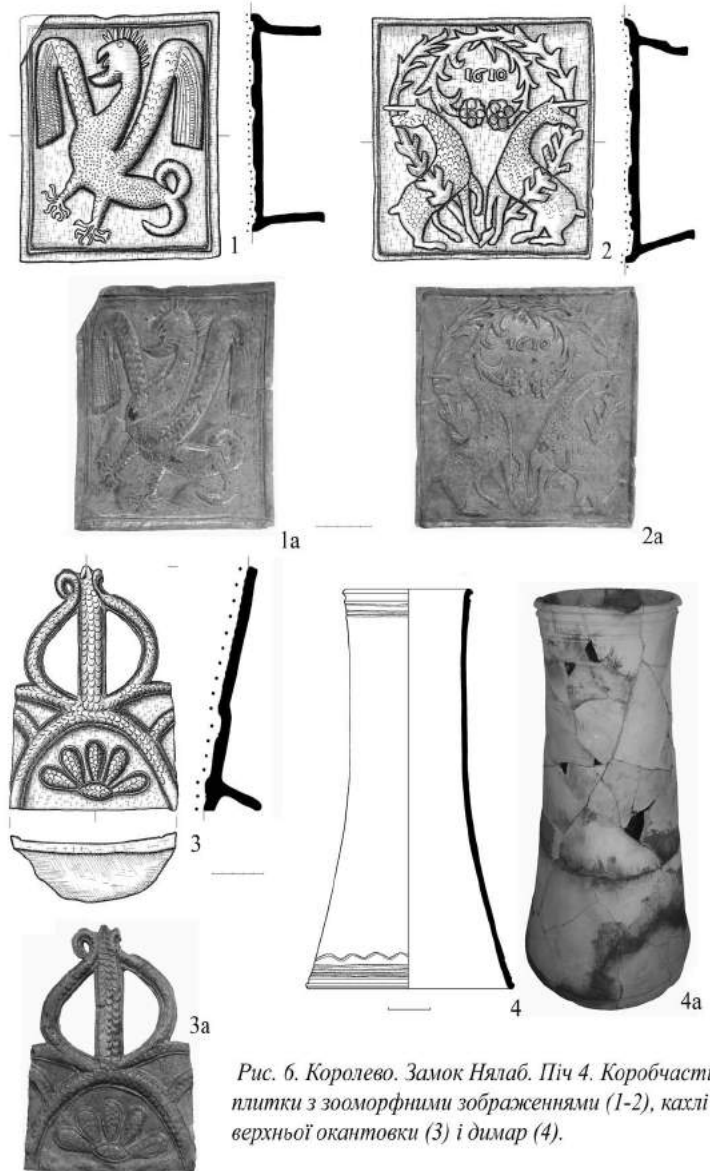

Рис. 6. Королево. Замок Нялаб. Піч 4. Коробчасті плитки з зооморфними зображеннями (1-2), кахлі верхньої окантовки (3) і димар (4).

знаходилися біля вхідних дверей. Саме ж оздоблення даної опалювальної споруди значно розширює наші знання про інтер'єр Королівського замку Нялаб початку XVII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Виногородська Л.І. До історії розвитку кахлярства в Україні у XVI – XVIII ст. // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). – К., 1998.
2. Дзембас О.В. Готичний та ренесансний кахель Невицького замку // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород, 2010. – Вип. IX-X. – С. 140-197.
3. Кобаль Й.В. Угочанщина за часів “Королівського Євангелія” // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород, 2013. – Вип. XIII. – С. 57-64.
4. Пам. арх. XIV ст. Руїни замку в смт. Королево Виноградівського р-ну Закарпатської області. Топогеодезичні пошукові роботи і археологічні науково-дослідні роботи. – Том II. – Книга 5. – Вип. I. – Шифр 93-41; П-5-І. – Львів, 1993.
5. Прохненко И. Новые данные о восточной границе распространения керамики типа Лоштице // *Východoslovenský pravek*. – Nitra, 2007. – VIII. – С. 105-110.
6. Прохненко И.А. Меч с Королёвского замка // *Carpatica-Carpatika*. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 186-188.
7. Прохненко И. К вопросу о создании средневековых фортификационных сооружений на территории Закарпатья // *Východoslovenský pravek*. – Nitra, 2009. – IX. – С. 205-208.
8. Прохненко І.А. Знахідки лоштицького посуду на руїнах Королевського замку // Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник. – Ужгород, 2013. – С. 32-39.
9. Прохненко І., Гомоляк О. Дослідження Виноградівського та Королівського замків у 2007 році // *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate*. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. – Cluj-Napoca – Satu Mare, 2007. – С. 83-94.
10. Прохненко І.А., Гомоляк О.М. До історії замків Закарпаття // Військово-історичний альманах. – К., 2009. – 1(18). – С. 71-97.
11. Прохненко І.А., Гомоляк О.М. Дослідження Королівського замку в 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ-Луцьк, 2013. – С. 170-171.
12. Прохненко І.А., Гомоляк О.М. Розкопки Королівського замку в 2012 р. // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ-Луцьк, 2013. – С. 171-172.
13. Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году // *Carpatica-Carpatika*. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 219-255.
14. Прохненко І.А., Гомоляк О.М., Мойжес В.В. Результаты дослідження Виноградівського і Королівського замків // Археологічні дослідження в Україні. 2006 – 2007. – К., 2009. – С. 296-301.
15. Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования замков Закарпатья // *Satu Mare. Studii și comunicări. Seria arheologie*. – Satu Mare, 2011. – XXVII/I. – С. 187-234.
16. Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Королёвского замка в 2011 году // *Carpatika*. – Ужгород, 2011. – Вип. 40. – С. 213-232.
17. Прохненко І., Мойжес В., Гомоляк О. Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету // Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2012. – Вип. 4. – С. 59-78.
18. Прохненко И.А., Мойжес В.В., Жиленко М.А. Результаты исследования Королёвского замка Нялаб в 2012 году // *Carpatika*. – Ужгород, 2012. – Вип. 41. – С. 204-248.
19. Прохненко І.А., Мойжес В.В., Жиленко М.А. Біблійні сюжети на кахлях Королівського замку // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. – Ужгород, 2013. – Вип. 2. – С. 142-151.
20. Прохненко І.А., Мойжес В.В., Жиленко М.А. Єзуїтський медальйон з Королівського замку // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. – Ужгород, 2013. – Вип. 2. – С. 152-163.
21. Пьянчак П., Прохненко И.А. Анализ остеологического материала замков северо-восточной части Верхнего Потисья // *Carpatica-Carpatika*. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 166-177.

22. Feld I. Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról // Gerencserek, kályhások, tűzvígyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. – Gyula, 2002.
23. Gyuricza A. Reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról. – Miskolc, 1992.
24. Hazlbauer Z., Chotěbor P. Stavební rekonstrukce dvou vrcholně gotických kamen ze Sezimova Ústí // Archaeologia historica. – Brno, 1990. – 15/90. – S. 361-381.
25. Holčík Š. Stredoveké kachliarstvo. – Bratislava, 1978.
26. Komáromy A. Nyalábvár és uradalma // Ugocsa vármegye a történelemben. Válogatott írások. – Ungvár, 2001. – Old. 16-42.
27. Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska. – Uherské Hradiště, 2008.
28. Mihok L., Prochnenko I.A. Analysis of Iron Objects from Korolevo and Vinogradovo Castles // Carpatica-Carpatika. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – P. 149-165.
29. Pavlík Č., Vitanovský M. Magický jednorožec a jeho ztvárnění na kachlích gotiky a renesance // Archaeologia historica. – Brno, 2008. – 33/08. – S. 539-558.
30. Prochnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M. A királyházi vár csempékályhája // A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2012. – LIV. – Old. 241-285.
31. Prochnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása // A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2013. – LV. – Old. 203-250.

Олександр Прядко

завідувач науково-дослідного сектору
“Археологічна експедиція”
НІЕЗ “Переяслав”
м. Переяслав-Хмельницький

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ПІЩАНЕ НА Р. СУПІЙ

Анотація: Стаття присвячена новому давньоруському городищу на території с. Піщане, Золотоніського району, Черкаської області. Розглянуто можливість ототожнення городища з літописним містом Пісочен. Подано детальний опис археологічної пам'ятки.

Ключові слова: городище, нижня течія р. Супій, с. Піщане, літописний Пісочен, селище, оборонна лінія, вал, кераміка.

Процес відкриття нових давньоруських городищ постійно вносить свої корективи в базу даних цього типу археологічних пам'яток, яка сформувалась у останній чверті ХХ ст.

Одна з складових підвищеного інтересу дослідників до археологічних пам'яток давньоруського часу басейну р. Супій обумовлюється входженням їх до оборонної системи лівобережної частини Південної Русі. Основу Надсупійської оборонної лінії складала оборонні укріплення типу – городища.

На сьогоднішній день достовірно відомо лише три городища басейну річки Супій – Петрівське [6, с. 194, 10, с. 17, 219], Ташанське [6, с. 210, 10, с. 219], Калениківське [6, с. 176, 10, с. 16, с. 219] та понад три десятки поселень цього періоду [2, с. 3-28]. Незначна кількість відомих пам'яток давньоруського часу на даній території пояснюється в першу чергу недостатнім ступенем дослідження цього регіону. Найкраще дослідженою є ділянка басейну середньої течії річки Супій, де в 80-90 рр. ХХ ст., були проведені археологічні розвідки працівниками Переяслав-Хмельницького музею [1, с. 3-44].

У 2015 р. автором проведено археологічні розвідки в нижній течії р. Супій. У ході цих робіт виявлено та обстежено нове раніше невідоме давньоруське городище, яке знаходиться на території с. Піщане, Золотоніського району, Черкаської області.

Пам'ятка розташована в уроч. Городище, займає територію на правому березі р. Супій за 1,5 км на північ від будинку сільської ради с. Піщане та за 150 м від автотраси Київ-Дніпропетровськ.

Городище збудоване на видовженому піщаному мисі (200 м від заплави) правого берега річки

Супій. Територія обмежена із півночі заболоченим рукавом річки (уроч. Липове), із півдня старицею уроч. Перекалки (після меліорації сінокоси, пасовища). Із сходу лівий доплив р. Супій – р. Коврай (Ковраєць). І лише на заході (уроч. Червоний Хутір) мис з'єднується із суходолом (рис. 1).

Вся площа городища та частково територія навколо нього зайнята кладовищем XVIII – середини ХХ ст. Завдяки цьому пам'ятка вціліла до наших днів, адже поряд з ним у 60-х рр. ХХ ст. було збудовано автотрасу Київ-Дніпропетровськ. За топографічними даними та напрямком руху ця траса повинна була проходити саме через городище.

Городище в плані кругле, поверхня задернована. Діаметр майданчика становить 65 м (0,3 га), разом з валом діаметр – 90 м. По краю майданчика йде вал, що вцілів частково. Його висота, збережена на час обстеження, становила 1 м, ширина – від 1,5 до 2 м. Навколо городища простежується також рів шириною 2,5-3 м, який вцілів частково лише з півдня, південного-сходу та заходу, а з півночі та північного-сходу відсутній, адже тут до нього безпосередньо прилягають садиби жителів с. Піщане. Тож відсутність рову тут можна пов'язувати саме з людською діяльністю. Найкраще збережений відрізок валу з ровом простежується у східній частині городища. Ширина рову тут 3 м при глибині 1-1,5 м. Вхід до городища був з південно східної сторони. (Рис. 2).

З південно-західної частини майданчик городища пошкоджений ямою великих розмів. Довжина ями – 90 м, ширина – 2,5-3 м, глибина – 2,5-3,5 м. Вибірка землі з ями здійснювалась в межах майданчика, адже округлий вал частково вцілів навколо ями. Поверхня майданчика з валом погорбкована похованнями кладовища. У північно-західній частині валу городища зберігся металевий хрест з датою поховання 1972 р., що фіксує верхню межу функціонування кладовища. За 5 м на південь від цього хреста розташований великий дерев'яний хрест понад 3 м висотою з написом: “Жертвам голодомору 1932-33 рр.” У південно-східному напрямку за 25 м від городища знаходиться кам'яний хрест із датою поховання 1917 р. (рис. 4). Ці поховальні атрибути дають можливість визначити територіальні та хронологічні межі кладовища, як у межах городища так і поблизу нього.

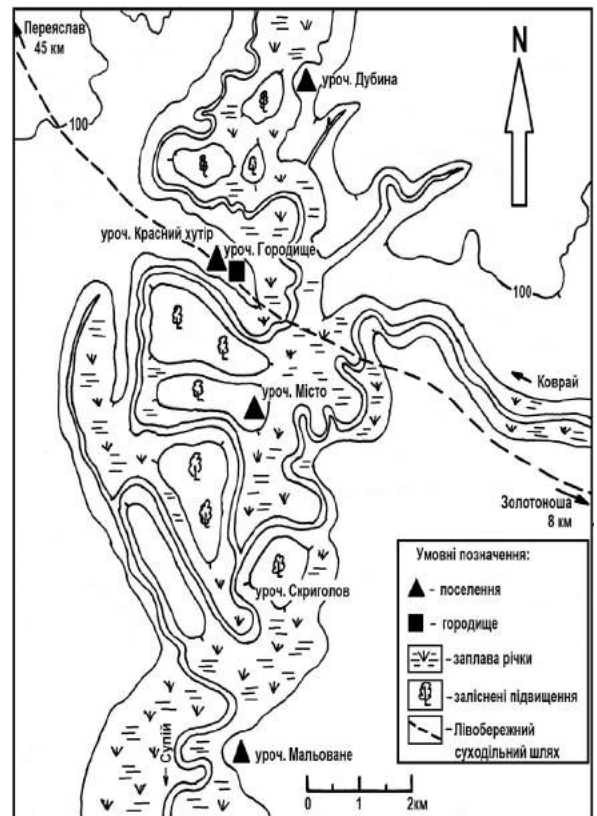

Рис. 1. План-схема розташування археологічних пам'яток давньоруського часу в с. Піщане.

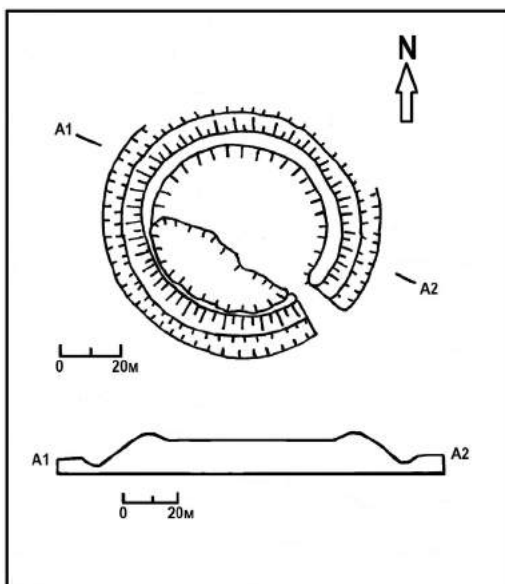

Рис. 2. План-схема давньоруського городища Піщане.

У північно-західному та південно-східному напрямках від городища, на присадибних ділянках місцевих жителів с. Піщане

(уроч. Красний Хутір, Городище), автором під час розвідок зібрано підйомний матеріал: уламки посудин давньоруського часу, переважно вінчики, стінки, денця; два фрагменти стінок корчаг та сколи рожевого овруцького пірофіліту. Давньоруська кераміка репрезентована уламками світло глиняних кружальних горщиків з плавним S – подібним профілем. Кераміка щільна, тонкостінна, у тісті домішка дрібного піску. Колір поверхні темно сірий, жовтий, коричневий, теракотовий, бежевий. Зібрана кераміка розподіляється наступним чином: 98 – вінчиків, 9 – стінок з орнаментом, 5 – денець без гончарних клейм. Фрагменти вінчиків (рис. 3):

- 7 шт – друга половина X – кінець X ст.,
- 18 шт – кінець X – початок XI ст.,

43 шт – початок XI – кінець XI ст.,
21 шт – початок XII – початок XIII ст.

Площа розповсюдження давньоруської кераміки поблизу городища 600x300x190 м (16 га). Найчисельніша група вінчиків з посаду городища Піщане характерна для XI ст. Завдяки виявленим матеріалам можна визначити час існування городища, який без сумніву можна пов'язувати з кінцем X – початком XIII ст.

Згідно літопису, Володимир Святославович був змушений здійснити заходи для укріплення південно-західних земель давньоруської держави. Значно розширивши на той час свої межі за рахунок сусідів уличів та полян [5, с. 50].

За 988 р. зафіксовано будівництво нових фортець переважно на Лівобережжі: “И рече Володимерь: “Се не добро, еже малъ городь около Киева”. И нача ставити городы по Деснь, и по Востри, и по Трубежави, и по Суль, и по Стугнь. И поча нарубати мужь лучьшиь от словень, и от кривичь, и от чюди; и от вятичь, и от сихь насели грады; бь бо рать от печенегь. И бь воюяся с ними и одолая имь” [22, с. 83].

Літописне джерело засвідчує намір князя Володимира Святославича зміцнити кордони для боротьби з степовиками. І саме будівництво городищ надавало можливість посилити свою владу на землях сіверян. На допомогу прийшло населення більш північних земель Русі. Створена система захисту з фортець по лівих і правих притоках Дніпра дозволила успішно відбивати ворожі напади.

Складна система захисту південного рубежу давньоруської держави по р. Супій створювалась протягом тривалого часу. Будівництво укріплень вимагало значних ресурсів і супроводжувалась поповненням населення за рахунок вихідців з різних місць. Переселення “лучших мужей” з території сучасної Білорусі, несло за собою і міграцію топонімів, які дійшли до нашого часу. Так на території с. Піщане зафіксований цікавий мікротопонім уроч. Скриголов (рис. 1), який знаходиться за 2,4 км на південний-схід від вище зазначеного давньоруського городища. Назва розповсюджується на заліснене підвищення серед заплави річки Супій. Серед місцевого населення цей мікротопонім пояснення не має. Аналогії віднаходимо серед населених пунктів сучасної республіки Білорусь с. Скриголов, Мозирського району, Гомельської області на р. Припять (давньоруське поселення та два курганні могильника X-XIII ст., уроч. Забуклявечча). Подібна ситуація прослідковується із літописним Желні (сучасне с. Жовнино), яке також має аналогії на території сучасної Білорусі. Тому на нашу думку будівництво давньоруського городища Піщане в кінці X ст. слід пов'язувати з переселенцями з вище зазначеного регіону. Не слід відкидати і версії про назву городища Скриголов, адже відстань у 2,4 км можна пояснити з так званою міграцією топоніма. А наявність давньоруської кераміки в уроч. Скриголов є ще одним відтвердженням цього припущення.

Вдале розташування пам'ятки біля гирла р. Коврай (Ковраєць) одного із найбільших допливів

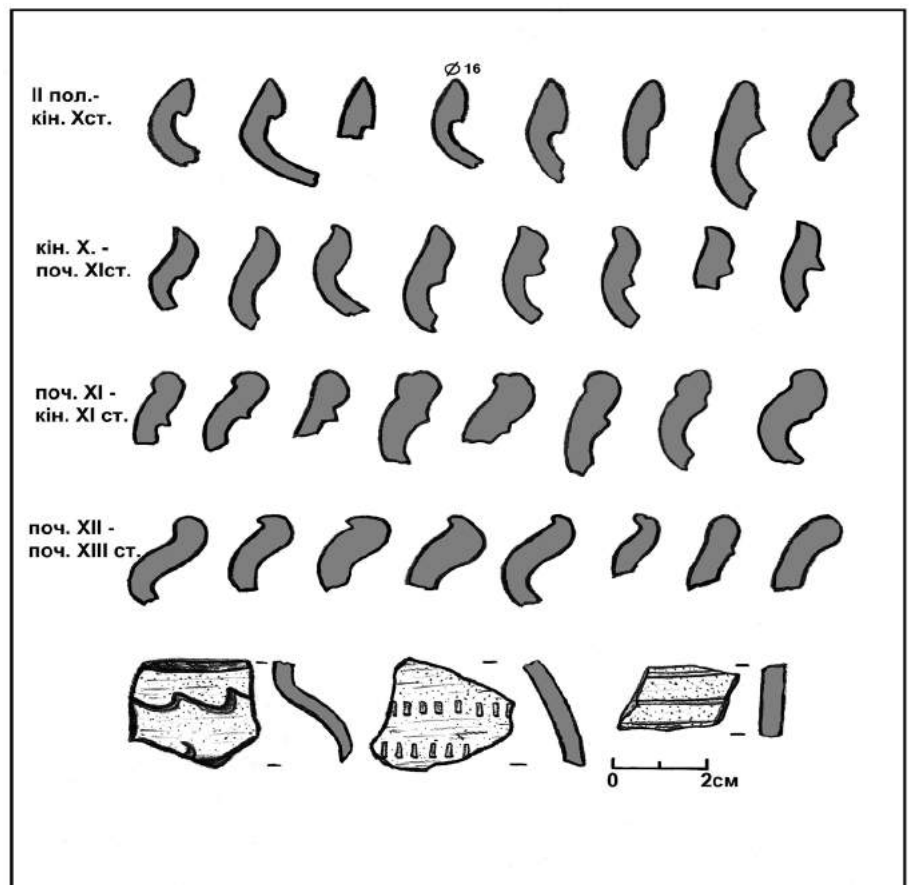

Рис. 3. Профілі вінчиків з урочища Городище, с. Піщане.

Рис. 4. Вид з півдня на городище Піщане.

р. Супій значно посилювало оборонні можливості городища Піщане. Крім перетину водних шляхів не слід забувати і про існування одного з найбільшого лівобережного суходільного шляху, який існував і в давньоруський час (рис. 1). Виходячи з цього вимальовується стратегічне значення городища Піщане: охорона та контроль над суходільним шляхом, бродом та гирлом найбільшого допливу р. Супій.

Розташування давньоруського городища в селі, яке має назву Піщане (Піщана) можна пов'язувати з однокореневою назвою літописного міста Пісочен, яке неоднаразово згадується в літописах. Проте слід зазначити, що назв похідних від слова “пісок”, немало.

Пісочен згадується в літописах побіжно декілька разів, у зв'язку з військовими подіями. Перша згадка про нього припадає на 1092 р.: “Рать велика бяше, – от половець й от всюду. Взяша три града – Песочен, Переволоку, Прилук – и много села воеваша по обема страном” [22, с. 94].

Наступна згадка про Пісочен на річці Супій належить до 1169 р.: “Приде множество половець, розделившеся на двоє. Одни придоша к Переяславлю й сташа у Песочена, а друзи придоша по оной стороне Днепра Киеву и сташа у Корсуня” [22, с. 127].

Пошуки літописного Пісочена у попередніх дослідників також викликали певні труднощі, адже крім топонімичної назви осади, потрібні чіткі докази існування оборонного укріплення – городища.

Д.П. Куштан [11, с. 32-36], С.О. Чайка [23, с. 68-70], М.Ф. Пономаренко [3, с. 320-322], А.Ю. Чабан [23, с. 117-118] – пов'язують існування городища на місці залишків фортечних валів XVII – XVIII ст. у центрі села Піщане уроч. Місто. Виявлені тут давньоруські матеріали [11, с. 32-34] не виключають існування, ще одного городища, але на нашу думку, більш, ймовірно, що на цьому заплавному підвищенні існувало лише поселення (рис. 1).

Випадкові ж знахідки на території села двох візантійських анонімних фолісів X ст. [24, с. 91], срібляник і уламок срібляника Володимира Великого (972-1015 рр.) [24, с. 48], вислої печатки Ярополка (рис. 5) – свідчать про широкі торгівельні зв'язки населення літописного Пісочена.

Значний інтерес представляє також знахідка вислої печатки Ярополка Володимировича. Її було знайдено у 2013 р. місцевим жителем на території с. Піщане. Автору вдалось отримати інформацію про знахідку, яка на даний час знаходиться у невідомій приватній колекції.

Лицьова сторона вислої печатки містить поясне зображення святого Іоана Предтечі з хрестом біля правого плеча, зліва колончатий напис: И В А Н. На зворотній стороні – напис: Г Н П О / М О З

Н Р / А Б У С В О / Є М У Н В – тобто “Г[ОСПОД]И, ПОМОЗИ РАБУ СВОЕМУ ИВ[АНУ]”. Діаметр вислої печатки – 21-22 мм. Матеріал – свинець.

Відомі три екземпляри аналогічної печатки Івана, але від двох пар матриць, які походять із Білого озера, Новгород та Чернігова. За цими аналогіями нововиявлена знахідка датується першою половиною XII ст. [12, с. 242-248].

Таким чином в результаті археологічної розвідки вдалось виявити нове раніше не відоме давньоруське городище у с. Піщане та розширити наші відомості про топографію заселення басейну р.Супій. Присутність цілого ряду ознак пов'язує цю археологічну пам'ятку з проблематикою літописного Пісочена, який у боротьбі з ворогами був одним із головних опорних пунктів Надсупійської оборонної лінії Переяславського князівства.

Але остаточного вирішення питання ідентифікації літописного Пісочена з виявленим городищем потребує подальшого дослідження як безпосередньо пам'ятки так, і її округи.

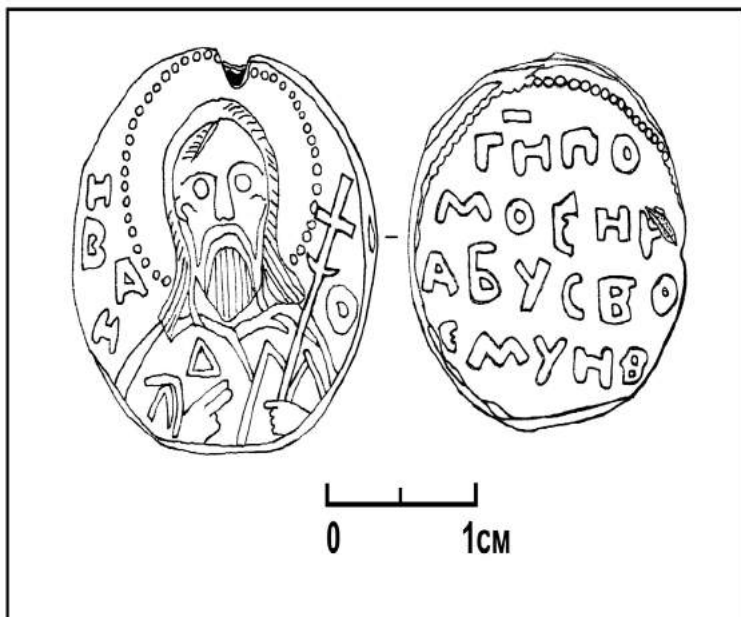

Рис. 5. Висла печатка Ярополка Володимировича, с. Піщане.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бузян Г.М. Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1989 р. / Г.М. Бузян, М.М. Буйлук, М.Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1989/84. – 44 с.
2. Бузян Г.М. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. / Г.М. Бузян, М.М. Буйлук, О.В. Колибенко, М.Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1990/186. – 40 с.
3. Голиш Г.М. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району / Г.М. Голиш, Л.Г. Голиш, М.Ф. Пономаренко. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2008. – 572 с., іл.
4. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
5. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
6. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А.В. Куза. – М., 1996. – 256 с.
7. Кучера М.П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини / М.П. Кучера // Археологія. – 1978. – №25. – С. 21-70.
8. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. – К.: Наукова думка, 1987. – 208 с.
9. Кучера М.П. Переяславское княжество / М.П. Кучера // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С. 118-143.
10. Кучера М.П. Слово'яно – руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
11. Куштан Д.П. Звіт про археологічні розкопки та розвідки на території Черкаської області за 2009 рік / Д.П. Куштан // НА ІА НАНУ. – 2009/68. – 122 с.
12. Купранис А.А. Древнерусская вислая свинцовая печать из Белоозера / А.А. Купранис // Истоки русской культуры: Археология и лингвистика. – М., – С.242-248: ил.
13. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области

-
- Днепровського Левобережжя / В.Г. Ляскоронський. – М., 1911. – 82 с.
14. Ляскоронський В.Г. Історія Переяславської землі з древніших часів до половини XIII ст. / В.Г. Ляскоронський. – 2-е изд. – К., 1903. – 422 с.
 15. Макаренко Н. Городища і кургани Полтавської губернії / Н. Макаренко // Сборник топографічних свідчень. – Полтава, 1917. – 103 с.
 16. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляні укріплення Южної Русі X-XIII віків / Ю.Ю. Моргунов. – М.: Наука, 2009. – 303 с.
 17. Моргунов Ю.Ю. Круглі городища Левобережжя Дніпра / Ю.Ю. Моргунов // СА. – 1986. - № 2. – С. 110-121.
 18. Моргунов Ю.Ю. О пограничному будівництві Володимира Святославовича на переяславському Левобережжя / Ю.Ю. Моргунов // РА. – 1999. – №3. – С.69-78.
 19. Моргунов Ю.Ю. Посульська границя: етапи формування і розвитку / Ю.Ю. Моргунов. – Курск, 1998. – 128 с.
 20. Падалка Л.В. Древні земляні споруди в межах Полтавської губернії / Л.В. Падалка. – Полтава, 1905. – 60 с., 12 ил.
 21. Падалка Л.В. Прошлоє Полтавської території і її заселення / Л.В. Падалка. – Полтава, 1914. – 239 с.
 22. Повесть временних лет. Ч. 1. Лаврентьевская летопись (перевод Лихачева). – М. – Л.: АН СССР, 1950. – 408 с.
 23. Чайка С.О. Пісочен на Супої / О.С. Чайка. – Черкаси, Вертикаль, видавець ПП Кандич С.Г., 2011. – 150 с.
 24. Шостопал А. Скарби Черкащини / А. Шостопал. – Черкаси: Вид. Андрощук П.С., 2007.– 120 с.

Список скорочень:

уроч. – урочище
га. – гектар
км. – кілометрів
м. – метрів

Юрій Пшеничний,
науковий співробітник
Державного історико-культурного заповідника
м. Дубно
Віталій Ткач
ДП «Рівненська старовина» ІА НАН
м. Дубно

ГОРОДИЩЕ МЕДУНОВА ГОРА БЛЯ С. МИРОГОЩА І ПОВ'ЯЗАНИЙ З НИМ МІКРОРЕГІОН В СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИЙ ЧАС

Стаття присвячена обстеженому в 1961 р. П. А. Раппопортом городищу Медунова гора поблизу с. Мирогоща в Рівненській області. Розглядається динаміка заселення общинної округи городища в басейні р. Липка на протязі слов'янського і давньоруського періодів. Висвітлюється історичний факт руйнування поселенської структури цієї округи в результаті входження племен волинян до складу Київської Русі. В XII – першій половині XIII ст. в мікрорегіоні простежується адміністративно-політичний вплив літописного Дубена.

Ключові слова: городище, поселення, територіальна община, археологічні джерела, середньовіччя, волиняни.

Вивчення регіональних особливостей входження Волині у склад давньоруської держави є перспективним полем для археологічних досліджень. В даній статті зроблено спробу узагальнити

відомості про розвиток територіальної общини на р. Липці, історія якої тісно пов'язана з укріпленим центром. На цьому прикладі проілюстровано зміни яких зазнали слов'янські общини після їх включення до складу давньоруської держави.

Річка Липка є правою притокою Ікви, витoki якої знаходяться на південній окраїні села Липа біля підніжжя Мізоцького кряжу. Безпосередньо на південний схід від Липки лежить вододіл басейнів Ікви та Стубли, а сам кряж є вододілом басейнів Стиру та Горині. До басейну останньої належить р. Збитинка, долина якої розділяє кряж. Сухе річище Збитинки починається за 1,3 км на південний захід від городища. Від витоків до с. Мирогоща Липка тече на північ (ця частина її русла пересохла в кінці ХХ ст.), де повертає на захід, впадаючи в Ікву біля м. Дубно, навпроти городища літописного Дубена (рис. 1). Довжина течії річки 16 км, площа басейну 36 км² [6, с. 67].

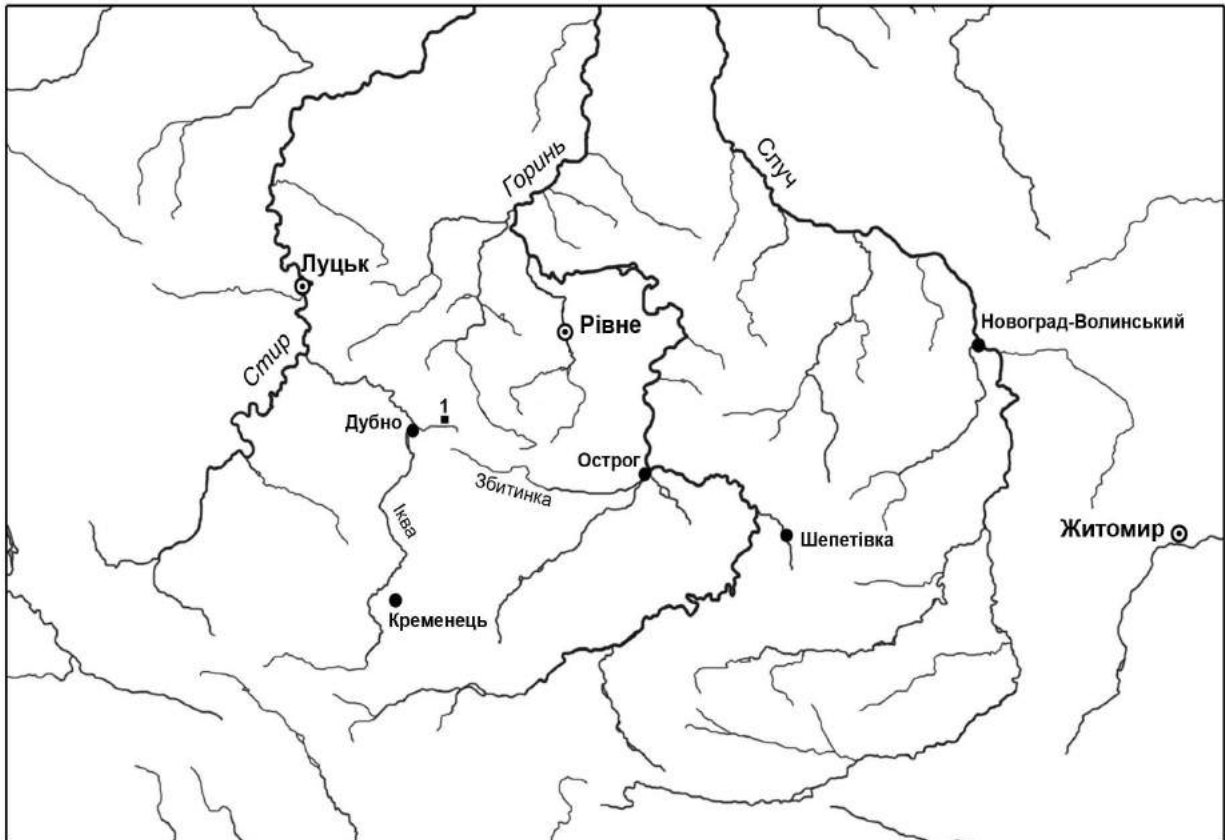
Мізоцький кряж в районі Липки представлений північною і північно-західною окраїнами плато з абсолютними висотами 275–342 м. Одним з крайніх північних мисів плато є Медунова гора, на якій розташоване городище. Назва походить від імені чеха Медуни, який володів нею в кінці ХІХ ст. Відома також назва Хрестова гора [13, с. 26–28]. На картах 1911 та 1922 років вона позначена як «Городище». Гора є природно укріпленим мисом з крутими схилами, з південної сторони вона з'єднана з плато перешийком між двома оперізуючими її ярами. З північної сторони в нижній частині має кілька відрогів, роз'єднаних балками, на яких знаходяться витягнуті горизонтальні площадки, зручні для заселення. По краях ярів під городищем також тягнуться вузькі рівні площадки.

Між кряжем та долиною Липки знаходиться рівнина шириною біля 2 км, що тягнеться смугою від м. Дубна та продовжується на схід від розглядуваного регіону. Ця місцевість служить природним і зручним шляхом сполучення, по ній проходить давня дорога від Острога до Дубна, а також, через Мале Полісся – до Кременця. З мисової площадки городища ця місцевість добре проглядається до Дубна (7, 25 км на північний захід), добре видно також сусідні городища у Варковичах та Жорнові, які знаходяться, відповідно, за 12 та 13, 3 км на північний схід.

Вперше городище біля с. Мирогоща згадується в Археологічній карті Волинської губернії [1, с. 78]. Систематичні дослідження пам'яток археології в цій місцевості починаються з кінця 20-х років ХХ ст., коли М. І. Островським тут були проведені археологічні розвідки. На городищі Медунова гора ним було виявлено слов'янську кераміку, а на одному з поселень неподалік – срібний плетений перстень, шиферні пряслиця і хрестик [11, с. 39].

З 1934 р. дослідження околиць проводив Ю. Ф. Шумовський – делегат Варшавського археологічного музею. Йому належить згадка про друге городище, яке за його даними знаходилося в центрі села, де зараз церква архістратига Михаїла. В 1937 р. Шумовський провів тут невеликі розкопки і знайшов, як він стверджував, «підмурівку поганського капища», тому це городище, на його думку, було культовим місцем [22, с. 78; 23, с. 46, 49]. Жодна документація цих розкопок невідома, результати робіт згадані тільки в мемуарах Шумовського, а укріплення, які зі слів автора тут були, нині не простежуються. Дослідження Шумовського не знаходять підтвердження, а його висновки сприймаються більш як здогадки, ніж обґрунтовані науково. Під так званою «підмурівкою» дослідник міг помилково зрозуміти муровані підземелля церкви, про які можливо взагалі не знав. Так, церква дійсно знаходиться на округлому підвищенні, яке виникло з допомогою людських рук. Однак надто очевидним видається його зв'язок із побудовою згаданих підземель, які були обсіпані поверху землею, а тоді на них виставили дерев'яний храм. Тож інтерпретація дослідника абстрактна, основана на загальних уявленнях про спорудження християнських церков на місці язичницьких капищ. В пізніший час на схід по мису від церкви було виявлено сліди поселення райковецької культури, Х ст. та ХІІ – першої половини ХІІІ ст., а на його північному схилі, неподалік від церкви – культурний шар ХІІ – першої половини ХІІІ ст.

В 1948 р. під час експедиції працівників Дубенського краєзнавчого музею на захід від сільського цвинтаря було знайдено мармуровий хрестик «курсунчик» та фрагмент бронзового персня [20]. В 1964 році на городищі було знайдено бойову сокиру [21]. Також на городищі було виявлено «вістря римського дротика», яке зберігалось у фондах Львівської картинної галереї [12, с. 54]. Враховуючи повну відсутність матеріалів римського часу на городищі та його найближчих околицях, слід гадати, що мова йде про предмет озброєння середньовічного часу.

а

б

Рис. 1. Географічне положення села Мирогоща: а – на міжрегіональній карті (1); б – на місцевій карті з позначенням місцезнаходження городища Медунова гора (1).

У 1961 р. городище обстежував П.А. Раппопорт, який зібрав на мисовій площадці керамічні матеріали мідного та ранньозалізного часу, а також X–XI ст. На двох інших площадках культурного шару він не виявив. Час спорудження городища залишився невстановленим. Дослідник вперше визначив розміри пам'ятки і склав її план [10, с. 101–102]. Згодом в 1970 р. пам'ятку було взято під охорону в зв'язку з чим було складено паспорт городища і ще один його план (автор Л. Мосійчук), які зберігаються в архіві Рівненського обласного краєзнавчого музею. Цей план дуже спотворює реальну структуру городища.

З 1995 року городище та його околиці неодноразово досліджувались В. В. Ткачем, в результаті чого були виявлені поселення-сателіти городища (рис. 3) [14, с. 4–5; 7, с. 183]. В наступні роки в басейні Липки проводилися систематичні розвідки В. В. Ткачем, А. Б. Бардецьким та Ю. Л. Пшеничним, в результаті чого було складено детальну археологічну карту мікрорегіону [15, с. 15; 16, с. 10].

У 1997 році мисова площадка городища шурфувалась В. К. Пясецьким з метою дослідження відомої тут палеолітичної стоянки. В шурфах були виявлені матеріали виключно палеолітичного часу [9, с. 129].

У результаті досліджень городища та навколишніх поселень у другій половині 90–х років минулого століття було визначено, що виявлені тут збірки кераміки датуються X – початком XI ст. По них і можна судити про час функціонування городища, як оборонного осередку місцевого слов'янського населення [7, с. 183].

В археологічній літературі трапляються згадки про городище Медунова гора в контексті інтерпретації його соціальних функцій, в особливості як феодального замку [5, с. 87]. Час занепаду городища визначався кінцем XI–XII ст. [4, с. 141]. В світлі нововиявлених археологічних джерел ці твердження виглядають непереконливо.

У 2013 році авторами складено новий детальний план городища і поселень-сателітів, взаєморозташування яких було уточнено, проведено шурфування другої площадки, зібрано підйомний матеріал в межах укріплень.

Городище розташоване на мису Мізоцького кряжу за 1,8 км на південь від річки Липки. Укріплення складається з трьох укріплених площадок, розташованих приблизно по лінії північ–південь з незначним відхиленням на схід. Загальна довжина городища 170 м, ширина 100 м. Найбільш потужні укріплення мають перша та третя площадки з напільної сторони (рис. 2).

Перша (мисова) площадка має діаметр 60 м. В північній, західній, і частково в північно-західній частинах вона знищена кар'єром. З напільної сторони вона захищена ровом, який у певній мірі зберіг прямолінійні обриси з незначним вигином у центрі. Вал площадки має найбільшу висоту зі сторони рову, тут він вигнутий майже під прямим кутом. Там, де периметр гори проходить по стрімкому краю гори, вал простежується слабше, очевидно, внаслідок природного нівелювання і незначних початкових розмірів.

Друга площадка має невеликий вал, висотою 2 м від дна рову, що двічі згинається під кутом, в одному випадку майже прямим. В південно-західній частині площадки виявлено западину неправильно-чотирикутної форми, яка можливо є рештками заглибленої споруди. Виявлений на площадці підйомний матеріал слов'яно-руського часу концентрується «плямою» біля цієї западини. Подібні западини, що є слідами жител, відомі на городищі

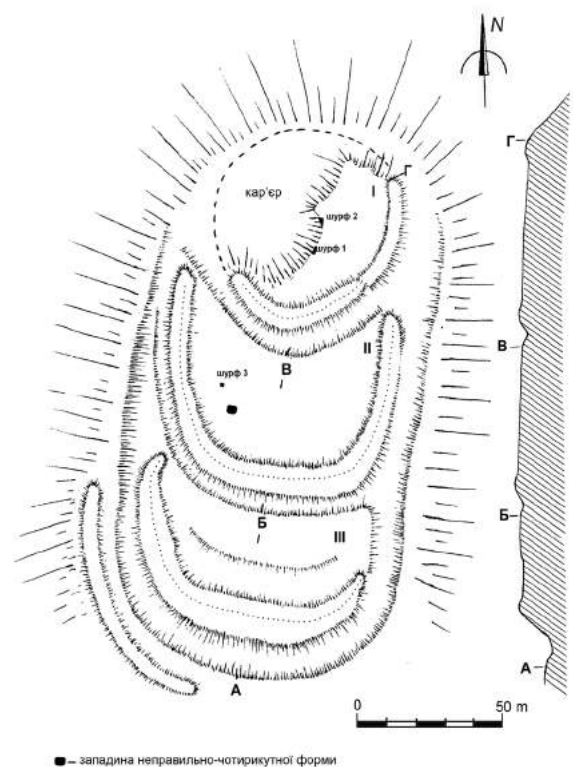

Рис. 2. План городища Медунова гора з зазначенням місць закладки шурфів

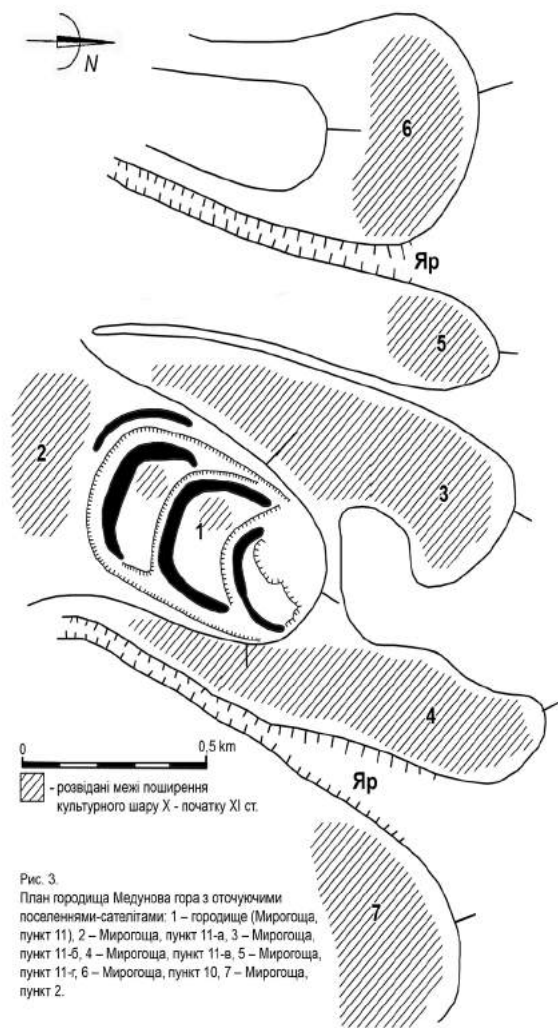

Рис. 3.
План городища Медунова гора з оточуючими поселеннями-сателітами: 1 – городище (Мирогоща, пункт 11), 2 – Мирогоща, пункт 11-а, 3 – Мирогоща, пункт 11-б, 4 – Мирогоща, пункт 11-в, 5 – Мирогоща, пункт 11-г, 6 – Мирогоща, пункт 10, 7 – Мирогоща, пункт 2.

Уніас за 23, 8 км південніше від Медунової гори [2, с. 101–120].

Третя, зовнішня площадка має потужні оборонні споруди з напільної сторони у вигляді рову та валу. На східній ділянці площадки вал зникає, що може бути викликано достатньо крутим природнім схилом або влаштуванням в'їзду. Висота валу від дна рову складає 10,8 м, ширина в середній частині – близько 10 м. З внутрішньої сторони валу простежено сліди вибирання ґрунту для його насипання у вигляді широкої траншеї. Рів площадки повністю обходить городище, виконуючи роль загального укріплення, оскільки в нього заходять рови інших площадок. Там де схили гори достатньо круті цей рів простежується слабше. З південно-західної сторони від третьої площадки на зовнішній стороні рову знаходиться ще один невеликий вал, який мабуть є додатковим укріпленням. Культурний шар слов'яно-руського часу на третій площадці виявлений у вигляді «плями» в її південно-західній частині, на інших ділянках площадках він не зафіксований.

Розрізи у валах, які могли б слугувати проїздами між площадками відсутні. З північно-західної частини до першої площадки підходить дорога в кар'єр, можливо там раніше був в'їзд до городища і добування вапняку починалось звідти.

При обстеженні городища було зібрано підйомний матеріал, що складається в основному з уламків посуду слов'яно-руського часу, виготовленого з допомогою гончарного круга. Орнамент створений

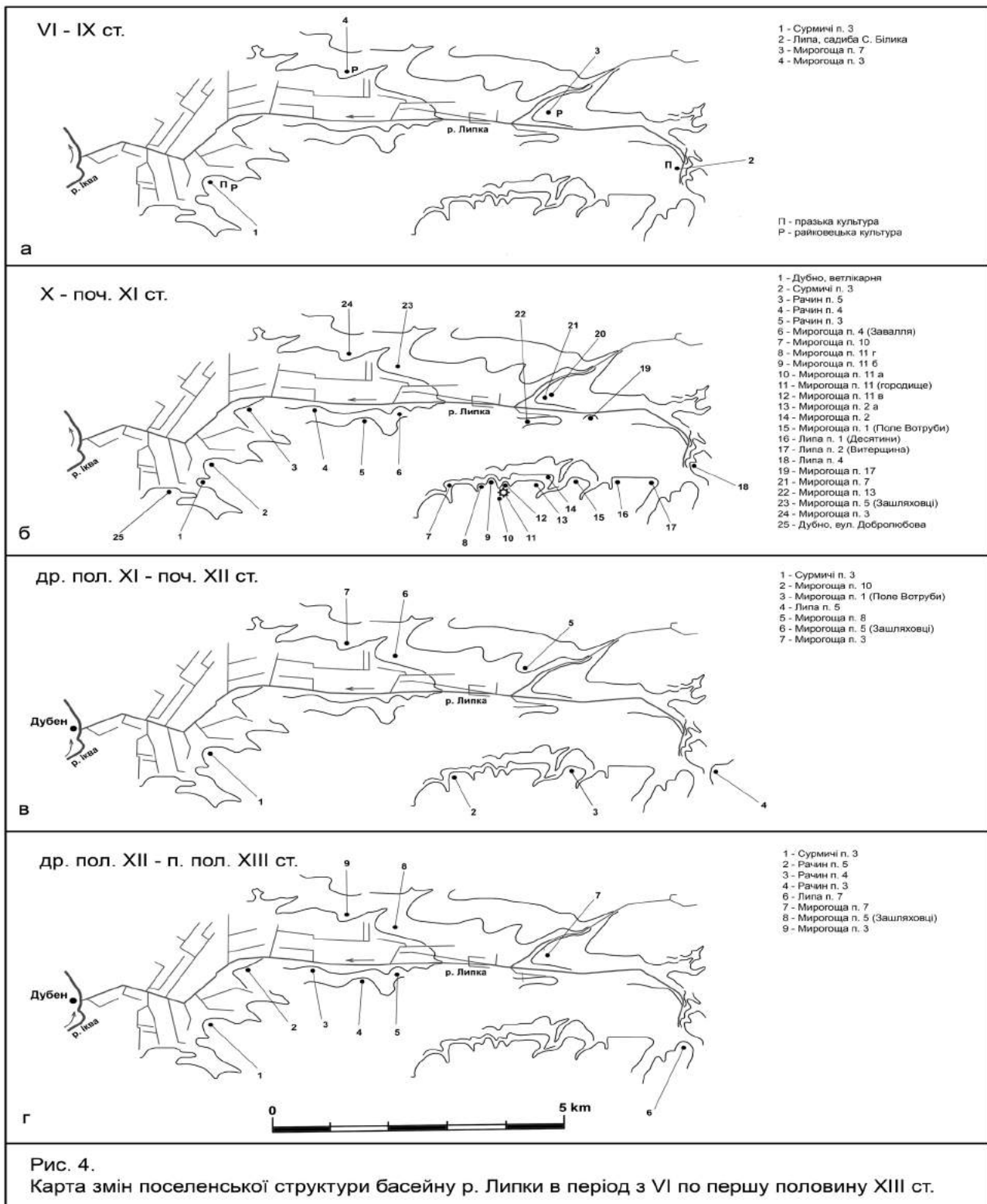
з прямих заглиблених ліній. Вінчики сформовано у вигляді манжета, характерного для посуду X – початку XI ст. (рис. 5, 6–10, 14). Знайдено також уламок стінки ліпної слов'янської посудини (рис. 5, 5) та кераміку ранньозалізного віку (рис. 5, 1–4). Матеріали X – початку XI ст. виявлені також і на поселеннях-сателітах (рис. 5, 11–53).

Всі поселення слов'яно-руського часу в басейні р. Липки можна поділити на три групи. Про їх розташування дають уявлення складені археологічні карти.

- Поселення-сателіти городища на схилах Медунової гори (4 поселень). Для слов'яно-руського часу їх можна вважати єдиним селищем, яке безпосередньо оточує городище з розривами із-за складок місцевості.
- Поселення на мисах Мізоцького кряжу (7 поселень)
- Поселення на берегових терасах і мисах р. Липки (16 поселень).

Зібраний на поселеннях підйомний матеріал представлений майже виключно уламками глиняного посуду. Оскільки подібні вироби добре вивчені і описані, обмежимося їх короткою характеристикою. На поселеннях праязької культури зібрано уламки ліпних посудин коричневого кольору з домішкою товченого кременю або шамоту в глиняному тісті. Колекція з поселення райковецької культури Мирогоща, пункт 3 складається з подібних за кольором і домішками посудин, але вони мають гірше оброблену поверхню та випал і крупніші домішки. Окремі екземпляри орнаментовані пальцевими вдавненнями або насічками по краю вінець. Це поселення припинило існування на ранньому етапі розвитку культури. На інших райковецьких поселеннях разом з ліпною зібрано і ранньокружальну кераміку, яка представляє різні етапи розвитку технології гончарного виробництва.

На численних поселеннях X – початку XI ст. керамічний набір складається майже виключно з уламків кружальних горщиків, аналогічних виявленим на городищі, рідше виявляються миски і інші

категорії (рис. 5; 6). Деякі посудини зберігають домішки, характерні для ліпної кераміки – шамот і жорству. На поселеннях середини XI – початку XII ст. зібрано уламки кераміки, виготовленої на швидкому крузі, часто тонкостінної, з домішкою дрібного піску, який містить дрібні фракції піриту. Вінчики демонструють розвиток манжета в досить складні форми, які мають внутрішню закраїну, яка поступово перетворюється в округлий валик (рис. 6, 50–61; 72–77). Ця риса є ознакою горщиків наступного етапу – XII – першої половини XIII ст. В цей період якість посуду дещо погіршується у порівнянні з попереднім.

Слід відмітити знахідку двох клейм на денцях посуду: у вигляді свастики з Мирогощі, пункт 11-б (рис. 5, 39) та хрестоподібного з Мирогощі, пункт 11-г (рис. 5, 13). З Мирогощі, пункт 11-в

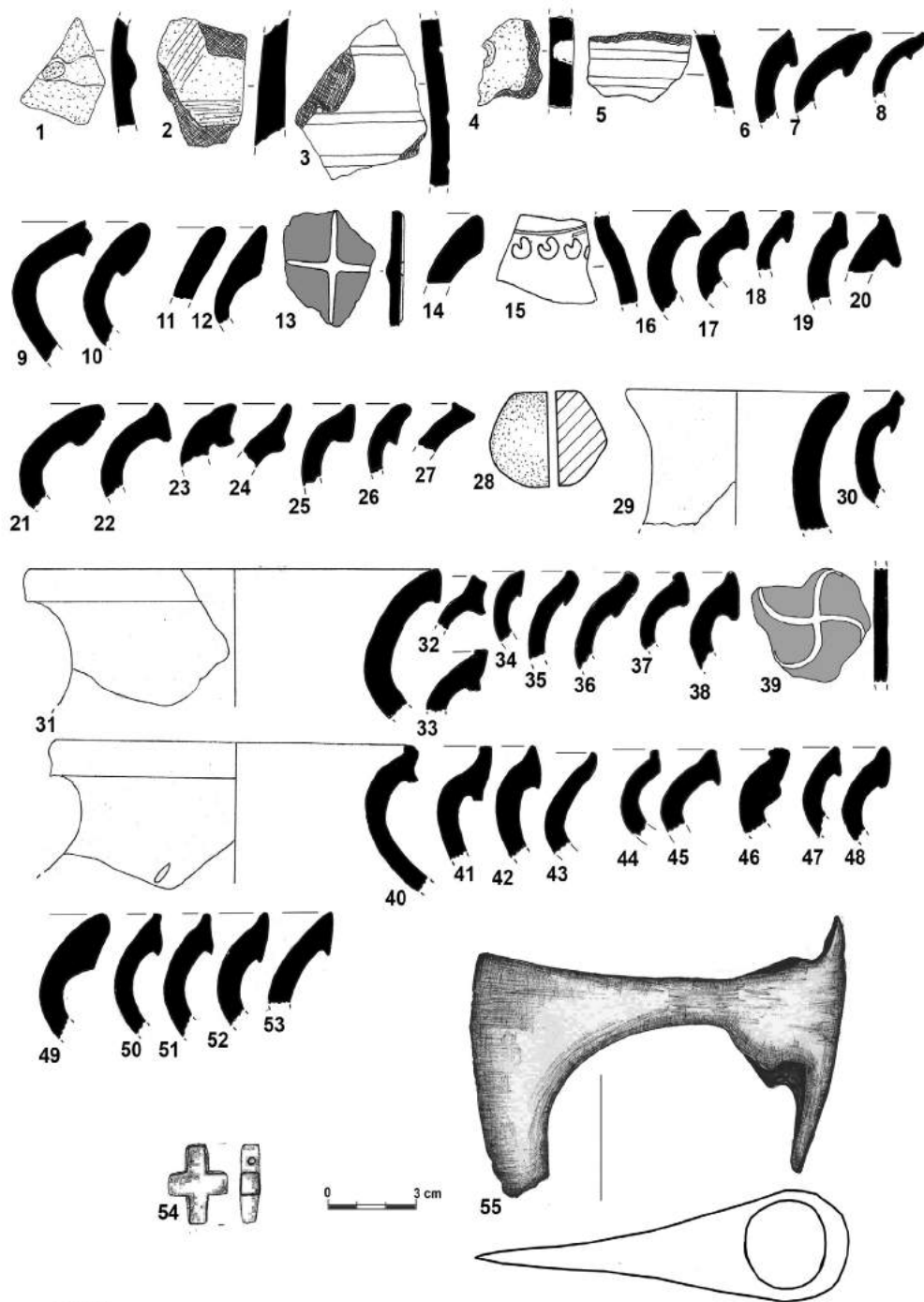

Рис. 5. Матеріал з пам'яток: городище Медунова гора (1–10, 14), Мирогоща, пункт 11–а (11, 12), Мирогоща, пункт 11–г (13, 15–18), Мирогоща, пункт 11–в (19–28), Мирогоща, пункт 11–б (29–53), хрестик «корсунчик» (54), бойова сокира (55).

с. 101]. Відзначимо також, що городище знаходиться неподалік р. Збитинки, поблизу витoku якої на плато виявлено курганний насип. Археологічне датування цієї двічі пограбованої (в давнину і в 2015 р.) пам'ятки відсутнє, однак його топографія вказує на можливий зв'язок із городищем. Крім того у верхів'ї Збитинки останнім часом було встановлено наявність нових поселень з культурним шаром X – початку XI ст.^{2*} Тож не можна виключати, що вплив общини, яка звела городище на Медуновій горі не обмежувався басейном Липки, а охоплював і принаймні верхів'я Збитинки.

Городище має площу біля 1,7 га. Культурні нашарування слов'яно-руського часу доволі слабкі і концентруються тільки на окремих частинах укріплених площадок. Це свідчить про відсутність регулярного проживання на ньому значної кількості людей. Відсутність колодязя вказує

2 На сьогоднішній час матеріали з розвідок у верхів'ї Збитинки опрацьовуються і готуються до звіту

походить глиняне (рис. 5, 28), а з Мирогощі, пункт 1 – шиферне пряслиця, на Липі, пункт 7 знайдено точильний брусок, а на Липі, пункт 5 – залізне шило.

Інші індивідуальні знахідки представлені сокирою і хрестиком-«корсунчиком». Сокира (рис. 5, 55) найбільш наближена до типу IV за А. Кірпічніковим, який датується X–XII ст. [3, с. 30]. Розповсюдження хрестиків з мармуру (рис. 5, 54) пов'язане з торговими і культурними контактами міських центрів Волині з Північним Причорномор'ям. Потрапляння цього предмета в район поселень на р. Липці, скоріше за все, слід пов'язувати з торгівельними відносинами літописного Дубена.

Мирогощанське городище виділяється серед інших синхронних йому укріплень своїм віддаленням на 1,8 км від Липки, що у даному випадку говорить про існуючий пріоритет оборони. Хоча, достеменно невідомо чи не мало місце використання волинянами уже існуючих укріплень ранньозалізного віку [10,

на те, що городище не було пристосоване для тривалої облоги. Незважаючи на це, слід відмітити що природні умови, а саме круті схили гори та наявність укріплень, особливо третьої площадки, безсумнівно забезпечували високу обороноздатність цієї общинної фортеці.

Характерні риси городища Медунова гора виявлені в ході археологічних досліджень не дозволяють відносити його до осередків, що йшли шляхом міського розвитку. Про це свідчать незначна укріплена площа, відсутність слідів тривалого проживання населення, ремісничої та торгівельної діяльності. Виходячи з наявності прилягаючих до городища на всіх можливих напрямках поселень, загальна площа розповсюдження культурних нашарувань X – початку XI ст. на яких в кілька разів перевищує площу самого городища, цілком обґрунтовано визначити його як городище-сховище. Це не применшує його значення для округи, яку в більшій частині складала поселення в басейні р. Липки. Тому в соціальному контексті історію городища слід розглядати тільки у

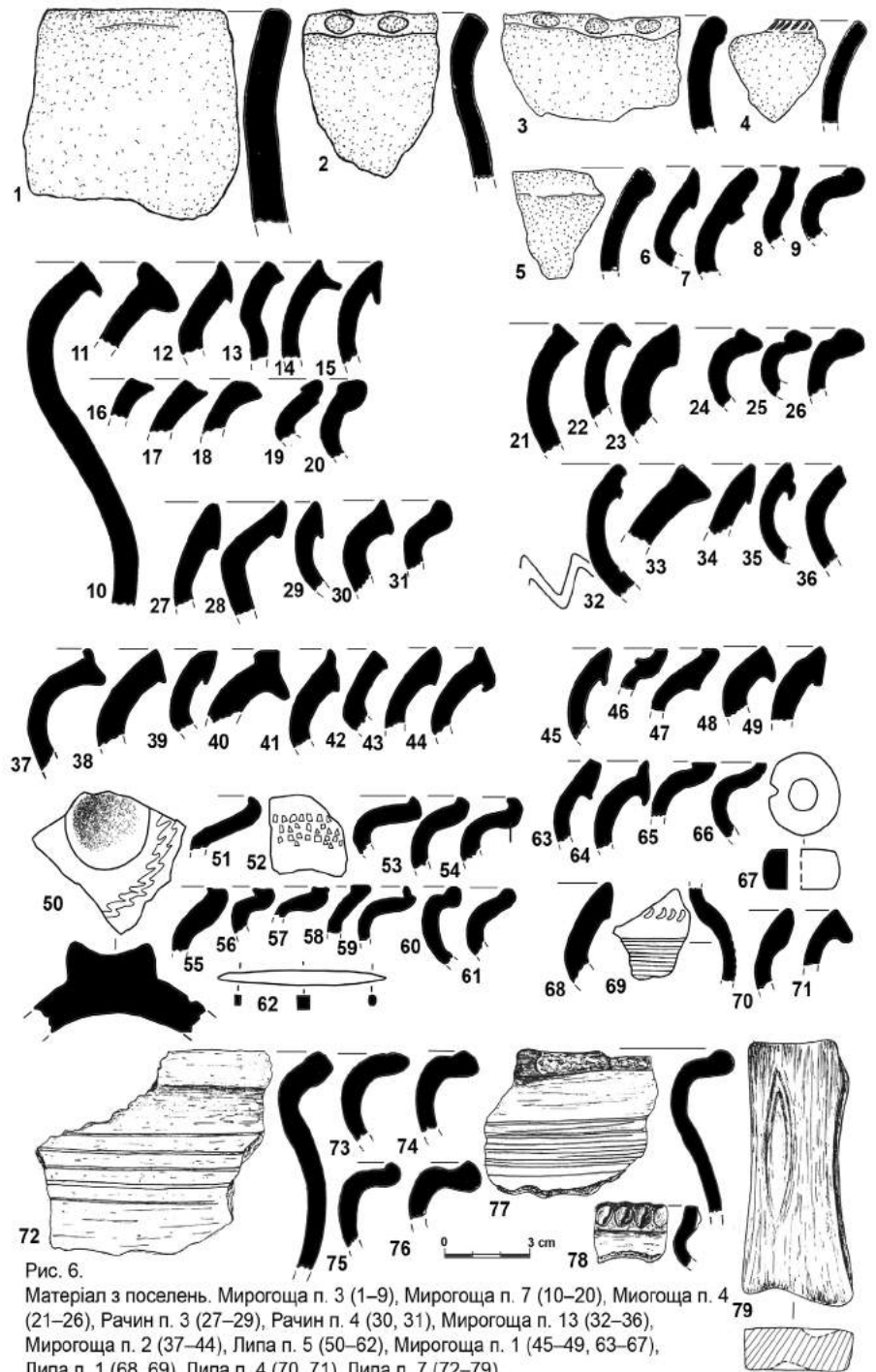

Рис. 6. Матеріал з поселень. Мирогоща п. 3 (1–9), Мирогоща п. 7 (10–20), Мирогоща п. 4 (21–26), Рачин п. 3 (27–29), Рачин п. 4 (30, 31), Мирогоща п. 13 (32–36), Мирогоща п. 2 (37–44), Липа п. 5 (50–62), Мирогоща п. 1 (45–49, 63–67), Липа п. 1 (68, 69), Липа п. 4 (70, 71), Липа п. 7 (72–79).

взаємозв'язку з округою, оскільки воно здійснювало консолідуючий вплив на топографію оточуючих його селищ, позитивно впливало на господарську діяльність і зростання чисельності населення. Можна також припускати проживання поблизу городища місцевої племінної знаті, на що опосередковано вказують знахідки цінних предметів неподалік нього. Окрім городища в басейні Липки виявлено 23 поселення, які датуються X – початком XI ст., тобто були синхронні періоду функціонування городища (рис. 4, б).

Дослідження поселень в басейні Липки свідчать про кардинальні зміни поселенської структури, які відбулись тут в першій половині XI ст. Після припинення використання городища Медунова гора загальна кількість поселень навколо нього і на берегах Липки скорочується з 23 до 6 в середині XI – на початку XII ст. (рис. 4, в). Ці спостереження висвітлюють історичний процес руйнування сформованої в племінний період великої територіальної общини. Фактично це мало

відобразитись в скороченні чисельності населення і господарчій кризі. Очевидно, причина, яка викликала ці зміни, полягала в насильницьких формах окняжіння даного мікрорегіону, як складової частини всіх племінних територіальних общин Волині. Заключну роль в завершенні топографічної трансформації поселенської структури басейну р. Липки зіграло виникнення на початку XII ст. єдиного адміністративно-територіального міського управління в середній течії Ікви у вигляді міста Дубен, біля якого Липка впадає в Ікву. На основі картографування поселень XII – першої половини XIII ст. можна стверджувати факт зміщення сукупності поселень від району городища ближче до Дубена і, відповідно, господарській і адміністративній приналежності мікрорегіону в цей час до складу міської округи-волості. Всього цим періодом в басейні Липки датовано 9 поселень (рис. 4, г). Це означає, що їхня кількість зменшується в два з половиною рази порівняно з періодом існування тут общинного укріплення.

Безсумнівно, особливу роль в XII – першій половині XIII ст. відіграло поселення Мирогоща, пункт 5, на якому були зібрані уламок полив'яної кераміки кінця XI–XII ст., фрагменти причорноморських амфор, уламок скляного браслета і поліхромна циліндрична намистина з скляної пасти. Керамічний комплекс поселення демонструє різноманітність у порівнянні з синхронними сусідніми пам'ятками: тут наявні миски, покритишки, амфори, посудини з вертикальним горлом, відмічено стінки дуже великих і товстих тарних посудин [8, с. 292–298]. Очевидно, це поселення стало, щонайменше, економічним центром мікрорегіону після припинення функціонування городища і оточуючих його поселень. Подібні поселення, що виділяються своїм матеріалом, відомі на відстані 2–3 км навколо Дубна. До них, окрім Мирогощі, пункт 5 можна віднести Панталію, пункт 1, Тараканів, пункт 3, Тараканів, пункт 5 і Тараканів, пункт 7 [17, с. 205–206; 18, с. 179]. Очевидно, ці пам'ятки відображають процес феодалізації регіону, стаючи позаміськими садибами представників місцевої дружинно-боярської верхівки. Подібні поселення виступають характерною ознакою всіх давньоруських міст [19, с. 159].

Слід зазначити, що поселення Мирогоща, пункт 7, яке співвідноситься з місцезнаходженням «городища-капища» за Ю. Ф. Шумовським є єдиним відомим пунктом XII – першої половини XIII ст. на території старої частини села Мирогощі. Оскільки в період Речі Посполитої тут споруджується церква, слід припустити, що початкова топографія села пов'язана саме з цією ділянкою. Можливо це вказує на здавна існуючу традицію сприйняття місцевим населенням околиць церкви як історичного центру села, що успадкував назву «Мирогоща», яка має виражене давньослов'янське походження.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Антонович. – М.: Типография Г. Лисснера и А. Гешели, 1900. – 130 с.
2. Гаврилюк О. Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині / О. Гаврилюк // Джерело, 1994. – №1. – с. 101–120.
3. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие [под. ред. Б. А. Рыбакова] / А. Кирпичников // Свод Археологических Источников Е1–36. – Москва–Ленинград: Наука, 1966. – Вып. Второй. – 147 с.: ил.
4. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. Кучера. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
5. Кучинко М. М. Історія населення західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст. / М. Кучинко. – Луцьк: Волинська друкарня, 2009. – 258 с.: рис.
6. Природа Ровенської області [за ред. К. І. Геренчука]. – Львів: Вища школа, 1976. – 156 с.
7. Прищепя Б. А. Слов'яно-руські городища IX–XIII ст. в басейні Ікви / Б. Прищепя, В. Ткач // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 181–192.
8. Пшеничний Ю. Багатошарове поселення Мирогоща – ур. Зашляховці / Ю. Пшеничний // Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008. – С. 292–298.
9. Пясецький В. К. Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся / В. Пясецький. – Рівне: ТОВ «Друк Волині», 2009. – 238 с.
10. Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске / П. Раппопорт // Советская Археология. – М.: Наука, 1965. – №4. – С. 92–103.

11. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР / О. Ратич. – К.: АН УРСР, 1957. – 95 с.
12. Свешников І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. Свешніков, Ю. Нікольченко. – К.: Наукова думка, 1982. – 115 с.
13. Солдатюк М. Мирогоща. Історико-краєзнавчі есе // М. Солдатюк, Л. Пшенична. – Дубно: Дубенська друкарня, 2009. – 255 с.
14. Ткач В. Звіт про археологічні розвідки на території Дубенського району Рівненської області у 2003 р. – Дубно [б. в.], 2003. – с. 17: дод.
15. Ткач В. В. Звіт про проведені рятівні археологічні розвідки на території Дубенського району Рівненської області 2010 року / В. Ткач, А. Бардецький – Луцьк [б. в.], 2011. – 59 с.
16. Ткач В. В. Звіт про результати археологічних розвідок на території Дубенського району Рівненської області 2011 року / В. Ткач, А. Бардецький – Луцьк [б. в.], 2011. – 165 с.
17. Ткач В. Багатошарова пам'ятка Тараканів-7 / В. Ткач // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006. – С. 203–210.
18. Ткач В. Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів / В. Ткач // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.). – Київ; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004. – С. 176–183.
19. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 254 с.
20. Фондові книги ДІКЗ м. Дубно. – Кн. 3359 / II А – 725; кн. 3390/II А – 756.
21. Фондові книги ДІКЗ м. Дубно. – Кн. 3106/ II А – 477.
22. Шумовський Ю. Ф. Зруйноване гніздо чи Історія однієї священницької родини на Волині / Ю. Шумовський // Фонди ДІКЗ м. Дубно. – Саванна, Дж., США [машинопис], 1992. – т. I. Шумовський Ю. Ф. Зруйноване гніздо чи Історія однієї священницької родини на Волині / Ю. Шумовський // Фонди ДІКЗ м. Дубно. – Саванна, Дж., США [машинопис], 1996. – т. II.

Сергій Панишко

канд. іст. наук,
доцент кафедри археології, давньої та
середньовічної історії України
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
м. Луцьк

МІСЦЕ АРМАТНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У КЛАСИФІКАЦІЇ УКРІПЛЕНЬ П.О. РАППОРТА

У статті розглядаються матеріали дослідження Арматнівського городища X – XI ст. на Волині. Планування укріплень городища поєднує два рідкісних елементи: прямолінійність однієї із ділянок укріплень, що характерно для городищ «волинського типу», та наявність двох концентричних оборонних ліній. Така структура укріплень могла сформуватись завдяки різним західним впливам, виділеним П.О. Раппортом.

Ключові слова: Арматнів, городище, фортифікація, західні впливи.

Розробляючи власну класифікацію давньоруських городищ, П.О. Раппорт виділив на Волині кілька груп пам'яток, які за своїми сутнісними ознаками не зовсім вкладалися в запропоновану ним же систему. Перш за все, це так звані городища «волинського типу» для яких характерна прямолінійність частини укріплень. Другою специфічною регіональною групою є круглі городища, які крім валу, що оточував центральний майданчик, мали ще один кільцевий вал, який додатково оточував цей майданчик на всьому протязі. Ці дві групи дослідник датував раннім етапом давньоруського періоду та пов'язав з західними впливами, в першому випадку з поморськими і полабськими, а в другому з мазовецькими [Раппорт, 1967, с. 198–199].

Кількість таких городищ невелика, тому важливим буде уведення до повноцінного наукового обігу ще однієї такої пам'ятки, а саме городища поблизу колишнього хутора Арматнів Звірівської сільської ради Ківерцівського району Волинської області. Попереднє повідомлення про це городище було зроблене автором ще у 1989 році [Панишко, 1989]. Особливо цінною рисою Арматнівського городища є поєднання двох ліній валів та ровів, що оточували майданчик з прямолінійністю напільної ділянки зовнішнього валу. При цьому пам'ятка датується ранніми етапами давньоруського періоду.

Матеріали, отримані у ході досліджень городища були використані при дослідженні процесу формування сільськогосподарської округи давньоруського Лучеська [Панишко, 2004]. При цьому автор розглядав Арматнівське городище як центр поселенської структури всього басейну р. Конопельки на ранньому етапі давньоруського періоду.

У липні 1988 року на цьому городищі невеликі дослідження провела розвідувальна експедиція Волинського краєзнавчого музею. Городище розміщене за 2 км на північний схід від залізничної станції «Арматнів» в урочищі «Замчисько». Пам'ятка займає незначне піщане підвищення в заплаві правого берега річки Конопельки.

Городище, розміри якого 110x100 м, укріплене двома лініями валів і ровів. Центральна частина укріплення розміром 50x45 м має округлу форму. Вона оточена валом до 2 м висоти і 11 м ширини в основі. Із зовнішнього боку цього валу прослідковується рів до 7 м ширини і 1 м глибини. У північно-західній і південно-східній частині цитаделі вал має 2 розриви (рис. 1, 1).

На відстані 15–25 м від внутрішнього валу проходить зовнішній, який з усіх сторін охоплює цитадель. Показово, що ділянка цього валу, яка захищає городище з південно-східного (фактично напільного) боку є прямолінійною. У східній і північно-західній частині городища цей вал має два розриви. Висота зовнішнього валу досягає 1 м при ширині до 13 м. Відповідний валу рів найкраще прослідковується у східній частині городища (на прямолінійній ділянці валу). Тут його ширина досягає 8 м при глибині 0,5 м. У ході візуального обстеження пам'ятки підйомного матеріалу не виявлено.

З метою культурно-хронологічної прив'язки городища у центральній частині цитаделі був закладений шурф № 1 розміром 1,2x0,8 м (рис. 2, 2). В стінці шурфа простежена стратиграфія: 0,0–0,25 м – темний гумусовий ґрунт; 0,25–0,4 м – поступовий перехід темного ґрунту у світлий пісок; 0,4–1 м – світлий пісок з включеннями кременю. На глибині 1 м починався шар твердої глини з включенням кременю. Знахідки траплялись у верхніх шарах (до глибини 0,5 м). Це дрібні, невиразні фрагменти кераміки.

Шурф № 2 (рис. 2, 2) був закладений на внутрішньому схилі валу цитаделі з метою встановлення рівня денної поверхні на момент його насипки. Розміри шурфа 1,3x3 м. Тут шар ґрунту, що покривав внутрішній схил валу являв собою гумусований пісок потужністю 0,2 м. Нижче залягав шар перевідкладеної глини. На глибині 0,8 м від поверхні був виявлений шар дрібного вугілля товщиною 0,2 м, що лежав на темному гумусованому піску, який поступово переходив у світлий материк.

Серед знахідок, зроблених у шурфі № 2 слід відзначити дві: фрагмент стінки горщика, знайдений у кв. 2 на гл. 0,1 м (рис. 3,1) і фрагмент верхньої

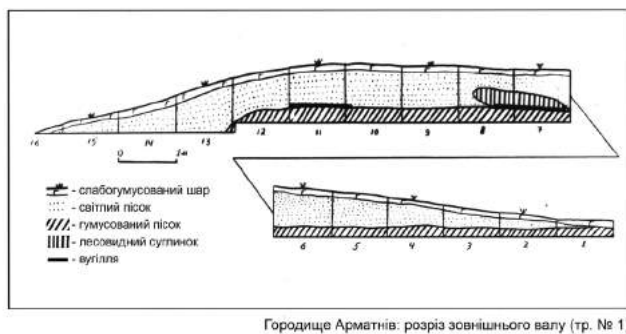
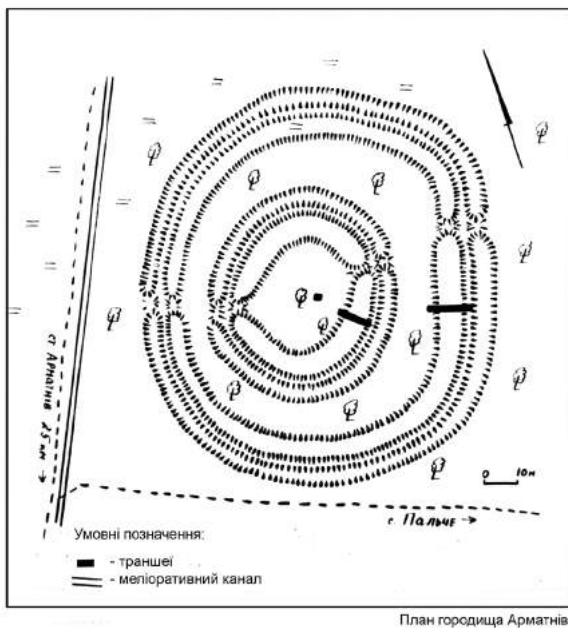

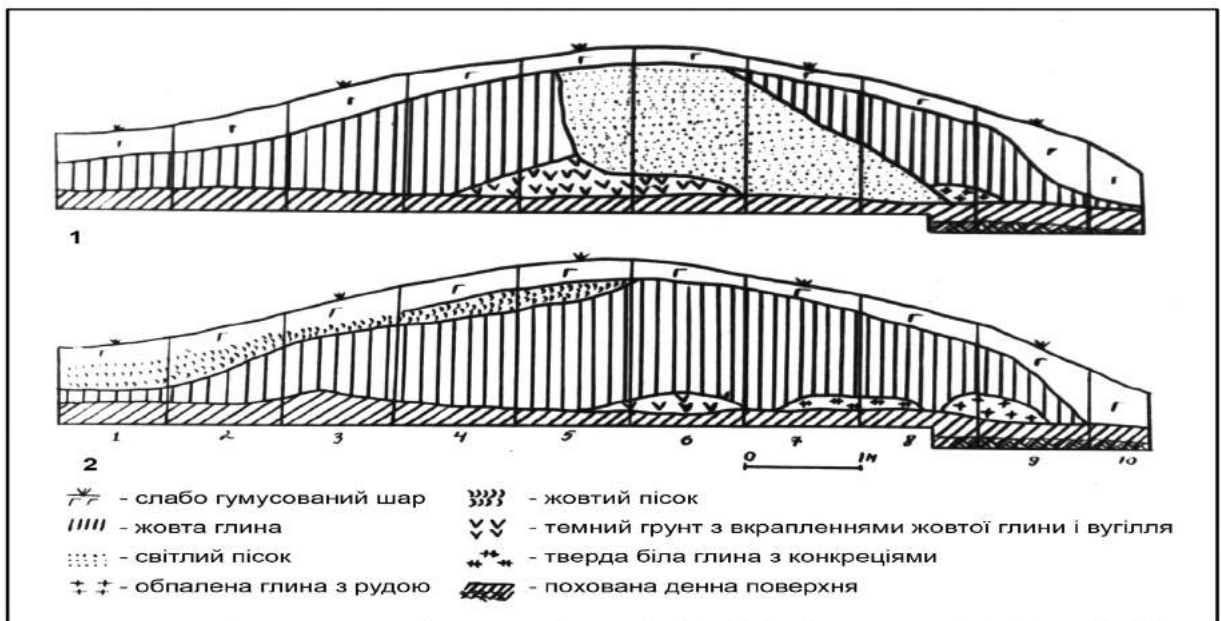
Рис. 1. Арматнів: 1 – план городища; 2 – розріз зовнішнього валу.

частини горщика знайдений у шарі вугілля (рис. 3,2). Обидва фрагменти ліпні, виготовлені з тіста з домішками піску. Поверхня першого покрита дрібними тріщинами, другого - горизонтальними заглибленими лініями. Попередньо обидва фрагменти можуть бути віднесені до періоду енеоліту.

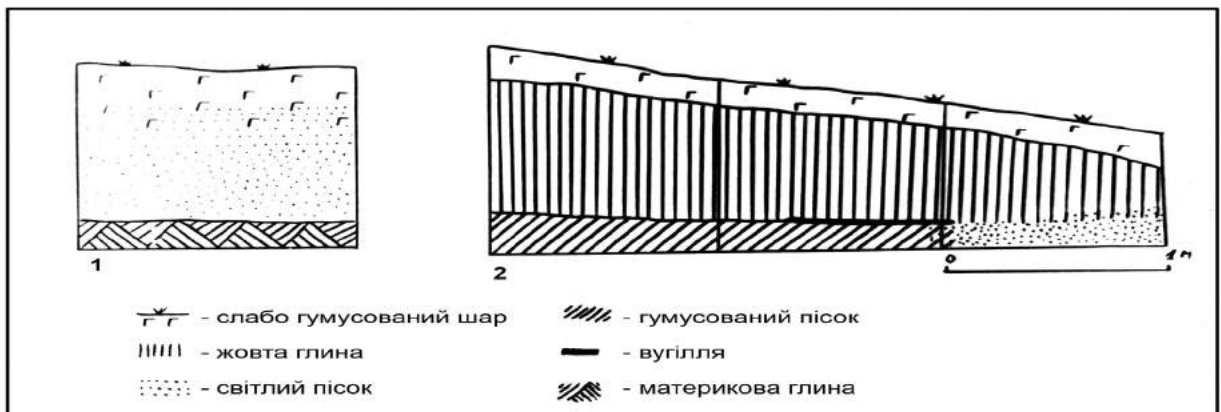
З метою дослідження конструкції зовнішнього валу городища він був перерізаний траншеєю № 1. Вона перетнула зовнішній вал у східній частині городища на відстані 18 м від його розриву (рис. 1, 1). Траншея була орієнтована перпендикулярно насипу валу. Її розміри 1x16 м. Рівень материка був досягнутий у кв. 1–12. В наступних квадратах цьому завадив високий рівень ґрунтових вод. На обох стінках траншеї спостерігалась однакова картина (рис. 1, 2).

Давня денна поверхня добре фіксувалась по шару гумусованого піску з слідами дії вогню на поверхні (у кв. 10,11 спостерігався незначний, до 1 см. прошарок сажі). Подібний прошарок сажі спостерігався також у кв.7, де він був перекритий шаром лесовидного суглинку у кв. 8 поступово піднімався у напрямку. На межі кв. 12–13 давня денна поверхня різко понижувалась, що вказує на початок рову. Основна частина насипу валу складалась з чистого світлого сипучого піску, який на поверхні поступово переходив у малопотужний ґрунт темного кольору. У північній частині кв. 3 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні (0,2 м від давньої денної поверхні) при загальній зачистці дна траншеї була виявлена залізна конкреція. До траншеї була зроблена прирізка 1,2x0,3 м, що дало змогу розчистити виявлений об'єкт – скупчення болотної руди розміром 0,35x0,2x0,15 м.

В траншеї № 1 виявлено: фрагмент нижньої частини горщика (рис. 3, 4) виготовленого ліпним способом з тіста без значних домішок; дуже пошкоджений фрагмент стінки горщика з валиком (рис. 3, 5), виготовленого з тіста, що містить значні домішки піску; фрагмент вінчика гончарного

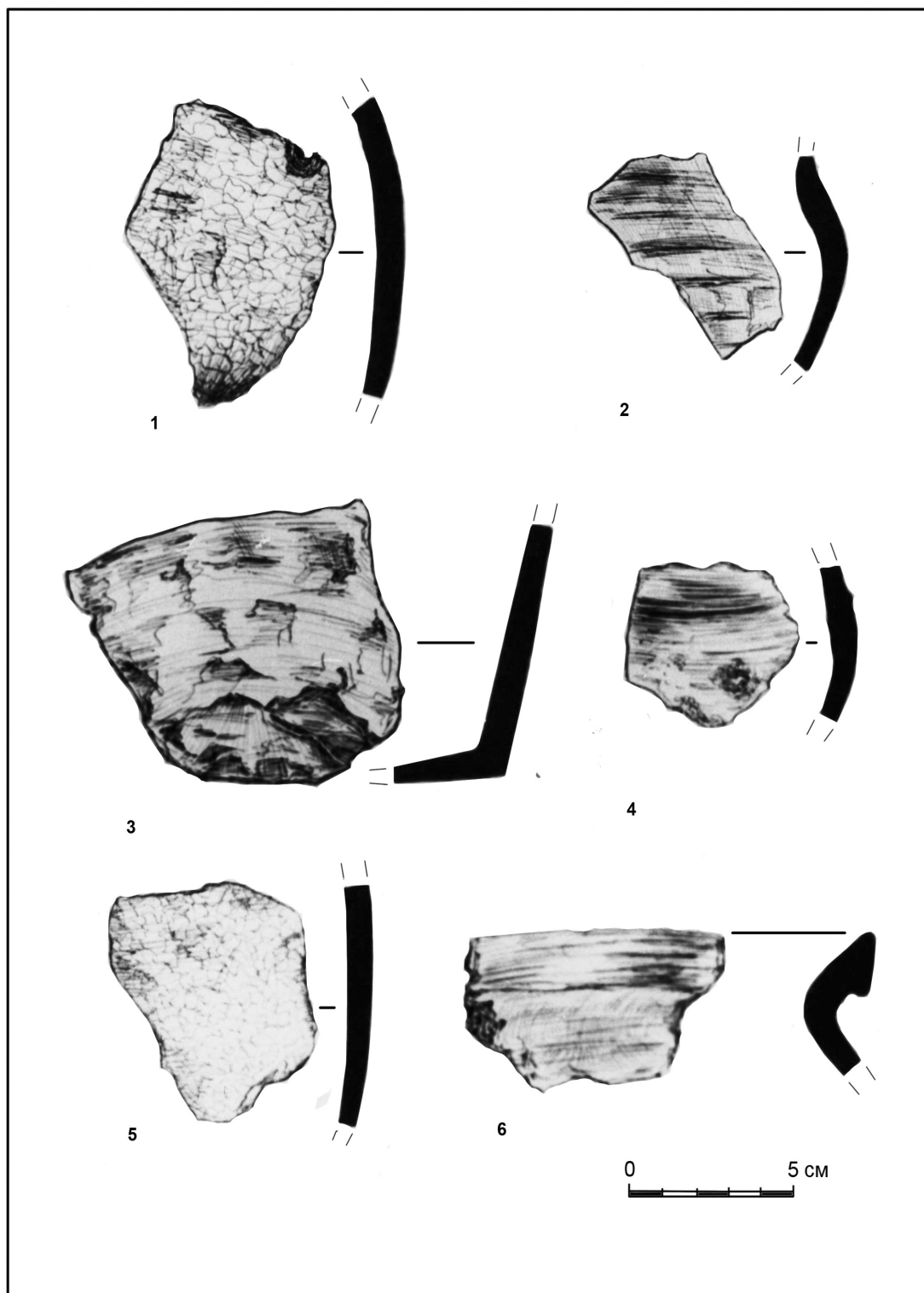

Городище Арматнів. Профілі стінок траншеї № 2 (внутрішній вал)

Городище Арматнів. Стратиграфічні розрізи шурфів № 1 (1) та № 2 (2)

Рис. 2. Арматнів: 1 – розрізи внутрішнього валу; 2 – розрізи стінок шурфів.

Городище Арматнів. Кераміка

Рис. 3. Арматнів, кераміка з городища.

горщика X–XI ст. (рис. 3, 6). Крім цього знайдено 5 дрібних фрагментів ліпної та гончарної кераміки. Траплялись також шматки кременю без слідів обробки.

З метою дослідження конструкції валу цитаделі він був перерізаний траншеєю № 2, яка розміщувалась на відстані 15 м від розриву в насипі. Траншея розміром 1x10 м була поділена на квадрати. Частина кв. 10 не була досліджена через скупчення великих коренів дерев. Профілі стінок траншеї істотно відрізнялись (рис. 2, 1).

Північно-східна стінка траншеї показала, що первинне ядро валу, насипане на давній денній

поверхні, складалося з темного ґрунту в якому прослідковувались вкраплення жовтої глини. З внутрішнього боку воно перекрите потужним, до 1,7 м шаром жовтої глини, а з зовнішнього-шаром світлого піску. Важливою здається та обставина, що межа між згаданим піском і глиною майже вертикальна, причому слідів будь-яких додаткових конструкцій тут не простежено. На зовнішньому боці підсипки із світлого піску на давній денній поверхні знаходиться скупчення обпаленої глини розміром 0,6x0,25 м, яке перекривається жовтою глиною, аналогічно тій, що складає внутрішню частину валу. На рівні давньої денної поверхні у кв.1,8 виявлені прошарки дрібного вугілля до 0,3 м потужністю. Тіло валу покрите однорідним шаром слабогумусованого піску потужністю: на вершині – 0,2 м, на схилах – до 0,4 м.

Південно-західна стінка траншеї показала дещо іншу картину. Тут в основі насипу валу, на рівні давньої денної поверхні простежено кілька лінз. У кв. 5,6 – темний ґрунт з вкрапленнями жовтої глини, а в нижній частині вугілля (розмірами 1,4x0,2 м). Кв. 8, 9 – обпалена глина з болотною рудою (розміром 0,95x0,4 м). Саме тіло насипу однорідне, воно складається з жовтої глини. На внутрішньому схилі валу знаходився шар жовтого піску, який по мірі наближення до його підніжжя втрачав стратиграфічну самостійність і зливався з слабогумусованим шаром, що складав поверхню валу. У ході робіт зустрічались концентрації вапняку і кременю.

Єдиною знахідкою у траншеї, яка перерізала внутрішній вал городища, був фрагмент стінки ліпного горщика (поверхня гладка, покрита дрібними тріщинами), знайдений у кв.8 на глибині 0,1 м від поверхні (рис. 3, 3).

Щодо датування пам'ятки, то практично єдиною датуючою знахідкою, яка дозволяє встановити верхню хронологічну межу насипання зовнішнього валу городища є фрагмент вінчика X–XI ст., знайдений у тілі насипу зовнішнього валу городища у траншеї № 1. Віднесення спорудження городища саме до X–XI ст. особливих сумнівів не викликає, тим більше, що цим часом датується і розміщене поряд з городищем відкрите селище.

Відсутність культурного шару на території городища та розміщення поряд відкритого селища вказує на характер цього укріплення як городища-сховища. Подібні пам'ятки були поширені на Волині саме у X–XI ст. Сховище розміщувалось у природно захищеному місці на незначному підвищенні серед боліт. Навіть нині, не дивлячись на осушення всього мікрорегіону і проходження поряд з городищем меліоративного каналу, рівень ґрунтових вод влітку знаходиться на глибині 0,4 м від дна зовнішнього рову городища.

І все ж у період енеоліту на місці городища існувало поселення.

Щодо планування укріплень городища, то його незвичність полягає у поєднанні самих по собі рідкісних у X–XI ст. ознак городищ «волинського типу» та городищ, укріплених двома концентричними оборонними лініями. У пошуках пояснення такого планування Арматнівського городища, на думку автора, допоможе картина стратиграфічного розрізу на двох протилежних стінках траншеї, що розрізала внутрішній вал.

Хоча, відстань між ними становила всього 1 м, вони показали дуже відмінні прийоми насипання валу. Не виключено, що внутрішній вал городища Арматнів насипався в умовах суперечок між будівничими двох сусідніх ділянок. Якщо таке припущення вірне, то логічним буде і наступна версія – у спорудженні городища брали участь дві групи будівельників, які керувались власними відмінними фортифікаційними традиціями. З великою обережністю їх можна пов'язати із наміченими П.О. Раппопортом західними впливами на оборонне будівництво Волині на ранніх етапах давньоруського періоду: з одного боку поморськими і полабськими, а з другого мазовецькими.

Список використаних джерел та літератури

1. Панишко С.Д. Новий пам'ятник давньоруського оборонного будівництва на Волині / С.Д. Панишко // Тезиси общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины. – К., 1989. – С.72–73.
2. Панишко С.Д. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період / С.Д. Панишко // Археологічні дослідження Львівського університету / за ред. Р. Береста. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2004. – С. 159–168.

Стрельник О. О.

ст. науковий співробітник

Національного музею історії України

ГРИВНА «РАДИМИЧСЬКОГО» ТИПУ В ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ключові слова: Антонівка, радимичі, кургани, гривна, орнамент «вовчий зуб».

Статтю присвячено публікації бронзової шийної гривни (XI ст.) з радимичських курганів біля с. Антонівка Суражського повіту Чернігівської губернії, яка походила з розкопок П. М. Єременка 1894р. Такі прикраси належали заможним людям, і, як правило, зустрічаються у найбагатших жіночих похованнях. Зараз ця гривна є окрасою експозиції Національного музею історії України.

Серед археологічних матеріалів, які зберігаються в Національному музеї історії України, привертають увагу слов'янські старожитності радимичів з курганного могильника поблизу с. Антонівка Суражського повіту Чернігівської губернії (сучасне с. Антонівка Суражського р-ну Брянської обл. (РФ) з розкопок П.М. Єременка 1894 р. Колекція з с. Антонівки складається з 67 предметів. До неї входять характерні радимичські прикраси: скроневі кільця, персні, шийна гривна, підвіски, фібули, намиста тощо. Деякі з цих предметів зараз представлені в музейній експозиції (інв. №№ в- 4526/ 9, в - 4526/ 44-46, в - 4526/41, в- 4526/49, № в-4526/51), в розділі «Утворення Києво–Руської держави та етнокультурні процеси (середина IX – початок XI ст.)» (Рис. 1). Ці речі характеризують матеріальну культуру літописного племені радимичів, яке входило до складу Русі.

Проблема вивчення та ідентифікації радимичів викликала інтерес багатьох дослідників. Одними з перших цим питанням зацікавилися Д.Я. Самоквасов, П.М. Єременко [7, 8], В.Б Антонович [2], А.А. Спицин [17]. Різнобічну характеристику племені радимичів дав в 30-х рр. XX ст. Б. О. Рибаків [13]. Він виділив типи радимичських поховань XI – XII ст., датував і класифікував їх інвентар, визначив кордони розселення, розглянув суспільний лад і духовну культуру. У 1960 –1990-х рр. розгорнулися інтенсивні польові дослідження, було розкопано значну кількість поховальних комплексів, що збагатили археологічну науку новим інформативним, часто унікальним, матеріалом. В цей час вивченням радимичської проблематики займалися Г.Ф. Соловйова [16], М.Ф. Седова [15], В.В. Седов [14], Є. А. Шинаков [19] та інші. Значний внесок у ґрунтовне вивчення племені радимичів зробив білоруський археолог В.В. Богомольников. В його роботах подано детальний аналіз радимичського обряду поховання та приділено особливу увагу класифікації поховального інвентарю, зокрема прикрасам з міді та сплавів [4, 5].

Археологічні дослідження в північній частині Чернігівської губернії розпочалися у другій половині XIX ст. Було відкрито ряд пам'яток, що відносилися до різних археологічних епох [9, 10]. Найбільшу зацікавленість вчених викликали могильники і городища давньоруського часу, коли тут проживало літописне плем'я радимичів, яке щільно заселяло територію межиріччя верхів'їв Дніпра і Десни. За дорученням Імператорської Археологічної Комісії розкопками в радимичських землях в останньому десятилітті XIX ст. займалися такі відомі вчені, як

Рис. 1. Гривна з с. Антонівка в експозиції Національного музею історії України.

В.Б. Антонович та П.М. Єременко. Зокрема, В.Б. Антонович звернув увагу на особливості поховального обряду радимичів, а також на наявність в жіночих могилах своєрідних семипроменевих скроневих кілець [1].

Основним дослідником радимичських курганів був П.М. Єременко. Протягом 1890-1896рр. він розкопав понад 300 курганів в 36 могильниках, розташованих в басейні Іпуті, верхів'ях Снови та Брянському Подесенні. Розкопкам передували археологічні розвідки [14, с. 152]. Зокрема, багато слов'янських пам'яток він відкрив в Суражському повіті. У 1891 р. П.М. Єременко об'їхав південно-східну частину повіту вздовж Іпуті, а в 1894р. – завершив обстеження суражських археологічних пам'яток. Поблизу с. Антонівка Суражського повіту він зафіксував кілька курганных груп та рештки городища. «Біля с. Антонівки, на р. Беседі в казенному лісі видно два або три кургани; на південь від села – дві курганні групи: в одній – три цілих і 15 розораних курганів, в другій – 10 цілих і 7 розораних», – сповіщав П.М. Єременко. Цікавий фактаж наводить дослідник і щодо місця знаходження, розмірів та загального вигляду Антонівського городища [6, с. 104].

Кургани поблизу с. Антонівка П.М. Єременко розкопував у 1894 р. Він зазначив, що померлих ховали за обрядом трупопокладення. Антонівські кургани він датував XI ст. [7, с. 73]. В жіночих похованнях було знайдено різноманітні прикраси – скроневі кільця, гривни, намиста, персні тощо. Чоловічі поховання, як правило, безінвентарні. Г.Ф. Солов'йова, розглядаючи слов'янські союзи племен в'ятичів, радимичів і сіверян, розділила радимичські кургани за обрядом поховання на 8 локальних груп. Кургани басейну р. Іпуті, в тому числі і Антонівські, вона віднесла до III локальної групи [16, с. 157].

П.М. Єременко також звернув увагу, що саме семипроменеві скроневі кільця визначають належність до племені радимичів і наголосив, що орнаментовані кільця є більш ранніми, пізніші, як правило, не орнаментувалися. Він же одним з перших серед дослідників радимичів зафіксував і спосіб носіння цих прикрас: при розкопках семипроменеві кільця знаходять протягнутими через ремінець на однаковій відстані одне нижче другого. [8, с. 63].

У 1896 р. частину здобутих П.М. Єременком матеріалів з с. Антонівка було пожертвовано Імператорською Археологічною комісією Музею старожитностей Університету св. Володимира в Києві. До Національного музею історії України (тоді Центральний історичний музей) їх було передано у 1936 р. (колекційний список в – 4526).

Частково речі з розкопок П.М. Єременка були введені до наукового обігу. Їх публікували із загальним записом «З курганів колишнього Новозибківського та Суражського повітів». Конкретне місце знахідки окремих предметів не було встановлено. [14, с. 220, Табл. XLVI (рис 13-17); с. 221, Табл XLVII

Рис. 2. Гривна «радимичського» типу з с. Антонівка: лицьовий та зворотній боки.

(рис. 1-4, 6-21)]. Колекція ж з с. Антонівка, що зберігається у НМІУ залишилась поза увагою науковців. У 1899р. ці речі були виставлені на археологічній виставці (та увійшли до «Каталогу виставки XI Археологічного З'їзду»), що була створена до відкриття XI Всеросійського Археологічного З'їзду в Києві. Проте, у «Каталозі» наводився просто перелік експонатів без детального опису та фото [11, с. 125-126, кат №№ 1368-1423]. У 1980 р. Є. А. Шинаков, вивчаючи семипроменеві скроневі кільця радимичів, врахував в своєму дослідженні кілька кілець з с. Антонівка (3 од. зберігання з 21) із музейної колекції, але ніяких малюнків або фото ним подано не було [19, с. 126].

Найбільший інтерес серед матеріалів з с. Антонівка становить бронзова шийна гривна «радимичського типу» (НМІУ, інв. № в-4526/51) (Рис. 2). Гривни – своєрідний вид прикрас у вигляді металевих обручів. Слово «гривна» походить від слів «грива», «загривок» і означає шийну прикрасу. У письмових джерелах цей термін з'являється з XII ст., причому «гривнею» називали як чоловічу прикрасу, так і грошову чи вагову одиницю [15, с. 63]. Як називався цей тип прикрас до XII ст. нам не відомо.

Можливо, шийні гривни певний час слугували й грошовими знаками, і, вочевидь, передали свою назву зливкам срібла – монетним гривнам. Найдавніші слов'янські гривни входили до складу скарбів і датуються IX ст. [15, с. 65]. У X ст. вони вже широко розповсюджені, як в курганах, так і у скарбах, але максимальна їх кількість припадає на XI ст. В кінці XII – на початку XIII ст. мода на цей вид прикрас проходить, а у пам'ятках післямонгольського часу вони не зустрічаються зовсім. Гривни належали заможним людям і були поширені не лише серед слов'ян; вони побутували у балтів, фінноугрів, скандинавів. Виготовляли їх із срібла, білону, міді, бронзи, заліза.

На давньоруських пам'ятках шийні гривни зустрічаються набагато рідше за інші прикраси. У похованнях волинян, полян та дреговичів їх немає взагалі. У радимичських курганах X – XIII ст. це звичайні знахідки і трапляються вони виключно у найбагатших жіночих похованнях.

Перша спроба класифікації цих виробів була зроблена А. В. Арциховським, за основу було взято старожитності в'ятичів [3, с. 66–71]. Ряд цінних спостережень щодо знахідок гривен у складі скарбів належить Г.Ф. Корзухіній [11, с. 21]. Ретельно проаналізувала гривни Північної Русі М.В. Фехнер [18, с. 55-87]. Вона виділила 4 види гривен: 1. так звані «дротові» – із кінцями, що заходять один за другий і поперечним перетином у вигляді рівнобедреного трикутника з широкою основою і тильною частиною округлої форми; 2. дротяні – рівномірно витягнуті з товстого чи тонкого дроту; 3. пластинчасті; 4. плетені. Фактично перші два види можна об'єднати в один, розділивши його на два типи. У кожному з типів виділено по декілька підтипів, які відрізняються один від одного за поперечним перетином, оформленню кінців, застілками – замками, а також за технікою виготовлення. Такої ж класифікації дотримуються М. В. Седова [15, с. 65] та В.В. Богомольников [5, с. 182].

Термін «гривна радимичського типу» був запропонований Б.О. Рибаківим на початку 30-х рр. XX ст. для того, щоб виділити в окрему групу типові шийні прикраси, які побутували наприкінці X та протягом XI ст. в басейні річки Сож [13, с. 90]. Зберігаючи єдність стилю, ці гривни дещо відрізнялися в деталях, зокрема, розмірами та оформленням голівок, що розміщувалися на кінцях: вони могли бути різними за формою – розетки, багатогранники, конусоподібні, округлі (т. з. «рильця») тощо [15, с. 298, Табл. 52, рис. 19]. Оздоблення гривен залежало від смаку міських майстрів, які виготовляли ці прикраси.

Типова для радимичського ареалу гривна з колекції НМІУ виготовлена з товстого дроту (тип 1 за М. В. Фехнер) [18, с. 58]. Двосхилопластинчасті кінці виробу далеко заходять один за другий і завершуються конусоподібними, з розплющеним верхом, голівками (Рис. 2). Голівки відливалися окремо і потім насаджувалися на загнутий доверху кінець гривни. Більша частина виробу в перетині являє собою рівнобедрений трикутник з широкою основою. Лицьовий бік прикрашений карбованим орнаментом «вовчий зуб» – двома рядами мініатюрних трикутників з точками, повернутих вершинами один до одного (Рис. 3.1). Саме ці орнаментовані, з випуклими голівками, кінці гривни й були найбільшою окрасою костюму сільської модниці. Зворотній бік гривни плаский і не орнаментований (Рис. 3. 2, 3). Тильна частина, яка прилягає до шиї (довжиною 110мм) виготовлена з дроту, круглого в перетині. Розміри гривни: d – 200 x 185мм; ширина – 4-8 мм; товщина - 2-3 мм; висота голівок – 14 мм. Як правило, гривни зустрічаються в комплекті з намистами, та семипроменевими і дротяними скроневими кільцями й становлять цілісний комплект, однак, у нашому випадку точно невідомо, з якого із Антонівських курганів походить ця гривна і які старожитності її супроводжували.

Гривни «радимичського типу» були розповсюджені по всій території розселення радимичів (Рис.4), найбільша кількість знахідок припадає на басейн р. Сож [14, с. 113]. М. В. Фехнер в своєму

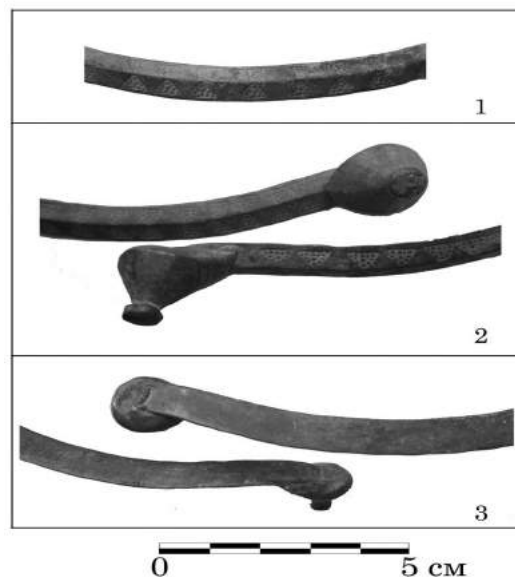

Рис.3. Гривна з с. Антонівка: 1. ф-т гривни з орнаментом «вовчий зуб»; 2. кінці виробу з конусоподібними голівками (лицьовий бік); 3. кінці виробу з конусоподібними голівками (зворотній бік)

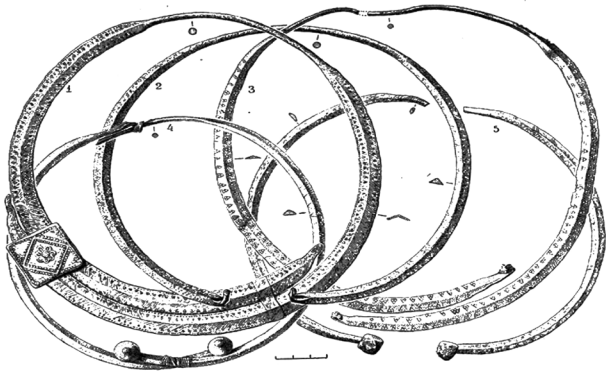

Рис. 4. Гривни «радимицького» типу, подібні до гривні з музейного зібрання.

носили по декілька гривен одночасно, інколи навіть чотири або й шість. Одну гривну в комплекті прикрас зафіксовано лише у третині поховань з гривнами [12, с. 25].

Отже, гривну «радимицького типу» з курганів поблизу с. Антонівки з розкопок П. М. Єременка (враховуючи й інші матеріали з цієї колекції, що зберігаються в музеї та наведені аналоги) можна впевнено датувати XI ст. Ця типова бронзова прикраса є окрасою експозиції НМІУ, наочно демонструючи етнографічні особливості старожитностей племінного союзу радимичів.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Погребальный тип могил радимичей // Московское Археологическое общество. Археологические известия и заметки. – М., 1893. – 523с.
2. Антонович В. Б. Раскопки в бывшей земле радимичей, произведенные в 1893 г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Книга VIII. – 339 с.
3. Арциховский А. В. Курганы вятичей. – М., 1930. – 223 с.
4. Богомольников В. В. Радимичи (по материалам курганов X – XIII вв.). – Гомель, 2004. – 226 с.
5. Богомольников В. В. Курганы радимичей // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1994. – С. 23-35.
6. Ерёмченко П. М. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического Съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 97-103.
7. Ерёмченко П. М. Радимичские курганы: Обзорение курганов и городищ Новозыбковского уезда. Раскопки курганов // ЗРАО. – СПб., 1896. – Т. VIII. – Вып. 1-2. – С. 65-84.
8. Ерёмченко П. М., Спицын А. А. Радимичские курганы // Российское археологическое общество. – М., 1895. – №8. – С. 63.
9. Кашкин А. В. Археологическая карта России: Брянская обл. – М., 1993. – 304с.
10. Кашкин А. В. Археологическая карта России. Очерки по археологии регионов. – М., 2004. – 385 с.
11. Каталог выставки XI Археологического Съезда в Киеве. – К., 1899. – 310 с. (с. 125-126).
12. Люцинский могильник // Материалы по археологии России № 14. Древности Северо-Западного края. – СПб., 1893. – Т. 1. – Вып. 2. – 102 с.
13. Рыбаков Б. А. Радзімічы // Працы секцыі археолёгіі Беларускай АН. – Т. III. – Мінск, 1932. – С. 81–151.
14. Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII вв. – М., 1982. – 328 с.
15. Седова М. Ф. Украшения из меди и сплавов // Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 63–79.
16. Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VII-XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне) // СА. – М., 1956. – XXV. – С. 114.
17. Спицын А. А. Курганы, раскопанные П. М. Ерёмченко в Новозыбковском уезде // ЗРАО. – СПб., 1896. – Т. VIII. – Вып. 1-2. – С. 63.
18. Фехнер М. В. Шейные гривны // Очерки по истории русской деревни X – XIII вв. Труды ГИМ. –

Микола Федоришин,
директор КЗ «Культурно-археологічний центр
«Пересопниця»
Рівненської обласної ради

БУЛАВА «КЛЕВЕЦЬ» ЧИ БУЛАВА «ГАЧОК»?

Розглядається нова археологічна рідкісна знахідка – булава з гачком XII ст., яку віднайшли на терені літописного міста Пересопниці. Подібну зброю ще називають булава- «клевець». Проведено аналіз сучасних історичних досліджень ударно-допоміжної зброї – булави, а також обґрунтовано пропозицію ввести у науковий обіг іншу назву маловідомого виду булави, яка б відповідала її призначенню. Булава «гачок».

Ключові слова: середньовічне озброєння, зброєзнавчі дослідження, булава

Актуальність теми визначається тим, що одним із основних показників рівня військової справи у Руській державі є оспівана у літописах зброя, відома за багато чисельними археологічними знахідками. При цьому вона знайомить сучасників із культурним рівнем давньоруського суспільства. Вивчаючи її, можна дійти висновків, які характеризують як військову справу, так і господарське, торговельне і соціальне життя мешканців поселень у часи найпершої державності українців.

У нашій статті розглянемо один малопоширений вид ударно –допоміжної зброї – булави з хоботоподібним відростком. Віднайдені автором на території літописної Пересопниці, столичного міста удільного князівства давньоруської держави, влітку 2014 року [1]. Знахідка знаходилася у замуленому рові, який у XII столітті виконував військово- оборонну функцію. Булава з гачком. Окремі дослідники її називають «клевець». Спробуємо обґрунтовано довести нашу версію про те, що назва «клевець» не відповідає її функціональному призначенню.

Стан дослідження проблеми. Історіографія військового озброєння доби Руської держави, як і історія вивчення середньовічної зброї на цій території, на сьогодні є порівняно невеликою. Процес формування знань про озброєність в Руській землі побіжно висвітлювався дослідниками військової справи під час характеристики різних галузей проблеми (А.М. Кірпічніков, С.В. Пивоваров, А.Я. Федорук, В.І. Кійко, М.Ф. Рожко, С.В. Терський) [6]. За останні десятиліття проведені значні за обсягом зброєзнавчі дослідження, якими започатковано нову для України галузь історичних досліджень. Поява чисельних праць, що привела до змін стосовно уявлення про зброю доби давньоруської держави, вимагає порівняльного аналізу з аналогічними історичними дослідженнями.

На сьогодні відомо лише про три булави з гачком [5]. Метою статті є аналіз сучасних історичних досліджень ударно-допоміжної зброї булави, а також спроба ввести у науковий обіг іншу назву маловідомого виду булави, яка б відповідала її призначенню.

Основна частина. Невід’ємною частиною озброєння ратника була булава. Це коротка палиця довжиною до 50 см, на один кінець якої одягалася масивне металеве навершя. Нею користувалися і піхотинці, і вершники в рукопашному бою, коли вимагалася нанести раптовий удар у будь-якому напрямку. Ефективність даного виду зброї характеризується тим, що сила удару булави дорівнює приблизно 6,6–14 кг, а для враження людини вона повинна бути не меншою за 8 кг. [6. с. 64]. Булавами, в залежності від типу захисних обладунків на противнику, можна було досить сильно його покалічити і, таким чином, надовго вивести з ладу. Цей вид зброї служив, перш за все, для удару по голові або шолому. Вона завдавала важкої контузії і внутрішніх переломів. Ударом булави можна було зламати руку навіть добре захищеному латами ратнику. Як припускають науковці, ці предмети зброї східні слов’яни запозичили у кочівників у XI ст. [6, с. 48]. Серед найдавніших знахідок переважають навершя у вигляді куба з чотирма шипами пірамідальної форми, розташованими

хрестоподібно. При деякому спрощенні ця форма дала дешеву масову зброю, що поширилася в XII-XIII століттях серед селян і простих городян: булави робили у вигляді кубів зі зрізаними кутами, при цьому перетину площин давали подоби шипів. На деяких навершях такого типу є збоку виступ – «клевець». На думку вчених, булави- «клевці» передбачають «молоти з дзьобом сокола», що поширилися в XV столітті і служили для дроблення важких, міцних обладунків.

Однак розвиток йшов не тільки по лінії спрощення. Тоді ж, у XII-XIII століттях, з'явилися навершя досить складної і досконалої форми – з шипами, що стирчали у всіх напрямках таким чином, щоб на лінії удару в будь-якому випадку виявився виступ – один або декілька. Ці навершя в основному відливали з бронзи, що спочатку ввело вчених в прикру оману: у музейних каталогах і навіть у наукових працях їх зараховували до епохи бронзи лише на тій підставі, що вони були зроблені зі згаданого металу.

Многошипні булави в руках досвідчених майстрів-ливарників часом перетворювалися на справжні витвори мистецтва. Простір між шипами заповнювали дрібними опуклостями і плетеним візерунком. На деяких навершях візерунок сплющений і зім'ятий: ці булави побували в боях.

Археологи встановили, що майстер робив спочатку воскову модель, надаючи податливі матеріалу потрібну форму. Потім модель обмазували глиною і нагрівали: віск витікав, а в утворену порожнисту форму вливали розплавлену бронзу. Але булав потрібно чимало, і воскову модель робили не для кожної. Форму-зліпок можна було отримати і з готового навершя, тільки в цьому випадку глиняну форму поділяли надвоє, а потім скріплювали: на готовому зливку виходив характерний шов, який надалі загладжували напилком. Відлив по восковій моделі одне навершя, майстер потім вже з нього виготовляв кілька форм. Розійшовшись по руках, вироби деколи потрапляли в руки інших, часто менш кваліфікованих ремісників, ті робили копію з копії – і так далі. Подібну булаву було знайдено під час рятівних археологічних робіт у Пересопниці [3]. В 2011 році тут було побудовано і створено музейний комплекс під назвою «Культурно-археологічний центр «Пересопниця». Протягом травня—серпня Рівненською рятівною експедицією ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського проводився нагляд за земляними роботами. Археолог Михайло Вашета викопав булаву. Вона була розсічена навпіл, верхня частина втрачена, мала чотири чотиригранні шипи та невеликі виступи на перехресті, оздоблена псевдозерню; втулка – геометричним орнаментом; пустотіла всередині. Розмір 4x5 см. За А.Н. Кірпічниковим відноситься до типу III та датується XII-п/п XIII ст. Часткова відсутність патини, і як наслідок, поява на поверхні металу жовтого кольору, ставила перед необхідністю перевірки складу металу даного виробу. Металографічний аналіз показав вміст у ній таких металів: мідь, олово, свинець, залізо, сурма, срібло, нікель, вісмут. Реставратор Олексій Войтюк повністю відреставрував цю булаву, реконструював ручку до неї. Нині вона знаходиться у експозиції археологічного музею КАЦ «Пересопниця».

Крім заліза і бронзи, на Русі ще робили навершя для булав з «капа» – дуже щільного наросту з химерною хвилястою структурою волокна, який зустрічається на березах.

А з XII-XIII століть археологам трапляються кулясті головки булав, у яких ребра, призначені для удару, вилив. Вчені вважають такі булави безпосередніми попередниками знаменитих шестопер – булав з шістьма ребрами «пір'ям», історію яких в Західній Європі і на Русі прийнято починати з XIV століття.

Як ми бачили вище, булави нерідко ставали масовою зброєю. З іншого боку, блискуча позолочена булава, виріб хорошого майстра, робилася часом і символом влади. Це зазначено, зокрема, у росіян, українців, турок, угорців та поляків. У XVI столітті, наприклад, булави ще служили зброєю, але вже з'явилися і спеціальні, церемоніальні: їх обробляли золотом, сріблом і дорогими каменями і, звичайно, використовували не для битв.

Про булаву – «клевець». Клевець (келеп, келевець) — зброя на короткому ратищі, гранована і вузька бойова частина якого нагадує дзьоб птаха із молоткоподібним обушком. Застосовувалася в X–XVII ст. для враження воїнів супротивника, що мали захисне спорядження — кольчуги, лати тощо. Походить клевець від бойового молота, найбільш поширеної зброї древніх германців, кельтів та слов'ян. З удосконаленням обладунків наконечник молоту набув більш гострої форми. Поступово бойова частина клевця усе більше набувала форми пташиного дзьоба, за що цю зброю в Європі

прозвали «дзьоб папуги» або просто «папуга», а в Росії «клевец». За невеликої (1-1,5 кг.) ваги, клевец завдяки дуже малій площі удару пробивав практично всі обладунки та щити й застрягав у тілі. Добре підходив також для відбивання ударів супротивника. Особливістю клевця була наявність окрім дзьоба зі зворотної сторони обуха невеликої площинки у виді молотка або чотиригранного шипа, що робило його більш функціональним. У XVI ст. клевец поступово стає відзнакою воєначальників Німеччини й Італії, втрачаючи бойове застосування. А за появи кавалерійських пістолетів узагалі втратив своє призначення як зброї та вийшов із ужитку в кінці XVII ст.

У липні 1996 р. під час робіт Новгородської експедиції на Троїцькому XI розкопі виявлено металеву булаву у вигляді куба зі зрізаними кутами, з одного боку якої влаштовано дзьобовидний виступ. Знахідка залягала на трасі мостовий Пробойній вулиці, на рівні її 16 або 17 ярусу. Булава відлита зі сплаву олова (основний компонент) зі свинцем з додаванням для міцності невеликої кількості міді і заліза, причому міді міститься більше, ніж заліза ($Su+Pb+Cu+Fe$). Розміри речі: ширина 2,5 см, висота 2,2 см, хоботоподібний відросток виступає на 1,5 см, діаметр круглої дірки для рукояті 1,2 см. Вага 76 г. По своєму пристрою булава нагадує аналогічні вироби, що походять з городища біля села Городище Хмельницької обл. на Україні (розкопки М. К. Каргера в 1957-1959 рр.) та Казанського Поволжжя [5].

Рис.1. Булава «гачок» із Пересопниці. Фото О. Чапайло.

Загальну дату раніше відомих знахідок XII – XIII ст. новгородська знахідка дозволяє уточнити. Час існування 17 ярусу мостовий Пробойній вулиці (судячи з дендродат) відноситься до 1178-1197 рр., а 16 ярус – до 1197-1212 рр. Таким чином, булава датується : остання чверть. XII – поч. XIII ст. Саме в цей період у розвитку руської бойової техніки, у тому числі ударної, розгортаються пошуки нових форм, пов'язаних з певним ускладненням озброєння. Дзьобовидний відросток на одній стороні булави, ймовірно, свідчить про локальну спрямованість травмуючого удару. В даному випадку відросток виконав роль відбивача виступу, на зразок тих, що притаманні і 4-х – 12-ти лопатевим булавам, тільки розташованого лише з одного боку зброї. Цим досягалася цільова заданість удару, розрахованого на найбільший ефект при відносно невеликій вазі зброї [4, с. 9]. Крім того, дзьобовидний виступ міг

служити для підвішування булави або зручного носіння її в руці.

Вершник, озброєний такою булавою, міг не лише вдарити ворога, але й стягнути його гачком із коня. Щоб, наприклад, узяти його в полон.

Новгородська знахідка істотно уточнює наші уявлення про час появи і поширення ударної зброї описаного типу. Мова, мабуть, йде про винахід в рамках декількох десятиліть передмонгольського часу новинки, яка вживалася не тільки на півдні, але і на півночі Русі, а також проникла до волзьких болгар.

В контексті нашої статті слід згадати про подібну булаву виявлену на давньоруських пам'ятках з між верхньою течією Прута і Середнього Дністра у селі Чорнівка [2]. Вона подібна до пересопницької, однак стирчить лише незагострений стержень. Гачок міг просто обламатися в численних баталіях. Дослідники назвали цю булаву теж «клевецем» слідом на новгородською. Хоча клювати типим кінцем проблематично.

Висновки. Як бачимо, на сьогодні відомі лише чотири подібні булави. П'ята з села Чорнівка, цілком вірогідно теж була з гачком, наразі вона на нашу думку пошкоджена.

Чому проблематично називати нашу булаву «клевецем». Слово «клевець» походить від слова «клювати». І справді, всі відомі булави – «клевці» мають загострений дзьоб і в бою «клюють» противника, тобто гострим кінцем пробивають йому захисні лати. А булава з гачком не проб'є захисне спорядження вершника, а лише може нанести тупий удар, зачепити противника гачком та стягнути його з коня. Тобто, функціональне призначення цієї булави на відміну від булави «клевець» зовсім інше.

Отже, можна сміливо даний вид булав називати **булава з гачком**.

Список використаних джерел та літератури:

1. Фондосховище комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» Рівненської обласної ради / інвентарний № Кн.1553/І АК 1051.
2. Возний І. П., Федорук А. В.. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території верхнього Прута та Середнього Дністра / І.П. Возний, А.В. Федорук. Вісн. ін.-ту ареол. Львів. ун-т, 2013. – Вип. 8. – С. 53-64.
3. Вашета М. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року / М. П. Вашета, О.С. Златогорський // Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]. Випуск X. – Рівне: ДП «Волинські старожитності», 2012. – С. 244-247.
4. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А.Н. Кирпичников. – Вип. 2: Копья, сулицы (боевые топоры, булавы, кистени X-XIII ст. – (СА, вип. 36). – М.; - Л., 1966. – С. 9, табл. XXV. Кирпичников А.Н., Гайдуков П. Р. Булава «клевец» с раскопок у Новгороде/ А. Н. Кирпичников, П. Р. Гайдуков / <http://bibliograph.com.ua/rusNovgorod/59/htm>
5. Терський Святослав. Озброєння дружинника X-XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами X-XI ст. / Святослав Терський // Вісник інституту археології Львівського університету. – Львів, 2013. – Вип. 8. - С. 53-64 2013. Іс. 8. Р. 53-64.

Людмила Ясновська

доцент, кандидат історичних наук
Чернігівського національного
педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка
м. Чернігів

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ОКРУГИ ЛІТОПИСНОГО ГОРОДЦЯ ОСТЕРСЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються археологічні пам'ятки ІХ–ХІІІ ст. на території Нижнього Подесення, що локалізуються в окрузі літописного Городця Остерського. Зроблена спроба висвітлити історію їх вивчення, нагадати прізвища призабутих дослідників, з'ясувати їхній внесок у реконструкцію історичних подій у регіоні.

Ключові слова: Нижнє Подесення, Городець Остерський, розкопки, городище, курган, Остерська божниця.

Територія Нижнього Подесення входила до складу Давньоруської держави, що обумовлює інтерес науковців до її історії, яка висвітлена на сторінках літописів та літературних творів давньоруської доби, підтверджується «живими» свідками – городищами, поселеннями, курганами та архітектурними спорудами. Тому є потреба окреслити особливості досліджень, згадати імена археологів, які проводили тут розкопки, запровадити до наукового обігу архівні матеріали.

Пробудження інтересу до слов'янської старовини в Росії припадає на початок ХІХ ст. Значного поширення набули «наукові мандрівки», що мали на меті пошук та реєстрацію середньовічних старожитностей. Російська Академія наук «по Высочайшему повелению» створила експедицію під керівництвом К.М. Бороздіна, покликану виявити і зафіксувати давньоруські пам'ятки. У 1810 р. він разом із О.І. Єрмолаєвим, художником Д.І. Івановим та архітектором Максютініним об'їхали територію Північного Лівобережжя, відвідали Чернігів, Любеч, Остер, Ніжин та Біловежу [22, с. 68–72].

У поясненнях до плану Остра К.М. Бороздін виправив похибку В.М. Татищева щодо місця розташування Городка Остерського, відзначивши, що «городок, вероятно, был на самой сей реке (Остер) по правую ее сторону: там и теперь находится, в версте от города Остра, слободка, принадлежащая к городу, и именуемая Старогородка, где еще видны следы бывших укреплений» [22, с. 70]. Ця локалізація літописного міста і сьогодні не викликає у дослідників жодного сумніву [5].

У цей же час до пам'яток літописного Городця Остерського звернувся чернігівський історик, один із кореспондентів Румянцевського гуртка М.Є. Марков. У своїй праці «О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Нестеровой летописи и в продолжении оной до 1206 года» він описав залишки укріплень літописних міст Чернігівщини, в тому числі і Городця Остерського [10].

Утворення в 1859 р. Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК), безперечно, сприяло розвитку вітчизняної археології. Було налагоджено контроль за проведенням розкопок та розподілом старожитностей, уніфікацією документації, виділення державних коштів на археологічні дослідження, що значною мірою сприяло координації та об'єднанню зусиль археологів. О.О. Бобринський вважав, що археологічні дослідження слід проводити в усіх без винятку регіонах, а ІАК покликана «распределить добытый материал по категориям и подвести что следует под известные общие знаменатели» [4, арк. 3]. Відтак, програма досліджень, розроблена ІАК наприкінці 80-х рр. ХІХ ст., включала територію сучасної України в цілому і Чернігово-Сіверщини зокрема.

Так, у 1889 р. ІАК організувала археологічну експедицію до Остерського повіту Чернігівської губернії, яку очолив В.Л. Беренштам. Його увагу привернули комплекси археологічних пам'яток, пов'язані із літописними містами – Лутавою та Морівійськом, що згадуються під 1152 р. У першу чергу, він звернувся до вивчення курганного некрополя літописного Морівійська, який за «Сведениями 1873 г.» складався з одного кургану в центрі Морівійська та 3-х в його околицях [31, с. 95]. Один із цих курганів розташовувався на лівому березі р. Десни, і, враховуючи те, що «у ближайшую новую воду гора, на которой он стоит, будет подмыта со стороны оврага водою и следовательно вследствие обвала ему предстояло исчезнуть без следа»,

був розкопаний колодязем. Під насипом (висота 2, 2 м, по колу курган 34 м), виявлено поховання за обрядом трупоспалення на місці [30, с. 62; 24, арк. 6зв.–7]. Дослідження городища, що розміщувалося в центрі містечка, дослідник не проводив.

В.Л. Беренштамом започатковано розкопки літописної Лутава, котру науковці звичайно ототожнювали з городищем між селами Лутава та Виповзів. У звіті до ІАК він надає опис та план Виповзівського городища та його околиць, розглядає підйомний матеріал – кераміку. Описуючи городище, археолог відзначив залишки валів висотою біля 2 м, що на сьогоднішній день практично ледь помітні. На майданчику городища було закладено шурф (3,40x3,15 м), у якому виявлено залишки гробовища та «монета шведская». З отриманого матеріалу він зробив висновок, що городище являє собою сільський цвинтар XVII ст. [24, арк. 4–5зв.]. Ця інформація на кілька десятиліть увела в оману дослідників і згодом була виправлена представниками Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

Значну увагу ІАК приділила так званій Остерській божниці – залишкам давньоруського храму архангела Михайла у с. Старогородка Остерського повіту. У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від київського ученого, археолога і мистецтвознавця М.Ф. Біляшівського, який повідомляв, що розташований у с. Старогородка один з «древнейших памятников русского зодчества в настоящее время близкий к полному уничтожению». Він описав стан пам'ятки, звернувши увагу на фрески у вівтарній частині, які «с течением времени все больше и больше разрушающиеся, никем еще вполне не скопированы и не срисованы» і запропонував свої послуги у дослідженні Остерської божниці [26, арк. 1–1 зв.]. Втім, про все це ІАК було відомо з відповіді чернігівського губернатора на запит, зроблений у лютому 1888 р. Уже тоді власник землі, на якій знаходилась Остерська божниця, М.О. Константинович намагався залучити професора А.В. Прахова до порятунку вівтарної частини, але не знайшов підтримки [23, арк. 17–17 зв.].

Для розгляду порушеного М.Ф. Біляшівським питання ІАК від 20 січня 1892 р. звернулася до «знатока местных древностей» В.Б. Антоновича з проханням дати експертний висновок щодо стану пам'ятки. У квітні 1892 р. В.Б. Антонович відповів, що Остерська божниця справді являє собою храм «княжеского времени, и часть фресок довольно явственно уцелела». Надіславши фотографію вівтарної частини, В.Б. Антонович зауважив, що разом зі своїми співробітниками готовий виготовити план пам'ятки й малюнки фресок [25, арк. 9 зв.]. Однак копії фресок того ж таки року «при самых неблагоприятных условиях» було знято А.В. Половцевим разом із дружиною. У грудні 1892 р. на засіданні ІРАТ він зробив повідомлення про стан фресок XII ст., «найденных им в развалинах часовни Юрьевской Божницы», що викликало жваве обговорення за участю В.Г. Бока, О.Ф. Бичкова, М.В. Покровського, М.В. Султанова та В.В. Суслова [28, арк. 201 зв.]. Малюнки і плани до ІАК не надійшли, й у 1907 р., коли постало питання про видання М.О. Макаренком фрескового розпису Остерської божниці, вона звернулася до О.М. Половцевої з проханням дати дозвіл «издать кальки исполненных вашим мужем с фресок старинной церкви» [26, арк. 28].

Питання про заходи щодо збереження пам'ятки в липні 1899 р. знову порушила Остерська повітова земська управа. ІАК відповіла, що повна реставрація споруди неможлива, оскільки «при незначительности сохранившихся от храма остатков, такая реставрация могла бы привести лишь к искажению памятника» [26, арк. 25], і порадила запросити для проведення реставраційних робіт досвідченого архітектора, звести навіс над алтарною частиною для захисту від негоди, залити цементом тріщини у склепіннях та установити навколо споруди огорожу від худоби. На зібрані кошти Остерське повітове земство на власний розсуд провело ремонтні роботи, які, власне, являли собою консервацію руїн Остерської божниці.

У жовтні 1902 р. до ІАК з проханням видати Відкритий лист на дослідження Остерської божниці звернувся О.К. Хребтов. ІАК зажадала від нього доказів фахової підготовки, запропонувавши зробити фото пам'ятки та надіслати план майбутніх археологічних досліджень. У листі до О.О. Бобринського О.К. Хребтов зауважив, що проведені Остерською повітовою управою ремонтно-реставраційні роботи завдали пам'ятці значної шкоди – на «свод навалено несколько видов кирпичей и все они покрыты железом, а на верху небольшая главка, подобное безобразие трудно представить». ІАК відповіла, що схильна доручити проведення досліджень спеціалісту-архітектору і, «не найдя новых указаний относительно предложенных Вами раскопок, не сочла возможным выдать Вам просимый Открытый лист» [25, арк. 1, 4 зв.].

Лише у серпні 1906 р. під час підготовки до XIV Археологічного з'їзду ІАК відрядила на Чернігівщину професора Д.В. Айналова, який оглянув Юр'єву божницю і відзначив у звіті поганий стан пам'ятки після реставрації. Він також звернувши увагу на те, що «фрески не только в некоторых местах обвалились,

но и испортились и выветрились» [29, арк. 64]. Того ж таки року церкву оглянув М.О. Макаренко, який у доповідній записці до ІАК від 30 січня 1907 р. зазначив, що «фрески не защищены от дождя и снега, обрыв у церкви не укрепляется» і запропонував установити навіс над руїнами, зміцнити штукатурку, що відвалюється, сфотографувати й скопіювати фрески [26, арк. 25 зв.].

У травні 1907 р. за дорученням ІАК художник-архітектор П.П. Покришкін провів обміри, фотофіксацію Остерської божниці та доповів, що «по кирпичам, кладке и устройству арки постройка может быть относится к XI в.». Він також розробив проект реставраційних робіт, який був затверджений і запропонований Остерській повітовій управі [3, с. 19].

Подальші археологічні дослідження в околицях літописного городця Остерського проводили члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧГВАК). У 1910 р. В.А. Шугаєвський оглянув Остерську божницю і запропонував установити дерев'яний навіс над західною частиною пам'ятки. Щоправда, інші члени ЧГВАК М.О. Доброгаєв та Є.О. Корноухов вважали, що ця пам'ятка є «в настоящее время достаточно хорошо защищена от дальнейших разрушений». Відтак кошти на реставрацію Остерської божниці, зібрані за ініціативи губернатора А.А. Хвостова, так і залишились на рахунку ЧГВАК [1, с. 220].

Члени ЧГВАК звернулись також до вивчення городища біля с. Виповзів. В.А. Шугаєвський, Ф.Ф. Садовський та Є.О. Корноухов, які у 1911 р. під час поїздки до Остра придбали у аматора-археолога К.А. Ставровського речі з Виповзівського городища (арабський дирхем, бронзові лунницю та бляшки з рослинним орнаментом, наконечник списа, рибальський гачок, ножі, фрагмент тигля, шиферне грузило, кістяне знаряддя з рогу оленя), спростували висновок В.Л. Беренштама [20, с. 5–6].

У 1912 р. В.А. Шугаєвський та Є.О. Корноухов продовжили дослідження Виповзівського городища. Для визначення часу його заснування та потужності культурного шару було закладено траншею, 2 шурфи й розкопано декілька «бугрів», у яких виявили 3 печі, скоріше за все, виробничого призначення, можна припустити для випічки хліба. Серед речового матеріалу дослідники у своєму звіті виділили два денця з клеймами у вигляді лунниці та «знака, очень похожего на загадочный знак на монете Владимира Святого». В одному з шурфів зафіксовано залишки будівлі, на долівці якої знайдено шиферне пряслице, точильний камінь, залізне знаряддя, зібрані фрагменти криці, що дозволило інтерпретувати залишки споруди як кузню [21, с. 9–10]. Крім того, у місцевих селян були придбані випадкові знахідки з Виповзівського городища – залізні ножі, рибальські гачки, шильця, проколки, бронзова підвіска-дзвіночок та срібна сережка київського типу, пастові та кришталева намистини, які було передано до музею ЧГВАК [6, с. 17].

Подальші археологічні дослідження Нижнього Подесення охоплюють 20-ті роки ХХ ст. Помітним осередком історико-археологічних досліджень у цей час став Остерський краєзнавчий музей, який очолював А.Г. Розанов. Під його керівництвом у регіоні розгорнулися польові студії, в яких брали участь члени Остерського товариства краєзнавців [7, с. 347]. У серпні 1923 р. А.Г. Розанов порушив клопотання про виділення коштів на ремонт Юр'євої божниці в Острі [12, арк. 1–1 зв.]. Звіти А.Г. Розанова за 1924–1927 рр. свідчать, що музей і товариство мали на меті впорядкування археологічної карти Остерщини, проведення археологічних розвідок і розкопок, збереження пам'ятки давньоруської архітектури – церкви архангела Михайла.

У 1924 р. на кошти, виділені губвиконкомом, були проведені архітектурно-археологічні дослідження Остерської божниці. А.Г. Розанов з'ясував конструктивні особливості фундаменту церкви й особливості кладки. Виявлені під час розкопок артефакти надійшли до Остерського музею (фрагменти голосників, кілька шматочків фрескового розпису, уламок полив'яної зеленої плитки від долівки). Крім того, на цвинтарі була «знайдена велика плита лілового шиферу (може, частина гробниці або долівки церкви)» [18, арк. 2; 2, 2–3]. Внаслідок обстеження прилеглої території А.Г. Розанов виготовив план земляних укріплень літописного Городця Остерського [16, арк. 1].

Під час проведення розвідок А.Г. Розанов уперше зафіксував кілька давньоруських городищ. Так, на південь від Остра, біля с. Крехаєва в ур. Городище, він виявив городище «на око приблизно 25 десятин, 2 колоцентричні вали, з них один більший, другий менший, 3-є воріт». На північ від Остра А.Г. Розанов зафіксував ще одне городище біля с. Карпилівка [14, арк. 21], а на схід – городище в ур. Ісаєва Гора, поблизу с. Кошани, де збереглися рештки валу і трапився підйомний матеріал «великокнязівської доби» – фрагменти посуду, наконечники стріл, кам'яні та олов'яні хрестики, скляні браслети. Речі потрапили до фондів Остерського музею [18, арк. 4]. Інформацію про нововідкриті

пам'ятки А.Г. Розанов надіслав до Всеукраїнського археологічного комітету (далі – ВУАК), але, на жаль, її не було своєчасно опубліковано. Це призвело до того, що ці городища довелося знову виявляти І.І. Ляпушкіну та Ф.Б. Копилову наприкінці 40-х рр. ХХ ст. [8, с. 96; 9, с. 298].

Протягом 1924–1925 рр. А.Г. Розанов досліджував Виповзівське городище. Дослідник зауважив, що воно «дуже зруйновано, насип заввишки з південного сходу приблизно 40 метрів. Культурний шар визначається окремими плямами на південний схід високості перед «городищем». А.Г. Розанов заклав пробний розкоп на схилі городища та шурф, в якому було знайдено денце посудини з 3 отворами, що свідчило про існування лісохімічного виробництва, фрагменти посуду та жорна, намистини, шиферні пряслиця, залізні предмети, хрестики та срібний медальйон із зображенням св. Варвари. А.Г. Розанов локалізував на Виповзівському городищі літописну Лутаву [14, арк. 21; 17, арк. 1].

До вивчення давньоруських старожитностей Нижнього Подесення долучилися і представники Чернігівського державного історичного музею. Так, під час перерви в роботах Шестовицької археологічної експедиції П.І. Смолічева у 1925 р., дослідники провели розвідку в нижній течії Десни, оглянувши околиці с. Морівська, біля якого, за матеріалами П.С. Уварової, була відома курганна група з 5 насипів. П.І. Смолічев уперше обстежив ур. Валок, зробивши висновок, що його територія – є «старое городище». Крім того, він установив, що на той час залишилося лише два кургани, один з яких уже наполовину розкопаний та розорується, а інший зберігає форму, завдячуючи своїм розмірам і крутим откосам [11, арк. 47зв.].

Член Остерського наукового товариства краєзнавства Я.М. Морачевський обстежував околиці сіл Пархомів, Вовчок та городище літописного Морівська, але звіт про свої студії до ВУАК не надіслав [16, арк. 1]. Співробітники Остерського музею стежили за проведенням земляних робіт на території с. Старогородки. Зібрана інформація дозволила розпочати розкопки на території посаду літописного Городця Остерського [18, арк. 5]. Загалом дослідження остерських істориків і археологів за методикою «зборів на поверхні городищ» були високо оцінені ВУАК [15, арк. 12].

Співробітники Остерського музею досліджували й поодинокі поховальні пам'ятки. Так, під час розвідок біля сіл Бугаївка та Булахово були виявлені поховання XI–XII ст. із залишками гробовищ та інвентарем, серед якого виділяється «позолочене намисто (24 шт.), бронзова сережка з дроту, ритуальний сосудик сіро-жовтої глини» та «широка срібна каблучка, орнаментована» [14, арк. 21 зв.; 19, арк. 1 зв.].

В.Є. Козловська, ознайомившись із археологічними роботами Остерського музею, визнала їх «надзвичайно цікавими» та перспективними, і з огляду на загрозовий стан місцевих пам'яток запропонувала «знарядити на Остерщину експедицію з представників ВУАК на розкопки в с. Євмінку, Кошани, Виповзово» [14, арк. 22]. Втім, представники ВУАК спромоглися провести дослідження лише на пізньотрипільському поселенні біля с. Євмінка. У 1928 р. А.Г. Розанов виїхав з Остра, що негативно позначилось на діяльності наукового осередку і до вивчення давньоруських пам'яток у межах річки Десни та Дніпра археологи повернулися лише наприкінці 40-х рр. ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1913. – Вып. 10. – С. 203–255.
2. Зуммер В. Юрієва Божниця / В. Зуммер // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К.: Друкарня Української Академії наук, 1927. – Кн. 15. – С. 1–7.
3. Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1908. – Вып. 26 (Вопросы реставрации. Вып. 1). – 125 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. II, спр. 30372, 4 арк.
5. Казаков А.Л. Новые раскопки Остерского городца / А.Л. Казаков, П.Н. Гребень // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 78–79.
6. Каталог [Черниговского соединенного исторического] музея. – Чернигов: Типография Губернского

-
- земства, 1915. – 86 с.
7. Коваленко О.Б. Розанов Анатолій Григорович. Український історик і географ, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років / О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.). – К.: Рідний край, 1991. – С. 347–348.
 8. Копилов Ф.Б. Археологічні розвідки по нижній течії Десни / Ф.Б. Копилов, С.М. Одинцова, О.Г. Шапошникова // Археологічні пам'ятки. – 1952. – Т. 3. – С. 93–97.
 9. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр. / І.І. Ляпушкін // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. 3. – С. 285–306.
 10. Марков М.Е. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Нестеровой летописи и в продолжении оной до 1206 года / М.Е. Марков // Окремий відбиток з: Периодические сочинения о успехах народного просвещения. – 1815. – № 40. – С. 1–60.
 11. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 6, спр. 23, арк. 47 зв.
 12. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 8, 7 арк.
 13. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 17/1-100, арк. 21.
 14. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 17/20, 2 арк.
 15. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 34, арк. 12.
 16. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 46/17, 1 арк.
 17. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 109/16, 6 арк.
 18. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 116/40, 5 арк.
 19. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 552, 4 арк.
 20. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1911 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – 31 с.
 21. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1912 год. – Чернигов: Типография Г. М. Веселой, 1913. – 19 с.
 22. Поленов Д.В. Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию по России с гг. Ермолаевым и Ивановым, в 1809–1810 гг. / Д.В. Поленов // Труды I Археологического съезда в Москве в 1869 г. / [под. ред. графа А. С. Уварова]. – М., 1871. – Т. 1. – С. 69–77.
 23. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (далі – РА ПМК РАН), ф. 1, оп. 1888, спр. 15, 76 арк.
 24. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1889, спр. 48, 8 арк.
 25. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1891, спр. 44, 67 арк.
 26. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1891, спр. 175, 46 арк.
 27. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1903, спр. 96, 38 арк.
 28. РА ПМК РАН, ф. 3, оп. 1, спр. 400, 210 арк.
 29. РА ПМК РАН, ф. 4, спр. 53, 414 арк.
 30. Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860-1905 гг. и Черниговского губернского Статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П.С. Уваровой (О нахождении денежных кладов и других древностей) // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 41–69.
 31. Сведения 1873 г. о городищах и курганах. Черниговская губерния // Известия археологической комиссии. – СПб., 1903. – Вып. 5. – С. 92–95.
-

Секція 3. Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Олександр Бондар

магістр історії

науковий співробітник

Чернігівського історичного музею імені

В.В. Тарновського

м.Чернігів

МУРОВАНІ ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ У XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена розвитку мурованого оборонного будівництва на території Чернігово-Сіверщини у XVII – XVIII ст. В ній розглядаються оборонні комплекси Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського та Густинського монастирів, а також оборонні об'єкти в Коропі та Суличівці.

Ключові слова: мурована фортифікація, Чернігівщина, оборонний монастир, оборонна церква, Новгород-Сіверський, Густинь.

Історія фортифікації на Чернігівщині налічує майже три тисячі років. Починаючи з городищ милоградської та юхнівської культур, до слов'янських укріплених поселень, від давньоруських фортець до твердинь Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та козацьких укріплених міст. Однак це все історія традицій дерево-земляної фортифікації.

Загалом вивченню питання фортифікаційного будівництва на території Чернігівщини епохи пізнього середньовіччя приділялося досить мало уваги. Це було спричинено цілим рядом факторів. По-перше, пріоритетний напрямок завжди віддавався вивченню городищ давньоруської доби. По-друге, в радянській історичній науці вивчення козацької епохи було під певним табу. Тож ситуація з вивченням оборонних споруд XVII–XVIII ст. була вкрай складною протягом усього XX ст. В цей час світ побачили лише декілька вагомих робіт, в яких згадувалася фортифікація Північного Лівобережжя козацької доби. Перед усім, це праця М. Цапенка, де дослідник вивчаючи муровану архітектуру, звертає увагу й на фортифікаційні традиції [11, с. 51-78]. Також слід звернути увагу на монографію Л. Пляшко, яка досить детально вивчало українське місто і його оборонну структуру у XVII–XVIII ст. [9]. Все почало змінюватися лише із здобуттям Україною незалежності, коли вивчення фортифікаційних споруд доби пізнього середньовіччя та раннього модерну набуло розповсюдження по всій території України. Однак, слід відразу сказати, що мурованій архітектурі як цивільній, культовій так і оборонній пощастило більше, ніж дерев'яній. В першу чергу, це пов'язано з тим, що багато пам'яток мурованої оборонної архітектури, хоч і в досить перебудованому вигляді, але дійшли до нашого часу. Активним їх вивченням у 1990-х та у 2000-х роках займався видатний дослідник історії архітектури В. Вечерський. Саме його дослідження розкрили багато особливостей мурованої архітектури Лівобережжя [2, 3, 4].

На території Чернігово-Сіверщини майже відсутні поклади природного каменю, та навіть там де він є його розробка була малорозвиненою та не залишила помітного сліду в місцевій архітектурі. Тому на сьогодні ми не маємо тут жодної споруди складеної з каменю, не лише оборонної, а й цивільної або культової.

Проте з XVII ст. на Чернігівщині, як будівельний матеріал для деяких фортифікаційних споруд починають використовувати цеглу. Певно, однією з найдавніших таких мурованих фортифікаційних

споруд, що потрапила на сторінки документів, можна вважати проїзну вежу між замком і містом в Новгороді-Сіверському. Вона згадана в описі 1654 р.: «Да в том же Новгороде Северском сделан город земляной, над рекою Десной, на горе на земле валу огорожено в забор бревенем колотым; да по валу же по углам сделана 4 башни да проезжие ворота, и от тех проезжих ворот в острог через рвы сделан мост, по конец мосту сделаны **каменные ворота**, да от тех ворот сделан отводной острог, в том отводном остроге ворота; да от тех же ворот по горе сделан отводной острог до большого острогу» [8, с. 831-832]. На жаль, точне її місцеположення та зовнішній вигляд на сьогодні не відомі. Також не відомий достеменно час її побудови. Вірогідно, це відбулося між 1632 та 1654 рр. Оскільки в описах облоги міста московськими військами 1632 р. усі згадувані башти – дерев'яні, а у 1654 р. вона вже існує [6, с. 110-111].

Утім, традиція будувати муровані проїзні вежі існувала в Новгороді-Сіверському, ймовірно, від кінця XVI – початку XVII ст. Саме таким часом дослідники датують побудову вежі-брами в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Загалом, цей монастир є одним з найяскравіших екземплярів мурованого фортифікаційного будівництва XVII – першої половини XVIII ст. на Чернігово-Сіверщині. Точна дата заснування монастиря невідома. Деякі вчені вважають, що його було засновано ще за давньоруських часів. Проте така теза не знайшла підтримки в археологів, які стверджують про наявність тут у давньоруський час князівського двору [1, с. 134].

Слід припустити, що Спасо-Преображенський монастир виник не раніше кінця XV ст., а то й на початку XVI ст. Імовірно, що в цей же час тут з'явилися і монастирські укріплення, які спочатку були дерев'яно-земляними.

Наявні відомості, що в 1501, 1552 рр. монастир було знищено татарами, а в 1603 р. у Новгород-Сіверському монастирі перебував Лжедмитрій I. Також відомо, що в 1604 р. монастир було поруйновано польськими військами [3, с. 211-212]. Відродження обителі почалося після 1620 р., коли до цього процесу долучився новгород-сіверський староста О. Пісочинський. У 1635 р. монастир отримує від польського короля землі і перетворюється на католицький. Про укріплення монастиря цього часу нічого не відомо, але, імовірно, вони тут все ж таки існували. Стрімкого піднесення монастирський ансамбль набув за часів Л. Барановича (1657 р.) та його наступників. В другій половині XVII ст. зводяться основні муровані споруди обителі. Саме в цей час починає споруджуватися основна частина мурів і веж монастиря за

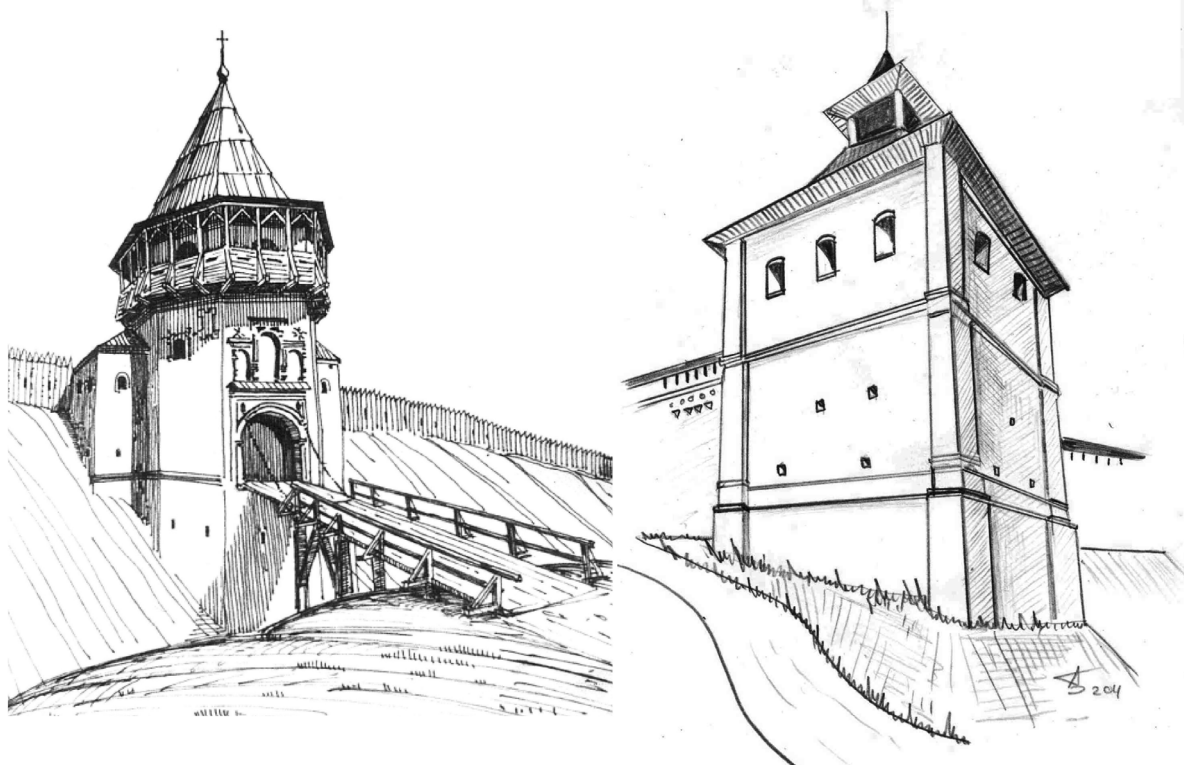

Рис. 1. Реконструкція в'їздної брами за В. Маркизом та малюнок автора сучасної наріжної башти Новгород-Сіверського монастиря.

виключенням лише Спаської проїзної вежі, яку датують ще XVI ст. (рис. 1) [4, с. 172].

У плані монастир майже квадратний 200x200 м, оточений по периметру мурами, висотою від 4 до 7 м, з бійницями по верхньому ярусу (рис. 2). В. Вечерський дотримується думки, що основна частина мурів і башти в 1680-х рр. були лише перебудовані, а існували ще раніше [3, с. 217]. Проте прямих доказів, які б підтверджували таку думку, поки що не має. По кутах монастирської огорожі наявні квадратні в плані триярусні вежі, що винесені вперед за периметр оборонних стін, створюючи таким чином можливість ведення фланкуючого вогню вздовж оборонного периметру. Найцікавішим оборонним вузлом комплексу Спасо-Преображенського монастиря є його ворота. Майже всі дослідники сходяться на думці, що проїзна вежа-дзвіниця була побудована в XVI ст. Вона мала три яруси: перший – брама, другий ярус із бійницями та третій – із дерев'яною бойовою галереєю. Перед воротами знаходився підйомний міст. Дорога до брами проходила через захаб із двох фланкуючих стін, з невеличкими двоярусними круглими вежами по кутах зі стрільницями. Такий спосіб оборони давав можливість створити ефект «лійки», коли простір для нападників звужувався перед брамою, а їх можна було обстрілювати відразу з трьох боків. Утім, на другу половину – кінець XVII ст. такий тип укріплень вже був застарілим, однак ще міг стримувати невеликі загони ворога. До середини XVIII ст. як фортеця Спасо-Преображенський монастир втратив цінність, перетворившись на звичайний монастир з величним архітектурним ансамблем [1, с. 135].

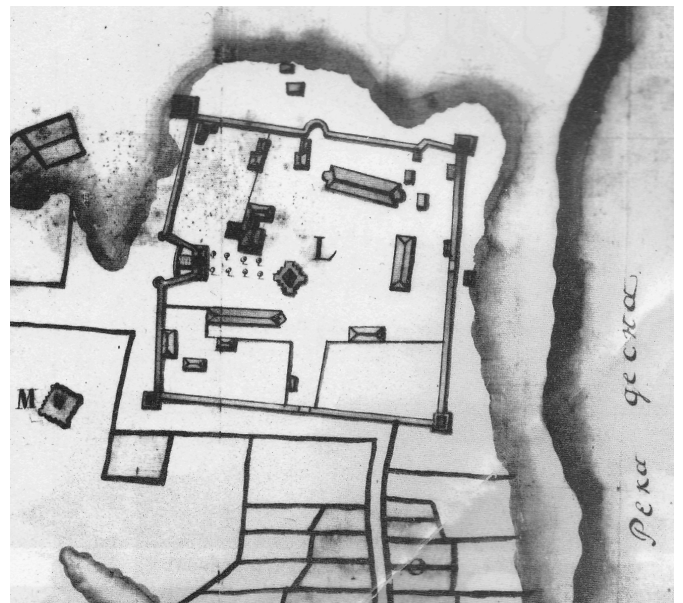

Рис. 2. План Новгород-Сіверського монастиря, кінець XVIII ст.

Густинська обитель також є однією з найкращих зразків монастирського оборонного будівництва всього Дніпровського Лівобережжя. Засновником її на початку XVII ст. був чернець Йоасаф. Розташовувалася обитель на острові, що був оточений річкою та заболоченою місцевістю.

У 1614 р. було збудовано першу дерев'яну Троїцьку церкву. Між 1620 та 1624 рр. збудовано нову Троїцьку церкву та трапезну. В 1636 р. на території монастиря сталася пожежа, яка знищила всі будівлі. Цього ж року почалася його відбудова, але на новому місці. Наприкінці 1630-х рр. ченці обкопали монастир ровом, таким чином укріпивши його. Однак, імовірно, що такі укріплення були доволі слабкими, і вже в 1648 р. монастир був узятий козаками та пограбований. Того ж року, аби запобігти повторенню подібних ситуацій, Б. Хмельницький взяв його під свою протекцію. З 1670-х рр. почався активний етап мурованого будівництва на території монастирського комплексу [12, с. 206]. В цей час збудовано нову муровану Троїцьку церкву, дзвіницю, а коштом полковника Д. Горленка в середині 1670-х рр. розпочали будуватися цегляні оборонні мури навколо монастиря. Як свідчать документи, мури підсилювали башти. Однак жодної з цих башт до нашого часу не збереглося; зараз на їхньому місці знаходяться невеликі декоративні башточки. Однак залишки однієї з цих башт можна побачити на гравюрі 1844 р., де зображено руїни монастиря. Імовірно, вона була багатогранною (восьмигранною), мала щонайменше два яруси бою, та завершувалася куполом з маківкою (рис. 3). Зруйнували цю останню башту вже після 1844 р., коли відновлювали обитель, оскільки на зображенні монастиря кінця XIX ст. її вже не видно.

Монастир розташовувався на рівному місці та має трапецивидну форму. Площа укріпленої частини складала 2,9 га. Муровані стіни, висотою понад 2,5–3 м та товщиною до 1,5 м, встановлені на земляний вал, завширшки до 10 м і висотою від 2 до 3 м. Загалом стіни більше нагадують бруствер з бійницями, ніж повноцінні фортечні мури. Це, в свою чергу, було зроблено під впливом розвитку облогової артилерії, де головну роль відігравали земляні вали. По периметру монастирську стіну оточував рів.

На сьогодні на південно-західному та північно-західному кутах огорожі помітні земляні кон-

Рис. 3. Зображення руйн Густинського монастиря 1844 р. та його сучасний план:

1. Троїцький собор. 2. Надбрамна Петропавлівська церква.
3. Воскресенська церква. 4. Надбрамна Миколаївська церква.
5. Покої настоятеля з Варваринською церквою.

бувають на території монастиря, активно вдаються до несанкціонованих перебудов. У 2007 р. було знесено частину західного внутрішнього валу, а також прибудовано до південної стіни із зовнішнього боку довгу примітивну за формою споруду, що дуже спотворила вигляд архітектурного ансамблю. Руйнування та «перебудови» унікального оборонного монастиря служителями церкви продовжуються й сьогодні.

Окрім оборонних мурованих оборонних монастирів, на Чернігівщині також існує декілька мурованих культових споруд, що також відносяться за певними параметрами до оборонних. Зокрема це Іллінська церква в м. Коропі та дзвіниця в с. Суличівка.

Будівництво споруди **Іллінської церкви** в Коропі більшість дослідників відносить до кінця XVII ст., а дехто припускає, що найдавніша її частина, можливо, відноситься до XV–XVI ст. Церква побудована із заходу від коропської фортеці. Слушною є думка, що спочатку ця споруда не була церквою, задумувалася вона як форпост на підступах до фортеці, такий собі блокгауз. Вперше фортифікаційне

струкції, що нагадують невеликі бастіони. Ймовірно, саме на них і стояли згадувані, зараз неіснуючі, оборонні вежі. Таким чином, вони були винесені за основну укріплену лінію для ведення фланкового вогню. Монастирська фортеця мала три брами. Перша, головна, знаходилася під масивною приземкуватою чотирикутною дзвіницею з бійницями. Цю браму з дотичними до неї стінами дуже добре зобразив на одному зі своїх етюдів Т. Шевченко, перебуваючи в Густині у 1845 р. [12, с. 206-207]. Вже наприкінці XIX ст. башту було дещо перебудовано та надбудовано два легких верхніх яруси. Другі ворота знаходилися під будинком ігумена. Вони являли собою масивну двоповерхову споруду, в товщі якої й проходив вузький проїзд. Третя ж брама проходила через надбрамну Петропавлівську церкву, яка мала по боках великі аркади з бійницями, що фланкували проїзд уздовж воріт. Загалом система оборони воріт в Густинському монастирі дає відразу три типи конструкцій, різні за походженням та традицією, що вказує на впливи багатьох фортифікаційних шкіл. Монастир було ліквідовано наприкінці XVIII ст. у зв'язку з секуляризацією монастирських земель. Слід зауважити, що оборонний комплекс Густинського монастиря є унікальним завдяки поєднанню звичайних мурованих оборонних конструкцій із земляними фортифікаціями оборонного типу.

На сьогодні черниці, які пере-

призначення Іллінської церкви визначив М. Цапенко [11, с. 38]. Основою її є невелика баштоподібна однобанна будівля з товщиною стін до 2 м і шириною зали менше п'яти метрів. У башті існують отвори-бійниці, у яких відсутні будь-які натяки на пази для віконних рам. Усередині приміщення головного корпусу носять характер перекритих склепіннями коридорів. Скоріш за все, вони були місцями зберігання боєприпасів або місцем перебування дозорного гарнізону (Рис.4). Нижня частина башти має вигляд, що загалом характерний оборонним спорудам Чернігівщини, зокрема дуже схожу конструкцію мають наріжні башти Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. Думку про первинне оборонне призначення Іллінської церкви підтримує і В.В. Вечерський [2, с. 112-113].

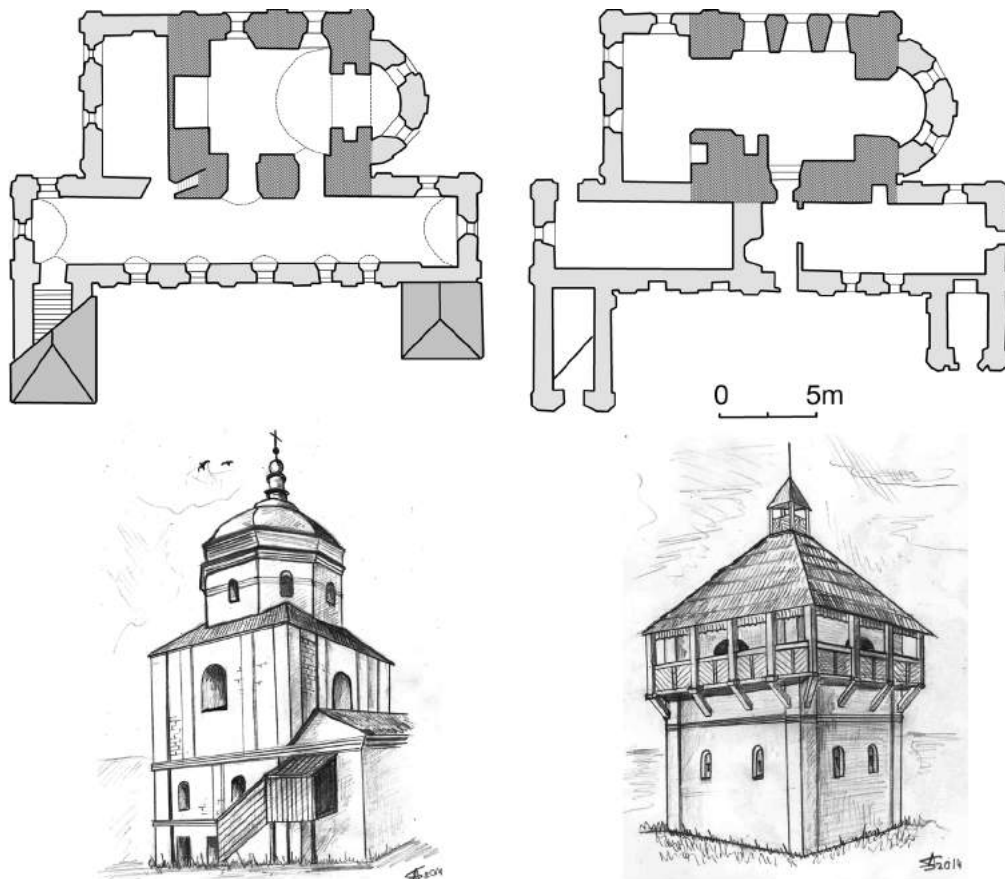

Рис. 4. План першого та другого поверхів Іллінської церкви в Коропі за М. Цапенком; малюнок з фото 1930 р. та варіант реконструкції автора станом на кінець XVII ст.

М. Цапенко вважав, що спочатку башта була перетворена на дзвіницю, а вже згодом – і на церкву [11, с. 38]. До цієї башти з південного боку, мабуть, пізніше була прибудована двоповерхова споруда, що мала два входи. Лише в другій половині XVIII ст. її перебудували на церкву, додавши верхню баню та вівтар.

На сьогодні залишається не визначеним і функціональне призначення цієї башти. Найбільш правдиво виглядає версія про те, що в XVII ст. вона виконувала роль форпосту на підступах до західних воріт Коропської фортеці [1, с. 148].

Село **Суличівка** відоме ще з 1610 р., коли воно було надано у володіння боярину Б. Грязному. Близько середини XVII ст. воно відійшло у власність родини Добронизьких (нащадки Б. Грязного), які й володіли нею протягом XVII ст. [5, с. 333] У с. Суличівка знаходиться церква Різдва Богородиці кінця XVIII ст. з восьмигранною дзвіницею. Точно відомо, що церква побудована 1786 р. Документи XVIII ст. свідчать про те, що на місці кам'яної церкви, стояла однойменна більш рання дерев'яна Різдва Христового [7, с. 21]. Поряд з церквою знаходиться дзвіниця, що викликає особливий інтерес (рис. 5). Це двох'ярусна восьмигранна призма, увінчана шатром із ліхтариком. Вхід до дзвіниці розташований в східній її грані, навпроти західного portalу церкви. На другому ярусі по сторонам прорізани чотири аркові вікна. Перекрита дзвіниця високим восьмилопатовим зімкнутим склепінням. Під дзвіницею є

прямокутний підвал, розміром 3,58x3,43 м, перекритий напівциркульним склепінням. У східній його стіні є дверний отвір, в інших гранях – віддушини, що виходять на рівні денної поверхні на відповідні грані дзвіниці. Деякі дослідники вважають, що споруда даної дзвіниці має оборонне призначення [12, с. 705]. Раніше вважалося, що найдавнішою частиною дзвіниці є її підвальне приміщення, а сама призма збудована вже наприкінці XVIII ст. [2, с. 177-178] Однак, останні обстеження пам'ятки, показали, що і підвальне приміщення, і наземна частина споруджувалися одночасно, про що свідчить однаковість цегли та типу кладки. Це відбулося близько 1670–1680-х рр. Товщина стін підвального приміщення близько 1,8 м, а наземного – 1,3 м. Цікаво, що фасад і внутрішня частина не мають ніяких ознак декору, який дуже характерний для дзвіниць. Також у приміщенні дуже глуха акустика, що також властиво для дзвіниць. На сьогодні споруда прибудована до церкви коридором. Дослідження 2014–2015 рр. дозволяють говорити, що, можливо, на цьому місці (найвища точка в селі) у другій половині XVII ст. знаходилося помістя родини Добронизьких. Поряд із церквою та дзвіницею виявлено залишки ще однієї давньої споруди, імовірно, дерев'яної, але на мурованому фундаменті. Розкопки 2015 р. дають можливість датувати її не пізніше кінця XVII – початку XVIII ст. Також слід відмітити те, що дзвіниця стоїть за 40 м напроти місця, де знаходився міст через р. Глинянку (у документах XVII ст. названа річка Суличівка). Також дослідження 2015 р. завдяки дуже посушливим умовам, дозволили виявити навпроти дзвіниці греблю на р. Суличівці. Зазвичай такі греблі, що утворювали штучні стави, на Чернігівщині у XVII ст. будували біля укріплених поселень. Якщо дана дзвіниця й не виконувала суто оборонних функцій, то з неї можна було дуже добре контролювати міст та дорогу, що проходила поряд.

Рис. 5. Східний фасад, розріз та варіант реконструкції вежі-дзвіниці станом на кінець XVII ст. в с. Суличівка, обміри та малюнок автора

Також вражає точність, з якою побудовано споруду вежі-дзвіниці. Різниця в ширині граней стін як з внутрішнього, так і із зовнішнього боків не перевищує 1,5–2 см. Така точність не характерна для споруд XVII ст., що свідчить про великий досвід майстра, який керував її будівництвом. Розмір цегли вежі-дзвіниці співпадає з розміром цегли Введенської церкви (1672 р.) Троїцького монастиря та Воскресенської церкви (між 1650-ми та 1676 р.) в Чернігові. Тож, імовірно, і споруда в Суличівці датується не пізніше 1670–1680-ми рр.

На сьогодні ззовні споруду реставровано та потиньковано. Однак роботи з використанням сучасних будівельних матеріалів призвели до порушення гідрологічного балансу в ґрунтах навколо будівлі. Підвальне приміщення тепер постійно перезволожено, а в північній стіні підвального приміщення з'явилася значна тріщина. Такий стан речей потребує втручання професійних реставраторів

зادля збереження унікальної пам'ятки оборонно-культурної архітектури.

Також в сучасній літературі та Інтернеті можна зустріти й думки про те, що оборонне призначення мала мурована церква в с. Великий Листвен. Однак, навряд чи це так, оскільки церква чітко датується 1742 р., а тоді вже потреба в невеликих укріплених пунктах відпала у зв'язку зі більш-менш стабілізацією життя на цих територіях та й сама архітектура церкви не відповідає жодним чином оборонним потребам.

Отже, ми бачимо, що на території Чернігово-Сіверщини муроване фортифікаційне будівництво у XVII – на початку XVIII ст. залишалося радше виключенням, а ніж закономірністю. Це, в першу чергу, було спричинено відсутністю покладів природного каменю, як будівельного матеріалу. По-друге, також була відсутня традиція масштабного мурованого будівництва. Як видно, в середині – другій половині XVII ст. за писемними джерелами з усіх фортець Чернігівщини лише Новгород-Сіверський мав муровану браму. Дещо по-іншому була справа з оборонними монастирськими комплексами в Новгороді-Сіверському та Густині. Ці монастирські фортифікації мали значний оборонний потенціал, однак їхньою особливістю було, так би мовити, деяке «хронологічне запізнення»: навколо монастирів будувалися високі мури та башти в той час, коли вся фортифікація вже переходила на бастейні земляні інженерні системи пасивної та активної оборони. Втім, монастирі-фортеці залишили помітний слід в історії Чернігівського краю. Вони збереглися до нашого часу в досить непоганому стані, на відміну від дерево-земляних фортець та замків. Що ж стосується башти в Суличівці та Іллінської церкви в Коропі, то, імовірно, що спочатку вони не мали культового призначення, а зводилися як оборонно-спостережні вузли. Лише згодом, коли потреба в них як в фортифікаційних спорудах остаточно відпала, вони були перебудовані та перетворені на культові споруди.

Список використаних джерел та літератури

1. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини: ілюстрований довідник / О. Бондар. – К., 2015. – 178 с.
2. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В.В. Вечерський. – К., 2005. – 586 с.
3. Вечерський В.В. Українські монастирі / В.В. Вечерський. – К., 2008. – 400 с.
4. Вечерський В. В. Фортеці й замки України / В. В. Вечерський. – К., 2011. – 664 с.
5. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І. В. Кондратьєв. – Чернігів, 2014. – 384 с.
6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.) / П. Кулаковський. – К., 2006. – 496 с.
7. Лазаревський А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / А. Лазаревський. – Вып.1. – Чернигов, 1866. – .138 с.
8. Описание малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 799–832.
9. Пляшко Л. Подорож до міста XVIII ст. / Л. Пляшко. – К., 1980. – 152 с.
10. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. Цапенко. – М., 1967. – 236 с.
11. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма / М. Цапенко. – М., 1970 – 144 с.
12. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1006 с.

РОЛЬ ОБОРОННИХ ЦЕРКОВ В ЗАХИСНІЙ СИСТЕМІ КАМ'ЯНЦЯ- ПОДІЛЬСЬКОГО XVI- XVII СТ.

Анотація: Формування та локалізація оборонних церков в середньовічному Кам'янці-Подільському.

Ключові слова: кам'янецька фортеця, міські брами, вежі, церкви-фортеці.

Протягом XV-XVII ст. на Поділлі, що першим з українських земель відбивала набіги татарських орд, виник своєрідний тип поселень – міста-фортеці [2, с.73]. Одним з таких міст був Кам'янець-Подільський, що розвивався під захистом державної (королівської) фортеці XIII-XVIII ст. У разі ворожого нападу кам'янецька фортеця не могла вмістити всіх бажаних, тому мешканці міста дбали про свою безпеку самі. Цьому сприяло отримання Кам'янцем Магдебурзького права (грамота 1374 року, привілей 1432 року), завдяки чому розвивався цеховий устрій та місцеве самоврядування, одним з завдань якого було розв'язання проблеми міської оборони [3, с.27].

В XVI-XVII ст. коштом трьох національно-релігійних громад міста були споруджені міські оборонні мури, гідротехнічний комплекс Руської та Польської брам, Вірменський бастион тощо [3, с. 180].

В середньовічному місті нараховувалося 16 ремісничих цехів, на які покладалося спорудження міських оборонних веж, ремонту та їх захисту. Кожен ремісник займався місце біля своєї бійниці, де були вже складені кулі, ядра, порох [2, с. 63].

Відповідальність за оборонну міста взяли на себе і братства – релігійно-національні організації міщан, що виникли в Кам'янці-Подільському в кінці XVI ст.

Братства співпрацювали з «сінергазіями» на Балканах, релігійними об'єднаннями, що базувалися на засадах взаємодопомоги. В їх склад входили професійно-будівельні артілі, які кожного року весною відправлялися на будівництво культових храмів в Галичину, Буковину та на Поділлі (5, с.14).

В кінці XVI – на поч. XVII ст. в Кам'янці-Подільському були зведені церква св. Трійці, св. Петра і Павла, Іоанно-Предтечинська церква [5, с. 1]. Були вони компактними, стіни завтовшки 1,5 м, замість вікон мурувалися бійниці. Сформувався тип церков-фортець, які разом з основними функціями, виконували і функції оборонних споруд.

Е XVIII столітті в Кам'янці-Подільському нараховувалося 12 церков як дерев'яних, так і кам'яних, що відігравали роль локальних вузлів оборони [1, с. 1]. Збудовані, по можливості, на підвищеннях рельєфу, церкви-фортеці підсилювали в'їзди та шляхи до міста [2, с. 74].

Вздовж р. Смотрич розташовувалися три православних храми.

Церква Різдва Христового [XVI- XVII ст.] локалізувалися на правому березі р. Смотрич, під фортецею, тримаючи під контролем найнебезпечніший південний напрям [3, с. 179].

В Долині, біля дороги в місто стояла Спасо-Преображенська церква (XIV - поч. XIX ст.), з якої можна було обстрілювати ворога, що надумав проникнути в каньйон [1, с. 24]. На протилежному березі ріки, біля кам'яних сходів розташовувалася Онуфрієвська церква (XVI-XVII ст.), висока дзвіниця якої слугувала сторожовою баштою [1, с. 25].

Миколаївська церква була зведена біля безіменних міських воріт, на перепаді двох терас. Після 1795 року церква була ліквідована, так як територія увійшла в район фортифікаційних робіт х1, с. 21ї.

У західній частині Вірменського ринку розташовувався невеликий квартал заселений українцями, що сформувався навколо Вознесенської церкви (XVII ст.). Церква входила в оборонне ядро південно-західних міських укріплень, зведених кам'ячанами, що належали до різних конфесій, які спільно відбивали ворожі напади [1. с.20].

Північна міська брама підсилювалася храмом св. Архангела Михаїла (XVI-XVIII ст.). Умовне

позначення храму надає гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр., виконана Киприяном Томашевичем – неподалік Кушнірської башти, посередині Руського ринку [3, с.165]. Архангел Михаїл вважався покровителем української громади міста, охоронець людей від зла. В іконографії його прийнято зображувати зі списком або мечем в руці ([3, с.164].

Церква Успіння Богородиці з шпиталем (XVII ст.) стояла обабіч на підвищенні Північної міської брами, щоб супротивник, який пробився в місто, одразу потрапляв під обстріл з цієї культової споруди [1, с.20].

Домінантою кварталу, що сформувли вул. Татарську і Зантуська, являвся храм св. Петра і Павла, збудований 1580 року (3, с.167). Одновірці, які заселяли ділянку навколо храму, захищали вул Татарську, через яку ворог міг вдертися до їх оселі.

Церква св. Трійці (XVI-30 рр. XX ст., відбудована в 2000-х роках) – оборонне ядро середмістя. Для української громади була кафедральною, а також слугувала її релігійно-освітнім осередком. Церква-фортеця на узвиші, північним фасадом звернена в бік міста, має вікна-амбразури, розраховані на активне використання вогнепальної зброї. Заокруглена вівтарна абсида та дві менші абсида по боках нагадують невеликі бастеї. Над притвором, при вході височить дзвіниця у вигляді чотирьогранної вежі з оглядовими вікнами. Церковний двір, що доходив до північних парцелій Польського ринку, обнесений високим кам'яним муром [6, с.624]. За розміром нагадував двір фортеці в якому могли сховатися мешканці центральних кварталів та захисники міста.

Отже, в XVI-XVII ст. на Поділлі, зокрема, у Кам'янці-Подільському з'явилися культові споруди, що набували оборонних рис. Найбільш поширеними були оборонні церкви, які відігравали роль локальних вузлів оборони, складаючи внутрішнє захисне коло міста.

Список використаних джерел та літератури:

1. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1895 .
2. Липа К. Під захистом мурів. – Київ, 2007.
3. Петров М Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XVI-XVIII століть. – Кам'янець-Подільський, 2012.
4. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – Киев, 1895.
5. Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлі. – Львів, 1925.
6. Синицкий Д. Каменецкий Свято-Троицкий православный монастырь // Подольские епархиальные ведомости, 1868. – № 19.

Наталія Ганусевич

молодший науковий співробітник

Національного заповідника

«Замки Тернопілля»

м. Збараж

ПІДЗЕМНІ ПЕРЕХОДИ МІСТА – ОДИН ІЗ ЕЛЕМЕНТІВ ФОРТИФІКАЦІЇ ЗБАРСЬКОГО ЗАМКУ

Анотація. Підземні ходи – це, так би мовити, матеріалізована історія нашої краю. Ці фортифікаційні елементи – унікальні пам'ятки, дослідження яких дасть змогу глибше зрозуміти складні процеси, що відбувалися на наших теренах та визначали його майбутнє.

Ключові слова: пам'ятка, замок, фортеця, підземні ходи, храм, льохи-пивниці

Місто Збараж все знаходиться на підземних ходах. Хто не чув про них ще з дитячих літ? Легенди розповідають: «...підземні ходи були трьохповерхові і з'єднували між собою замок і костел Святого Антонія, який знаходиться у центрі міста. Був також хід, що ішов від замку до Старозбараської фортеці,

що знаходиться за три кілометри від міста. А були вони такі високі, що можна на конях скакати і каретою їздити, а нижній поверх був встелений кам'яною бруківкою...», можливо і не так все було, але тільки розчистивши їх від землі і дослідивши ми зможемо доказати або заперечити ці легенди.

Підземні ходи робили переважно з однією метою – дати можливість власнику замку із родиною та найближчим оточенням непомітно залишити фортецю, а також у несприятливий час помолитися у храмі. Ходи починались від палацу, а виходили десь у найближчому лісі чи біля ріки, де заздалегідь був прихований човен. Час від часу в центрі Збаража на площі ім. Івана Франка провалюється асфальт, особливо часто це відбувалося за радянських часів. Це породжує різноманітні чутки про існування під містом розгалуженої мережі підземних ходів [1, с. 3]. Деякі підтвердження можемо отримати від розповідей жителів міста і очевидців будівництва адміністративного будинку, який знаходиться на площі ім. І.Франка і зводився в кінці 70-х років ХХ ст. Тоді ново закладений фундамент споруди три рази руйнувався через обвали.

Викликають певну цікавість і триарусні підземні льохи-пивниці в центрі міста, зокрема так званої «руської школи». Будинок збудований в кінці ХІХ ст., жила в ньому єврейська родина. Певне і раніше на цьому місці були інші споруди. То ж льохи ці поступово спускаються ярусами вниз і з'єднані ходами з іншими подібними льохами, які будували євреї під своїми житлами для переховування в грізні часи погромів, а також як схованки для своїх скарбів. У 70-х роках такий скарб, що складався із срібних столових предметів, знайшли діти в цих льохах Існує *легенда*, що підземелля під Збаражем своїм переплетенням утворюють заплутаний лабіринт. Сюди євреї-кредитори спроваджували своїх боржників, щоб відробляли борг розширенням і поглибленням підземних приміщень і ходів. Та ніколи на білий світ ці «раби» вже не повертались. Так зберігались таємниці підземель Збаража. Отож, від будинку до будинку, від льохи до льохи весь центр міста був перекопаний підземними ходами, що сполучалися між собою. Окремі із них мали призначення каналізаційних стоків і були спрямовані до річки Гнізни. Значна частина ходів, що були в центрі міста, слугували для переміщення людей. Про це говорять їх розміри – широкі, на повен зріст людини. Одні із них прокопані в суцільному глиняному шарі, інші – облицьовані каменем. Такі ходи були розкопані під час будівництва будинків райвузла зв'язку (Укрпошта), універмагу, районної адміністрації. Відкопані ходи ніхто не досліджував і були вони частково засипані ґрунтом і щебенем, частково замуrowані [3, с.22]. А саме їх існування підтвердили розвідувальні роботи проведені 2006 році київськими геофізиками, які і склали карту підземних переходів.

Підземелля Збаража порівняно недавно широко використовувались людьми. Так, наприклад, на місці сучасного будинку райвузла зв'язку стояв цегляний будинок, де колись-мешкав єврей, що тримав винний склеп При знесенні цього будинку знайшли льохи, сполучені з підземними ходами, де зберігались уже розсипані в труху барила з вином. Вино було настільки старе, що перетворилося на корж. Сміливців, що спробували його, винесли сп'янілими, – так розповідають очевидці. Знайшли тут і скарб, що складався із срібних та золотих прикрас. І ще один приклад. При обладнанні в 70-х роках котельні в підвалі будинку школяра (біля Воскресенської церкви), відкопали підземний хід, що вів в сторону майдану. Хлопчаки «заглянули» до нього і знайшли добре змашений кулет та кілька І коробок набоїв. Це вже в 50-х роках хтось використав підземелля як тайник [3, с. 22].

Однією із сакральних пам'яток нашого міста є костел Святого Антонія з Падуї і Святого Юрія мученика. Цікаві підземелля є під храмом, розмір яких співпадає з розміром сакральної споруди. У підземних криптах колись ховали померлих монахів, а також така честь була і у відомих людей того часу – власників міста чи меценатів храму.

Згадуємо також князя Януша Вишневецького, останки якого також спочивають у одній із підземних крипт храму. Він закінчив будівництво першого храму, яке було розпочато ще Юрієм Збараським у 1623 році. Є згадки, що не раз козаки порушували спокій останків, вони їх просто викидали з домовини, але через деякий час монахи знову їх повертали на своє місце. А також, можна згадати, і про великого мецената даного храму, який відбудував святиню заново і був похований під вівтарем Матері Божої Збараської. Можливо, було поховане подружжя Станіслава та Гелени Потоцьких (фото 1-2). Також при вході у храм збереглась пам'ятка дошка про поховання Констанції Качковської з Яловіцьких дружини управляючого замку у ХVІІІ ст. Северина Качковського.

Фото 1. Центральна галерея підвальних приміщень костелу Святого Антонія

Фото 2. Підвальне приміщення під головним вітарем храму

Недалеко від костелу знаходився Тринітарський монастир (зараз православна церква Успіня Матері Божої), який також, кажуть, був з'єднаний з храмом підземними ходами.

Колись найстаріші і найважливіші будівлі міста — замок князів Збараських, костел, синагога були з'єднані між собою надійними комунікаціями, що залягали на глибині до восьми метрів. Були вони довгі і розгалужені, викладені у два-три поверхи [14, с. 10]. Найдовше підземелля прокладене під річкую Гнізною на глибині 27 м. Тягнеться воно від костелу отців Бернардинів повз райвідділ міліції та військкомат. Під військкоматом, до речі, збереглася велика, майже неушкоджена пивниця. Найширшим, шестиметровим, є інший хід, яким колись, за легендою, їздили возами. Складно нині сказати, як було насправді, але точно відомо, що у таємницю підземних тунелів були посвячені лічені особи [16].

Одним із найбільш відвідуваних туристичних об'єктів нашого міста є замок князів Збараських, пам'ятка архітектури XVII ст. А однією з найцікавіших та найзагадковіших частин є його підземелля. І хоча тільки декілька приміщень розчищено і пристосовано для експозицій, але вони найбільше приваблюють і збуджують уяву туристів.

З метою отримання більш повної картини з історії будівництва замку, поряд з археологічними розкопками, на окремих, найбільш зруйнованих його ділянках, Національний заповідник у вересні 2006 року провів геофізичні інженерно-пошукові роботи. Для їх проведення був заключений договір з київським науково-виробничим підприємством «Геопром», фахівці якого і проводили дослідження. Обстеження виконувалися з метою визначення підземних порожнин, залишків старих фундаментів, неоднорідностей ґрунтів на території замку і прилеглої території, а також в центрі міста Збаража. Роботи проводились методом георадарного зондування за методикою вертикального електрорезонансного зондування. Всього за час роботи фахівцями «Геопрому» було проведено зондування на 33 ділянках.

В результаті було виявлено, що з підвальної частини замку в сторону центрального входу, на глибині від 1-го до 2,5 метра, спостерігається існування ймовірного зруйнованого підвального приміщення, розмірами приблизно 5Х3 метра. Таке ж приміщення існувало і в районі входу в правий каземат. Обстеження лівого каземату, а також замку виявили залишки старих каналізаційних каналів. Георадарне обстеження підвальної частини замку виявило існування вертикально засипаної штольні, а на території рову, з тильної правої сторони замку, існування підземного ходу, були виявлені, також, залишки підземних ходів, що йшли з сторожових веж [9, с. 10]. Коли перенесли зйомки на карту Збаража, побачили цілу систему підземних комунікацій. Ходи з'єднують замок із казематом, костелом, будинком управителя та й просто звичайні будинки, у яких нині мешкають люди, між собою [5, с. 10].

Всі ці дослідження фактично підтвердили гіпотетичні твердження низки дослідників збараського замку про те, що він був хоча і головною, але лише частиною цілої системи оборони міста Збаража, яка впродовж XVII- XVIII століття існувала як єдине ціле, а підземні сполучення в цій системі відігравали далеко не останню роль. Ці дослідження а також теоретичні пошуки співробітників Національного заповідника в бібліотеках і архівах України і Польщі, лягли в основу реставраційних робіт по відновленню унікальної історико-архітектурної пам'ятки нашого міста.

В давнину при проектуванні і будівництві оборонних споруд фортифікатори особливого

значення надавали підземним комунікаціям, які були життєдайними артеріями всього оборонного комплексу в постачанні водою, продовольством, забезпечували скритне сполучення центру з фортами, служили майже єдиною можливістю для сполучення із зовнішнім світом при облозі фортеці чи для непомітної евакуації людей у випадку її падіння [3, с. 22].

Підземелля замку, які були з'єднані між собою системою ходів і дозволяли проникати в будь-яку точку твердині, вели до казематів, бійниць, оборонних стін [13, с. 53]. З метою швидкої евакуації населення під час небезпеки вже у ранньому середньовіччі під давніми фортецями створювалася мережа підземних ходів, зокрема вони згадуються в описі історичних подій з оборони Сторозбарзької фортеці [8, с. 57]. Вони виникли і на вимогу фортифікації пізнього середньовіччя: під час оборони замку, коли літали ядра та кулі, доставити зброю чи снаряди, принести води, забрати поранених або вивести мирних міщан з-під обстрілу безпечніше було підземними переходами [12, с. 7]. У цьому часі постали проблеми площі військових об'єктів, особливо в недостатці підсобних приміщень, тому тут зберігалися запаси продовольства, амуніції, пороху до гармат і мушкетів [2, с. 13]. Таким чином, замки XVI – XVII століття мають досить серйозні і великі підземелля, дуже часто вони будуються у два, а то й три яруси. На даний момент другого ярусу у підземеллі Збарзького замку не виявлено. Підземними ходами користувались до XVIII ст. Коли замок як військовий об'єкт вичерпав себе, підземні ходи спеціально розібрали, частину засипали.

У 90-х роках XX ст. після створення ДІАЗу в м. Збаражі ці підземні приміщення почали розкопувати і укріплювати, оскільки практично все було засипане будівельним сміттям і замулене.

На сьогодні доступними для огляду є частина підземного ходу, що веде до криниці, з кожним кроком він опускається все нижче і нижче під землю і стає все меншим і меншим (фото 3). Вузкий хідник, обкладений тесаним каменем, довжиною понад 21 метр. Цей хід розчищений на віддалі 9 метрів від криниці. Над плесом води був спеціальний дверний підйом, звідки можна було зачерпнути її для потреб. Навіть під час довготривалої облоги оборонці фортеці могли користуватися водою із названої криниці [6, с. 7]. Зверху доступ до криниці був закритий, тому що берегли воду від забруднення, а при облозі від навмисного отруєння.

Фото 3. Хід до криниці замку

Перша підземна зала – найбільша (10,7X5,8 м) могла використовуватися як погріб для продуктів, оскільки всі інші знаходяться нижче рівня першої, а тому вона найближча до ворога. Звідси розходяться три підземні ходи, два з яких засипані. Один з них йде в напрямку кордегардії. Інші два приміщення звертають з-під передньої стіни палацу вліво і звужуються до розмірів 2,8X7,2м. Це досить мала зала (фото 4). На правій і на лівій стінах зали є ніші, одна з яких є скоріш за все більш пізнім вікном, інша цікавіша – вона подібна до спускової шахти. Наступна зала знаходиться ще нижче хід веде вліво і звужується до 2,1 м ширини і має довжину 5,6 м. З цього приміщення видніється підземний хід, який веде під каземати, а далі до ескарпових бійниць (фото 5).

Фото 4. Підземні кімнати замку

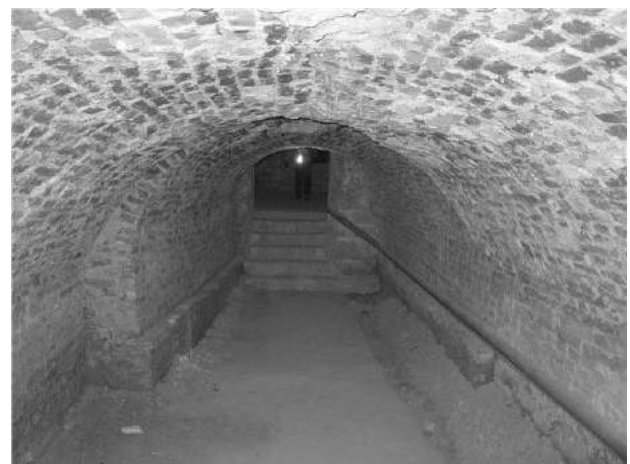

Фото 5. Підземні зали Збарзького замку

Виявлені, але ще не досліджені підземні зали, що розташовані під казематами. Є і втрачені на сьогодні підземні ходи – це, наприклад, хід між підземеллями і приміщенням кордегардії (В'їздової вежі і палацу), на даний час збереглося тільки невеличке підвальне приміщення (фото 6).

Є тут і інші ходи, наприклад, до сучасного комплексу будівель районної санепідемстанції, де колись було помешкання керуючого господарством (економа). Тут до наших днів збереглася споруда у вигляді льоху, сходи в ній ведуть в глибину, а далі – в сторону замкового палацу [3, с. 22].

Ціле перехрестя переходів та каналізаційних комунікацій можна побачити у фойє першого поверху замкового палацу [10, с. 5], (фото 11). Як відзначав у 60-х роках Ю. Негільовський, в кінці внутрішнього дворика, біля куртини, було знайдено широкий люк з ходами, що виконували функцію водозбору і водовідведення. Коли дощова вода з внутрішніх схилів даху по водостоках потрапляла у підземні каналізаційні комунікації і стікала у південно-східну фосу з тильної сторони палацу [15]. Ця підземна комунікація простягалась до 12 м. від зазначеного люку у північно-західному напрямку на повний зріст людини і повертала на 45° на північ у вигляді водовідного каналу [11, с. 123]. Зокрема на фото ми бачимо каналізаційний стік (фото 7), який простягається по під південно-східну стіну в сторону ескарпів і оборонного рову. Окрім даного стоку, під внутрішнім двориком існує ціла система розгалужених каналів різних розмірів. Центральний канал стоку мурований із каменю в ріст людини, що забезпечувало можливість його чистки [4, с. 234].

Фото 6. Підвальне приміщення під в'їзною вежею

Фото 7. Каналізаційний стік

Безумовно мали б бути підземні ходи, що сполучали підземелля замку із зовнішніми куртинними укріпленнями та містом, але на даний час вони ще не досліджені. Найзагадковішою частиною підземелля є еліпсоподібна зала, де посередині збереглась велика колона з гаками для катувань людей [7, с. 11], (фото 8). Напроти підземного ходу до криниці є вхід котрим через малий «коридорчик» можна потрапити до «камери катувань». Ніхто зараз не стверджує, що це була камера катувань княжого часу. На думку більшості дослідників тут спочатку були гвинтові сходи в нижній ярус підземелля, до тих приміщень, які по під річку вели до центру міста, або, можливо, і до костелу Святого Антонія. Але після їх руйнації там було створено підсобне приміщення, а оскільки в радянський час західна оборонна стіна використовувалась як стрільбище, то у збережених підземеллях замку могла і бути кімната допитів НКВС. На жаль, жодна з вищеназваних версій використання цих підземних приміщень сьогодні не вивчається цілеспрямовано. Але цілком імовірно, що, краще дослідивши підземні ходи міста і замку, вдалося б знайти відповідь на безліч запитань і відтворити цілісну картину історії краю.

У похмурому підземеллі Збаразького замку недавно відкрилася нова експозиція, де зараз можна оглянути знаряддя тортур часу середньовіччя з Португалії, Іспанії, України, за допомогою яких в смутні часи катували відьом, ворожок, зрадників, брехунів і просто неугодних владі людей. Ідея створити кімнату тортур виникла ще декілька років тому. Перед цим наукові співробітники Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Фото 8 Замкова в'язниця

їздили переймати досвід у ті замки, де вже діють подібні експозиції. Зокрема, в замки м. Дубно та м. Луцька, а також в замках Франції та Польщі. Експонати до музею зробили майстри зі Збаража та Романового Села за старовинними зразками. Серед найстрашніших – гарота, «стілець відьми», пристрій для катування вогнем та металеві гаки, якими жертву підвішували за ребра. Найжорсткіші вироки інквізиція виносила у Франції, Південній Італії, Німеччині та Іспанії, але чи діяла католицька інквізиція на території сучасного Тернопілля, поки що невідомо й зараз встановити це доволі важко через брак джерел. Сьогодні кімната тортур викликає великий інтерес у туристів, хоча зважуються заходити до неї не всі [17] (фото 9).

Фото 9 Кімната тортур

Дбайливе, уважне, осмислене ставлення до унікальних підземель м. Збаража беззаперечно буде сприяти відродженню історичної пам'яті, дасть поштовх краєзнавчому руху, створенню нового музею, туристичних маршрутів, виданню нової літератури.

Якби детальніше дослідити і розкопати ці ходи наше місто могло б мати подвійну користь. Їх, приміром, можна використовувати як краєзнавчо-туристичний музей, а також, зважаючи на екзотичний вигляд, в інтер'єрах підземних ходів можна було б відкрити оригінальні експозиційні зали. Дуже гарно виглядали б, тим паче, що декорації не штучні, а натуральні, природні. Окрім того, там можна натрапити на дуже цікаві археологічні знахідки.

Техніка, якою сьогодні можна досліджувати підземні ходи, вже існує. Потрібно лише велике бажання і, звичайно, кошти. До того ж, серйозно цим займатися на території міста можна лише під егідою міської ради і Національного заповідника та заручившись підтримкою відповідних служб, бо самодіяльність у таких випадках може призвести до трагічних наслідків. Річ у тім, що у підземних тунелях може скупчуватися отруйний газ метан. Окрім того, невідомо, чи не були випадково ці ходи заміновані під час війни, тому спочатку конче треба перевірити, чи немає там снарядів чи мін. І всім цим повинні займатися фахівці. За цю справу варто взятися, і тоді наша історична скарбниця поповниться ще не однією унікальною знахідкою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алфьоров Р. Не всі таємниці розкрив Збараж. Ми були в Збараських підземеллях // Тернопільська газета. 2000 - 20 вересня (№ 38).
2. Битва під Збаражем 1649 року. Науково-популярне видання. – Збараж; Тернопіль: Джура, 2009. -112 с.
3. Данилейко М. Лабіринти збараського підземелля / Збараж-місто в Медоборах №2/97. - 24 с.
4. Данилейко В. Дослідження внутрішнього дворика палацу Збараського замку в процесі пам'яткоохоронних робіт Національного заповідника «Замки Тернопілля» // Збірник матеріалів наукової конференції, 2013. – С 513.
5. Запорожченко Р. «Туристів пустять у підземелля» // «Газета по-українськи». - 2006. - 28 березня (№ 95)
6. Макаруч Н. Замкова криниця, оповита жахливими легендами. // Вісник історії краю/ - 1998. - № 4 (31).
7. Малевич А.П. Збараж. Історико-краєзнавчий нарис. –Львів: «Каменярь», 1984. - 46 с.
8. Мандрик О.Є., Федорів Т.І. Збараж: погляд крізь віки. Історико-краєзнавчий нарис. – Збараж: «Рушник», 2011. - 116 с.
9. Національний заповідник «Замки Тернопілля» // Звіт по договору №46/07 від 18 вересня 2007 року «Геофізичні та інженерно-вишукувальні роботи на території замку в м. Збаражі».- Інв. № 8-32\371, С. 13.
10. Підставка Р. Нові відкриття Збараського замку // Вісник історії краю. - 2013. - № 3 (73).
11. Підставка Р. Деякі особливості спорудження замкового палацу Збаража // Археологія і фортифікація середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. - 266 с.
12. Попович Ж. Невідомі скарби Збараських підземель // Номер один. - 2013. - 5 березня
13. Чайка В.І. Збараський замок: науково-популярне видання. – Тернопіль: «Вектор», 2011. - 120 с.
14. Якель Р. Жахи підземелля // Дзеркало тижня. Україна. - 2000. - 29 грудня
15. Замки Тернопілля. м.Збараж. Регіональний інформаційний портал Тернопільщина. http://www.irp.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1826:2011-12-26-11-31-12&catid=122:2010-03-30-15-03-56
16. Під землею їздили возами. <http://20minut.ua/Новини-Тернополя/news/10186659>
17. У Збаражі на Тернопіллі є кімната тортур. <http://20minut.ua/Novyny-Ternopolya/Kult-podii/10180670>

Ярослав Дзісяк

кандидат історичних наук,
викладач Чортківського коледжу
економіки і підприємництва ТНЕУ
м. Чортків

«МИРНИЙ ЧАС» ФОРТИФІКАЦІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАДЗБРУЧЧЯ: XVIII – ПОЧ. XX СТ.

Анотація: У статті розглянуто фортифікаційні об'єкти південно-західного Надзбруччя в період від початку XVIII ст. до 1914 р., зміну їхніх власників та функціонального призначення.

Ключові слова: замок, фортеця, палац, дідич, граф, Річ Посполита, Австрійська імперія.

Фортифікаційні об'єкти південно-західного Надзбруччя – Гусятинського і Борщівського районів, відігравали значну роль, оскільки це була прикордонна територія Речі Посполитої, згодом і Австрійської імперії. Відповідно і тепер цей регіон має найбільшу «густину населення» залишків фортець. З початком XVIII ст. настали мирні часи, безпечні від нападів татарсько-турецьких орд та від

інших агресорів. За окремим винятком польських повстань, мирний період тривав до початку Першої світової війни. Замість оборонних замків полька шляхта могла тоді будувати пишні палаци, які в час Австрійської монархії частіше змінювали своїх власників, призначення і функції.

Личківці, село розташоване за 10 км на північ від Гусятина. Під час воєн XVII – XVIII ст. замок роду Калиновських не відігравав значної ролі. Опісля містечком і замком володіли Сецехи і Забаровські. За останніх поселення втратило магдебурзьке право. Замок почав руйнуватися на початку XVIII ст., коли дідичі Личківців – подружжя Анджея Францішека та Алоїзи Катаржини з Дружбацьких-Кравецьких почали будувати на території замку костел. Оборонний храм у стилі ренесансу з'явився у 1706 – 1708 рр. Як писав історик О. Чоловський, костел, що був реставрований у 1728 р., входив до оборонної системи замку. Проте, як часто було у ті часи, будівництво костелу відбувалося за рахунок каміння мурів замку. На початку XIX ст. руїни замку ще височіли над пагорбом. Але у 80-х роках того ж століття замкові мури були майже повністю розібрані, у тому числі і для будівництва костельної плебанії. Залишки замку, що збереглися до сьогоднішнього дня, пристосували під капличку [14, с. 56 – 57]. Таким чином, божий храм став опосередкованою причиною руйнації історичної пам'ятки.

Сидорівський замок-корабель поблизу Гусятина. У 1678 р. Сидорів був відвойований військом польського коронного гетьмана. Твердиня була відбудована лише на поч. 1700-х років. Її відновив каштелян Кам'янецький Мартин Калиновський, тезка ймовірного засновника. Він повністю перебудував фортецю, постійно живучи там. Після завершення реконструкцій у 1718 р. над брамою була вмурована меморіальна дошка, яка розповідає про історію замку із гербами «калинова» і «роля» [15, с. 42]. Ймовірно, та брама з'явилася саме тоді, відносно збережена і до тепер..

Надалі власником став син Марціна Калиновського і Ганни Тарнавської Людвік. У реляції судового возного Гринька Галамбеця, датованій 1771 р., описано сидорівський «палац із каменю мурований і муром оточений, на другому поверсі вікон, стель, замків у дверях та ні даху доброго немає... ставків 4 з поганими греблями, риби немає, ... млини, броварня в поганому стані... все занедбано...» [1, с. 101, 7, с. 74 – 75]. У 1770 р. після смерті батька Людвіка Калиновського (сина Марціна), три його доньки поділили спадок. Сидорів отримала Текля Калиновська, дочка від першого шлюбу, яка стала дружиною придворного коронного ловчого Антонія Бельського гербу «Еліта», який помер у 1789 р. Далі місто перейшло доньці Антонія Анелі (1767 – 1832 рр.), одруженій з Ігнацієм Мячинським (Мьончинським) [12, с. 112]. За велику ціну вони продали всі маєтки власнику Тернополя (немала відстань від теперішнього обласного центру) Францішеку Коритовському, але він невдовзі все відпродав родині Пайгертів. Останні були непересічними особами в історії Сидорова та Європи загалом. Вони були нащадками родини хрестоносців, які переїхали у Річ Посполиту з Курляндії. Пайгерти, згідно родинним переказам, походили з Курляндії з місцевих кавалерів. Після секуляризації Пруссії оселилися в селі. Одна з гілок цієї родини, використовуючи баронський титул, зрусифікувалася, інша гілка прибула до Польщі за панування королівської династії Вазів [14, с. 135 – 137]. Але родина жила у новій резиденції, не надаючи належної уваги збереженню замкової споруди.

Ігнацій Пайгерт розділив сидорівський ключ поміж своїми синами: Юзефом (Йозефом) Каласантим Пайгертом (1799 – 1871 рр.), поетом, художником, бібліофілом, одруженим з Юлією Малеською і другим сином Антонієм, одруженим із Теклею, сестрою Юлії. Надалі замок успадкував син Йозефа Адам (1829 – 1872 рр.), який також успадкував батькове захоплення музою Евтерпою – поезією [16, с. 14]. Частину маєтку отримала також дочка, Людвіка Дзержковська. Спадкоємцями Адама стали три сини і донька. Як наслідок частинного успадкування, Корнель Пайгерт (1868 – 1936 рр.), економіст, публіцист, посол Галицького Сейму, відкупив замок у брата Яна. Саме Корнель першим почав підписуватися на норманський стиль «Паугерт» [4, с. 328]. Близько 1840 р. Сидорівський маєток складався вже з 2452 моргів. Останнім власником цього місця, аж до вересня 1939 р. був син Корнеля – Юзеф Пайгерт-молодший (1891 – 1962 рр.). Після кількох проміжних власників, Пайгерти застали вже руїни замку Калиновських, які не піддавалися відбудові. Наприкінці XIX ст. стіни та вежі перебували у занедбаному стані, їх частково розібрали на будівельні матеріали місцеві мешканці. Власники села не дали розібрати цю прикрасу сільського пейзажу на каміння. Близько 1890 р. Юзеф Пайгерт збудував в Сидорові новий двір, за кількасот метрів від руїн замку [18]. Загалом, після виходу замку із рук Калиновських, настав початок його кінця, проте кораблиподібні стіни-борти колись грізної фортеці,

ще й зараз приваблюють до себе.

Скала-Подільська (Скала над Збручем до 1940 р.) Борщівського району перебувала під владою турків з не великими перервами до 1699 р. У першій пол. XVIII ст. скальський староста А. Тарло відбудував на рештках попередньої будівлі палац у бароковму стилі, оздоблений білокам'яним декором. Але через кілька років після завершення будівництва, палац спалила блискавка [17, с. 152]. Інвентарний опис Скали 1713 р., внесений в актову книгу Галицької гродської канцелярії, описує процес судової справи за право власності на маєтки скальського староства. Ще в 1701 році Загоровський отримав від Лянцкоронських маєток на праві «реіндукції», згідно якого останні передавали поселення Загоровському як дарунок, але за умовою обов'язкового повернення. Коли в 1713 р. термін «реіндукції» вийшов, Агнета зі Збаража, вдова попереднього Лянцкоронського, почала вимагати повернення маєтку. При передачі маєтку був укладений спеціальний акт, внесений у кам'янецькі земські книги. З метою вияснення реального економічного стану маєтку і його заселення, у Скалу виїхали представники суду. Виявилось, що за час більш як 10-літнього урядування, Загоровський допустився зловживань; господарство перебувало у занедбаному стані [8, с. 52].

Станом на 1713 р. у Скалі простежується чіткий поділ на окремі квартали. Містечко складалося з двох основних частин: «Замчиська», де стояв замок і «Ринкової громади». Як і в минулі століття, він мав жалюгідний вигляд: стіни в багатьох місцях були зруйновані, і «тільки місцями ще трималися». Ревізор робить слушний висновок, що фортеця «не придатна до ніякої оборони». Про колишню міць замку свідчила хіба башта та брама. Вся територія замку була огорожена високою дерев'яною стіною із загостреними палями. Такий декор було відновлено декілька років тому. Оскільки замок на поч. XVIII ст. втратив оборонне значення, Загоровський перетворив його в господарський маєток. На території колишньої твердині було побудовано кухню, житловий будинок, пивницю, перукарню, а також стайню і в'язницю [8, с. 53]. Закономірно, що у той час «Замчисько» більше нагадував панський фільварок, ніж оборонну споруду

Остання реляція 1765 р. зазначала: «На елевації скалистої гори замок, старий, мурами давніми опоясаний, в якому міститься новий палац, мурований при Адамові Тарлу, старостою був відремонтований, але простояв кілька років і вогнем був знищений, і теж стояв пустою» [4, с. 343]. Ще раніше Тарло розбудував сусідній Збриж. Кошти на його будівництво скальського палацу збирали з населення міста і навколишніх сіл. Станом на 1765 р. населення повинно було сплатити понад 45,4 тис. злотих [10, с. 156]. Але палац проіснував недовго.

Після поділу Польщі, у 1785 р. австрійський цісар Йосиф II, тоді це ще була Священна Римська імперія, надав Скалі статус прикордонного міста. Здавалося б, замок мав набути свого відродження. У 1803 р. померла власниця міста пані каштелянові Косаковська з роду Лохацьких. Маєтності переходять у спадок до Йозефа Вінсента Голуховського, герб «Леліва», який був підчашим Холмським, одружений з Анелією з Йорданів. Ще в 1783 р. він отримав від цісаря графський титул, що дозволило започаткувати шляхетний рід. Через п'ять років, у 1808 р. внаслідок смерті графа, замок-палац знову змінює свого власника. Ним стає Войцех Станіслав Голуховський, який володів маєтностями і в сусідніх селах та в сучасному Снятинському районі Франківщини, був директором польських пошт у Галичині і членом уряду королівства Галичини і Людомерії, яке було створене чи то пак, відновлене австрійською владою. Водночас паралельним власником був і його син Агенор Ромуальд. Останній у 1849 р. після революційних подій, став членом Стану і керівником утвореного Галицького намісництва, за дозволом цісаря Франца Йосифа I, утворив ординацію і став першим її ординатором. Його син Агенор Марія Адам був міністром закордонних справ Австро-Угорської імперії [3, с. 176]. Закономірно, що вони володіли і розпоряджалися великими коштами, як державними, так і власними, проте не бажали, говорячи сучасною термінологією, вкладати інвестиції у відродження історичної пам'ятки графа Тарло. Вони звели нову резиденцію на виїзді зі Скали на Хмельниччину, де зараз декілька років тому перебудований палац.

Вісічка, село неподалік Борщева. Протягом XVIII ст. замок був занедбаний. Після першого поділу Речі Посполитої, село перейшло до Священної Римської імперії (згодом – Австрійської), поселення і замок стали власністю спершу Андрія, а пізніше Костянтина Шимановських. Не раніше 1800 р. Вісічка переходить до посла галицького сейму Тадеуша Чарковського гербу Абданк, який жив у

1754 – 1825 рр. У 1820 р. його дружина Марія Чарковська-Голейовська зробила зі зруйнованого будинку на території замку чудовий палац. У інших джерелах її подвійне прізвище подається у протилежній послідовності і вказується пізніша дата. Палац був прибудований до південно-західної башти замку [12, с. 180]. За іншими даними, будинок стояв поблизу південного муру замку, і реконструкцію у 1830 х роках, ймовірно, у 1830 р., проводили власники-чоловіки або ж Кирил Чарковський. На два роки роботи були призупинені через те, що значну частину коштів власник перевів до Варшавського банку на допомогу польським повстанцям, яке відбулося у листопаді 1831 р. Невдовзі палац був завершений завдяки вдові Кирила Марії Феліції [2, с. 90]. Два нижні яруси зберегли свої первісні розміри, а два верхні – із зубцями вгорі та неготичними вікнами – добудували з цегли. У 1895 р. сучасник так описував замок: «Оборонний колись замочок зберігся дотепер майже у всіх частинах і замешканий... 20 років тому Марія з графів Голеєвських Чарковська перетворила будинок на красивий житловий палац». На межі століть – 1900 чи 1901 рр. замок-палац зазнав пожежі. Його власник К. Чарковський наказав розібрати замкові стіни та в'їзну браму, а також засипати рови з напільної сторони [1, с. 119]. Після того залишилися лише дві башти.

Замок в Кривче Борщівського району остаточно відійшов до Речі Посполитої після Карловицького мирного договору в 1699 р. У XVIII ст. замок відреставрували. З цього часу і аж до середини XIX ст. ним володіли шляхтичі Голеєвські. Після першого поділу Польщі у 1772 році містечко переходить під владу Австрії, а замок втрачає оборонне значення і слугує Голеєвським житловою резиденцією [1, с. 83]. В цей період замкові оборонні мури були понижені, сухі оборонні рови – засипані.

У середині XIX ст. Ян Беатрик Голеєвський (1789 – 1862 рр.) продав замок єврею-перекупщику Лазару Зейдману (Сейдману). У збірнику «Чортківська округа» так вказано про цю подію: «Коли в часі після знесення панщини маєток перейшов у руки жидівських власників Зайдманів, замок розібрано» [9, с. 639]. Власники-євреї почали розбирати укріплення на будівельні матеріали для спорудження гуральні і господарських та житлових будинків, не опікуючись збереженням пам'ятки. Австрійській установі з охорони пам'яток вдалося зупинити це варварство лише на півшляху: єврей встиг розібрати північну, західну, східну вежі та дві башти. Збереглися лише дві вежі з південної сторони і мур між ними. Після Зейдманів замком володіли єврей Соломон Шудман і Лазар Мельцер [13, с. 151]. У 70-их рр. XIX ст. власником був Соломон Боцман. На початку XX ст. замком володів Лазар Мельцер, який віддав в дарунок землі, на яких розташований вхід до печери й залишки замку Подільському туристично-краєзнавчому товариству.

Кудринський замок, що на Борщівщині над руслом Збруча, відігравав вагому роль у подальших діях турецько-польської війни по звільненню головного пункту турків на Поділлі – Кам'янця-Подільського. На поч. XVIII ст. замок був перетворений на резиденцію Гуменицьких, за іншими даними – Гумецьких [11, с. 290; 9, с. 685]. Кам'яні мури та вежі відремонтували, до східної стіни добудували житловий будинок з шести кімнат. Після Гуменицьких власниками стали Козібродські, за яких фортеця стала свого роду музеєм. Стіни палацу прикрасили портрети, як родинні, так й інших представників еліти, палац був наповнений старовинними меблями [17, с. 153]. На поч. XIX ст. Кудринський замок перейшов до Пжибиславських. Їхнім зятем став офіцер Юстин Модзелевський, який приймав участь у польському повстанні 1831 р. Політично-кримінальна історія з молодим офіцером стала джерелом суміші правди і міфів про переховування зброї і припасів у підвалах цитаделі [14, с. 154]. Проте під час обшуку нічого суттєвого не знайшли.

У середині XIX ст. під час володарювання замком євреєм Меєром Бартфельдом, твердиня спорожніла. Власник єврей розібрав камінь з мурів для будівництва господарських споруд. Перетворення замку на руїну ще в позаминулому столітті доповнювали й місцеві селяни, які розтягували замкове каміння зі стін [7, с. 97]. Варто звернути увагу, що рештки просторого замку вказують на значення Кудринців на шляху до Кам'янця-Подільського за давніших часах. Про це свідчить і збережена назва деканату – кудринського, а не мельниківського чи борщівського. Значно пізніше, про красу краєвиду із замку писав Григорій Лонгин в канадській газеті «Український голос» за 15 червня 1967 р. [9, с. 685]. І на сьогодні замок складає потужне враження.

Окопи, село Борщівського р-ну. У 1692 р. річка Збруч стала кордоном між Річчю Посполитою і Туреччиною, король Ян III Собеський наказав збудувати фортецю у місці, де Збруч впадає у Дністер.

Її спорудженням керував коронний гетьман Ян Яблонівський і київський воєвода Мартін Катський. Після вигнання турків з Поділля, за ініціативи подільського воєводи Дзедушицького у вересні 1699 р., в Окопах відбувся Сейм, з пишними урочистостями [14, с. 157, 5, с. 46]. 4 червня 1700 р. указом короля Августа II в Окопи «спровадили жидів і надали оселі титул містечка і право відбувати ярмарки» [9, с. 693], щотижневі торги і два ярмарки в рік. З позбавлення небезпеки від османської імперії, вагомість фортеці впала, їй не допомогло і надання Магдебурзького права.

У ході Північної війни польський король Август II і московський цар Петро I були союзниками. Османська імперія готувалася до реваншу. Як наслідок, занедбана бастионна фортеця Окопів стала знову потрібною. Гармати, порох, амуніція стали наповнювати твердиню, гарнізон зріс до півтори тисячі солдатів і офіцерів [4, с. 389]. Але поразка шведсько-українського війська під Полтавою дали відміну бойовим приготуванням. І знову в 1711 р., коли турецька, шведська та українська армії гетьмана Орлика, на чолі з Карлом XII загрожували Польщі з боку сучасної Молдови, Окопи почали поспіхом готуватися до оборони [12, с. 212]. Проте вже невдовзі загроза війни відпала.

У 1736 р. сейм Речі Посполитої прийняв рішення про відновлення фортеці, щоб вона набула обороноздатності на рівні військово-інженерної думки того часу. Рішення було затверджено, проте не профінансоване. У фортеці перебувало декілька десятків солдат кварцяного війська та чотири-п'ять гармат, які вже давно і пороху не чули. У 1764 р. з'явилося нове урядове рішення про відновлення твердині, але реально ніхто до цього не взявся [4, с. 389]. Скарги комендантів були надто далекі від чиновників, мабуть, як і самі Окопи від Варшави. Вже не за горами був розпад великої Польщі.

Про містечко і фортецю пригадали у 1768 р., тоді група польської шляхти – конфедерати, які були утворені у Барі (на Вінничині), очолювані Казімежем (Казимиром) Пулаським утримували оборону від військ імператорської Росії [7, с. 99; 6, с. 164]. У результаті військових дій мури замку були сильно пошкоджені. Через нестачу коштів фортеця почала занепадати. У 1769 р. у твердині відбулися події, які уславили польську зброю. 12 тижнів фортеця була прихистком Казімежа Пуласького, одного з провідників конфедерації та 320 його сподвижників. 8 березня 1769 р. підійшли війська генерала Льва Ізмайлова, що налічували близько 1800 солдатів і офіцерів. Після запеклого бою російські війська захопили фортецю, частина конфедератів змогла врятуватися через Дністер, інші – загинули, не бажаючи здатись [12, с. 212; 1, с. 89]. Пізніше Пуласький був активним учасником війни за незалежність у США, став «батьком» американської кавалерії. У 2013 р. в Польщі випустили монету, номіналом 2 злотих, де зображений корабель «Пуласький».

З 1772 р. Окопи були кордоном-митницею між Австро-Угорщиною і Росією. У 1783 р. Окопи таємно відвідав австрійський цісар Йосиф II Габсбург. Монарх оглянув форт і дав вказівки про його відбудову, оскільки мав намір воювати з Туреччиною. Проте війни не відбулося, але потреба відновлення фортеці активувалася у 1842 р., коли російський імператор Микола II дав наказ відбудувати Жванець на протилежному березі Дністра. Проте рештки фортеці так і залишалися занедбані до половини 1870-х років. Саме тоді, на кошти, які були видані крайовим сеймом, реставрували дахи над двома брамами, інші – не збереглися [14, с. 69]. У 1905 р. граф Мечислав Дунін-Борковський і Польське товариство шанувальників старовини профінансували реставрацію Кам'янецької брами. Це зафіксовано у пам'ятній таблиці на брамі [7, с. 100]. Але подальшу роботу по руйнуванні фортеці довершили місцеві мешканці.

Замок в Озерянах, що на півдні Борщівщини, залишається маловивченим – будівничий замок достовірно невідомий. Архітектор-дослідник Ольга Пламеницька, яка оглядала замкову башту і робила її заміри, дійшла висновку, що твердиня походить із XVII ст. За припущеннями дослідника Володимира Мороза, архітектурні особливості замку дозволяють зробити висновок, що башта, скоріше за все, є бастеєю, тобто перехідним типом від башти до бастиону, і з'явилася у XVI ст. Єдина вежа замку збереглася до рівня другого ярусу на висоту 4 метрів. Замкові стіни мають товщину 1 метр, а розміри прямокутної споруди становлять 10,3 на 7,3 метри. На рівні першого ярусу в довшій стіні розташовані п'ять бійниць. Башта була перекрита арковими склепіннями, на другий поверх з першого вели вузькі кам'яні сходи. Під самою баштою є глибокі підземелля [14, с. 65].

У XVII – XVIII ст. Озеряни належали польському королю. З 1717 р. в містечку на зимових квартирах перебувала хоругва вояків-латників. У 1765 році Озеряни перейшли до Северина Жевуського (1743 – 1811 рр.), польного коронного гетьмана. Відомо, що його маєток щорічно приносив 9452

польських злотих чистого прибутку. Він запросив до Озерян торгівців різних національностей: євреїв, вірменів та інших, дозволивши їм вільно селитися у місті. Почали будувати заїжджі доми, розвиватися торгівля, будівництво. На жаль, матеріали для цього будівництва, вочевидь, брали з замкових мурів, що прискорило руйнування споруди. Після першого поділу Польщі в 1772 р. Озеряни перейшли до Австрії, австрійський уряд привласнив містечко і замок. Але вже за рік Жевуські викупили його. У другій половині XIX ст. Жевуські продали маєток в Озерянах гетьману та канцлеру великому литовському Леонові Сапезі (1803 – 1878 рр.), сину Адама Сапегі. Про долю замку за часів Сапегів нічого невідомо [19; 14, с. 65]. На сьогодні в селі велику вагу привертає неготичний костел, тоді як рештки стіни замку залишається дещо поза увагою, оскільки знаходяться хоч і неподалік, але за поворотом від головної дороги.

У Більче-Золотому Борщівського району збереглася лише частина муру замку довжиною 26 м (з боку місцевої лікарні). Тільки форма самого пагорба і рови від мурів дають уявлення про розміри. Можна припустити, що замок був прямокутним. Довжина його становила від південної стіни до кінця гострого північного рогу 131 м, а ширина південної сторони – 54 м. Вся площа замку мала приблизно 0,7 га. Замок був міцним, здатним витримувати напади і облогу. Була на території замку глибока криниця, на яку натрапили під час будівництва дитячого садка, тоді ж її і засипали. З часом, коли відпала загроза нападів татар і турків, замок поступово почав руйнуватися. Утримання його в належному стані вимагало багато коштів. При частій зміні власників села, старому замку приділялося все менше уваги. На початку XIX ст. почали розбирати мури і башти. Процес руйнування замку протягом XIX ст. можна прослідкувати за допомогою лаконічних записів в інвентарних описах маєтків. Так, в інвентарі села Більче-Золоте за 1820 р. записано: «Замок. В'їзд на дитинець через браму між кам'яними стовпами без жодних воріт. На тому місці, де був палац, з землі видніється кам'яний фундамент. Льох мурований в старому замку під баштою. Двері до льоху на завісах з величезними скобами в мурованих стовпах. В лівій стороні знаходяться склади для напитків з двома люфтами». Характерно, що навіть самі складачі інвентарних описів звертали увагу на катастрофічне руйнування історичної пам'ятки. Наприклад, такий запис було зроблено в описі маєтку Адама Потоцького в с. Більче у 1826 р.: «Мури старого замку з баштами за описом в попередньому інвентарі ще не були розібрані, а тепер каміння забрали на будівництво стодоли». Останнє невелике повідомлення про замок із напівзруйнованими оборонними стінами і баштою міститься в описі села Більче-Золоте за 1846 р.: «Башта в самих руїнах. При башті замчисько, яке в значній частині опоясане мурами, однак ті мури дуже спустошені і знищені. В середині цього замчиська в розвалинах знаходиться пивниця значної величини, поділена на різні відділи. Склепіння пивниці повалене. Кімнати пивниці з каменя без жодних дверей. На розі замчиська знаходиться склад». У другій половині XIX ст. стіни замку і вежу розібрали повністю, а камінь використали для будівництва двох господарських будівель у маєтку Л. Сапегі [19]. Останні уславилися зведенням костелу у сусідніх Озерянах.

Підсумовуючи вище вказане, констатуємо доволі різноманітні долі фортифікаційних об'єктів в період мирного часу: початок XVIII ст. – 1914 р., дещо більше двохсот років. Замкові двори ставали резиденціями і величними палацами, осередками цінних культурних надбань. Частіше, як раніше, змінювалися власники, в окремих випадках родовиті шляхтичі були змушені продавати маєтки євреям. Останні ж, найменше дбали про збереження історичної пам'ятки, більше того, відіграли негативну роль у руйнуванні замкових укріплень. Вагомий вплив склали і соціально-економічні чинники, головний з яких – скасування панщини в Австрії, що закономірно знизило економічний потенціал власників замків, які потербували коштів на утримання та відновлення. Одні залишилися руїнами ще після турецького вторгнення або в середині XVIII ст., інші, відбудовані і реконструйовані власниками, вистояли в обох значеннях цього слова, до Першої світової війни, деякі й успішно пережили її.

Список використаних джерел та літератури:

1. Czolowski A., Janvsz B. Przeszlosc i zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
2. Антонюк Д. 155 польських замків і резиденцій в Україні. Частина 1. – К.: Грані-Т, 2008. – 192 с.
3. Антонюк Д. 155 польських замків і резиденцій в Україні. Частина II. – К.: Грані-Т, 2008. – 254 с.
4. Бурма В. Привиди старих замків. – Тернопіль: ВД «Вільне життя», 2011. – 400 с.

5. Бучацька єпархія УГКЦ. Стежинами духовної та історико-культурної спадщини. Упорядник о. В. Білінчук. – Чернівці: ТОВ «Друк-Арт», 2010. – 72 с.
6. Всемирная история: Том 16. Европа под влиянием Франции / Бадак И.Н. Войнич И.Е. и др. – Минск: Харвест; М.: ООО АСТ, 202. – 558 с.
7. Два береги Збруча. Путівник. – К.: Грані-Т, 2008. – 104 с.
8. Записки НТШ ім. Т. Шевченка. Леонід Соневецький. Студії з історії України. Праці історично-філософської секції. – Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1982. – 324 с.
9. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи / редколегія: О. Соневецька, Б. Стефанович, д-р Р. Дращювський, – Видавець: Діловий комісаріат земляків Чортківської округи. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1974. – 930 с.
10. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.
11. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля. 2003. – 500 с.
12. Легендарні села України / під заг ред. Бошицького Ю.Л.. – К.: «Книга», 2009. – 258 с.
13. Мороз В. Замки Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
14. Мороз В. Замки і фортеці Тернопільщини. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2011. – 160 с.
15. Палков Т. Замки Тернопілля. Історія та легенди. Львів, 2011. – 66 с.
16. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ «Збруч», 2008. – Т.3. П – Я. – 708 с.
17. Царик Л.П., Царик П.Л. Замки долини Збруча у структурі туристичних маршрутів Тернопільщини і Надзбруччя // Замковий туризм Тернопільської області: проблематика та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 р.). – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – С. 150 – 154.
18. <http://castles.com.ua/364.htm>
19. <http://ternopillya.livejournal.com/30208.html>

Богдан Морикіт

молодший науковий співробітник
відділу охорони культурної спадщини
Національного заповідника «Давній Галич»
м. Галич

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ІСТОРИЧНІ ЗАМКИ. ЮРИДИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті висвітлюється питання приватної власності на історичні замки в європейських країнах. В дослідженні проаналізовано досвід концесії українських замків та враховано перспективи передачі Галицького замку в концесію, як спроби зберегти його історичну та культурну цінність.

Ключові слова: концесія, історичні замки, продаж історичних замків, охорона культурної спадщини.

Охорона пам'яток архітектури, зокрема історичних замків є достатньо складним питанням існування українського культурного простору. Зважаючи на постійну відсутність фінансування на функціонування та реконструкцію історичних замків та певним психологічним несприйняттям концесії (часто ототожнюють з приватною власністю), українське суспільство знаходиться перед певним моральним вибором: чи самостійно фінансувати збереження історичних замків, чи шукати альтернативи їх розвитку.

У своєму дослідженні ми звернемо увагу на різницю між приватною власністю, в яку віддають історичні будівлі в європейських країнах та концесією яку почали практикувати в Україні.

Юридична література дає визначення концесії, як надання про передачу в експлуатацію державній, приватній компанії або окремій особі на визначений термін, природних ресурсів, підприємств та інших об'єктів господарювання, що належать державі. Така форма господарювання,

як концесія історично відома світові вже давно. Першим об'єктом, створений на концесійній основі, став Південний канал ("Canal du Midi"), що знаходиться в Франції.

Згідно українським законодавством : концесія це – надання з метою задоволення громадських потреб уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній основі права на створення об'єкта концесії (строкове платне управління), за умови взяття суб'єктом підприємницької діяльності на себе зобов'язань по створенню та управлінню об'єктом концесії, майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику [5, с. 372].

Метою дослідження є проведення порівняльного аналізу ситуації з орендою історичних будівель (замків) в деяких європейських країнах та в Україні. У нашій державі зроблені певні спроби апробувати цей досвід.

Для нашого дослідження важливий досвід Французької республіки в сфері охорони історичних замків через їх часткову приватизацію. Законом «Про монументальну спадщину» від 8 січня 1988 року визначається, що будь які рухомі і нерухомі об'єкти можуть бути віднесені до списку пам'яток історії та архітектури, які відповідно будуть мати дві відмінні ознаки: 1) Об'єкт має історичну, художню, легендарну, наукову, мистецьку цінність; 2) Пам'ятки користуються особливим режимом охорони. Згідно з законодавством до пам'яток історії та культури можуть бути віднесені: будинки, архітектурні ансамблі [3, с. 56].

Враховуючи важливі практики впровадження децентралізації – Закон про децентралізацію від 2004 року та висловлюючи бажання про те, що культурні надбання повинні бути максимально доступні, французький законодавець запропонував ряд змін, і в культурній сфері, зокрема: «охоронна історичних споруд передається муніципальним органам управління» [6].

Враховуючи даний законодавчий акт, у Франції відбулась практична дискусія навколо теми спроможності місцевим муніципалітетів забезпечити охорону і збереження пам'яток культурної спадщини. Зміни є позитивними для великих замків, які мають достатню кількість відвідувачів і можуть себе забезпечити, зокрема, така ситуація спостерігається навколо історичної споруди замку Кенісбург, який відвідує за рік близько п'ятсот тисяч туристів. Тому приватна власність на цей об'єкт гарантує незаперечний та системний прибуток. Французький інвестор прийшов з матеріальним ресурсом в історичний комплекс, перетворив його на симпатичний туристичний об'єкт. Зважаючи на позитивні тенденції, Президент Регіональної ради Нижній Рейн наголошує на тому, що: «Продаж замків має стати двигуном нашого туризму» [6].

Продаж історичних будівель є достатньо популярним явищем в Республіці Італія. Італійський законодавець законом № 1089 від 1 липня 1939 року із доповненням визначає поняття пам'яток історії, культури та архітектури, як: «Предмети, які мають значення для палеонтології і примітивної культури, предмети, які мають нумізматичний інтерес, манускрипти, автографи, переписка, важливі документи, рідкісні і цінні книги, вілли, парки у випадках якщо вони представляють історичний чи художній інтерес [1].

Інтернет ресурси пропонують достатньо широкий спектр будівель, які можна придбати. Для прикладу замок на озері Гарда, вартість комплексу шість мільйонів євро, територія, яка продається 120 000 м². Історичний замок розділений на дві частини: зруйнований замок XII століття та замок XVI століття, який повністю відреставрований [2].

Організація комерційного продажу замків не дозволяє італійській владі та громадськості відмовитись від обліку та охорони історичних будівель.

В Італії створено громадську некомерційну організацію Італійський інститут замків. Цілями організації є: збереження замків та укріплень через те, що вони втратили своє первісне призначення і не виконують оборонних функцій, тому завдання знайти іншу функцію споруди, яка б забезпечувала його розвиток; організація досліджень та популяризація історичних замків; присвоєння охоронного номеру історичному замку; організація конференцій, «круглих столів» та курсів підвищення кваліфікації [7].

Громадською організацією проведено обстеження історичної території Італії, де виявлено 20 000 споруд, частина замків внесено в єдиний реєстр замків. Завданням реєстру замків є аналіз збереженості пам'яток та можливі шляхи їх реконструкції.

Питання купівлі середньовічних замків або передачі їх концесію перебуває у двох площинах: культурологічній та економічній:

- власником замків є родова знать, яка успадкувала споруду або здійснює покупку «родинного гнізда»;
- купівля історичної споруди відбувається для економічного ефекту: популяризації регіону, матеріального зиску від туризму, подальшої продажі.

В інших країнах Європи по різному ставлять питання продажу та подальшу експлуатацію історичних замків: Чехія та Словаччина продають замки за невеликі кошти заради їх збереження. Продати замок в європейській країні не означає втрати його, як історичну та культурну споруду. Власник споруди повинен забезпечити доступ до неї та сприяти її розвитку, як туристичної принади.

Варто відзначити деколи контрверсійні факти про те, що Англія продала середньовічний замок в Шотландії за один фунт стерлінг. Це стало своєрідною зацікавленістю держави у збереженні пам'ятки та вимогою до інвестора в її реконструкції. У ФРН здійснюють доплати мешканцям за проживання у старих будинках XVI століття. Саме дані особливості формують весь комплекс.

Якщо проаналізувати спеціалізовані установи, які займаються продажем замків в Італії, то можна виділити наступні характерні риси історичних споруд:

- замки, які передаються у приватну власність датуються XII – XIII століттям, але частина з них перебудована в епоху Відродження;
- продаж історичних замків відбувається згідно з цивільно-правовими умовами із врахуванням податкових норм;
- якщо купівля історичного замку за 1 євро, фактично покупець платить за споруди, які знаходяться не в ідеальному стані. Інша сума встановлюється за землю, на якій знаходиться будівля.

Українська практика купівлі та передачі замків є достатньо своєрідною. Яскраві приклади застосування концесії у збереженні історичних замків: замок Чарторийських у Клевані Рівненської області. Замок переданий у концесію, будівельні і реставраційні роботи не проводились через відсутність коштів; Ягільницький замок переданий у концесію ще в 1996 році, у 2000 році проданий російському бізнесмену.

Окремо потрібно звернути увагу на досвід Львівської області, офіційно у державному реєстрі знаходиться 10 історичних споруд. Процес передачі споруд у державну власність у Львівській області породив багато міфів і визначив завдання, які потрібно вирішувати інвесторам та державі:

- невдалий приклад – передача у приватні руки Палацу Лянцкоронських у м. Роздолі Львівської області. Приватний власник відмовився проводити реконструкцію.
- безрезультативна спроба передачі у довготермінове управління на 49 років замків у Тартакові та Старому Селі. Договори концесії з підприємцями, які орендували згадуванні об'єкти розірвані.

Чому концесія замків на Львівщині виявилась провальною? Передусім через відсутність децентралізації у питаннях збереження і охорони культурної спадщини. Держава через структурний підрозділ Львівської ОДА організувала пошук інвесторів, місцеві мешканці та влада фактично не брала участь у пошуку оптимальної моделі розвитку. У зв'язку з особливістю політичних процесів в Україні і спрямованістю на децентралізацію, законодавчо закріпити процедуру передачі на баланс історичних замків. Для того щоб запобігти ризику недофінансування потрібно переглянути оцінку вартості споруд, можливо варто повторити процедуру європейських країн, в яких споруди, які перебувають у незадовільному стані передають у власність за символічну суму.

Подібне можна сказати і про Галицький замок, основною проблемою якого є реставрація. Згідно з перспективними планами розвитку Національного заповідника «Давній Галич». Частина робіт виконана ще у 2001 – 2008 роках, зокрема: проведено розчистку території, реставрацію південно-західної оборонної вежі та каплиці св. Катерини, археологічні розкопки. Однак у 2009 році було припинено фінансування реконструкції Галицького замку [5, с. 4].

Для вирішення проблеми збереження та популяризації Галицького замку потрібно здійснити ряд важливих заходів :

- розпочати дискусію на тему власності на Галицький замок, який знаходиться в структурі Національного заповідника «Давній Галич»;

- якщо рішення буде прийнято на користь приватної власності, то потрібно здійснити фахову оцінку майна, яка буде адекватна до соціально-економічних умов;
- розробити інвестиційні плани згідно з якими, де Галицький замок мав би зайняти місце центральної історичної споруди і пам'ятки військової фортифікації і управління.

Список використаних джерел та літератури

1. Закон Італійської Республіки № 1089 «Про охорону предметів, які мають художню і творчу цінність» від 1 червня 1939 року з подальшими змінами. [Електронний ресурс] : Електорон. дані (1 файл).– Режим доступу://Downloads/Legge%201%20giugno%201939%20n.1089%20(2).p.
2. Замки в Італії – купити! Цeny, каталог замков в Італії: Електорон. дані (1 файл).– Режим доступу: <https://tranio.ru/italy/adt/1395796/>
3. Онуфриенко Г. Веденин Ю. Зарубежное законодательство в области сохранения культурного и природного наследия (Информационный сборник). М.: Институт наследия, 1999.
4. Побуцький С. Галицький замок: проблеми збереження та реставрації // Матеріали науково–практичної конференції «Замки України: дослідження, збереження, використання» – Галич: інформаційно–видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2011. – С. 3 – 4.
5. Про концесії: Закон України від 16 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1999. – №41. – Ст. 372.
6. La décentralisation : Acte II – Vie publique. Електорон. дані (1 файл).– Режим доступу:<http://www.vipublique.fr/actualite/dossier/decentralisation acte2/decentralisation-acte-ii.html>
7. I Castelli di Napoli – Istituto Italiano dei Castelli – Sezione: Електорон. дані (1 файл).– Режим доступу:.. <http://www.castcampania.it/l-istituto.html>

Євген Осадчий

кандидат історичних наук

старший науковий редактор

„Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область”

при управлінні культури і туризму Сумської ОДА

м. Суми

ЗАМОК БАЧІВСЬК

Стаття присвячена одному з феодальних замків Чернігово-Сіверщини Бачівську. Цей населений пункт був розташований на кордоні між Річчю Посполитою та Московською державою. У його функції входив контроль за мостовою переправою. Замок було зведено на рештках земляних укріплень городища часів Київської Русі, що зазнав незначних перебудов. Поряд із замком розташовувалося село та городище XII ст., яке місцеві жителі використовували як місце тимчасового захисту.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, фортифікація, городище, замок, Річ Посполита, Московське царство.

Чернігово-Сіверщина у XVII ст. була ареною частих прикордонних зіткнень між Річчю Посполитою та Московською державою. Численні військові конфлікти приводили до зміни кордонів між державами, які часто не були зафіксовані грамотами та договорами. При підписанні миру посольства часто оперували поняттями волость та уїзд, не зазначаючи їх конкретних меж. У результаті кордон між Річчю Посполитою та Московським царством лишився невизначеним, що приводило до територіальних та майнових суперечок.

У середині 30-х рр. XVII ст. було розпочато роботу міждержавної комісії по розмежуванню кордону між Річчю Посполитою та Московським царством. Під час роботи складено значну кількість

документів у яких згадувалися назви населених річок, урочищ, волостей, населених пунктів. Завдяки архівним документам на сьогодні є можливість ототожнити окремі села, замки та містечка з конкретною археологічною пам'яткою. Одним з таких пунктів, що згадується у грамотах середини XVII ст. є Бачівськ.

Два городища поблизу с. Бачівськ описав архієпископ харківський і чернігівський Філарет. Він зазначав, що два чотирикутні земляні укріплення належать до володінь Польщі [5, с. 352].

Археологічні дослідження на території Чернігово-Сіверщини розпочав ще Д.Я. Самоквасов. Ним було зібрано анкетні матеріали про старожитності та стародавні урочища і проведені власні археологічні розвідки. У результаті створена карта, на яку нанесено переважну більшість городищ доби раннього заліза та Київської Русі. Проте, з певних причин, вченим було залишено поза увагою два городища поблизу с. Бачівськ у верхів'ях р. Локня [3, карта].

Вперше ці пам'ятки оглянув у 1929 р. директор Глухівського краєзнавчого музею Я.М. Морачевський [1, с. 48]. Ним було складено схему розташування, окремі плани та опис. Схема подає зображення двох городищ, річки Локня та сіл Бачівськ і Товстодубове. На півдні від городища 1 зображено дорогу (рис. 1.).

1988 року В.В. Приймаком велися археологічні дослідження на обох городищах. На городищі 1 здійснене шурфування, а на городищі 2 проведений розріз валу. У результаті розкопок з'ясовано, що укріплення виникли у XII ст. та використовувалися у пізньосередньовічну добу [4]. На початку 2000-х років Ю.О. Коваленком було виявлене пізньосередньовічне поселення, що знаходиться на північний схід від городища 1. 2013 р. Є.М. Осадчим та О.В. Коротею знятий загальний топографічний план комплексу.

Археологічний комплекс поблизу с. Товстодубове Глухівського району складається з двох городищ та двох багатоярусних селищ. Вони займають миси та виступ берегового плато другої надзаплавної тераси правого берега р. Локня. Висота над рівнем заплави становить 8 м. Городища розділені сучасною трасою Київ-Москва. Городище 1 знаходиться за 130 м на північ, городище 2 за 80 м на південь від траси.

Городище 1 розташоване за 140 м на схід від східної околиці села Товстодубове та за 0,9 км на північний захід від північно-західної околиці села Бачівськ. Укріплення округлої форми. Розміри майданчика 48x58 м. По периметру укріплене двома рядами валів та ровом між ними. Ширина валів становить 6 – 10 м, висота – 1,5 – 3 м. Рів у перетині V-подібний, шириною 6 – 8 м і глибиною 3 – 4 м. Західна сторона городища має дві лінії ескарпів та рів, що проходить на 2 м нижче майданчика

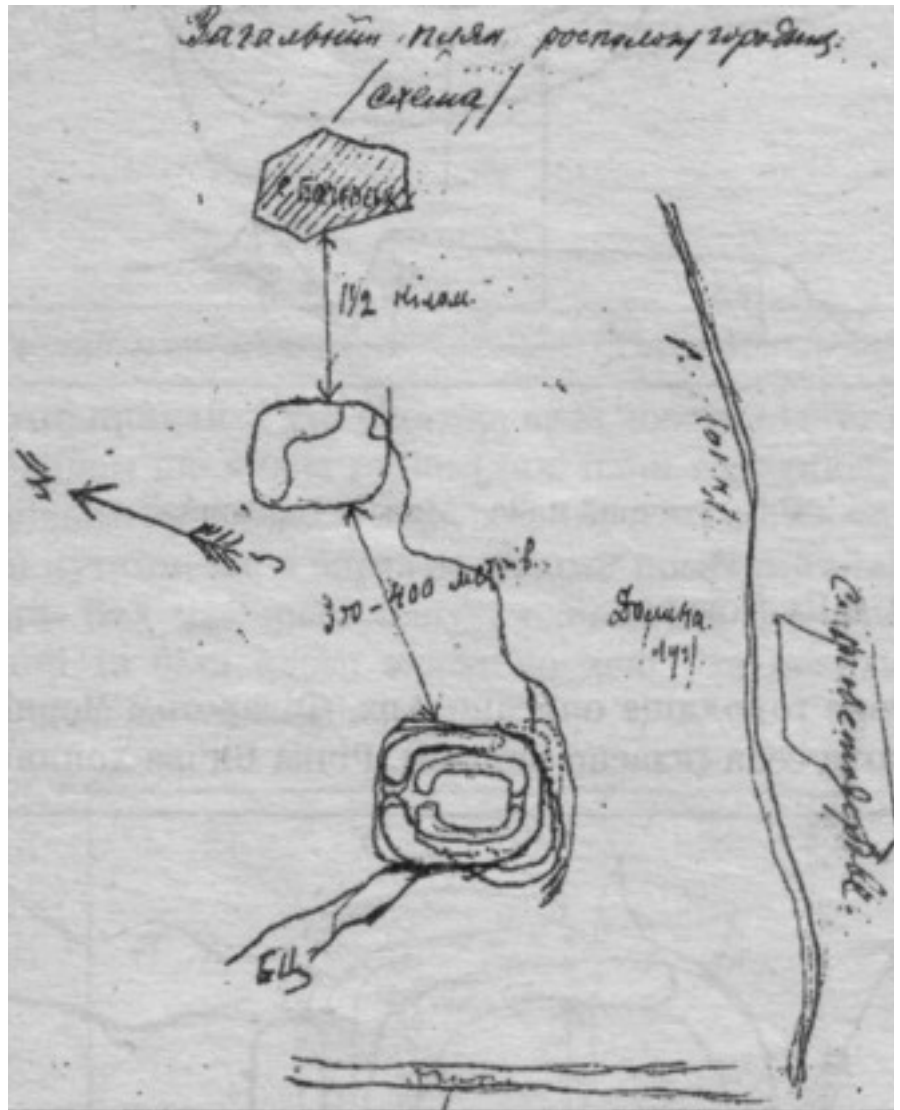

Рис. 1 Розташування городищ між селами Бачівськ та Товстодубове. Схема Я.М. Морачевського 1929 р.

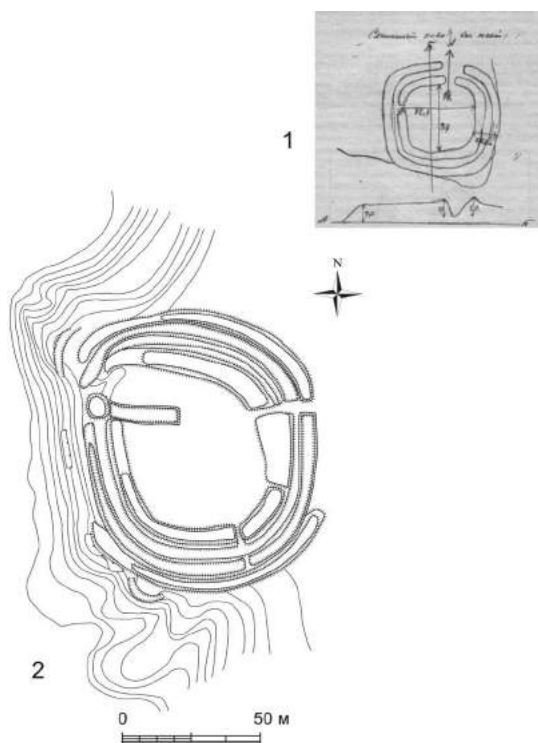

Рис. 2. Городище 1 поблизу с. Товстодубове.
Замок Бачівськ.

1 – план Я.М. Морачевського 1929 р. 2 –
план Є.М. Осадчого та О.В. Короті 2013 р.

середини XVII ст.

За результатами роботи комісії по встановленню кордону між Московським царством та Річчю Посполитою межа повинна була проходити течією р. Клевень та її притоки Локні. Ця ділянка традиційно розділяла Новгород-Сіверський повіт з Рильським уїздом. Село Толстодубово лишалася на московській стороні, а Бачівськ – на польській [2, с. 231].

Місцезнаходження Бачівська довгий час лишалося невідомим. Археологічні розвідки на території однойменного населеного пункту не дали результатів. Після публікації архівних матеріалів П.М. Кулаковським було співставлено назви населених пунктів та археологічні пам'ятки. З'ясувалося, що городища поблизу с. Товстодубове знаходився на території Новгород-Сіверського повіту. Таким чином, ми маємо археологічний комплекс, що складається з двох городищ та поселення з матеріалами XVII ст.

Замок був закладений на давньоруському городищі. Практика використання старих укріплень для будівництва замків типова для прикордонних територій Речі Посполитої першої половини XVII ст. Аналіз укріплень городища 1 свідчить про те, що їх було пристосовано до нових дерев'яних конструкцій. Найбільш вразливою є напільна сторона. Тут знаходився в'їзд та проїзна башта. Для будівництва дерев'яних укріплень знята верхня частина внутрішнього валу городища та знесений напільний вал. На рівному майданчику валу було поставлено надбрамну вежу та стіни типу

городища. У східній частині вершина валу зрізана і має висоту 1,5 м при ширині 10 – 15 м (рис. 2). З північно-східної сторони від городища знаходиться поселення з матеріалами XVII ст. Його орієнтовні розміри 300x100 м. Між городищем та селищем знаходиться каньйон, що утворився від ґрунтової дороги.

Городище 2 розташоване за 0,4 км на південний схід від південної околиці села Товстодубове та за 0,7 км на захід від північно-західної околиці села Бачівськ. На плані Я.М. Морачевського 1929 р. воно зображене квадратним, з північного та східного боку укріплене широким валом. На сьогодні укріплення знівельовані і піддаються багаторічній оранці. На супутниковому знімку заповнення рову виділяється темною смугою на фоні сірого супіску поля. Це дозволило встановити відносно точні розміри городища – 88x80 м. У північній частині зберігся фрагмент валу протяжністю 32 м, шириною 10 м і висотою 2 м. У південній частині зберігся вал шириною 3 м і висотою 1 м (рис. 3). Його протяжність 8 м. В.В. Приймаком проведено розріз валу, що виявив рештки конструкцій. На території майданчика городища було виявлено матеріали XII та XVII ст. [4, с. 38].

Результати, отримані у ході археологічних досліджень дозволили ототожнити археологічний комплекс поблизу с. Товстодубове з Бачівськом, який згадується у грамотах

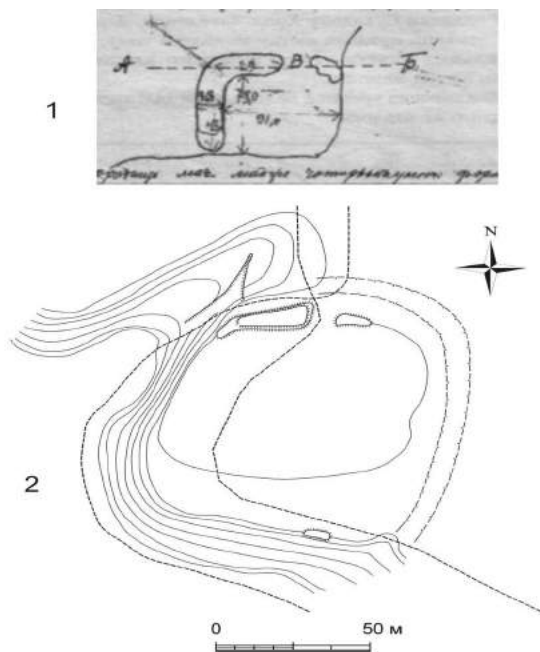

Рис. 3. Городище 2 поблизу с. Товстодубове.
1 – план Я.М. Морачевського 1929 р. 2 – план Є.М.
Осадчого та О.В. Короті 2013 р.

тарасів або кліть. Рів було вичищено та надано V-подібного профілю. Така конфігурація рову відома на пізньосередньовічних укріпленнях Чернігово-Сіверщини. На вершині внутрішнього валу встановлено гострокіл. Не зрозуміло, чи мав зовнішній вал дерев'яні укріплення. Він має гостру вершину схожу на внутрішній. Можливо на зовнішньому валу був встановлений невисокий частик. Він мав додаткові захисні функції, але при цьому не повинен був утворювати перед стіною „мертвої зони” обстрілу. Опис подібних замків свідчить, що вони мали житловий будинок та кілька господарських споруд і були місцем проживання феодала або його представника.

Під час перебування по р. Клевень разом з комісією граничних комісарів Речі Посполитої згадується Матей Стахурський, писар новгород-сіверського старости Олександра Пісочинського [2, с. 213]. Саме М. Стахурський виступав у ролі місцевого феодала, який надавав послуги комісії. Ймовірно, що у замку Бачівськ мешкав саме М. Стахурський.

Розташування укріплення на кордоні свідчить про його оборонне значення. Невеличкі замки зводилися вздовж кордону між двома державами, причому укріплення Речі Посполитої належали приватним особам і значно відрізняються за типом укріплень та конфігурацією. Бачівськ не був пристосований до тривалої облоги. Овальна форма з однією вежею свідчить про незначний гарнізон без артилерії. Такі замки були скоріш укріпленими феодальними садибами аніж повноцінними фортецями. Він міг захиститися від невеликого легкоозброєного загону, а поширення легкої польової артилерії робило його вразливим.

Сучасна топографічна ситуація місцевості значно змінилася. При прокладанні автотраси Київ-Москва було знесено майже 50 метрів берегового схилу, розділивши два городища. На плані М.Я. Морачевського зображено дорогу, що проходить північніше городища 1 [1, с. 48]. Саме там знаходиться стародавній узвіз, що веде від р. Локня до берегового плато. Тут берег має похилий схил і твердий ґрунт. Далі річка має крутий береговий схил і заболочену заплаву. Вона майже століття була межею між двома державами, а переправи і мости були місцем збору мита та контролю переміщення населення.

Поруч з замком розташоване поселення. Воно займає підвищену ділянку другої надзаплавної тераси р. Локня. З території поселення походять фрагменти гончарного сіроглиняного посуду. Село розташовувалося поруч із замком і, ймовірно, його селяни були задіяні у обслуговуванні переправи.

На південь від замку знаходиться ще одне городище часів Київської Русі. Його укріплення сильно постраждали від господарської діяльності. Я.М. Морачевський, описуючи пам'ятку, зазначав, що вал розорюється [1, с. 48]. На плані городище має форму наближену до квадрата з масивними напільними укріпленнями з північно-східної сторони. В.В. Приймак у 1988 р. також зняв окомірні плани обох городищ і вал другого укріплення ще мав висоту до 1 м. Здійснений розріз валу свідчить про два будівельних періоди укріплень (рис. 4). Перший пов'язаний з давньоруським часом. Це шар жовтої глини у якому знайдено фрагмент давньоруського горщика [4, с. 38, таб. LV]. Він знаходиться над шаром давнього горизонту, представлений чорноземом. Пізніше було зведено нові укріплення, що перерізали чорнозем. До цього періоду відноситься шар бурої глини з включенням чорнозему. Він перекриває щільну жовту глину з внутрішнього боку. Таким чином можна визначити, що у другому будівельному періоді було зведено дерев'яну конструкцію, впущену у рештки земляних укріплень часів Київської Русі. Ширина укріплень другого періоду становить близько 1 м, проте вони не доходять до материка. Дерев'яна конструкція заповнена бурою глиною з вкрапленнями чорнозему, що був отримано під вичищення рову. Згодом, після руйнації дерев'яних конструкцій, заповнення перекрило шар жовтої глини.

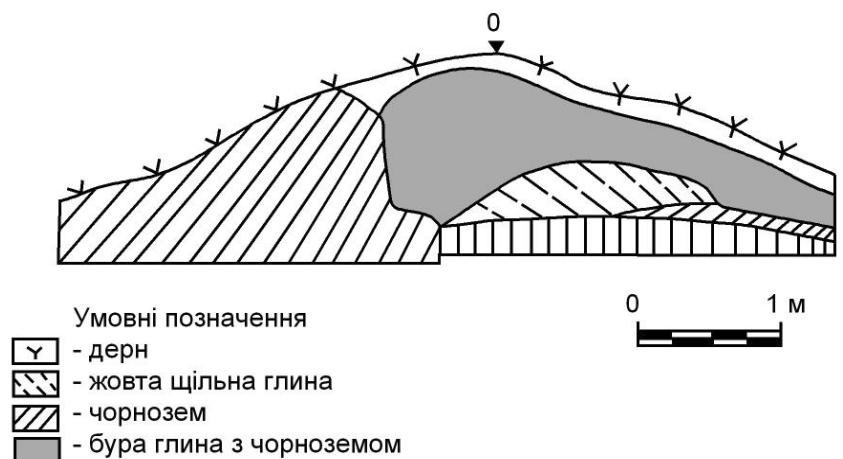

Рис. 4. Розріз валу городища 2 (за В.В. Приймаком).

Призначення другого городища не зовсім з'ясоване. На його території знайдено незначну кількість фрагментів посуду доби пізнього середньовіччя. Це свідчить про відсутність постійного населення. Є припущення, що воно могло бути побудованим для захисту селян, які мешкали у селі поряд із замком.

Отже, археологічний комплекс поблизу с. Товстодубове Глухівського району є рештками феодального замку Бачівськ, що знаходився на кордоні Речі Посполитої та Московської держави. Він був прикордонним митним постом і знаходився поруч з переправою через р. Локня. Адміністративно належав до володінь Новгород-сіверського старости О. Пісочинського, а перебував там його представник, одним з яких міг бути М. Стахурський. Поряд знаходиться відкрите поселення та друге городище-сховище, що було використане місцевими селянами. Хронологічні межі існування замку перша половина – середина XVII ст. Після початку війни під проводом Б. Хмельницького змінилися кордони між державами, а міста та села отримали нових власників. Потреба у митниці на р. Локня відпала, а населений пункт згодом перемістився на південний схід.

Список використаних джерел та літератури:

1. Морачевський Я.М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я.М. Морачевський [підготовка до публікації та коментар В. Звагельського та Л. Белінської] // Сумська старовина. – Суми: вид. Сумського державного університету, 1998. – № III–IV. – С. 42 – 48.
2. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
3. Самоквасов Д. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам / Д. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1908. – 120 с., карта.
4. Сухобоков О.В. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О.В. Сухобоков, В.В. Приймак, А.А. Горбовцов, В.Б. Звагельський // Архів ІА НАН України. – Ф. е. 1988/176. №23227. – 44 с., 72 іл.
5. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды / Архиепископ Филарет. – Чернигов: губернская типография, 1873. – Т. VII. – 439 с.

Костянтин Пеляшенко

кандидат історичних наук
старший науковий співробітник Харківського
історичного музею ім. М.Ф. Сумцова
м.Харків

ОСОБЛИВОСТІ ФОРТИЦАЦІЇ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікація присвячена одному з прийомів фортифікації скіфського часу – ескарпуванню схилів мисових городищ. В результаті археологічних розкопок на Циркунівському городищі вдалося отримати важливі данні для розуміння особливостей спорудження захисних споруд племенами раннього залізного віку лісостепової смуги Північного Причорномор'я.

Ключові слова: скіфський час, Лісостеп, фортифікація, ескарпування.

Поява системи укріплених поселень на території українського Лісостепу відноситься до кінця доби бронзи – початку раннього залізного віку (городища білогрудівської, чорноліської, бондарихінської культур). Причину зведення фортифікаційних споруд передскіфського часу науковці традиційно вбачали у зовнішній загрозі, або з боку степових номадів, або фракійських племен³. Сучасні дослідники

³ Детально це питання розглянуто в статті М. Дараган, М. Кашуби та С.Разумова [2, с. 98 – 105].

ставлять під сумнів аргументацію щодо спорудження цих укріплень як відповідь на військову загрозу, пояснюючи їх появу загальними суспільними процесами централізації та протоурбанізації [2, с. 118 – 122]. З кінця IX – початку VIII ст. до н.е. традиція спорудження городищ переривається, тільки в середині VII ст. до н.е. у лісостеповій частині Подніпров'я та Побужжя з'являються т. зв. городища-гіганти (Немирівське, Трахтемирівське, Західне Більське, Мотронинське та ін.), що збудовані за єдиним принципом, відмінним від техніки фортифікації передскіфського часу [3, с. 737 – 740]. Кількість ранньоскіфських укріплених пунктів була не значна, однак з середини – кінця VI ст. до н.е., за даними сучасних археологічних досліджень, у Лісостепу зводиться ціла система нових укріплених пунктів (у переважній більшості менших за розмірами ніж городища-гіганти), більша частина яких проіснувала до кінця скіфської доби (кінець IV – початок III ст. до н.е.). Не дивлячись на ряд загальних ознак, городища скіфського часу за топографією, площею, планіграфією, принципами спорудження ровів, валів та входів мають певні відмінності. Це вказує на відсутність стандартів у фортифікаційній справі цього історичного періоду і, вірогідно, на спроби впровадження окремими племінними групами індивідуальних прийомів фортифікації, з урахуванням топографічних умов місцевості. Тому вивчення особливостей спорудження окремих укріплень Лісостепової Скіфії має значення для розуміння розвитку фортифікаційної справи в цілому.

Ряд особливостей фортифікації та організації внутрішнього простору було виявлено в результаті дослідження Циркунівського городища, якому присвячена доповідь. Городище розташовано на північній околиці м. Харків (територія Харківського району Харківської області) та відноситься до кола лісостепових пам'яток скіфського часу – до сіверськодонецької групи. Споруджено воно на високому вузькому мисі правого корінного берега р. Харків (басейн р. Сіверський Донець), обмеженому з заходу та сходу глибокими ярами (перепади висот між найвищою точкою на пам'ятці та дном яру складають понад 30 м) (рис. 1). Загальна площа городища разом з укріпленнями становить 36500 кв. м. Пам'ятка має кілька умовно виділених частин – дворів: перший (південний) та другий (північний) двори повторюють форму мису, схили якого були додатково ескарповані. Другий двір з усіх боків оточений кільцем валу та рову, на першому дворі земляні укріплення фіксуються тільки в північній та південній частинах (з напільної сторони), зі сходу та заходу візуально простежуються тільки ескарповані схили. Додаткова лінія укріплень (третій двір) споруджена на півночі з напільної, найменш природно захищеної сторони і представляє собою невеликий вал, висотою до 1 м і неглибокий рів. Фіксуються два входи: північно-східний, що має потрійну систему валів та ровів і південний з двома валами і ровами. На наш час городище знаходиться під листвяним лісом.

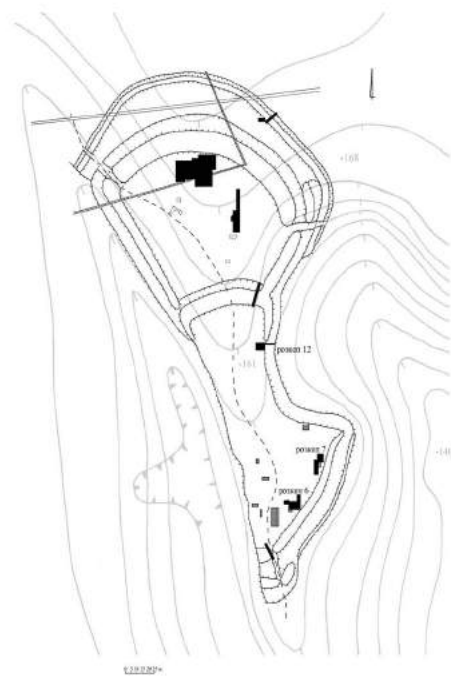

Рис. 1. План Циркунівського городища.

За типологією А.О. Моруженко, городище відноситься до класу мисових, типу Х – з двома та більше передгороддями, що повністю оточені захисними укріпленнями [6, с. 163]. Однак, на час створення типології, фортифікаційні споруди Циркунівського городища досліджувалися лише візуально, тому дослідниця вважала, що укріплення, які складаються з головного двору і передгородь споруджувалися одночасно, як єдиний задум будівників [6, с. 174]. Наші розкопки дозволяють не погодитися з цим твердженням відносно Циркунів. Було простежено два основні будівельні періоди: перший – зведення перших укріплень, їх періодична реконструкція та другий, пов'язаний з необхідністю розширення площі більш ніж в два рази і повною перебудовою старих укріплень, спорудження більш масштабних валів і ровів з захищеною системою входів [5, с. 31].

За останні роки досліджень на Циркунівському городищі були здійснені дослідження оборонної лінії в різних частинах пам'ятки та виявлені певні особливості, що заслуговують на увагу. В 2005 р. Д.С. Гречком та Г.Є. Свистуном було здійснено підчистку пошкодженого дорогою валу [1, с. 25 – 26].

З 2008 по 2015 рр. експедицією під керівництвом автора вивчено ряд ділянок з метою комплексного дослідження фортифікації городища [7]. В результаті таких досліджень були отримані дані, що дозволяють внести помітні корективи у попередні думки про характер будівництва оборонних споруд скіфського часу, а також виділити певні особливості в укріпленні та організації внутрішнього простору городища. Дана доповідь присвячена одній з особливостей фортифікації – прийому ескарпування схилів мису Циркунівського городища.

Зазвичай дослідження ескарпованих схилів лісостепових городищ скіфського часу обмежувалося лише інструментальною зйомкою їх профілю, обчислення кутів нахилу і визначення різниці між природнім і антропогенним ландшафтом. Об'єктом спеціального дослідження методом розкопок ескарпи не були, тому ми досі не мали уявлення про стратиграфію нашарувань та реальний кут нахилу якого досягали давні будівельники способом підрізання і збільшення крутизни. У 2011 р. з метою встановлення наявності або відсутності слідів від будь-яких дерев'яних конструкцій по краю городища, в північно-східній частині першого двору було закладено розкоп 12, східний край якого заходив на початок схилу ескарпу (рис. 1). Стратиграфічний розріз північної та південної стінки розкопу дозволив встановити, що в цій частині городища відсутні дерево-земляні укріплення, а замість цього було простежено підрізання суглинку по краю городища.

Щоб отримати повну картину фортифікації в тій частині городища, де земляні вали візуально не фіксуються і край житлового майданчика одразу переходить у ескарпований схил, у 2015 р. було вирішено здійснити розріз ескарпу. Траншея шириною 1 м та довжиною 14 м, орієнтована по лінії схід-захід була продовженням розкопу 12 (рис. 2). Стратиграфія розрізу дозволила скорегувати наші попередні висновки стосовно фортифікаційних споруд досліджуваної ділянки. Починаючи від кв. Е і далі на схід у розкопі фіксується пониження рельєфу, що утворено підрізкою ґрунту, оскільки в цій частині не фіксується перехідний суглинковий шар. Таким чином утворився котлован, глибиною до 0,9 м від сучасної денної поверхні, який був заповнений м'яким шаром золи, насиченої артефактами (переважно фрагменти ліпного посуду, кістки тварин, каміння). У кв. В шар золи різко закінчується і далі

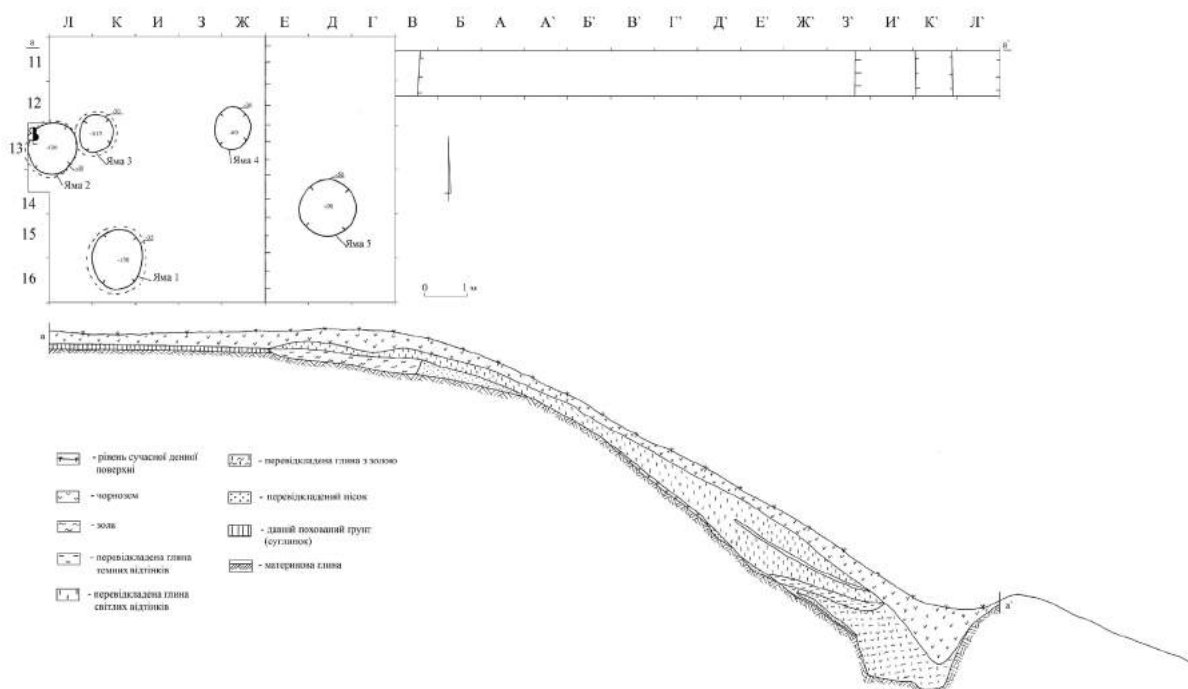

Рис. 2. Розкоп 12 на Циркунівському городищі: дослідження краю житлового майданчика і розріз ескарпу.

фіксується заповнення перевідкладеним піском жовтого кольору без будь-яких матеріальних залишків. Цей шар лінзою зменшувався до схилу ескарпу. Хоча слідів дерев'яних конструкцій зафіксовано не було, різкий перехід насиченого культурними залишками шару золи у чистий пісок вказує на наявність загорожі, вірогідно дерев'яної стіни. Заповнення виїмки на краю городищенського майданчика було перекрито шаром глини потужністю до 0,2 м, без матеріальних залишків, який в свою чергу був перекритий чорноземом, потужністю до 0,4 м, у якому вже були присутні артефакти. Вищеописана підрізка ґрунту плавно переходить в ескарпований схил. Розріз ескарпу показав, що кут ухилу давньої поверхні складає від 30 у верхній частині до 40° в нижній, у той час як ухил сучасної поверхні менший: відповідно від 20 до 30°. Давній горизонт ескарпу вкриває шар перевідкладеного ґрунту, потужність якого збільшується у бік рову від 0,5 до 1,8 м. В нижній частині цей шар представляє собою глину з поодинокими вкрапленнями вуглинок, в якій трапляються тонкі лінзоподібні прошарки чорнозему та піску. Верхня частина засипки ескарпу – чорноземний ґрунт. Матеріальні залишки цих нашарувань дуже рідкісні: поодинокі фрагменти стінок ліпного посуду, мініатюрна ліпна посудинка, кварцитовий абразив та шматочки необробленого пісковика. Сучасний профіль рову, що було збудовано в кінці ескарпу також не відповідає реаліям скіфського часу. На сьогодні він майже повністю знівельований і на деяких ділянках виглядає взагалі як горизонтально рівний майданчик. В скіфський час рів був трапецієподібний у перетині з поглибленням у східній частині. Ширина рову у нижній частині 1,8 м, кут нахилу ескарпу рову – 70°, контрескарпу – 60°. Глибина його від сучасної денної поверхні до 2,2 м. Рів виявився майже повністю заповнений щільним твердим ґрунтом, що скоріш за все утворився внаслідок затікання. Нижня частина заповнення рову – глинистий ґрунт з сірим відтінком (глина з золою). У верхній частині рів заповнено чорноземом. У заповненні рову виявлено також поодинокі артефакти: фрагменти стінок ліпного посуду, шматки необробленого пісковика та залізне шило.

Отже, розріз ескарпу дозволив отримати інформацію, яка дещо змінює наші уявлення про фортифікацію окремих частин Циркунівського городища. По-перше, це профіль давньої поверхні, що значно відрізняється від сучасної. Кут нахилу ескарпу в давнину був більшим ніж той, що фіксується на сучасній поверхні і складав до 40°, цей схил переходив у більш крутий ескарп трапецієподібного рову з кутом нахилу 70°. Перепад висот між дном рову на краю житлового майданчика городища складає 8 м. По-друге, це великий об'єм ґрунту, що утворився на давній поверхні ескарпу та рову. За нашими підрахунками в результаті дослідження траншеї шириною 1 м було вибрано близько 14 куб. м. перевідкладеного чорнозему, глинистого ґрунту з прошарками чорнозему, піску і домішками золи. За стратиграфічними спостереженнями ця маса сповзала зверху, однак вважати цей ґрунт культурним шаром, що утворився внаслідок життєдіяльності на городищі немає підстав. У цьому шарі майже немає артефактів, лише поодинокі фрагменти стінок ліпного посуду та кісток тварин, уламки необробленого пісковика. З особових знахідок лише мініатюрна ліпна посудинка та залізне шило, що виявлено у засипці рову. Отримані данні дозволяють стверджувати, що край мису східної частини першого двору городища окрім ескарпу був укріплений валом, ґрунт для якого було отримано в результаті спорудження рову та підрізки схилу мису. З часом цей вал повністю сповз вниз і на сьогодні візуально не фіксується на поверхні. Підтвердженням наявності земляного валу може бути заповнення неглибокого котловану на краю житлового майданчика, який з внутрішньої сторони був заповнений золою, а з зовнішньої жовтим піском⁴, з різким розмежуванням цих шарів. Різкий перехід, свідчить про наявність дерев'яної конструкції, яка, вірогідно, була встановлена по центру валу. До того ж, навіть з біглого вивчення креслення розрізу можна констатувати, що за відсутності валу, давня поверхня ескарпу і рів не проглядаються з рівної поверхні краю мису, що не відповідає стратегії оборони, робить неможливим ідентифікацію противника у найближчій зоні. Для того щоб схил мису можна було візуально контролювати необхідний вал висотою приблизно 2 – 3 м. Така висота створювала і більш вигідні умови для збільшення сектору спостереження в різні сторони [4, с. 61].

Стосовно часу зведення фортифікаційних споруд у цій частині, то він визначається за матеріалом у золістому шарі – заповненні котловану. Серед значної кількості артефактів тут були виявлені і датуючі знахідки: фрагменти хіоської амфори, залізна булавка із загнутим у кільце кінцем

4 Материкова стінка і дно рову були піщаними, тому вважаємо що перевідкладений пісок, який фіксується в котловані і невиразні прошарки у засипці ескарпу утворились під час спорудження рову.

(т.зв. «посохоподібна»), які дозволяють віднести ці нашарування до кінця VI – початку V ст. до н.е., що підтверджує загальну дату будівництва першого двору Циркунівського городища. Шар чорнозему, що перекривав котлован, містив вже матеріали характерні для періоду середини – кінця V – IV ст. до н.е.

Окрім дослідженої в 2015 р. ділянки, ряд цікавих моментів вдалося також простежити у кількох розкопах закладених на краю житлового майданчика городища зі східної сторони першого двору Циркунівського городища. У розкопах 6 та 7 (рис. 1) зафіксовано пониження рельєфу ближче до краю мису і відповідно збільшення потужності культурних нашарувань з 0,3 м до 1,2 м, що може вказувати на намагання розрівняти давніми мешканцями пам'ятки свою житлову площу. При чому, якщо в розкопі 7 це пониження було штучним і утворилося внаслідок підрізання до глини, то в розкопі 6 це був природній рельєф, в стінці розкопу чітко фіксувався давній похований суглинок, що переходив у материкову глину. В цих місцях виявлені також найбільш ранні відкладення з матеріалами кінця VI – початку V ст. до н.е., які маркують час заснування городища.

Результати наших досліджень вказують на те, що вивчення ескарпів городищ методом розкопок є таким же перспективним для загального розуміння фортифікації пам'яток скіфського часу, як і розрізи земляних валів та ровів. Особливо це важливо для історичних реконструкцій методом математичних розрахунків і просторового моделювання, які останнім часом набувають популярності [4, с. 55 – 77]. Візуальні оцінки сучасної поверхні фортифікаційних споруд не відображають реальної картини давнини і можуть привести до хибних висновків. Не виключено, що частина мисових городищ, на яких захисні дерево-земляні споруди фіксуються лише з напільної сторони, а з боку ярів та заплав простежуються лише ескарпи, у скіфський час мали кільцеву захисну систему, що було встановлено на Циркунівському городищі. Спростувати чи підтвердити таке припущення на інших пам'ятках можливо лише в результаті археологічних розкопок.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гречко Д.С., Свистун Г.Є. Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці // *Археологія*. – 2006. – № 4. – С. 18 – 29.
2. Дараган М., Кашуба М., Разумов С. Геоинформационный анализ чернолесской фортификации (10.-9. вв. до н.э., Правобережье Среднего Днепра): поиск объяснительной модели // *Revista Arheologica*. – 2010. – Vol. V. – Nr. 2. – P. 91 – 128.
3. Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. – К., 2011.
4. Коробейников А.В. Имитационное моделирование по данным археологии. – Ижевск, 2006.
5. Крютченко А.А. Пеляшенко К.Ю. Этапы фортификационного строительства на Циркуновском городище // *Проблемы истории и археологии Украины*. – Харьков, 2012. – С. 31.
6. Моруженко А.А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII – III вв. до н.э. // *Советская археология*. – 1985. – № 1. – С. 160 – 178.
7. Пеляшенко К.Ю. Історія дослідження Циркунівського городища // *Наука і освіта у краєзнавчому вимірі*. – К., 2014. – С. 37 – 39.

Руслан Підставка
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу,
НЗ «Замки Тернопілля»
м. Збараж

ДО ПИТАННЯ СПОРУДЖЕННЯ ЗАМКОВОГО ПАЛАЦУ ЯЗЛОВЦЯ: ІКОНОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

В статті проведено історіографічний та іконографічний аналіз матеріалів стосовно виникнення і розбудови замкового палацу у с. Язловець Бучацького району Тернопільської області. Запропоновано гіпотези часу перетворення Нижнього замку Язловця у палацовий комплекс. Встановлено імовірних авторів та фундаторів будівництва Язловецького палацу

Ключові слова: замок у Язловці, Язловецький палац, Станіслав Понятовський, Нижній замок у Язловці, етапи спорудження замку у Язловці.

Дослідження історії зародження, розвитку та занепаду оборонної, житлової та сакральної архітектури м. Язловець Бучацького району Тернопільської області є важливим елементом визначення етапів розвитку мурованого будівництва не тільки цього, колись славного, містечка, а й Поділля взагалі. Цьому питанню приділялася увага, як зарубіжних дослідників (С. Баронч [9], М. Бжишкян [1], В. Григорян [3], О. Осіп'ян [5], О. Халпахчян [8]), так і українських вчених (Я. Дашкевич [4], М. Гайда [2], О. Рибчинський [7], Р. Підставка [6]).

Особливої уваги заслуговує праця польського архітектора Богдана Гверкена «Замок Язловецький», яка була розпочата у 1936 (архітектурні обміри) – 1937 (археологічні дослідження) роках, як майбутня монографія докторської дисертації з архітектури. Окреме дослідження по історії замку у Язловці в цей же період проводив др. А. Чоловський, однак війна завадила творчому контакту цих дослідників. Довоєнні матеріали досліджень Б. Гверкена у більшій частині (щоденники, повні обміри замку, комплекти фотознімків про основні етапи робіт) були втрачені в 1944 р. під час, так званого, Варшавського повстання. Однак, після доопрацювання матеріалів автором 1 липня 1949 року була успішно захищена докторська дисертація, а у 1960 році у Варшаві накладом 1000 примірників вийшла монографія «Zamek Jazłowiecki» [10]. Така увага до цієї праці (єдиної у своєму роді по замках Поділля) продиктована тим, що саме її постулати лягли в основу написання даної статті, яка присвячена проблемі датування і часу зародження замкового палацу Язловця в межах, так званого, Нижнього замку. Встановлені Б. Гверкеном основні періоди та етапи будівництва Язловецької твердині не викликали сумнівів у науковців-«фортифікаторів», адже кожна гіпотеза автора підтверджувалася археологією, джерелами, замками-аналогами тощо. За матеріалами Б. Гверкена можна виділити ряд будівельних періодів у спорудженні замку у селі Язловець Бучацького району на Поділлі. Першим протозамком дослідник вважає нерегулярний видовжений п'ятикутник (980 м²) з квадратною баштою-донжоном в гострому західному наріжнику. Автор, на основі ряду готичних архітектурних елементів, продатував ці укріплення кінцем XIV ст. Башта, на його думку, є старшою і представляє «дещо раніший» будівельний період. Богдан Гверкен в силу об'єктивних причин не наводить час спорудження цієї оборонно-дозорної вежі, яку на той час можна було вважати донжоном, через існуючу на той час в польській історіографію традицію, яка твердила, що муроване оборонне будівництво розпочалося на зазначеній території лише з часу Казимира Великого, тобто середини XIV ст. Але за матеріалами ряду дослідників (П. Раппопорт, І. Могитич, О. Пламеницька) на території сучасної України, Білорусі і східних територій Республіки Польща відомі муровані укріплення у вигляді одиноко стоячих веж-донжонів, зокрема, так званих, «волинських стовпів», що відносяться до кін. XII – другої половини XIII ст. (Холм, Столп'є, Білавіно, Кам'янець-Литовський). Ці вежі, в більшості випадків мали округлу чи овальну форму, іноді прямокутну чи квадратну. Виходячи з вище наведеного, можна припустити,

що «Язловецький донжон» належав до саме такого типу оборонно-дозорних веж, споруджених на Пониззі в період Данила Романовича по периметру кордонів князівства.

В кінці XIII – на початку XIV ст. вежа в Язловці (навколо північно-західної та південно-західної стін) була обмурована мурами, вище наведеної п'ятикутної форми. До північної сторони протозамку примикав житловий будинок з криницею, в північно-західній стіні брама. З заходу захищений скелястим урвищем, зі сходу – широким (11 м), проритим впоперек мису, ровом.

В XV ст. до існуючого замку зі східного боку прибудовано оборонні мури нового «дзеркального» дитинця (1180 м²), теж видовженого і п'ятикутного в плані з квадратною баштою в східному наріжнику. До східної стіни первісного замку на місці напільного рову шириною 11 м прибудовано житловий будинок готичної архітектури з наскрізним проїздом з I-го в II-й дитинець.

У середині XVI – поч. XVII ст. подільським воєводою Юрієм Язловецьким з південно-західної сторони замку було добудовано потужну п'ятиярусну ромбовидну башту-донжон (п'ятий ярус не зберігся), а в західному дитинці з північного боку Миколою та Ієронімом Язловецькими прибудовано велику півкруглу бастею (в зв'язку з чим розібрано старий будинок з криницею), перебудовано західну і північну стіни, біля яких споруджено новий житловий будинок. В східному дитинці до південної стіни в 1599 році прибудовано каплицю, до північної – двоповерховий дім.

У середині XVII ст. Олександр Конецпольський оточує замок зі сходу, заходу і півдня зовнішнім оборонним поясом – Нижнім замком. Східна частина нижнього замку складається з двох з'єднаних стіною квадратних башт, одна з яких була надбрамною з підйомним мостом (не збереглися); західна частина – з прямокутного двоповерхового казематного будинку з арочним проїздом посередині і двома наріжними бастіонами, до яких з заходу примикали довгі мури з бійницями і невеличкими овальними відкритими бастеями.

Згодом каземати та житлові приміщення Нижнього замку були перебудовані на палац. Час виникнення останнього та його становлення згідно останніх досліджень і викликали ряд суперечностей, розв'язання яких і є метою даної статті.

Досліджуючи іконографічні матеріали, що стосуються замку у Язловці, Богдан Гверкен під рисунком № 2 наводить фрагмент картини Ж. Б. Мартіна «Замок Язловецький в часі облоги в 1684 р.», що знаходиться у збірках Державної картинної галереї в Монахіїмі (Рис. 1). Як зазначає автор, вперше згадка про картину була подана А. Лессером в «Ілюстрованому тижневику» за 1884 р., а детально проаналізував всі картини А. Чоловський у своїй статті «Військова іконографія Яна III» (2 том «Історично-військового огляду» за 1930 р.).

З реляції Дюпонта (Filipa de Masson du Ponta), зазначає Б. Гверкен, згадується полотно «J. В Martine'a» (з відомих художників-баталістів цього часу з такими ініціалами відомий Жан-Батіст Мартін (1659-1735 р.н.) – відомий під псевдонімами «Мартін битв» і «Мартін де Гобелен» – Jean-Baptiste Martin Des Batailles), що відображає облогу язловецького замку у 1684 р. «...Картина походить з відомої серії восьми полотен художника, що відображають життя короля Яна III. На полотні зображено горбисту місцевість, оточений річкою півострів, на вершині якого видно мури потужного замку. Нижче знаходиться велике місто, оточене мурами. На першому плані група військових у французьких та польських мундирах, серед яких один і є Дюпонтом. Він тримає в руках план фортеці і відправляє гінця, що очікує біля нього. Замок і місто оточене військами. Можна відмітити підкопи, що доходять до самого замку. На мості, перекинутому через рів, розпочалася битва. Замок ніби складається з трьох частин. Нижній замок нагадує в загальній вигляді монастирські будівлі, але бракує вираженого центрального ризаліту. Замість того добре видно наріжні вежі, які і зараз існують (текст написаний Б. Гверкеном у 30-х роках минулого століття). На одній з них можна побачити спалені крокви, які, як пише Дюпонт, є залишками пожежі помешкання власника замку. Між тими спорудами на першому плані височіє споруда з куполами каплиці, якої в цьому місці ніколи не було. Власне замок поданий дуже цікаво. Складається чотирьох потужних веж однакової висоти, поєднаних мурами тієї ж висоти... В загальному вигляді цей замок нагадує паризьку Бастілію (стилістика Б. Гверкена збережена – примітка і переклад автора) [10, с. 12].

В дослідженні А. Чоловського під 1684 роком за № 23, наводиться історіограма картини «Язловець. Облога і здача замку язловецького 1684 року». Автор зазначає, що це «олійний образ, на

полотні, без напису. 1 м 25 см x 79 см, сьомий з ряду Дюпонтівських полотен пензля Ж. Б. Мартіна. Внизу підпис художника J.V. Martin 1705».

«Представляє гористі околиці. На тлі, з правої сторони, на грі, оточений язловецький замок, старий і новий. У підніжжя знищене укріплене містечко. Попереду стоїть військовий сановник, правдоподібно, сам Дюпонт., з планом фортеці в руці, в червоному французькому мундирі, світлій перуці, чорних чоботах, оперезаний срібним шарфом... За ним стоїть молодий юнак з шишаком в руці, а навколо гурт людей в польських та іноземних одностроях. Навколо них молоді люди тримають осідланих коней.

У Баварському національному музеї в Монахії».

Стосовно автора картини, то необхідно відмітити, що в іконографії баталіста Жана-Батіста Мартіна згаданої картини немає, однак наші пошуки привели до ще одного відомого французького художника, П'єра-Деніса Мартіна, котрий був (за різними версіями) братом, двоюрідним братом або племінником Жана-Батіста. Англійська версія Вікіпедії зазначає, що обидва майстри працювали над новою серією робіт, «...які оспівували досягнення короля», завершеною у 1699 р. і виставленою у Шато-де Марлі [11]. Тут йдеться про короля Франції Людовика XIV, а цикл завершено у 1699 р. Дослідники могли переплутати «оспівування досягнень короля» Людовика з Яном III Собеським, але згаданий цикл було завершено у 1699 р., а картина «Визволення Язловця» була написана у 1705 р. (як зазначає підпис внизу полотна). Крім того, там же внизу є підпис: "PDMartin. 1705" (Рис.1).

Рис. 1. Коллаж картини Мартіна та інформація про картину (НАС).

В історичній хроніці Язловецького замку Б. Гверкен, з посиланням на Садока Баронча, під 1747 роком стверджує, що «Станіслав Понятовський, каштелян краківський, купляє Язловець і перебудовує нижній замок на палац [10, с. 152].

Сам же С. Боронч на вказаній сторінці пише: «В той самий час вірменський монастир вже був пустою, а цілий ключ Язловецький перейшов в руки Станслава Понятовського». В зносі до цього речення автор цитує документи 1746 і 1747 років про сам факт купівлі-продажу, але про перебудову

нижнього замку на палац немає жодної інформації.

Через одну сторінку у «Язловецьких пам'ятках» С. Баронч, говорячи про С. Понятовського наводить такий текст: «Вибудував палац в Язловці з гербом і написом:»**HONESTUS RUMOR ALTERUM PATRIMONIUM**». Внизу сторінки автором наводиться посилання на рукопис історії латинської парафії у Язловці за рукописом Пшилецького (латинською мовою), де йдеться: «Збудований палац ...» і далі по тексту[9].

За Б. Гверкеном, пербудова житлового будинку Конєцпольських на палац-резиденцію за Станіслава Понятовського, батька короля Станслава Августа, представляла останній етап еволюції замку. Правдоподібно, ліквідовано тоді мурований під'їзд до замку, а комунікація здійснювалася через велику хвіртку у південному мурі [10, с. 127].

З відомої реконструкції Язловецького замкового комплексу (Верхній і Нижній замки) станом на 1575-1644 рр., виконаної Гверкеном у згаданій монографії, у східній частині оборонних укріплень на місці сучасного монастиря знаходяться дві вежі бастионного (чи скоріше, беллюардового) типу та оборонні мури з в'їздовою брамою між ними. Від цієї брами показано похилий міст, що вів до верхнього замку, а до північної та південної куртин примикали якісь житлові приміщення (імовірно, казематованого типу) (Рис. 2) [10. С. 115]

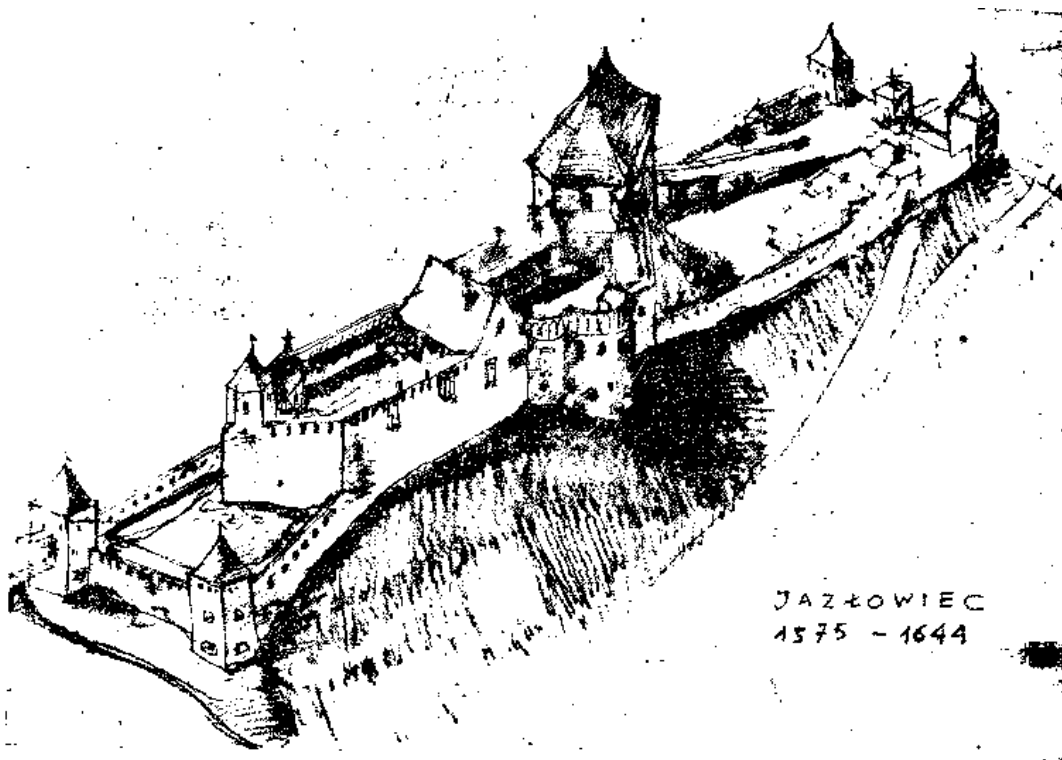

Рис. 168. Odtworzenie zamku jazłowieckiego z 1644 r. Opr. autor.

Рис. 2. Відтворення Язловецького замку 1644 р. Opr. Автора (Б. Гверкена).

Розбудова Язловецької твердині у 1649-1658 рр. обмежилася, як зазначає Б. Гверкен, пригородком (мається на увазі крайня західна територія Нижнього замку). Постав там великий двоповерховий житловий будинок, що замикав дитинець із заходу. Через широкі сіни (коридор), які ділили цілий будинок на дві частини проходив наскрізний переїзд. Ззовні ця в'їздова брама була оздоблена порталом з характерною орнаментовкою XVII ст. Весь цей житловий будинок був ніби вставлений між двома наріжними вежами, які належали до давніх укріплень пригородка. План будівлі є характерним для епохи, в якій був збудований: сіни «на виліт» (наскрізний коридор) і регулярно розташовані чотири кімнати по обидвох сторонах».

В такому стані Язловецька твердиня в 1676 р. дісталася до рук турків. Не можливо, на думку

Б. Гверкена, визначити які «покращення» вправидали турки, але імовірно, обмежилися тимчасовими укріпленнями на захід від пригородка. Може це були низькі земляні вали і якісь зовнішні укріплення. Сам Ф. Дюпонт у своїй «Реляції...» зазначає, що «...коли турки захопили Кам'янець і Поділля, то у всіх замках розставили свої гарнізони, але згодом ці залоги залишили лише в столиці і Язловці, а решта спалили. Коли король (Ян III – примітка та переклад автора) був за кілька льє, то наказав мені іти з метою розвідки території на чолі артилерійського полку... Місто належало родині Конецпольських. **Було два замки, в одному рпоживав господар, інший служив для захисту міста, яке захищалося лише стінами з кількома вежами. Замок сподобався туркам, тому вони спалили місто і перший замок, залишивши лише стіни.**

Цей оборонний замок розташований на вершині скелі, досить високо і важко підніматися. Він відділений від міста річкою Тарнуф (Tarnouff) широкою і глибокою, що тече навколо скелі і робить його ізольованим, тому є лише один шлях, щоб до нього наблизитись. Цей замок досить масивний, складається з восьми масивних веж, чотирикутних по периметру і в середині на місці... Я був з перекладачем, ніс білий прапор до брами майдану і попросив поговорити з начальником залоги, який з'явився на терасі. Перед тим, як здатися і врятувати своє життя та життя оточуючих почув кілька грубих слів... Я у відповідь декілька раз нецензурно вилаявся. Я помітив, що вони не сторожать однієї із оборонних стін, а ті низькі вежі (імовірно, відкриті бастей Нижнього замку – примітка автора), які малиб їм служити захистом, але вони ними не скористалися. Я зрозумів, що їх гордість була сильно принижено. Не можливо було скористатися з тієї траншеї в тій частині навколишньої території, де було єдине місце що можна було наблизитись до цитаделі...»[12, с. 174-174]

Стосовно існування палацу чи інших архітектурних споруд житлового типу сам Філіп Дюпонт у своїй «Реляції...» не говорить нічого, однак, якщо картина писалася через 21 рік після реальних подій зі спогадів очевидця (Дюпонта), то автор (П.-Д. Мартін) дуже точно зобразив будівлю палацу.

Використання зазначеного іконографічного матеріалу Національного цифрового архіву (NAC) Польщі, а не оригіналу зображення, зумовлене рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Кількарічні пошуки картин «Дюпонтівського циклу» привели нас до замку у містечку Шлясхайм неподалік Мюнхена. Тут, у так званій «Новій Пінакотеці», в галереї № 43 і знаходяться картини пензля Мартіна, що є предметом дослідження (Рис. 3, 4), хоча всі джерела подають Національну картинну галерею в Мюнхені. Фотокопії оригіналів полотен французького баталіста, виконані на наше прохання колегами-дослідниками, які відвідували Шлясхайм, мали ряд технічних огріхів. Випадково, саме досліджування картина «Визволення Язловця 1684 р» була скопійована невдало. Сподіваємось, що в скорому часі нам вдасться отримати якісну фотокопію оригіналу полотна.

Рис. 3. Картини Мартіна. Фотоколлаж

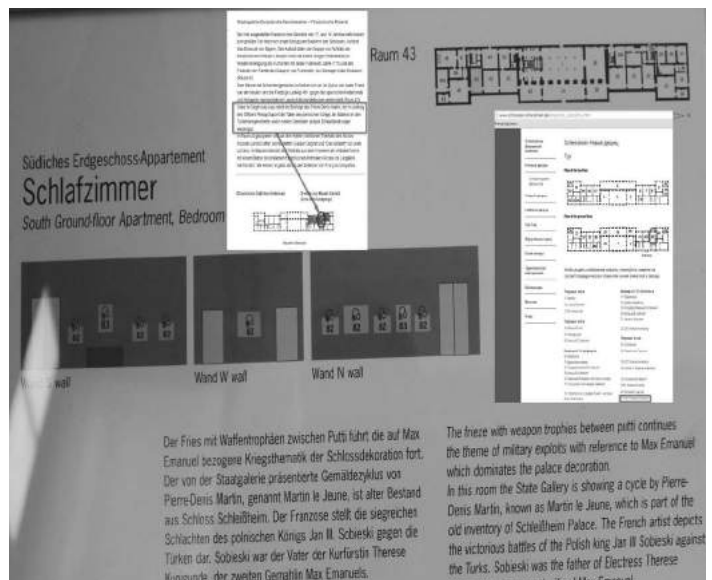

Рис. 4. Картинна галерея Шлясхайм

Отже, підсумовуючи вище наведене, потрібно відзначити, що:

1. Оскільки палац Нижнього замку Язловця зображено на картині, що відображає події 1684 р., то

він реально існував на цей час. Така фотографічна схожість і деталізація окремих елементів не викликає сумніву в реальності існування палацу в кінці XVII ст.

2. Датування побудови (чи перебудови житлового будинку С. Конєцпольського) палацу наведені С. Барончем, а згодом і Б. Гверкеном є помилковими.

Список використаних джерел та літератури

1. Бжишкян М. Путешествие в Польшу и другие местности, обитаемые армянами, потомками жителей города Ани (на арм. языке) / Минас Бжишкян // Венеция. – 1830.
2. Гайда Н. Памятники армянской культуры Язловца, проблемы их реставрации и адаптации на современном этапе / Николай Гайда // Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. Ереван. – 1982 г. – с. 282.
3. Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / Вартан Григорян. – Ереван: Издательство АН Арм. ССР, 1980.
4. Дашкевич Я. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX вв. / Ярослав Дашкевич // Историографический очерк. – Ереван. – 1962. – С. 169.
5. Осіпян О. Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV-XIX ст. / Олександр Осіпян // Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк. – 1999. – С. 15.
6. Підставка Р. До питання витоків мурованого оборонного будівництва Середнього Подністров'я: Язловець / Руслан Підставка// Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський. – ПП «Медобори-2006». – 2012. – С. 148-152.
7. Рибчинський О. Язловець – місто ренесансу / Олег Рибчинський // Незалежний культурологічний часопис «І», «Галичина – країна міст». – №36. – 2005. – С. 76-94.
8. Халпахчян О. Сооружения армян в Язловце / Ованес Халпахчян // Архитектурное наследие. – № 34. – Москва, 1986. – С. 186.
9. Barącz S. Rys dziejów ormiańskich. - Tarnopol, 1869.
10. Guerguin B. Zamek Jazłowiecki. – „Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki”. - Warszawa, 1960. - S. 150, ANEKS 1.
11. Martin Jean-Baptiste. Вікіпедія (англ.). – Електронний ресурс. Точка доступу:https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Martin
12. Pamietniki do historyi zycia i czynow Jana III Sobieskiego krola Polskiego. Przes Filipa Dupont'a. – Warszawa. – 1885. – S. 280.

Зеновій Федунків

керівник науково-редакційного відділу
«Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківська область»
управління культури ОДА
м. Івано-Франківськ

РОЖНЯТІВСЬКИЙ ЗАМОК: ІСТОРІЯ ТА АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА В СВІТЛІ ВІДОМИХ І НОВОВІЯВЛЕНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті проаналізовано і укладено в хронологічному порядку інформацію з історичних джерел про Рожнятівський замок. На основі історичних писемних та картографічних джерел, а також натурних обстежень, описано архітектурно-фортифікаційні особливості твердині.

Ключові слова: Рожнятівський замок, укріплення, вали, рови, вежа, бастея, Конєцпольські, Скарбеки.

Історія замку, його планувальна структура, архітектурні й конструктивні особливості не були об'єктом спеціального дослідження науковців. У краєзнавчих і публіцистичних роботах зустрічаються лише окремі фрагментарні, часом недостовірні відомості про історичні події та загальний вигляд твердині.

Метою статті є впорядкування першоджерельної інформації, ідентифікація рожнятівського замку на давніх мапах, а також спроба його архітектурно-фортифікаційної характеристики.

Адміністративним центром одного із західних районів Івано-Франківської області є селище міського типу Рожнятів, віддалене від обласного центру на пряму на 41 км і по автошляхах на 62 км. Закладено селище в усті ріки Дуби, що впадає в Чечву. Найдавніша згадка про населений пункт датується 1411 р., коли князь Теодор Любартович провів розмежування сіл Рожнятова і Нижнього Струтина [15; 864]. Офіційно вважається, що село отримало міський статус у 1785 р. [3]. Ця дата повторюється і у вітчизняних [28] і в закордонних [23] краєзнавчих виданнях. Однак, у деяких нововиявлених джерелах, Рожнятів як містечко згадується кількома десятиліттями раніше [5]. Тож питання про надання йому міського статусу залишається відкритим. Впродовж 15-18 ст. село належало до Жидачівського повіту Львівської землі Руського воєводства і розташовувалося на кордоні з Галицьким повітом Галицької землі, що, ймовірно, вплинуло на характер його оборонних споруд, притаманний для обох регіонів.

У південно-західній частині селища на пагорбі (на території районного відділу міліції) розташовується будівля, яку місцеві мешканці називають Рожнятівським замком. Споруда палацового типу мало нагадує оборонні об'єкти й не має фортифікаційних ознак: мурів, бійниць, стрільниць, веж. Але у результаті натурного обстеження й співставлення з історичними картографічними джерелами, виявлені характерні особливості рельєфу: круті схили пагорба, наявність у минулому в підніжжі схилів великої водойми, що служили природним захистом, а також, ймовірно, залишки ровів, що усе разом засвідчує можливість існування на цьому місці укріпленої резиденції власників поселення.

Доволі широку хронологічну амплітуду мають у краєзнавчій, науковій літературі версії датування будівництва оборонної споруди: XIII ст. [25], XV ст. [4; 284] [20], поч. XVI ст. [26], XV-XVI ст. [11], сер. XVIII ст. [28]. Немає єдиної думки серед авторів, які писали про Рожнятів, у питанні, хто ініціював будівництво замку і виділив на це кошти. Каміль Баранські висловлював припущення, що першим власником Рожнятівського замку був український шляхтич Струтинський [4; 42]. Роман Федоренко (автор книги «Рожнятів. Сторінки історії») притримувався думки, що новий невеликий замок на рожнятівській височині «відбудував граф Скарбка» (вірогідно мав на увазі графа Станіслава Скарбека – З. Ф.) [28]. Дослідник актів земських і гродських, історик-архівіст Антоні Прохаска висловив припущення, що замок побудували Конецпольські [14]. Відсутність посилань на джерела залишає припущення усіх названих дослідників в статусі не доведених гіпотез. Сумніватися у версіях Р. Федоренка і А. Прохаски заставляє й те, що Конецпольські, як і Скарбки стали власниками Рожнятова у 18 ст., а історичні джерела згадують про замок століттям раніше. Ймовірно також, плутанину вносить ототожнення понять «замок» і «палац». Таким чином, літературні джерела не містять як точної дати спорудження замку, так і прізвища ініціатора його побудови.

Не відзначаються повнотою викладу інформаційні повідомлення й про об'ємно-розпланувальну структуру пам'ятки. Зокрема, К. Баранський узагальнено торкнувся об'ємно-просторової характеристики замку, зазначивши, що «у 15 ст. існував замок, який мав три башти, навколо рови з водою, вали і льохи» [4; 284]. Цитату з «Історії міст і сіл Української РСР», про те, що «замок мав бійниці для кругового обстрілу, два підземні ходи, був оточений глибоким ровом з водою» [20] повторювали у своїх роботах Д. Скобальська [26] і Р. Федоренко [28]. О. Мацюк, очевидно, коротко підсумував результати візуальних обстежень: замок «зорієнтований на північ-південь, на північно-східних боках – вали, а на північних – фрагмент бастіону» [22; 119].

Інформацію, яка дозволяє локалізувати місце розташування замку опублікував у додатку до часопису «Слово польське» (1925) Альфред Вайда, у якому йдеться про те, що «між Калушем і Долиною існувало поселення Старе село з оборонним замочком, який свого часу брали в облогу татарські загони» і навколо якого осаджували нових поселенців [16]. В австрійському інвентарі рожнятівської парафії також згадується містечко Рожнятів і передмістя Старе село [7; 41]. На основі цих повідомлень можемо припустити, що замок розташовувався на околиці населеного пункту. У певний період часу

він став осередком, навколо якого проводилося осадження нових жителів.

Окремі історичні джерела несуть інформацію про знакові для краю події, що відбувалися в Рожнятівському замку та навколо нього. Про здобуття цитаделі навколишньої шляхти в 1648 р. українськими повстанцями писав польський історик В. Лозінський [9]. Детальніше про цю трагічну сторінку в історії міста дізнаємося із тогочасних судових актів. У позові Самуїла Понятовського до містян і селян калузького й долинського староств, укладеному в березні 1649 р., зазначалося, що українські повстанці восени 1648 р. «зібравши три або чотири тисячі людей, насамперед пограбували двір Понятовського у Сваричові, далі пішли на Рожнятівський замок, куди шляхта звезла свою худобу і добро. Зрозумівши, що від розлюченого селянства важко буде оборонити замок, шляхта була змушена поспішно тікати з дітьми і дружинами, залишивши все майно в замку. Вибралися пішки, бо возами було важко проїхати. Повстанці вдершись до замку і пограбувавши його, направились в гори в погоню. Догнали втікачів, велику кількість шляхти перебили, замордували і пограбували. Заледве одні пішки, інші на конях змогли утекти» [19]. Із опису зрозуміло, що під час нападу замок не постраждав, оскільки його не було кому захищати й повстанці увійшли в нього не зустрівши опору.

У монографії С. Томашівського і В. Будзиновського «Хмельниччина в Галичині» автори на основі вивчених історичних документів описують, що в похід на Рожнятів було скликано кілька загонів: калузьких містян і селян із Копанок під проводом Марка Лисовця, селян із Мостиськ і Кадобного під керівництвом Півторака, селян із Сівки, Пійла, Вістової, Підмихайля, Довгого, Тужилова, Берлогів, Новиці, Мислова, Рожнятова, Рівні, Каменя, обох Угриновів, Ценяви, Завою, Грабівки, яких очолював священник із Князівки. Жителями Красного, Лецівки, Дуби і ще 22 сіл керував невідомий шляхтич [27]. Як відомо, повстанці захоплювали шляхетські двори невеликими загонами. Об'єднання загонів проводили лише для облоги і штурму добре укріплених оборонних споруд, таких як Галицький, Болахівський і Пнівський замки. То ж збір трьох-чотирьох тисяч повстанців свідчить про те, що за рівнем обороноздатності Рожнятівський замок ставили в один рівень із найміцнішими твердинями краю.

Відсутність залоги і достатньої кількості оборонців призвели до того, що у 1650 р. козаки і селяни спалили твердиню [22; 118]. Однак, судячи із подальших згадок оборонну споруду швидко відбудували. У жовтні 1672 р. під час погоні за навантаженим здобиччю великим загonom татарського хана Селім Гірея гетьман великокоронний Ян Собеський надіслав посильних в Рожнятівський замок, щоб замкова адміністрація організувала місцевих жителів для засідки в боднарівських лісах [6]. Інше джерело про цю подію повідомляє наступне: «Ян Собеський направив послів до найближчих замочків у Калуші, Новиці і Рожнятові, щоб селяни зі зброєю, якою хто мав у ліс на цілу ніч йшли, й їх кілька тисяч це охоче вчинили» [13].

На зламі 17 і 18 ст. власником Рожнятова був дідич на Конецполі і Язловці Ян Олександр Конецпольський (1635-1719) гербу Побуг – конюший великий коронний (з 1696 р.), воєвода брацлавський (1704-1710) та його дружина Ельжбета з Жевуських [15; 866]. Відомо, що власник вів численні судові процеси з шляхтичами-сусідами через спірні маєтності. У 1703 р. Ян Олександр Конецпольський передав родову каплицю у Рожнятові (вірогідно замкову) з усім інвентарем ректорові Львівського єзуїтського колегіуму Мартинові Раковському [18].

Після смерті бездітного подружжя Конецпольських Рожнятівським замком володіли воєвода подільський Вацлав Жевуський гербу Кривда, Рафал, Януш і Станіслав (з 1801 р.) Скарбеки гербу Абданк [8]. Функціонування твердині в цей період засвідчують підписи під інвентарями, контрактами та іншими важливими документами з позначкою «діялося в Рожнятівському замку» і датою. Зокрема, контракт на оренду соляних жуп між долинським старостою Вацлавом Жевуським й орендарями Якубом Фішеловичом і Шмуїлом Якубовичом датований 21 серпням 1758 р. має вказівку місця укладення контракту – Рожнятівський замок [15; 866].

У 1830 р. в замку проживав граф Станіслав Скарбек, меценат культури, який у 1842 р. побудував Львівський театр. Збереглися свідчення, що в Рожнятівському замку він організовував театральні вистави [4; 285]. У першій половині 19 ст. з його ж ініціативи було перебудовано Рожнятівський замок [17]. Вивчення іконографічних джерел поч. ХХ ст. (іл. 1-2) дозволяє говорити про те, що в декорі нової будівлі, спорудженій в неоготичному стилі, використано фортифікаційні мотиви: високу

квадратну в плані вежу-донжон, що примикала до округлої башти з машикулями. На замковому подвір'ї садівники розбили великий дендрологічний парк [22; 119]. Час втрати оборонної функції, як і причини виїзду власників невідомі. Замок мав два підземні ходи: до урочища Батин і до Василіанського монастиря. Один із ходів починався у вежі і вів у схил гори [21].

Лл. 1. Повітовий суд. Поштівка, 1906 р.

Лл. 2. Повітовий суд. Поштівка, 1909 р.

Починаючи з 1906 р. іконогорафічні, а з 1919 р. й літературні джерела фіксують інформацію про те, що палац Скарбека передано під повітовий суд [12] [17]. Після II світової війни будівлю реконструйовано: верхню частину вежі розібрали, зберігся лише фрагмент першого ярусу [22; 118]. Рішенням Івано-Франківського облвиконкому від 18 червня 1991 р. споруду взято під охорону як пам'ятку місцевого значення.

Лл. 3. Будівля суду північний фасад. Фото невідомого автора, 1930 р.

Лл. 4. Будівля суду південно-східний фасад. Фото публікувалося в книзі Я. Костовецької «З минулого Долини» (Долина, 1936 р.)

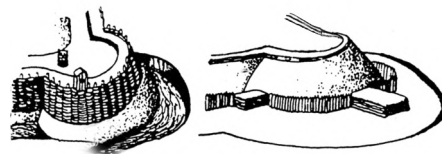
Суттєво доповнюють викладену вище інформацію два нововиявлені джерела, які досі не були введені у науковий обіг України.

Перше джерело «Inwentarz klucza Rozniatowskiego na gruncie zweryfikowany Ano Dni 1759» («Інвентар Рожнятівського ключа на ґрунті зверифікований р. Б. 1759»). Документ писаний каліграфічним почерком польською мовою на 29 сторінках. Місяця і дати укладення інвентаря не вказано. Віднайдений він істориком і охоронцем пам'яток Олександром Чоловським. Після його смерті був переданий до фондів Оссолінеуму у Львові. У даний час документ зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника (Ф. 141. Олександра Чоловського. – Оп. 1. – № 478/III) в теці із загальною назвою «Інвентарні описи замків Червоної Русі XVII-XIX ст.» [2]. «Інвентар Рожнятівського ключа» має кільканадцять підзаголовків: «Опис замку Рожнятівського», «Опис фільварку Рожнятівського», а також описи збіжжя на фільварку, ланів, лук

належних до фільваркової пасіки, соляних вікон рожнятівської солеварні, осілости містян католиків і євреїв (з прізвищами), перелік повинностей містян і селян Сваричова, Ценяви, Ясеня, Ріпної, Дуби та інших сіл. Повний переклад документу на українську мову подаємо в додатку. У ньому збережено правопис середини XVIII ст., для полегшення читання згідно із сучасним правописом розставлено знаки пунктуації. Публікується вперше.

Для дослідження Рожнятівського замку інвентар 1759 р. несе наступну інформацію:

1. Рожнятів в інвентарі названо містечком, що підтверджує наше припущення про те, що населений пункт отримав міський статус раніше офіційно визнаної на даний час дати.
2. Документ дозволяє відтворити зовнішній вигляд оборонних укріплень і цивільних будівель замку на 1759 р. Твердиня була обнесена по периметру земляними валами. На гребені валів здіймалася дерев'яна огорожа (вид її не вказано). По периметру оборонних ліній розташовувалися укріплення: в'їзна брама, хвіртка, кам'яна вежа і рондель (бастея). Дерев'яна, зрубна в'їзна двоярусна брама, побудована в розриві валу. Проїзд закривали двостворчасті дерев'яні ворота. На замковий двір можна було потрапити через дерев'яний міст перед брамою. У північній частині замчища до косялю вів запасний вихід, укріплений дерев'яною брамою-хвірткою і мостиком через рів. Неподаляк стояло найміцніше укріплення замку, що виконувало роль цитаделі – мурована вежа із льохом під нею. Західне прясло оборонного валу зміцнювала бастея, побудована із дерева і землі (іл. 5). На замковому подвір'ї розташовувалися житлові й господарські приміщення: дерев'яна резиденція, будівля невідомого призначення, шпихлір на три засіки, з сіньми і альтанкою над ним, пекарня возівня і стайня.
3. Фраза із опису Рожнятівського фільварку: «будинок фільварковий внизу під замком, над рікою Дубою з дерева у вугли будований», підводить до висновку, що замок стояв на пагорбі й у архітектурному плані домінував над містечком.
4. Аналіз опису Рожнятівського замку 1759 р. дозволяє говорити про те, що на час укладення інвентаря оборонна споруда була дерево-земляною й мала комбіновані вежо-стінові й протобастіонні укріплення.

Іл. 5. Бастей з дерев'яним ескарпуванням

Іл. 6. Фрагмент карти фон Міга із зображенням містечка Рожнятова

дві церкви і косяль. Темною штриховкою показано стрімкі схили пагорба. Периметральних укріплень навколо замчища немає, однак ідентифікуються шість об'єктів замкового двору (міст, в'їзна брама, вежа, рондель, резиденція і синік) описані в інвентарі (іл. 7).

Підсумовуючи, можемо констатувати, що Рожнятівський замок за планувальною схемою нагадував архаїчні регулярні (прямокутні в плані) замки 16 ст. Вірогідно в ході подальших перебудов він отримав кілька нових укріплень і на останньому етапі функціонального використання був перетворений у комбіновану оборонну споруду вежо-стінового і протобастіонного типу.

Друге джерело картографічне. Це карта відомого австрійського картографа Фрідріха фон Міга, видана у 1779-1782 рр. (масштаб 1 : 28 800) [1]. (іл. 6) Карта фон Міга 1779-1782 рр. зберігається в Австрійському військовому архіві у Відні. В Україні в науковий обіг карту ввела архітектор Галина Петришин [24]. У 2014 р. карту оцифровано і виставлено для загального огляду на сайті «mapire.eu» [10]. Різниця між появою на світ інвентаря і карти становить близько 25 років, тому обидва джерела взаємодоповнюють одне одного. На карті показано суцільну забудову прямокутної в плані Ринкової площі,

Іл. 7. Ідентифікація укріплень Рожнятівського замку відомих з інвентаря на карті фон Міга. Схема З. Федунківа

Додаток 1. Переклад інвентаря.

Інвентар Рожнятівського ключа на ґрунті зверифікований р. Б. 1759

Замок навколо опоясаний насипаними валами, на яких паркан престарий, вільного часу треба новий поставити. В'їзд до замку через міст дерев'яний. **Брама у валі** з дерева ялового в кути будована, ворота до неї подвійні, на бігунах дерев'яних, цвяхами на фугах тартиці поприбивано вдвоє. Над тією брамою альтанка під гонтами з такого ж дерева, з вікнами дерев'яними, як у сінях, так і в ізбі. Ідучи від брами, по лівій стороні [розташовувався] **шпихлір** в боці валу, з дерева ялового у вугли будований, із сінками. Вхідні двері до сінок дубові, на гаках і завісах залізних. У тому шпихлірі три засіки. Підлога з тартиць ялових, стеля також, коморка в сінках, до неї двері на завісах і гаках залізних. З тих сінок вхід по сходах до альтанки над шпихліром, який з дерева ялового будований у вугли, під гонтами цвяхами прибитими, з ганком навколо, без підлоги. У тій альтанці ізба з алькером і коморка. До ізби, алькера і коморки дверей немає, вікна всі дошками позабівані, дверцята на ганок ялові на завісах залізних.

Стайня з брусів ялових, в стовпах таких же, під драницями, погана, двері до неї на бігунах дерев'яних, поміст перед дверми, але зігнів. У стайні поміст дерев'яний, жолоби по обох сторонах без ясел. Стайня дуже зруйнована.

Резиденція вся під гонтами цвяхами прибитими, з дерева ялового у вугли будована, перед сінми поміст дерев'яний, сіни з дерева, прохід до сіней дверима на завісах і гаках залізних з антабою (металевою дверною ручкою у вигляді горельєфної металевої маски з поворотним кільцем в зубах – З. Ф.) від двору. Із сіней прохід через двері без завісів, до пекарні двері з одним залізним вертелом (деталь, що з'єднує дві частини механізму і дає можливість одному із них обертатися навколо своєї осі – З. Ф.), скобель з одним вертелом з сіней. Троє вікон в дерево оправлених, шафа при дверях простої роботи для посуду, лава під вікнами, стіл дерев'яний, піч пекарська з комином, який стоїть на трьох прутах і стовпах залізних. З пекарні двері до комори на завісах залізних, в тил комори двері забиті. Вхідні двері до ізби ялові, на гаках і завісах залізних. У тих дверях з сіней клямка з засувом залізним, скобель з вертелом і скоблем залізним від ізби. В тій ізбі підлога ялова, стіл також, кафельний п'єц глиною ліплений з коминком, шафа при дверях, двері до неї на завісах залізних, зі скобелем і вертелами залізними. Комин від п'єца мурований, над дахом виведений. Лавиць дві під стінами, два вікна з кватирками на завісах в рамах дубових в дерево оправлених. Виходячи із ізби до алькера – подвійні двері на завісах залізних, з ізби з вертелом скобель, з алькера – гачок з вертелами. В тому алькері три вікна в дерево оправлені, в кожному вікні кватирок дві на завісах залізних, стіл дерев'яний, підлога також. Вихідні двері з алькера до іншого алькера на завісах і гаках залізних, скобель з вертелами двома. У другому алькері вікно одне, в дерево оправлене, підлога дерев'яна, також є стіл. Із алькера ведуть двері на завісах і гаках залізних до комори, скобель з вертелами залізними, стіл дерев'яний, вікно з краю дерев'яне без шиб. Другі двері в тильній стіні на гаках і завісах залізних з дерев'яним засувом. З тієї комори виходячи до сіней двері на завісах і гаках залізних з засувкою дерев'яною, з середини сіней скобель з вертядлами залізними.

По правій руці від брами **синік** [споруда незрозумілого призначення – З.Ф.] під гонтами, дверцята до нього з вертелом і скобами залізними. Недалеко, при синіку **пекарня** під драницями, стара з дерева ялового, у вугли будована, з сінми. До неї двері на бігунах дерев'яних, вікно одне в дерево оправлене, друге забите дошками, стеля дерев'яна, п'єц пекарський, під стіною одна лава.

При пекарні **ламус**, під гонтами, з дерева ялового в вугли будований. Тепер у ньому ізба з двома вікнами. У ній новий п'єц з кахлів, двері на завісах залізних, скобель з вертелом залізним. Ідучи далі – **возівня** з дерева нового на стовпах ялових, три стіни з дилів, дах драницями новими покритий.

Башта мурована під гонтами, від півночі. Під нею пивниця, двері до неї на бігуні з скоблем і вертелом залізним. Над пивницею на верху скарбець зі склепіням, двері до нього на завісах і гаках залізних з скобелем і вертелами залізними. При башті над шиєю північною альтана, під гонтами з дерева ялового. Навколо ганок без поруччя. До сіней двері на завісах. У сінях в куті двері на завісах до малої коморки, другі (двері – З.Ф.) до ізби, також на завісах з вертелом і скобами. В ізбі два вікна в дерево обрамлені, з ізби двері до алькера подвійні, вікон також два в дерево оправлених. П'єца і комина нема. Підлога з тартиць, віконниці з двору біля всіх вікон. Ідучи з альтанки в пекарню видно фіртку до кляштору, з дахом гонтами побитим. Міст до костьолу при шопі з дерева з поруччями, добрий. Парк великий, липами засаджений і іншими деревами. Фіртка друга при виході з парку, з дашком і замком дерев'яним. На валі із заходу **рондель** з дерева будований (кругле або півкругле в плане укріплення, що виступало в

напільну сторону за лінію периметральних укріплень, синонім бастей – З. Ф.), гонтами побита, двері до неї на бігуні з засувом дерев'яним».

Джерело: ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 141 (Чоловського). – №478/III. – С. 3-5

Список використаних джерел та літератури:

1. Австрійський військовий архів у Відні. – Sygn. В IXа. – 390. («Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien, 1779-1782»).
2. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Чоловського. 141. – №478/III. – С. 1-29 (Inwentarz klucza Rozniatowskiego na gruncie zweryfikowany Ano Dni 1759).
3. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 146. – Оп. 88. – Спр. 188. – Арк. 28 (за виданням: Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С. 480).
4. Barański K. Przemieneli zagonczycy, chliborobi, chasydzi. – London, 1965. – S. 42, 284, 285.
5. Bostel F. Zydyzi ziemi lwowskiej i powiatu zydaczowskiego w r. 1765 // Archiwum komisji historycznej. – T. VI. – 1891. – S. 364, 377.
6. Gorski K. Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcyą w latach 1672 i 1673. – Warszawa, 1890. – S. 25.
7. Kostowiecka J. Z przeszłości Doliny. – Dolina, 1936. – S. 24, 41.
8. Lasocka B. Skarbek Stanisław Marcin h. Abdank (1780–1848) // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa. – Kraków, 1997. – T. XXXVIII/1. – Z. 156. – S. 23-25.
9. Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005. – S. 238.
10. Mig fon Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien, 1779-1782. – Wien, 1782 [Електронний ресурс] // Historical Maps of the Habsburg Empire [веб-сайт]. – Режим доступу: mapire.eu.: <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoo=15&lat=48.94011&lon=24.1581>
11. Niedźwiedzki M. Z walk tatarskich. – Kraków, 1910. – S. 67.
12. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. – Lwow, 1919. – S. 224.
13. Potocki M. Sprawozdanie // Biblioteka Ossolińskich. Pismo historyi, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone. – Lwów, 1866. – T. 8. – S. 342-378. [II.113; 342]
14. Prochaska A. Zamki kresowe i kresowa szlachta // Przewodnik Naukowy i Literacki: dodatek do Gazety Lwowskiej. – 1918. – Z. 12. – S. 1072-73.
15. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. IX. – Warszawa, 1888. – S. 864, 866.
16. Wajda A. Z dziejów Rozniatowa i okolicy ze szczegolnem uwzględnieniem Krechowic // Słowo polskie. – 1925. – 2 listop.
17. Zabytki województwa Stanisławowskiego. Wykaz z lat 1920-1929. – Warszawa, 1998. – S. 17.
18. Zaucha T. Kościół Parafialny P.W. Matki Boskiej Bolesnej w Rozniatowie // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – T. 10. – Kraków, 2002. – S. 325.
19. Жерела до історії України-Руси. – Т. 4. – Матеріали до історії Галичини 1648-1649 / Зібрав і впорядкував С. Томашівський. – Львів, 1898. – С. 216.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С. 480.
21. Маковська А. Оборонний бастион став бастионом порядку // Вечірній Івано-Франківськ. – 2005. – 16 серпня. – №4.
22. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Львів, 2005. – С. 118, 119.
23. Моспанюк А. Рожнітів і околиця // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. – Т. III. – Нью-Йорк, Торонто, Париж, Сідней, 1993. – С. 300.
24. Петришин Г. Карта Ф. фон Міга (1779-1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. – Львів, 2006. – 192 с.
25. Рожнітів // Енциклопедія українознавства. – Т. 7. – Львів: видавництво НТШ, 1998. – С. 2552.
26. Скобальська Д. Пам'ятки оборонної архітектури // Нові горизонти. – 1986. – 18 вересня.
27. Томашівський С., Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині. – Вінніпег, 1917. – С. 23.
28. Федоренко Р. Рожнятів. Сторінки історії. – Рожнятів, 2005.

Татьяна Олейник

магистр истории, магистр архитектуры
соискатель кафедры древнего мира и
средних веков,
Харьковского национального университета
им. В.Н. Каразина
г. Харьков

ЕЩЕ РАЗ К ВОПРОСУ О МЕТОДИКЕ ОПИСАНИЯ АНТИЧНЫХ КАМЕННЫХ КЛАДОК СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ – В СВЯЗИ С НЕКОТОРЫМИ ПРОБЛЕМАМИ РЕКОНСТРУКЦИИ ИСКОПАЕМЫХ СТРОИТЕЛЬНЫХ ОСТАТКОВ

к 50-летию
первой попытки создания методики
классификации кладок
античного Северного Причерноморья

Каменные кладки стен – одна из самых распространенных категорий строительных остатков, с которыми приходится иметь дело исследователям античных памятников. *Данная статья* призвана ввести в практический оборот незаслуженно забытые труды С. Д. Крыжицкого, с целью обеспечения максимальной полноты словесного описания каменных кладок так, чтобы с его помощью можно было воссоздать облик кладки, даже при полной ее утрате и отсутствии каких-либо графических ее изображений.

Ключевые слова: каменная кладка, методика классификации, *система кладки*, техника кладки, С. Д. Крыжицкий.

Кладки стен являются, наверное, одной из самых распространенных категорий строительных остатков, с которыми приходится иметь дело исследователям античных памятников. Существует целый ряд научных трудов, посвященных вопросам характеристики разновидностей и областям применения тех или иных кладок [1-16]. Однако, несмотря на довольно широкую известность и простоту доступа, труды эти, все же, не пользуются должным спросом на практике, вследствие чего полнота описания строительных остатков в ряде случаев до сих пор, как правило, остается далекой от исчерпывающей, а подчас и вовсе не отражает реальной картины. Это объясняется тем, что методика, применяемая различными исследователями для характеристики каменных построек, лишена систематического и четко установленного общепринятого порядка. Так, нередко случается, что при их описании ограничиваются лишь указанием количества лицевых сторон фасада стены, слоев и рядов (при этом могут путаться слои и ряды), регулярности/иррегулярности системы, наличия забутовки, и названия породы. Или же, регулярную рядовую кладку принимают за бутовую – в случае, когда плохая обработка камня (или полное отсутствие таковой) создает иллюзию неаккуратности, бессистемности и хаотичности кладки. (Из соображений морально-этических, мы, конечно же, здесь не приводим ссылок на конкретные труды, страдающие подобными огрехами, особенно, учитывая, что к таковым можно отнести очень многие отчеты о полевых исследованиях, статьи или монографии.)

Нередко при реставрации кладок приходится наблюдать картину, когда для восполнения утрат применяются системы и техники кладки, резко отличные от исходной, что неизбежно ведет к потере памятником археологии своего изначального, подлинного облика. А в некоторых случаях – может даже стать причиной нарушения работы конструкций и перераспределения нагрузок на несущие элементы, что может привести к разрушению памятника.

Особенно печальным является сочетание обеих ситуаций, когда объект, не получивший изначального надлежащего описания его первоисследователями (в случаях, когда подробные чертежи

отсутствуют, а качество фотоснимков неудовлетворительно), претерпел многократные подобные «реставрации», и современное его состояние уже не позволяет установить точный изначальный характер примененных строительных приемов – а, значит, эти данные навсегда утрачены.

Данная статья вызвана к жизни многочисленными подобными прецедентами, с которыми на деле лично пришлось столкнуться ее автору. А, потому, выход из ситуации автор видит в широкомасштабном внедрении единого способа описания кладок (который, конечно же, может варьироваться, с учетом хронологических и региональных особенностей, несомненно, имеющих место). И преследует цель ввести в практический оборот незаслуженно забытые труды С. Д. Крыжицкого [1, с. 39-47; 3, с. 35-41; 2, с. 35-36, 60-62], посвященные методике классификации античных кладок Северного Причерноморья, учитывающие предыдущий опыт как отечественных, так и зарубежных (что особо ценно!) коллег [4-7; 10-13] (облеченные в форму таблиц – для удобства и быстроты применения его как в полевых, так и в кабинетных условиях), которые могли бы послужить столь необходимой в данном случае системообразующей основой.

Предложенная нами в этой статье методика классификации, изначально составленная С. Д. Крыжицким для систематизации описаний античных кладок Северного Причерноморья (т. е. имеющая региональный характер), может быть вполне успешно применима (в качестве основы), правда, с учетом местных особенностей и традиций строительства (по усмотрению исследователя), и для других регионов/периодов. И, даже, более того: тем скорее и проще будет решаться задача выявления тех или иных хронологических и территориальных ареалов распространения строительных приемов, чем скорее получит применение единый способ их классификации. Что, со временем, и при правильном подходе, неминуемо приведет к возможности образования «нового витка» создания классификаций кладок, – уже с учетом периодизации их применения, а также географической, культуромаркирующей и прочих составляющих.

Цель создания данной методики – обеспечить максимальную полноту словесного описания каменной кладки, так, чтобы с его помощью можно было воссоздать облик кладки, даже при полной ее утрате, отсутствии каких-либо графических ее изображений, либо неудовлетворительном качестве последних.

Ниже предложены таблицы, составленные для удобства описания кладок. Первая часть (табл. 1) содержит индивидуальные параметры, вторая (табл. 2) – набор системообразующих признаков (создана автором этой статьи на основании методики классификации кладок, предложенной С. Д. Крыжицким).⁵ Позволим себе остановиться подробнее именно на первой части характеристики кладок, учитывая, что вторая подробно разобрана в упомянутых выше публикациях ее автора – С. Д. Крыжицкого [1, с. 39-47; 3, с. 35-41; 2, с. 35-36, 60-62)]. В табл. 1. – содержатся только индивидуальные параметры кладок (такие как длина-ширина-высота сохранившегося участка стены, положение относительно сторон света и т. д.), совокупность которых в определенном сочетании зачастую носит неповторимый характер, а потому не поддается и не нуждается в классификации (например, было бы абсурдным – классифицировать кладки по длине сохранившегося их участка или количеству видимых на поверхности вертикальных рядов – эти признаки имеют исключительно ситуативный характер) – потому они вынесены отдельно от общих системообразующих и типобразующих признаков.

Данная методика описания (строительных остатков) в подобной интерпретации применяется нами впервые и подлежит дальнейшему дополнению и усовершенствованию (например, существует необходимость более подробной материаловедческой характеристики используемых пород и цвета камня [табл. 2, п. III.3.а; III.4], заполнителя и связующего раствора [табл. 2, п. IV.6. а; б]; описания характера выступов, пазов и т. д. [табл. 2, п. IV.8], применяемых скреп [табл. 2, п. IV.9], облицовки [табл. 2, п. IV.10], вторично использованных архитектурных деталей [табл. 2, п. IV.11], проемов [табл. 2, п. IV.12], перемычек [табл. 2, п. IV.13]; поиска соответствий среди наименований систем кладок по латинской (римской) терминологии [табл. 2, п. V], и др.); дополнения раздела «деформации» [табл. 2, п. VI], в т.ч. – «сейсмические».

К сожалению, строго регламентированный объем статьи не позволяет дать расширенные

5 Пункты таблицы, помеченные звездочками, изначально не предусматривались в трудах С. Д. Крыжицкого, потому они также внесены по нашему усмотрению.

комментарии, а также столь необходимые иллюстрации к строительной терминологии, приведенной ниже (табл. 1 и 2), потому автор вынужден отсылать за ними своего потенциального читателя к упомянутым ранее трудам [1, с. 39-47; 3, с. 35-41].

Таблица 1. ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КЛАДКИ⁶

Наименование здания/сооружения		
Кладка №		
1.	Чертеж-схема способа кладки (с указанием масштаба)	
а.	план	
б.	фас 1	
в.	фас 2 (при наличии)	
г.	торец 1 (при наличии)	
д.	торец 2 (при наличии)	
2.	Фото кладки (с указанием масштаба, желательно горизонтального и вертикального)	
а.	вид сверху	
б.	фас 1	
в.	фас 2 (при наличии)	
г.	торец 1 (при наличии)	
д.	торец 2 (при наличии)	
3.	Датировка / предварительная датировка	
а.	датирующий материал / признак	
б.	относительная периодизация	
4.	Ориентация объекта в пространстве (для строений, состоящих более, чем из одной кладки)	
а.	ориентация длинной оси объекта по сторонам света (для строений, состоящих более, чем из одной кладки)	
б.	ориентация кладки по сторонам света	
в.	ориентация объекта / отдельной кладки относительно близлежащих объектов (уходит ли какой-либо (С, З, Ю, В) из своих оконечностей в борт раскопа – для исследуемых на данный момент объектов)	
5.	Вертикальный уровень расположения относительно других кладок и слоев	
6.	Объемно-пространственные параметры	
а.	ширина, [м]	
	- min**	
	- mid	
	- max**	
б.	высота, [м]	
	- min**	
	- mid**	
	- max**	

6. Пункты таблицы, помеченные двойными звездочками, могут быть опущены при использовании сокращенной версии данной методики характеристики каменных кладок.

в.	длина, [м] / не менее ... [м]	
	по внешней стороне	
	по внутренней стороне	
г.	толщина слоев (для двух и трехслойных кладок)	
д.	кол-во сохранившихся/видимых вертикальных рядов, [шт]	
	- min**	
	- mid**	
	- max	
е.	средняя высота одного ряда, [м] (при наличии горизонтальных рядов) (при наличии различных видов систем кладки в одной стене – необходимо указывать для каждого; при наличии различных частей стены – для каждой части)	
	- min** (для уступчатых, переменных, псевдоисодомных)	
	- mid** (для псевдоисодомных)	
	- max (для уступчатых, переменных, псевдоисодомных)	
ж.	средний размер блока/плиты в кладке (длина, ширина, высота) (при наличии различных видов систем кладки в одной стене – необходимо указывать средний размер камня для каждого вида; при наличии различных частей стены – для каждой части)	
	- для лицевой кладки**	
	- для забутовки**	
7.	Наличие деформаций [п. VI.1.] / утрат	
а.	место, где зафиксирована деформация / утрата (назначение кладки) [см. п. IV.1; 2]	
б.	размеры деформации / утраты	

Таблица 2. ХАРАКТЕРИСТИКА КАМЕННЫХ КЛАДОК (ПО МЕТОДИКЕ С.Д. КРЫЖИЦКОГО)⁷

I. В ПОПЕРЕЧНОМ ВЕРТИКАЛЬНОМ СЕЧЕНИИ		
(для двух- и трехслойных кладок, в случае применения различных систем и техник кладки для каждого вертикального слоя, – необходимо приводить характеристику по пунктам I-VIII для каждого из них)		
1. Кол-во слоев, параллельных плоскости фасада		
а.	однослойная	
	- однолицевая (обработка с одной стороны)	
	- двухлицевая (обработка с двух сторон)	

7. Таблица составлена Т. В. Олейник на основании методики классификации кладок, предложенной С.Д. Крыжицким, с позволения ее автора. См. подробнее: Крыжицкий С. Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья. – КСИА АН СССР, 1981. – № 168. – С. 35-41. См. также: Крыжицкий С. Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья. – КСИА АН СССР, 1981. – № 168. – С. 35-41. Пункты таблицы, помеченные «звездочками»*, дополнены/внесены Т. В. Олейник.

б.	двухслойная	
	- однолицевая (с применением бута)	
	- двухлицевая	
в.	- трехслойная (с забутовкой среднего слоя)	
2. Кол-во фасадов		
а.	однолицевая	
б.	двухлицевая	
II. СИСТЕМА КЛАДКИ		
1. Положение камней в кладке		
а.	орфостатная	
	- простая (в одном ряду камни уложены на постель, в другом – орфостатно)	
	- сложная (чередование на фасаде в орфостатном ряду тычков и постелей)	
б.	постелистая (укладка на постель)	
в.	ложковая (ориентировка на фасад ложком)	
г.	тычковая (ориентировка на фасад тычком)	
д.	ложково-тычковая (чередование на фасаде ложков и тычков)	
2. Наличие или отсутствие горизонтальных рядов		
а.	Нерядовые	
	иррегулярные (без соблюдения горизонтальности рядов)	
	бутовая	
	уступчатая	
	орфостатная	
	постелистая (укладка на постель)	
	ложковая (ориентировка на фасад ложком)	
	тычковая (ориентировка на фасад тычком)	
	ложково-тычковая (чередование на фасаде ложков и тычков)	
	полигональные (из камня полигональной формы, притесанного на стыках, без соблюдения горизонтальности рядов)	
	лесбийская (с криволинейной конфигурацией швов по фасаду)	
	- простая	
	- уступчатая	
	орфостатная	
	полигональная	
	шахматная	
	постелистая (укладка на постель)	
	ложковая (ориентировка на фасад ложком)	
	тычковая (ориентировка на фасад тычком)	
	ложково-тычковая (чередование на фасаде в ложков и тычков)	
	циклопическая	
б.	Рядовые (с соблюдением горизонтальности рядов; к рядовым также относятся кирпичные кладки)	

	однорядные (состоит из одинаково уложенных по высоте камней)	
а.	орфостатная	
	- простая (в одном ряду камни уложены на постель, в другом – орфостатно)	
	- сложная (чередование на фасаде в орфостатном ряду тычков и постелей)	
б.	полигональная	
в.	шахматная	
г.	постелистая (укладка на постель)	
д.	ложковая (ориентировка на фасад ложком)	
е.	тычковая (ориентировка на фасад тычком)	
ж.	ложково-тычковая (чередование на фасаде в ложков и тычков)	
	двухрядные (ряды одинаково уложенных камней чередуются через один; к двухрядным также относится кладка opus spicatum)	
а.	орфостатная	
	- простая (в одном ряду камни уложены на постель, в другом - орфостатно)	
	- сложная (чередование на фасаде в орфостатном ряду тычков и постелей)	
	полигональная	
	шахматная	
б.	постелистая (укладка на постель)	
в.	ложковая (ориентировка на фасад ложком)	
г.	тычковая (ориентировка на фасад тычком)	
д.	ложково-тычковая (чередование на фасаде в ложков и тычков)	
	трехрядная	
	четырёхрядная	
	более рядов...	
	смешанная (из рядов природного камня и обожженного кирпича, чередующихся по высоте)	
III. МАТЕРИАЛ		
1. Форма		
а.	Плит/блоков в целом (для лицевой кладки* и для забутовки [см. IV.7.a]**)	
	квадровые	
	прямоугольные	
	подтреугольные*	
	полигональные (при отсутствии прямоугольности и любом числе)	
	клинчатые	
б.	Фасадной стороны камней	
	трапециевидные	
	прямоугольные	

	подтреугольные*	
	полигональные	
	клинчатые	
2. Обработка		
а.	Необработанный камень	
б.	Обработанный камень	
	рваный	
	- грубо рваный	
	- рваный по слою	
	пиленный	
	тесаный	
	околотый	
	- грубо околотый (глубина околки до 3 см)	
	- мелко околотый (глубина околки до 0,5 см)	
	обработанный под скарпель (глубина околки до десятых долей см)	
	обработанный под «тroyанку» (рифленая фактура)	
	шлифованный	
	отсутствие/наличие ширина, и количество рустов (ограниченных гладкими полосами с одной, двух, трех или четырех сторон), характер выквадровки фасадов	
3. Происхождение (для лицевой кладки* и для забутовки [см. IV.7.б]**)		
а.	природное	
	порода [подлежит дальнейшему дополнению]	
	месторождение	
б.	искусственное	
	- сырцовый	
	- обожженная глина	
	место производства	
4. Цвет (для лицевой кладки* и для забутовки [см. IV.7.в]**) [подлежит дальнейшему дополнению]		
а.	поверхность*	
б.	в местах сколов*	
IV. Техника кладки		
1. Части стены, относящиеся к различным строительным периодам (при наличии), перестройки, ремонт (в случае применения различных систем и техник кладки для частей стены, относящихся к различным строительным периодам, – необходимо приводить характеристику по пунктам I-VIII для каждой из них)		
2. Части, из которых состоит стена / назначение кладки (в случае применения различных систем и техник кладки для частей стены, имеющих различное функциональное или конструктивное назначение, – необходимо приводить характеристику по пунктам I-VIII для каждой из них)		
а.	фундамент (указать глубину закладки от уровня пола или улицы)	
б.	цоколь	

в.	стена подвальная	
г.	стена наземная	
3. Высота рядов		
а.	исодомная (одинаковая высота рядов)	
б.	псевдоисодомная (неодинаковая высота рядов)	
в.	переменная (переменная высота одного и того же ряда)	
4. Перевязь (наличие/отсутствие)		
а.	слоев	
б.	рядов	
5. Способы притески швов		
а.	неплотная/плотная (швы толщиной до 1-2 мм)	
б.	притеска боковых вертикальных граней	
	- для всей плоскости	
	- подтеска на узкой полосе у фасада (анафиролиз)	
в.	притеска постелей	
г.	отеска общая по фасаду	
д.	подсечки вдоль швов	
	- форма поперечного сечения подсечек	
	- месторасположение подсечек относительно фасада камня	
6. Связующий раствор (наличие, характер) (для лицевой кладки* и для забутовки [см. IV.7.г]**)		
а.	Вяжущее	
	земляной (вяжущее: грязевой раствор; цвет: грязно-серый)	
	глиняный (вяжущее: глина; цвет: от сетло-желтого – до коричневого)	
	известковый (вяжущее: известь; цвет: белый)	
	цемяночный (вяжущее: известь, гидравлическая добавка: цемянка; цвет: розовый)	
	гипсовый (вяжущее: гипс; цвет: белый)	
	кладка насухо (связующий раствор отсутствует)*	
б.	Заполнитель [подлежит дальнейшему дополнению]	
	песок	
	- речной	
	- морской	
	щебень	
	галька	
	рубленая солома	
	другое	
7. Забутовка (наличие, характер)*		
а.	средняя форма блока плит/блоков в целом* [см. III.1.а]	
б.	происхождение камня* [см. III.3.а; б.] [подлежит дальнейшему дополнению]	
в.	цвет* [см. III.4] [подлежит дальнейшему дополнению]	
г.	связующий раствор* [см. IV.6]	
8. Наличие/отсутствие [подлежит дальнейшему дополнению]		

а.	выступов	
б.	срезов	
в.	пазов	
г.	ниш	
д.	отверстий для скрепления камней между собой	
е.	иных приемов (указать)	
9. Применение скреп [подлежит дальнейшему дополнению]		
а.	форма	
б.	материал	
в.	способ установки	
г.	места врезки	
10. Наличие облицовки / следов облицовки (для лицевой кладки** и для забутовки**) [подлежит дальнейшему дополнению]		
а.	глиняная обмазка	
б.	штукатурка	
в.	покраска	
11. Наличие вторично использованных архитектурных деталей [подлежит дальнейшему дополнению]		
12. Наличие и характер проемов [подлежит дальнейшему дополнению]		
13. Наличие и характер перемычек [подлежит дальнейшему дополнению]		
V. НАИМЕНОВАНИЕ СИСТЕМЫ КЛАДКИ ПО ЛАТИНСКОЙ (РИМСКОЙ) ТЕРМИНОЛОГИИ (если имеется)* [подлежит дальнейшему дополнению]		
VI. СОСТОЯНИЕ КЛАДКИ НА МОМЕНТ ОТКРЫТИЯ [подлежит дальнейшему дополнению]		
1. Дефекты:		
а.	прогиб / проседание (как правило, результат неравномерного проседания грунта; обычно, при возведении стены на культурном слое, недостаточном заглублении подошвы кладки от современного ей уровня дневной поверхности, при наличии грунтовых вод)	
	- нарушение горизонтальности рядов кладки	
	- трещины	
б.	выпячивание	
	- горизонтальное (как правило, результат распора земли при относительно небольшой толщине кладки и значительной ее длине. Характерно для стен подвалов. Нередко является сопровождающим фактором при вертикальном выпячивании)	
	- вертикальное (как правило, результат сильного вертикального давления и слабой перевязки между слоями кладки. Характерно как для подвальных, так и наземных стен. Нередко сопровождается и горизонтальным выпячиванием)	
	- смешанное*	

в.	наклон (как правило, результат горизонтального распора земли или неравномерного оседания грунта; наклон отдельных слоев в многослойных кладках случается при слабой перевязке)	
VII. ПРИМЕЧАНИЯ*		
Кладка №		

Список использованных источников и литературы

1. Крижицкий С.Д. Про методику опису кладок міст Північного Причорномор'я VII ст. до н.е. – IV ст. н.е. // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 39–47.
2. Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1993. – 248 с.
3. Крыжицкий С.Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья // КСИА АН СССР. – 1981. – № 168. – С. 35-41.
4. Архитектура античного мира. – М., 1940. – № 1236, № 1337.
5. Карасев А.Н. Архитектура. (Краткий очерк) // АГСП. – 1955. – С. 188-214.
6. Кирштейн Г. Строительное искусство: Руководство к возведению фабричных, гражданских и сельских строений. – Рига, 1909. – С. 85.
7. Осипов Л.Г., Сербинович П.П., Стерлигов В.Д., Шубин Л.Ф. Архитектура гражданских и промышленных зданий. – М., 1962. – С. 113, 117.
8. Adam J.-P. Roman Building: Materials and Techniques. – London, New York: Routledge, 2005. – 727 p.
9. Daremberg C., Saglio E., Pottier E. Dictionaire des Atiquités Grecques et Romaines. – Paris, 1904. – t. III. «Mur».
10. Martin R. Manuel d'architecture grecque. – Paris, 1965, part I. Matérieux et Techniques, p. 273-390; fig. 174, 182.
11. Orlandos A. K. Les matérieux de construction et la technique architecturale des anciens Grecs. – Paris, 1968, part II, p. 127-160; 146; fig. 165, 2; 160
12. Scranton R. L. Greek Walls. – Cambridge, 1941. – p. 23.
13. Wright G. R. H. Ancient Building Technology. Vol. 1 – Laiden, Boston, Köln: Brill, 2000. – Vol. 1. – 155 p.
14. Wright G. R. H. Ancient Building Technology. Vol. 2 – Laiden, Boston: Brill, 2005. – Vol. 2. – 316 p., 309 fig.
15. Wright G. R. H. Ancient Building Technology. Vol. 3. – Laiden, Boston: Brill, 2009. – Vol. 3. – 325 p., 415 fig.

Сокращения

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР

Тамара Нестерова

кандидат искусствоведения

ведущий научный сотрудник сектора Архитектура

Академии Наук Республики Молдова,

Института Культурного Наследия

Республика Молдова

г. Кишинев

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХИТЕКТУРЫ КРЕПОСТИ В ГОРОДЕ СОРОКА, ЗАМКА XIV в.

Крепость г. Сороки, на основе исторических источников и археологических изысканиях источники датируется от правления Стефана Великого (1454-1504) до Петра Рареша (1527-1546). Морфологический анализ архитектурных форм Сорокской крепости и внимательное обследование деталей, позволило автору статьи выдвинуть гипотезу о ее раннем возведении во время правления Петра Мушата (1375-1391). Позднее, при Стефане Великом крепость была приспособлена для защиты артиллерией, с заменой деталей характерных для защиты холодным оружием в VIII –XIV вв. Расположение в замке в 1686-1699 гг. польской армии и занятие ее русской армией в 1788-1789 гг. привело к разрушению важных структурных составляющих и к видоизменениям деталей, что вместе с приблизительным прочтением письма 1543 года, содействовали поздней датировке Сорокского замка.

Ключевые слова: крепость, замок, детали, бойницы, Петру Мушат, Стефан Великий

В городе Сороки, на берегу Днестра уже несколько столетий возвышается небольшое каменное оборонительное сооружение, называемое до XIX века, то стражей, то замком, а с XX века – все больше крепостью. Не только определение типа сооружения спорно, но и время его возведения также лишено ясности. Наиболее ранние исторические источники приписывают это сооружение генуэзцам, которые якобы поднялись по Днестру и основали город с эмпорией после турецкого завоевания Белгорода на Днестре, мнение, опровергнутое историками прошлого столетия [10; 13]. Молдавские и румынские историки датировали крепость в городе Сороки широким сегментом временного диапазона: от правления Стефана Великого (1454-1504) до Петру Рареша (1527-1546). Местная народная молва однозначно приписывала строительство крепости Стефану Великому, истинность которой подтверждается присутствием в то время в Сороках военного коменданта Косте Пыркэлаб, он же Косте Посадник (староста), упомянутый два раза в польско-молдавском договоре 1499 года, и во множестве посмертно. К тому же известно из документа 1517 года, что Стефан Великий «востоновил округ крепости Сорока» [1, с. 418-423], но письмо 1543 года Петра Рареша магистру города Бистрица (Трансильвания), с приглашением некоего мастера в Сороках для работы вокруг крепости, было признано основным и достаточным аргументом для утверждения времени строительства каменной крепости, а присутствие военного коменданта в Сороках ранее этой даты, якобы относилось к предшествующему деревоземляному сооружению [8].

Были возложены большие надежды на археологические исследования, но раскопки, проведенные румынскими археологами в 30-е годы и советскими археологами в 1968-1969 гг. не дали определенного ответа на вопрос о времени возведения Сорокской крепости. Открытый в южной башне небольшой фрагмент крепостного рва, предположительно окружившего деревоземляную крепость, стал решающим аргументом в сложении официальной версии строительства крепости в 1543 году. Последние археологические исследования 2012-2014 годов, проведенные в рамках межгосударственного проекта «Средневековые жемчужины: крепости Хотин, Сорока и Сучава», финансируемый Европейским Союзом, установили, что каменная крепость уже была построена во время правления Штефэниці (1517-1527), внука Стефана Великого [9, с. 30-31]. Таким образом, мнение о строительстве каменной крепости во время Петра Рареша решительно пошатнулось, но вопрос о времени возведения каменной крепости остался как и прежде открытым.

В истории европейской архитектуры накоплен обширный банк данных об исторических

памятниках, в том числе военно-оборонительных, на основе которых можно точнее определить время строительства зданий в зависимости от архитектурного типа – морфологии, конструктивных и декоративных деталей, меняющиеся во времени. На сегодняшнем этапе изученности национальной истории архитектуры Молдовы не просто определить точное время строительства крепости Сороки, но можно предположить, определив архитектурный тип укрепления и сопоставив его с аналогичными сооружениями и временем его распространения.

Оборонительное сооружение в Сороках, которое мы обычно называем крепостью, с точки зрения европейской типологии фортификации является *зámком* – компактным сооружением, с крытыми и открытыми составными частями, с бойницами, указывающими на использование холодного оружия в обороне крепости. Похожие на Сорокский замок укрепления были построены во всех странах Западной Европы, где самые ранние появились в XII веке, периодом их максимального распространения были XIII–XIV века, но постепенно время их самостоятельного сопротивления осадам заканчивается в связи с появлением артиллерии в XV веке, когда замки ставятся ядром развитой крепости: с внешними крепостными стенами, башнями, рвом, валами и т. д. Анализ объемно-пространственных композиций западноевропейских замков позволяют выявить некоторые постоянные архитектурные характеристики этого типа фортификаций.

Структура плана	Компактные формы, совершенные геометрические фигуры центрической композиции: круглой, треугольной, квадратной, пятиугольной, шестиугольной, восьмиугольной и т. д.;
Функциональные составляющие	Фланкирующие башни, внутренние пристройки, часовня;
Размеры и параметры	Идентичный расчет несущей структуры и величин планиметрических составляющих на основе геометрических приемов расчета;
Структурно-числовая модель	Идентичный расчет несущей структуры и величин планиметрических составляющих на основе геометрических приемов расчета;
Концепция обороны	Отрыв от внешнего поля посредством водной преграды (ров, речка или отводной канал, озеро), высоко расположенный от земли вход, озеро окруженное земляным валом, внешние составляющие композиционно интегрированы единым замыслом.

Западноевропейские замки до использования артиллерии, в принципе, были построены по одной схеме, отличаясь между собой количеством башен, их формой и формой общего плана. По такой же схеме построены молдавские замки: Нямецкий, Белгород-Днестровский, Сучавский, Хотинский, ставшие центральным ядром развитых крепостных комплексов, которых Мирон Костин назвал «каштеле», т.е. замками, унаследованными от предыдущего периода, считая что «только крепость Сорока была построена неким Пэтру-водэ» [2, р. 316]. Григоре Ионеску, в первом издании монументального исследования румынской архитектуры, написал, что крепость в Сороках была построена во время Петру Мушата (1374-1391) [6, с. 309]. В последующих изданиях историк опустил проблему Сорокской крепости, но отметил, что строительство зданий военного назначения в Молдове после заключения мира с турками (1487 год) и возобновлением выплаты дани не было актуальным ([7, с. 212], этим давая понять, что остался верен ранее высказанному мнению. Тем не менее, некоторые исследователи стали искать аргументы в поддержку гипотезы о строительстве крепости Сорока во время Петра Рареша, «аналогом» для которого был признан замок Капрарола в Италии [17; 18]. На первый взгляд, в планировке присутствует некоторое сходство: одинаковый диаметр двора (Сорока – 30,5 м, Капрарола – 30,9 м), и форма плана (замок Капрарола – пятиугольный в плане, а замок Сорока – фиктивный пятиугольник из-за пяти башен, расположенных на равном расстоянии). Но эти особенности являются общими для множества европейских замков и крепостей, в строительстве которых использовалась сакральная мера, равная 100 стопам, но в то же время существуют и важные отличия в архитектуре этих двух укреплений. Сорока – высокий, круглый в плане замок, укрепленный

пятью цилиндрическими башнями, выступающими над куртеной, оснащенная зубчатым парапетом по наружному краю, с верхним боевым ходом. Замок Капрарола – низкий, пятиугольный в плане, с пятью низкими квадратными бастионами на углах, являясь одним из ранних сооружений такого типа плана укреплений, построенный в начале шестнадцатого века по схеме, которая получит широкое распространение в XVII-XVIII вв. Впервые такие укрепления были предложены в трактатах Франческо ди Джорджо Мартини, первый из которых был издан в 1482 г. В них были представлены отдельные бастионы и замки звездчатых и многоугольных планов, оптимальные для взаимного фланкирования, среди которых некоторые были уже осуществлены в 1476-1478 годах [5, с. 157, 158, 367, 412].

Первые молдавские замки Нямц и Шкея были построены Петру Мушатом по западной модели: квадратные в плане, как куртины так и башни, одинаковые в отношении принятой меры измерения, производной от сакральной меры, но из-за рельефа некоторыми отклонениями от идеальной схемы: форма плана Нямецкого замка является трапециевидной, а замка Шкея – ромбическая. Строители Сучавского замка, построенного во времена правления Петра Мушат, использовали схему средневековых западноевропейских замков, с соблюдением всех соразмерностей и планиметрических особенностей. В этом замке, разработанном в качестве княжеской резиденции (в 1,5 раза увеличены размеры плана), доминируют квадратные формы плана и башен, расположенные по углам и по середине замковых стен, с внутренними расположенными помещениями, образующие между собой внутренний двор. Строители точно воспроизвели соотношения между наружной величиной куртин замка и величиной помещений, которые представляется постоянными для укреплений этого типа – 1/4 внешней ширины. Та же схема плана замка была использована в 1466 г. в строительстве замка в городе Роман, с почти теми же размерами, как в Сучавской крепости – прямоугольный план с квадратными башнями по середине куртин, но с цилиндрическими башнями на углах, одна из которых была заменена полукруглым бастионом для размещения артиллерийских орудий. Данный обзор ранних молдавских фортификаций позволяет сформулировать вывод, что архитектура крепости Сорока, с ее объемно-планировочными и размерными особенностями, ближе концу XIV в. и является устаревшей для XV века, когда крепости оснащаются новыми пространственными элементами обороны – бастионами. Применение артиллерии в Белгород-днестровской крепости было документально зафиксировано в 1453 г., а в 1466 г. замок города Роман оснащен бастионом для артиллерии. В 1497 году, когда польская армия безрезультатно осаждала Сучавскую крепость, защитники оборонялись пушками из бастионов, форма которых свидетельствовала о наличии, по крайней мере, двух этапах оптимизации их планов. В обеих крепостях бастионы не имели задней стены, т.е., имелись знания о последствиях: дыме и откате орудий. Так что, утверждение о возведении в 1543 году Сорокского замка, имеющего, однако, характерные формы замков периода предшествующего внедрению артиллерии в обороне, в то время как уже более восьми десятков лет внедрялась другая стратегия и техника боя, выглядит абсолютно неправдоподобно.

Однако, круглые амбразуры (мортиеры) в стенах цилиндрических башен крепости в Сороках – являются главным свидетельством оснащения крепости пушками и, следовательно, выводит ко времени строительства крепости в период применения артиллерии в обороне крепостей. Принимая во внимание социально-политическую ситуацию в Молдове в XV веке, можно предположить, что строительство крепости Сорока была возможной, самое раннее, начиная с первого десятилетия правления Стефана Великого, но другие признаки архитектуры крепости противоречат этому выводу. Цилиндрические башни внутри довольно тесные для маневр трех пушкарей и хранения необходимых боеприпасов, приступочки перед амбразурами неудобны для установления пушек и управления ими. Еще важнее, не были известны последствия применения артиллерии: эффект отката назад пушек и распространения внутри помещений удушающего и ослепляющего дыма.

Гипотеза о построении в Сороках крепости в предшествующем периоде правления Стефана Великого, сформулированная автором в 2009 году [13, с. 13-14], на первый взгляд, казалась невероятной, но можно найти убедительные доказательства о появлении Сорокского замка в раннем периоде истории Молдовы. Архитектурные детали крепости Сорока, на протяжении ее истории, следуя эволюции военной техники, тактики и стратегии военной науки, были постепенно заменены

другими, характерные для другого периода, что в конечном счете, повлияло на датировку строительства самого замка. В первую очередь, это относится к круглым амбразурам, так называемым мортиерам, расположенных в цилиндрических башнях. Каменные блоки с амбразурами нижнего регистра были утеряны и заново изготовлены и установлены в 50-е годы XX в. по типу верхнего ряда, которые сохранились нетронутыми со дня их установки. В верхнем регистре цилиндрических башен, ясно видно, что каменные блоки с круглыми отверстиями для дула пушек были вставлены в специально сделанные пробоины, выделяющиеся

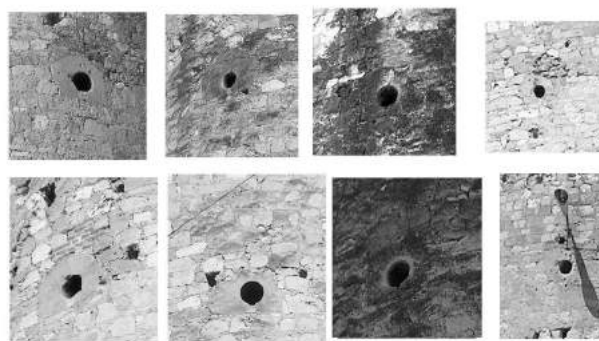

Рис. 1. Каменные блоки с круглыми амбразурами (мортиеры), 2006. фото Т. Нестерова.

Рис. 2. Сококовский замок, рисунок Н.А. Гольинского, 50-70 гг. XIX в

неправильными формами, наполненные мелкими камнями и кирпичами (рис. 1), что является свидетельством их более позднего внедрения. На рисунке крепости Сороки, выполненный учителем рисования Н. А Гольинским в 1850-1870 гг., с документальной точностью переданы некоторые детали крепости, в том числе и узкая вертикальная амбразура в виде щели, находящаяся над входным порталом. Такая форма характерна для обороны крепости стрелами (рис. 2), т. е. крепость имела такие бойницы до введения артиллерии. Очевидно, узкие вертикальные амбразур (щели) в цилиндрических

башнях были заменены круглыми, когда в обороне замка Сороки стали применять артиллерию, сохранив вертикальную щель только в алтарной стене часовни, над входом в крепость. В 1903-1934 гг. вертикальная амбазура заменена низким арочным проемом, а в 2014 – неоправданно заменена круглой амбразурой (рис. 3). Вертикальная амбазура не случайно была сохранена над входным порталом, обеспечив его защиту точным прицелом стрелами на случай осады входа крепости, так как свободная и без точного прицела стрельба пушками в период внедрения артиллерии, на близком расстоянии была неэффективно, создавая лишь громкий шум, грохот и дымовую завесу.

Круглый план крепости и цилиндрическая форма башен также были истолкованы как характерные для эволюции оборонной архитектуры на пути к оптимизации сопротивления ударам артиллерийской осады, но округлая форма башен не является характерной лишь для периода применения артиллерии, такие формы имеют давнюю историю, сформировавшись на Ближнем Востоке в зону лишенную строительного леса. Все молдавские крепости, расположенные вдоль Днестра, имеют круглые башни, построенные под влиянием восточной архитектуры [19, с. 181-190]. Европейцы познакомились с военной архитектурой народов Ближнего Востока во время крестовых походов, а в XIII и XIV вв. возникли знаменитые замки во Франции: Лувр, Де Куси, Ла Рош, Худан, Ниорт, Воклер (Ла-Рошель), Пьерфон, Бенсен, Ла Рош Курбон, а в Англии: Харлех, Клярверк, Бомарис, Бодиам и т. д., – все с круглыми башнями в плане, с гласисом внизу стен и башен, внутри

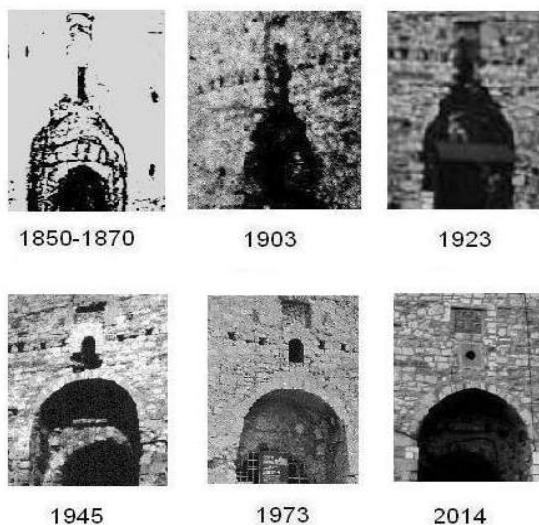

Рис. 3. Портал входа в крепость с постепенным замещением вертикальной амбразур, окницей (1934 г.), затем мортиерой. (2015г.).

водной преграды, с высоко расположенным входом, требующим подъемный мост.

Сорокский замок также был окружен водой, свидетельством является кладка нижней части стен и башен, с упавшими камнями. Массовое разрушение нижней части крепостных стен и башен не могло происходить из-за наводнения Днестра, который иногда поднимался до крепости, но не надолго, и этого было явно недостаточно чтобы вызвать размыв толщи стен, какие показаны на том же рисунке Н.А. Голынского. Такое разрушение кладки могло быть вызвано их длительным нахождением в водной среде, которая начиналась непосредственно у стен замка. Но это не тот ров, найденный в археологических раскопках [20; 9, с. 30-31]. В некоторых исторических изображениях города можно увидеть фрагменты внешних укреплений, возможно валы ограничивающих когда-то озеро окружавший замок. На раскрашенной иллюстрации города Сорока начала XX века, между рекой и замком находился разрезанный земляной вал, представляющий стратиграфию окружающей территории: внизу материковая глина, а со стороны замка – черная земля, означающая более позднее заполнение котлована, окружавшего когда-то замок, возможно, заполненной из протекающей недалеко речки.

Архитектурное решение входа в замок является важной характеристикой замковых укреплений как определенного типа фортификаций, и еще одним индикатором времени строительства. Современный вход в крепость Сорока по наружному и внутреннему пандусу не является реконструкцией первоначального входа, который ясно представлен на историческом чертеже 1788 г. [15, с. 301], выполненной русскими офицерами. Следуя этому графическому документу, вход в крепость располагался высоко над уровнем земли, от которого передвижение во внутренний двор продолжался по горизонтальному пассажи, отметка пола которого совпадала с уровнем внутреннего двора. В другом, более раннем чертеже, от 19 ноября 1769 года, показана только нижняя часть стен входной башни с импровизированной деревянной лестницей для подъема на уровень порога входа. На рисунке Н.А. Голынского, на иллюстрациях начала XX века и на фотографиях 30-х годов XX в. можно заметить, что нижняя часть портала входа разобрана с понижением порога, умышленное разрушение для создания упрощенного входа в крепость по наклонной плоскости. Входной портал был укреплен в послевоенные годы с поднятием уровня порога до верхней отметки гласиса, произвольная консолидация была сохранена в проекте реставрации профессора В. Войцеховского 1970-1975 гг. [18, с. 129-131].

Высота, на котором располагался порог первоначального входа, можно рассчитать исходя из обмерного чертежа 1945 года, где уровень порога находится примерно на 3,5 м от уровня земли. На уровень оригинального порога указывают заложенные ниши в щековых стенах входного портала, по которым скользила герса (металлическая решетка, запирающая входной проем портала), низ которой начинался от порога входа в крепость, примерно на 1,2 м выше современного входа. Суммируя все известные данные, можно сформулировать вывод, что первоначальный вход в замок Сороки располагался на высоте равной удвоенному мужскому среднему росту от уровня окружающей земли.

Высокий порог входа не противоречит мнению археолога Ю. Чеботаренко о повышении уровня внутреннего двора [20], так как отметка уровня двора должна была соответствовать порогу входа в замок – типологический признак замков, но уровень двора был приподнят не во время оккупации города польской армией в 1686-1699 гг., а намного ранее, землей вырытой из глубоких котлованов под фундаменты куртин и башен (на 10 м ниже уровня земли).

Другие необходимые данные о времени строительства замка дает анализ архитектуры часовни, расположенной над пассажем входной башни, вход в которой по наружной лестнице находился со стороны двора. Сводчатое перекрытие часовни было полностью разрушено во время оккупации польской армией, когда внутри нее была устроена двухъярусная казарма, ситуация иллюстрирована на чертеже 1788 года. Стены и потолки были оштукатурены, но с годами штукатурка стен осыпалась и под нее явились конструктивные детали первоначального свода храма, зафиксированные на обмерном чертеже 1945 г. На южной стене храма указаны простые плиточные консоли, на которых опирались нижние части подпружных арок, с разрушенной верхней частью вертикальной трещиной. В проекте консолидации крепости Сороки профессора В. Войцеховского, в принципе, правильно была расшифрована византийская конструктивная система свода часовни, но в 1975 году, неф был

покрыт сомкнутым 4-х лопастным сводом, с сохранением консолей в южных углах в качестве исторических свидетельств. На этих удлиненных в плане консолях, опирались широкие поперечные и узкие продольные арки, между которыми должен был образоваться подкупольный квадрат, в котором вписывалась основа купола на парусах. Но при расчете конкретных отметок часовни на византийский тип свода, зенит купола возвышался бы примерно на 1 м над уровнем боевого хода, мешая защитникам. Следовательно, конструкция свода в часовне была другой. Следует отметить, что византийская купольная система в условиях Молдовы начала меняться уже во второй половине XIV века: пилоны, поддерживающие

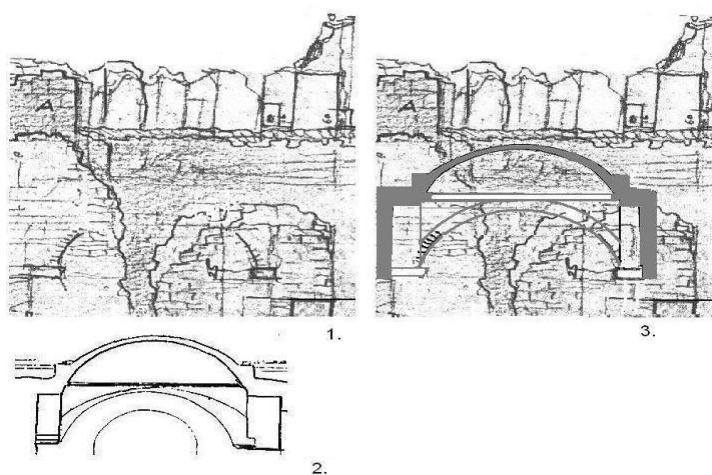

Рис. 4. Свод часовни (на основе обмеров 1945 г.)

1. Следы продольных подпружных арок

2. Сечение по куполу церкви Св. Троицы в Сирете.

3. Реконструкция свода часовни Сорокского замка.

подпружные арки купола заменялись консолями, а чтобы облегчить вес купола, приходящий теперь на консоли, вместо полусферического свода сооружалась только его верхняя часть (сферический сектор). Такой прием известен в ранних византийских церквях (например, купол св. Софии в Константинополе). Аналогичное конструктивное решение свода в Молдове было принято в перекрытие нефа церкви Св. Троицы в г. Сирет (конец XIV века), где высота сферического сектора равна 0,69 от высоты обычного купола, и то же самое относится и к высоте подпружных арок [12]. Купола часовни Сорокского замка, с учетом поправки коэффициента 0,69, полностью вписывается в высотные параметры нефа, располагаясь ниже боевой площадки входной башни (рис. 4). Такое уменьшение высоты купола для облегчения его тяжести, представляет собой первый этап появления молдавского свода, поскольку вскоре появится полный молдавский свод (церковь в с. Пэтрэуць, 1487 г.), для которого характерно сокращение диаметра купола посредством дополнительного барабана, но этот вариант требовал большей высоты всего свода. А это не вписалось бы в конкретные условия часовни Сорокского замка, обстоятельство что также ограничивает время строительства Сорокского замка концом XIV в., т. е., ближе к имеющимся аналогам перекрытия.

Сорокский замок имеет следы перестроек, одним из таких являясь входной портал часовни. Оформление стрельчатого проема часовни в Сорокском замке обычное решение для церквей времени правления Стефана Великого. Представляет собой пересечение нескольких стрельчатых арок, собранных из одинаковых обломов с центральным торусом и боковыми полочками, разделенные между собой выкружками, но одна арка состоит из трех торусов. В архитектуре Молдовы известен только один похожий пример – портал входа в пронаос церкви Святого Николая в г. Рэдэуць, установленный Стефаном Великим в 1479-1480 гг. [16, с. 699], обстоятельство, косвенно указывающее на время появления портала часовни и в Сорокском замке, ибо установлено, что художественная концепция порталов молдавских церквей сформировалась при Стефане Великом, благодаря длительной культурной политики, проявленной им в течение пяти десятилетий [4, с. 91]. Очевидно, часовня получила текущий внешний вид во время реконструкции Сорокской крепости, когда Стефан Великий восстановил округ Сорокской крепости, очевидно после некоторого запустения, событие ретроспективно известное из исторического документа 1517 г. [1, с. 418-423]. Также в это время, очевидно, вместо вертикальных бойниц были установлены круглые амбразуры, форма которых характерна для первого этапа применения артиллерии для обороны при осаде крепостей [13, с. 14].

Сегодняшний облик верхней части входной башни появился после реконструкции 1975 года, для которой аналогом послужила входная башня Хотинской крепости, ошибочно приписанная времени правления Петру Рареша, но на самом деле, построенная после взятия Хотина турками в 1711 году [14]. Из тех же исторических чертежей известно, что башня входа не имела кровли, так как со стороны двора не было ограждающих стен. В чертеже разреза крепости 1788 года, верхняя площадка

башни без ограждений, обстоятельство, подтвержденное обмерами 1945 года. Особенности входной башни приводит к выводу, что над часовней была открытая платформа для наблюдения окрестностей и боевых действий защитников.

Так называемые «казематы» являются пристройками, построенные по периметру внутри крепости, которые из цепи датировок, считаются построенными поляками в 1686 – 1699 гг. В свете приведенных характеристик фортификаций замкового типа, к которым относится и Сорокский замок, данная точка зрения не выдерживает критики. Эти постройки были частью первоначальной концепции замка, будучи функционально необходимыми для хранения продовольствия, местонахождения коней, фуража, топлива, оружия, и складирования многих предметов необходимых при обороне крепости защитниками. Входы в цилиндрические башни начинаются со второго уровня, таким образом, глухая нижняя часть стен двора с самого начала позволила пристроить эти 13 каменных сводчатых помещений, с радиально направленными стенами, укрепленные «контрфорсами», обнаруженными во время археологических раскопок. «Контрфорсы» с точки зрения архитектуры, это опоры, поддерживающие галерею, устроенную вдоль помещений второго яруса, как и в других крепостях Молдовы – Нямец, Сучава, в соответствии с западноевропейскими моделями. Неизвестно время их сооружения и время их сноса, так как сохранились ниже уровня почвы. В проекте приспособления крепости Сорока для размещения русской армии в 1788 г., фасады «казематов» и надстроенных над ними помещений во втором ярусе, объединены гладкой штукатуркой, свидетельствующее, что, если эти «контрфорсы» были построены до польской оккупации города и от них отказались во время их пребывания в крепость.

Внутри Сорокского замка, при археологических раскопках, были обнаружены две скважины, одна круглая в плане, расположенная в центре двора, считалась «молдавским» колодецем, а другая, квадратная в плане, расположенная к северу от входа в крепость, на оси «каземата» № 12, датируемая временем пребывания поляков в крепости, считалась «польским колодецем». Эти скважины не показаны на чертежах крепости 1788 и 1789 гг., и только на чертеже плана 1769 г., на месте соответствующее круглому колодецу, написано «помпа», что указывает на ее действующее состояние. Квадратный в плане «польский» колодец занимает все пространство между двумя «контрфорсами», которые фланкируют фасад «каземата №12», полностью закрывая доступ к нему, из-за чего этот колодец был заброшен, очевидно, после сооружения «каземат». Таким образом, обе скважины построены до занятия замка польской армией, в два этапа – четырехугольный колодец во время деревянных висящих галерей, а круглая в плане – после строительства каменных «каземат».

На основе анализа архитектуры Сорокской крепости, в сочетании с исторической документацией, графических источников информации, археологическими данными раскопок, можно сформулировать следующие выводы.

1. Замок в Сороках был возведен в конце XIV века, во время господаря Петру Мушат, в период процветания молдавского торгового пути, как мощная «стража» при переправе через Днестр.
2. Возведенный с высокой точностью строительных работ, замок в Сороках имеет пространственную структуру, свидетельствующую о тесной связи с западноевропейскими аналогичными сооружениями. Первоначально был окружен водой преградой, которая начиналась от крепостных стен, с высоко расположенным порогом входа, на который вел подъемный мост.
3. Входная ниша находилась на высоте равной удвоенному росту человека средней высоты (прибл. 3,5 м), вход защищала герса, скользящая по кулисам щековых стенок портала. Над входным пассажем находилась часовня, сводчатое перекрытие которой представлял первый этап молдавского свода на консолях.
4. Башни изначально были оснащены вертикальными бойницами для стрелков, одна из которых находилась в алтарной стене для защиты входа в замок.
5. Прямоугольная входная башня завершалась открытой платформой, входившей в состав боевого хода, расположенного на толщу куртин. Снаружи защищена была зубчатым парапетом, а со стороны двора – деревянным ограждением.
6. Спустя некоторое время, но в продолжение первоначального замысла, взамен консольно-висящих деревянных галерей были радиально построены каменные помещения для хранения припасов, оружия, укрытия коней и прочее.

7. Замок некоторое время, из-за расправивших страну неурядиц, был покинут, и во время Стефана Великого, в конце 80-х годов XIV века, был оснащен артиллерией, с заменой вертикальных амбразур мортиерами, а часовня – украшена новым стрельчатым порталом.
8. В 1543 году Петру Рареш намеревался организовать европейскую антитурецкую коалицию, планируя превращение Сорокского замка в развитую крепость, с наружными крепостными стенами, какими стали еще в XV в все остальные молдавские крепости. Именно поэтому Петру Рареш дважды отправлял письмо в Бистрицу с приглашением мастера-строителя, правильный перевод предложения с латинского: «для работы вокруг замка названный Сорока», является еще одним доказательством существования в это время Сорокского замка.
9. Постой польской армии в замке в течении 13 лет привело к изменению внутренних помещений: разбору столбов поддерживающих галерею второго яруса помещений и свода часовни, и основанием католической часовни в другом месте, от которой сохранились фрагменты витражей.
10. При кратковременной русской оккупации замка был понижен разбором кладки до уровня земли порог входа, вынуты блоки с круглыми амбразурами нижнего яруса цилиндрических башен.
11. В связи с интересом к памятникам старины, были организованы консолидирующие работы в крепости в 1902, 1934, 1950, 1970-1975 гг., которые привели к построению павильона над входной башней, неправильному перекрытию часовни, понижению уровня пола в часовне и пробивка нового входа в часовню, неправильно решен уровень порога входа в крепость. Новые работы 2013-2014 гг. к сожалению, сохранив ошибки предыдущих лет, добавили новые, из которых самые удручающие: крестовый свод на консолях и галерея в часовне, появление высоких кровель над башнями, неоправданное увеличение высоты зубчатого парапета, и др.

Изменения, привнесенные в архитектуру Сорокского замка на протяжении его истории, снижают его значение как исторического источника, что совместно с приблизительным прочтением письма от 1543 г., привели к поздней датировке памятника, национальные история и архитектура были лишены необходимого звена для правильного понимания сложения архитектурных форм в начальном периоде молдавской государственности.

Список использованных источников и литературы

1. Costăchescu, M. Documente moldovenești de la Bogdan voievod (1504-1517). – București 1940.
2. Costin, Miron. Opere. Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei. – Chișinău, 1989.
3. Curinsch-Vorona, Gh. (Arhitectură. Urbanism. Restaurare. – București, 1996.
4. Dordea M.-V. Reflexe gotice în arhitectura românească. – București, 1976.
5. Fiore, F.P., Tafuri, M. Francesco di Giorgio architetto, Trattato di architettura civile e militari. – Milan, 1993.
6. Ionescu, Gr. Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor. – București, 1982.
7. Ionescu, Gr. Istoria arhitecturii românești din cele mai vechi timpuri până în 1900. – București, 1937.
8. Lapedatu, Al. Cetatea Sorociei. Notiță istorico-descriptivă // Buletinul comisiei monumentelor istorice, anul VI, 1914, fasc. 25, p. 85-96.
9. Musteață, S., Tentiuc, I., Ursu, V. Raport științific privind investigațiile arheologice în cetatea Sorociei, campania 2013. – Chișinău, 2014.
10. Nesterov, T. Cu privire la miturile arhitecturii și datării cetății Soroca // Artă. Istorie. Cultură. Cluj-Napoca. – 2003. – p. 91-106.
11. Nesterov T. Cetatea Sorociei – între legendă, mituri și ipoteze // Soroca. Almanah. – Chișinău, 2009.
12. Nesterov T. Cu privire la modulul structurii spațiale a clădirilor eclesiastice bizantine, ruse și din Țara Moldovei (Cu studiu de caz biserica Sf. Treime din orașul Siret) // Arta. Seria Arte vizuale. – 2007. – p. 14-31.
13. Nesterov T. Arhitectura cetății Soroca – un argument important în datarea fortăreței // RIM. – nr.2. – 2007. – p. 25-42.
14. Nesterov T. Aspecte controversate ale etapelor formării arhitecturii cetății Hotin // Arta. – 2011. – p. 39-47.
15. Șlapac M. Cetăți medievale din Moldova. – Chișinău 2004.

-
16. Stoicescu, N. Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova. – București, 1974.
 17. Войцеховский В. А. Крепость в Сороках // КСИА. – Вып. 105, 1965 – С. 129-131.
 18. Войцеховский В. А. Крепость в Сороках // Труды ГИКМ. – 1960. – С. 67-74.
 19. Тороманян А. Х. Об архитектуре крепостных сооружений Молдавии // ИФЖАНАрмССР. – 1974. – нр. 3. – С. 181-190
 20. Чеботаренко Г. Ф. Сорокская крепость – памятник старины. – Кишинев, 1984.

Список сокращений:

Arta – ежегодник Центра Искусствознания Института Культурного наследия Академии Наук Молдовы, Кишинев

ИФЖАНАрмССР – Историко-филологический журнал Академии Наук Армянской ССР, Ереван

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва

RIM – Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău

Труды ГИКМ – Труды Государственного Историко-Краеведческого Музея, Кишинев

Секція 4. Еволюція фортифікації XIX–XX ст.

Платон Зимницький

спеціаліст з друкарської підготовки,
м. Київ

Андрій Ткачов

Старший адміністратор інфраструктурних сервісів
Закарпатська філія ПАТ «Укртелеком»

м. Ужгород

АРТИЛЕРІЙСЬКІ ДОВГОТРИВАЛІ ВОГНЕВІ СПОРУДИ ЛІНІЇ АРПАДА

У статті висвітлено будову угорських артилерійських довготривалих вогневих споруд лінії Арпада, принципи розміщення їх на місцевості та озброєння.

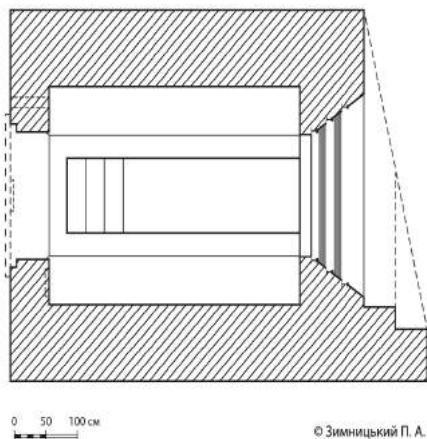
Ключові слова: лінія Арпада, артилерійська довготривала вогнева споруда, вузол оборони, опорний пункт, протитанкова артилерія.

Необхідність побудови Королівством Угорщина укріплених районів на її східних теренах виникла внаслідок зовнішньополітичного становища країни, в якому вона опинилася на початку 40-х років XX сторіччя. Приєднання до блоку Осі та анексія прилеглих до неї східних територій, як то Підкарпатська Русь та Північна Трансільванія, прирєкло Угорщину в майбутньому до реваншистських дій проти неї з боку сусідніх країн — Королівства Румунія та Радянського Союзу.

Нові східні кордони Угорщини проходили вздовж Карпат, які стали відігравати роль природної перешкоди на шляху пересування великих армійських з'єднань ймовірного супротивника. У разі військових дій ворогові довелося б просувати свої війська через гірські перевали та дефіле у вигляді вузьких річкових долин. За цих обставин основні зіткнення з протиборчою стороною точаться за панування над перевалами та долинами на вузьких ділянках фронту. Звужений фронт контакту з супротивником значно зменшував видатки на побудову лінії укріплень та кількість залучених до оборони військ. Угорська система укріплень у Східних Карпатах — лінія Арпада — побудована з урахуванням цих моментів. Вона складалася з системи вузлів оборони, які перекривали дефіле та гірські долини з метою внеможливити рухомі з'єднання армії Румунії чи СРСР подолати Східно-Карпатський хребет з подальшим виходом до Тисо-Дунайської рівнини, або в центр Трансільванського плато.

Ширина вузлів оборони по фронту обмежувалася, зазвичай, шириною долини, а глибина могла коливатися від 1,5 до 2,5 км [2, с. 32]. Розміщувалися вузли оборони на відстані від 5 до 30 км один від одного в залежності від географічних умов місцевості. Вузли оборони склалися з опорних пунктів, які знаходилися на відстані 300–500 м один від одного, мали між собою вогневий зв'язок і були прилаштовані до кругової оборони. До складу опорного пункту входили, як правило, 2–3 довготривалі вогневі споруди, сховища для протитанкової артилерії та живої сили, командні та спостережні пункти, склади, артилерійські й мінометні позиції, а також, в окремих випадках, казематові шпиталі й кухні. Більшість споруд сполучалися між собою шанцями. У танконебезпечних місцях створювалися перешкоди для бронетехніки: надовби, козелки, рейкові пакети, шлагбауми, ескарпи, бетонні колодязі для фугасів, бар'єри, що падають та мінні поля.

По всіх вузлах оборони лінії Арпада, що нині опинилися на території України, знайдено тільки дві артилерійські довготривалі вогневі споруди (ДВС). Це не відповідає одній з основних функцій

Малюнок 1. План артилерійської довготривалої вогневої споруди у Руській Мокрій.

системи фортифікації, яка полягала у блокуванні доріг й зупиненні броньованої техніки й транспорту ворога [5, с. 92].

Одна з артилерійських довготривалих вогневих споруд, яка нині збереглася майже в ідеальному стані, знаходиться на Тячівському напрямку на лівому березі річки Мокрянка у вузлі оборони, що неподалік селища Руська Мокра (фото 1). Ця артилерійська ДВС має розмір бойового каземата 400×290 см, товщину напольної стіни 100 см та товщину покриття 110 см (мал. 1). На стелі зроблено протиуламковий захист за допомогою листів заліза товщиною

Фото 1. Артилерійська довготривала вогнева споруда в Руській Мокрій. Фотографія Богдана Кульчицького (м. Львів), 2008 р.

3 мм. Ці листи вставлені між рейками, які у свою чергу вмонтовані в стелю перекриття. Також за

Фото 2. Напольна стіна з амбразурою артилерійської ДВС у Руській Мокрій.

допомогою рейок змонтована своєрідна амбразура з протирикошетним уступом (фото 2). Для зручності обслуговування гармати під час стрільб у підлозі зроблено поглиблення прямокутної форми, яке також знижує загальну висоту бункера. Через те, що споруда розташована впритул до крутого схилу, для захисту від уламків гірської породи над амбразурою зведено козирок, який з правої сторони до лівої поступово зводиться нанівець.

Фото 3. Вид з тилу на артилерійську ДВС у Яблунівському вузлі оборони.

Друга зі знайдених артилерійських ДВС розташована на Мукачівському напрямку в Яблунівському вузлі оборони, що на околицях Воловця. Цей об'єкт сильно пошкоджено: підлога, напольна та тильна стіни зруйновані внутрішнім вибухом; проте згідно габаритів руїн можна зробити висновок, що обидві зазначені довготривалі вогневі споруди подібного типу, хіба що «яблунівська» не має козирка, бо не знаходиться під самим схилом (фото 3). Зліва від ДВС помітно контури артилерійського майданчика з якого можна

Малюнок 2. Схема розташування артилерійської ДВС у другій лінії протитанкових перешкод Яблунівського вузла оборони.

вести вогонь викотивши гармату на зовні. Позаду ДВС знаходиться яма прямокутної форми, яка сполучається з ДВС траншеєю (мал. 2). Ймовірно це залишки складського приміщення або землянки для проживання розрахунку гармати.

Обидві споруди добре прилаштовані до місцевості. Так, у Руській Мокрій ДВС прихована меандром русла, а в Яблуніві схована за угловиною струмка.

Незрозумілим залишається питання стосовно мотивації, через які артилерійські ДВС розміщено у другій лінії оборони. Так, на передовому

рубежі в Русько-Мокринському вузлі оборони на відстані 700 метрів попереду від ДВС розташоване сховище для гармати. Передовий рубіж найбільш піддається обстрілу ворога, а розрахунок гармати може вести вогонь зі сховища тільки або викотивши зброю на задалегідь підготовлений майданчик, або безпосередньо зі споруди, але в цьому випадку можна вести лише фланговий вогонь по обмеженій площі. До того гарнізон опиняється заблокованим у сховищі через відсутність будь-яких запасних виходів.

В Яблунівському вузлі оборони ДВС знаходиться за другою лінією протитанкових перешкод і зорієнтовано на ведення фронтально-косоприцільного вогню по території, прилеглої до протитанкових надовбів [1, с. 354]. Це пояснюється тим, що броньована техніка найбільш вразлива в момент вимушеної зупинки або коли її маневрування обмежено малою ділянкою (у даному випадку це річкова долина, яка перекрита протитанковими перешкодами).

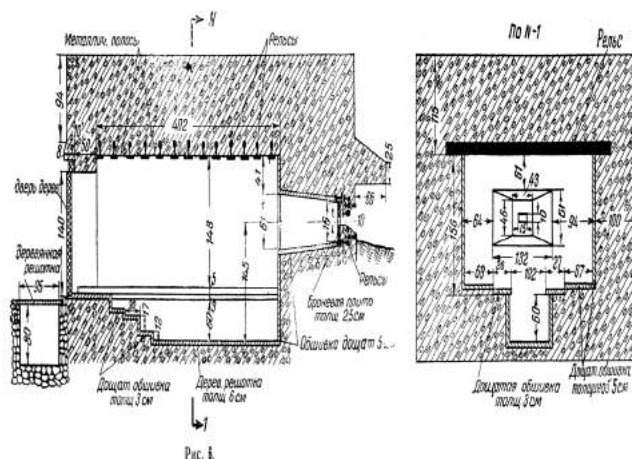

Фото 4. Шильда від ящика для снарядів 37 мм протитанкової гармати Шкода.

Габарити каземату артилерійської ДВС розраховані на вміст протитанкової гармати малого калібру, які були поширені у міжвоєнний період і могли з успіхом вести боротьбу з тогочасною броньованою технікою. Це такі системи як: німецька 37-мм PaK 35/36, радянська 45-мм зр. 1937 року, американська 37-мм М3, австрійська 47-мм «Бюлер» та французька 25-мм зр. 1934 року (SA-L).

В Яблунівському вузлі оборони було знайдено шильду від ящика для снарядів з написом «37 mm 42/a M PR gr.:Skoda löveghez:» (37 мм 42/a minta Páncéltörő gránát: Skoda löveghez — з угор. «37 мм, зразка 42/a бронебійний заряд (граната): для гармати Шкода») (фото 4), з якої можна зробити висновок, що на озброєнні угорських підрозділів, які складали польове заповнення вузлів оборони лінії Арпада, були 37 мм гармати чехословацького зразка P.U.V.vz.37-3,7-cm (німецьке позначення як PaK M 37(t) (3,7-cm Panzerabwehrkanone M 37(t))) або 37-мм протитанкові гармати KPUV vz. 34 (чи їх модифікації: 37-мм гармати для піхоти KPUV vz. 37/P або 37-мм протитанкові гармати для мотопіхоти та кавалерії KPUV vz. 37/J/M) [4, с. 71]. Розкидані біля ДВС уламки гільзи з маркуванням 37 cm vz. 34 підтверджують цю версію (фото 5).

У тій же місцевості навколо артилерійського майданчика розкидана значна кількість захисних ковпачків від осколково-фугасних снарядів. З цього можна зробити висновок, що під час бойових дій

Малюнок 3. План артилерійської ДВС з видання «Военно-инженерный журнал», № 5–6 за 1945 рік.

У Військово-інженерному журналі № 5-6 за 1945 рік у статті «Инженерное оборудование местности на линии «Арпада» [2, с. 35] присутнє креслення з описом артилерійської ДВС (мал. 3). На кресленні при подібних до згаданих ДВС габаритах каземату вирізняються розміри амбразурного вузла та козирка. Така мала амбразура, яка показана на схемі у виданні, обмежує горизонтальний та вертикальний кут наведення ствола. Також із зазначеного на схемі цікавим є те, що споруда мала дерев'яні двері. Подібна ДВС на сьогодні не знайдена.

Фото 5. Дно гільз для артилерійського пострілу гармати vz. 34.

вогонь вівся також і цим типом боєприпасів.

Через те, що угорськими інженерами не було впроваджено ніяких артилерійських казематних установок, то фактично артилерійські довготривалі вогняні споруди лінії Арпада є сховищами для протитанкової гармати з можливістю ведення вогню. Найбільш вразливим місцем у артилерійської ДВС є напольна стіна з амбразурою великого розміру. Також гарнізон ДВС може зазнати ураження уламками та вибуховою хвилею через неприкритий вхід та слабкі дерев'яні двері (фото 6). Однак, протяг між відкритою та слабкозахищеною частинами бункера може врятувати розрахунок гармати від смертельного ураження підвищеним тиском, який утворюється внаслідок потрапляння вибухової хвилі у каземат [3, с. 347].

Фото 6. Тильна стіна артилерійської ДВС у Руській Мокрій.

Невибаглива конструкція артилерійських довготривалих вогневих споруд та їх мала кількість відображає обмеження виробничих потужностей, з яким Королівство Угорщина вступила в Другу світову війну.

Нині артилерійська ДВС у Руській Мокрій є одним з небагатьох об'єктів, який майже неушкодженим зберігся до наших днів, що зовсім нетипово для об'єктів лінії Арпада. На сьогодні існує необхідність цю споруду взяти на облік та під охорону громадськістю й місцевими органами влади з метою її збереження для нащадків як пам'ятки, що нагадуватиме про буремні роки середини ХХ сторіччя.

Список використаних джерел

1. Зимницький П. Яблунівський вузол оборони лінії Арпада [Текст] / П. Зимницький, А. Ткачов // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р. / Нац. військово-історичний муз. України. – К., 2014. – 504 с.
2. Игнатов О. Инженерное оборудование местности на линии «Арпада» [Текст] / Игнатов О., Кузнецов А. // Военно-инженерный журнал. – 1945. – № 5–6. – С. 32–39.
3. Кауфман Дж. Э. Фортификация Второй мировой войны 1939—1945. III Рейх. Крепости, доты, бункеры, блиндажи, линии обороны [Текст] / Дж. Э. Кауфман, Г. У. Кауфман; [пер. с англ. В. Феоклистова]. – М.: Эксмо, 2006. – 352 с.: ил. – ISBN 5-699-15038-2.
4. Janoušek Jiří. Československé dělostřelectvo 1918—1939 [Текст] / Jiří Janoušek. – Vydany 1 / Nakladatelství Corona, Praha, 2007. — 198 с. — (Svet Armady 1). — ISBN: 978-80-86116-34-1.
5. Szabó János József. The Arpad-line. The defence system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940—1944 [Текст] / János József Szabó. – Timp Publisher. – Budapest, 2002. – ISBN 963-9614-09-2.

Федорів Тетяна

молодший науковий співробітник
Національний заповідник
«Замки Тернопілля»
м. Збараж

ЧОРТКІВСЬКИЙ ЗАМОК НА РУБЕЖІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Ключові слова: власник, «Старий двір», палац, замок, заповід, фундація.

Анотація: у статті розглянуто історію чортківського замку на зламі ХІХ – ХХ століть. Після смерті останнього власника, головна оборонна пам'ятка міста стала власністю Фундації ім. Ієроніма Садовського.

Теоретичну основу даної статті склали праці та публікації, що безпосередньо стосуються історії оборонної пам'ятки м. Чортків. Зокрема, книга Марека Сцісляка «Чортків у 1522 – 1946 роках», статті автора Яна Островського із книги «Римо-католицькі костели і монастирі давнього Руського воєводства», звіти Кола (Грона) реставраторів і кореспондентів Східної Галичини за 1902, 1903, 1907 та 1910 роки, а також стаття про Чортків з книги Романа Афтаназі «Історія резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої», том 7. У путівнику «Національний музей імені короля Яна III» було взято інформацію про колекцію портретів, переданих Фундацією ім. І. Садовського до Львова.

На зламі XIX – XX століть історія чортківського замку була тісно пов'язана зі створенням та діяльністю Фундації для вбогих ім. Ієроніма Садовського. Окрім цього при огляді історії фортифікації міста Чорткова неможливо оминати увагою ще дві пам'ятки старого міста, які на жаль на сьогоднішній день канули в небуття. Мова йде про два палаци, у котрих мешкали останні власники міста та замку – Ієронім та Текля Садовські.

Інформація про палац, у якому мешкав Ієронім Садовський досить скупа. Відомості про «Старий двір» знаходимо у «Звіті Грона реставраторів і кореспондентів Східної Галичини». У ньому, зокрема, зазначається, що Староство в Чорткові надіслало Грону листа Керівництва гміни у Вигнанці, від 8 червня 1910 р. в якому зазначається, що фундація для вбогих Ієроніма Садовського продала ділянку поблизу залізничного вокзалу, на якій знаходиться «Старий двір», садиба давніх власників ключа: Потоцьких, Борковських і фундатора Садовського, а також, що цей двохсотлітній будинок з каплицею новий власник хоче розібрати. Відповідно до цього, Гроно реставраторів повідомило Староству, що згаданий будинок як рідкісний взірець старопольського двору є пам'яткою і заслуговує на реставрацію [10, с. 34].

Роман Афтаназі у своїй праці також подає інформацію, що окрім замку в Чорткові був ще «Старий двір», збудований, імовірно, у другій половині XVIII століття, який припинив своє існування вже після I світової війни. У цьому дворі до кінця життя мешкав власник Чорткова Ієронім Садовський, останній чоловічий нащадок цієї лінії роду [2, с. 53].

Приблизно локалізувати палац Ієроніма Садовського на території старого міста вдається завдяки Йозефінській кадастровій карті 1763 – 1782 рр. (Додаток 1). На ній можна побачити цілий ряд капітальних (тобто мурованих) споруд, які склали свого роду комплекс. Тепер на цій території розміщується Чортківський комбінат хлібопродуктів, сучасна вул Вокзальна. Власне ці будівлі – передусім фільварки у Чорткові, Вигнанці і Старому Чорткові, а також увесь свій маєток Ієронім Садовський – заможний землевласник, спадкоємець частини подільського спадку Потоцьких, колекціонер, передав на благодійність, згідно заповіту від 1854 року.

Додаток 1. Старий двір Ієроніма Садовського

Фундація, яка згодом отримала ім'я свого засновника, була призначена «для утримання убогих, хворих, калік і сиріт без засобів для життя і утримання, обох статей, як чоловіків, так і жінок, обох обрядів – латинського і руського» [7, с. 117].

До того ж в акті фундації Ієронім Садовський передбачав створення громадського музею із родинних збірок. Він написав, що відносно усіх коштовних речей, клейнодів, золотих та срібних галантерей, шкатулок, бюро, скринь, родинних портретів, картин, порцеляни, скла, фаянсів, дзеркал, канап, крісел, столів, столиків, годинників, книжок та загалом усіх речей, які включені до переліку, а також архів, що складався з листів та інших родинних документів, то вони мали бути збережені та ретельно законсервовані в його власному домі, на зразок бібліотеки чи Закладу Осолінських у Львові [7, с. 117]. Більше того, Ієронім Садовський у своєму заповіті передбачив порядок відвідування громадського музею та оплату у розмірі одного златого (ринського, у срібній монеті) з особи.

Керівництво фундацією Ієронім Садовський доручив домініканцям з монастиря в Чорткові, а також сестрам милосердя (дочки милосердя св. Вікентія де Поля, шарітки). Акт фундації ім. І. Садовського був формально складений лише 10 серпня 1894 року, через багато років після смерті

сестри фундатора Теклі Садовської (1862 р.) [6, с. 88] і його племінниці Марії Борковської (1879 р.) [6, с. 88], які мали право довічного проживання в його маєтку. У цьому ж році заповіт затвердили львівська консисторія і намісництво. Оскільки домініканці відмовилися відповідати за фундацію, керівництво нею взяли на себе сестри шарітки.

Додаток 2. Чортків. Фундація убогих імені Ієроніма Садовського

Монахині з сестрою-настоятелькою Мальвіною Дихдалевич, спочатку мешкали у дворі Садовських у Чорткові-Вигнанці. З метою будівництва відповідних для фундації будинків, настоятелька придбала у графа Волянського близько 200 моргів землі «на віддалі від міста», де восени 1895 року було закладено фундаменти під устанovu. Велика будівля постала в 1896-1897 роках, а вже восени 1898 року в ній вже почали приймати перших постояльців. 14 вересня 1897 року було освячено наріжний камінь під каплицю, котра була освячена у липні 1899 року [7, с. 118] (Додаток 2).

Всупереч волі Ієроніма Садовського при фундації його імені в Чорткові так і не був створений Родинний Музей Садовських як громадська інституція. У міжвоєнний період частина колекції (117 інвентарних позицій), передусім портрети з XVIII ст., була передана як депозит до Національного музею ім. короля Яна III у Львові. Більшість цих об'єктів зараз знаходиться у Львівському історичному музеї [7, с. 119]. Згідно інформації, яку знаходимо у тимчасовому путівнику «Національний музей імені короля Яна III», станом на 1908 рік у цьому музеї знаходилося 69 портретів, наданих Фундацією ім. І. Садовського на депозит. Освячення створеного музею урочисто відбулося 12 вересня 1908 року [5, с. 7]. Натомість у сестер шаріток залишився чортківський архів Потоцьких [7, с. 119].

У другій половині XIX століття Садовські збудували новий величний палац, у якому мешкала племінниця Ієроніма Садовського – Марія Борковська (Додаток 3). Тепер це територія, де знаходиться Собор Верховних Апостолів Петра і Павла.

Це був одноповерховий будинок з мансардним дахом, порталами, інтер'єри якого оздоблювали барвисті фрески. Влаштований надзвичайно розкішно, він належав до найгарніших панських резиденцій міста [8, с. 34].

Додаток 3. Палац Марії Борковської

Імовірно, палац був збудований перед 1850 роком. Первісний вигляд цього палацу невідомий, оскільки у другій половині XIX ст. він був дещо перебудований і, правдоподібно, розширений. Станом на 1914 рік мав зі сторони в'їзду фасад поділений псевдоризалітами на три частини. У середній частині вертикальний акцент створювала центральна триосьова частина, піднята на два поверхи, із заглибленим портиком з чотирма колонами. Портик увінчувався аттиком, а тераса була оточена кам'яною балюстрадою. На терасу вели широкі внизу і звужені вгорі сходи. Двоповерхову частину палацу накривав високий ламаний дах, результат перебудови. Два бічні псевдо-ризаліти, подібно як і середній, відрізнялися від решти фасаду рустуванням, а також багатшим обрамленням вікон. Відтинки фасаду між ризалітами були гладенькі, поділені за допомогою вертикальних смуг русту. Палац накривав відносно низький, гладенький дах, побитий бляхою.

З правого боку палацу знаходилась двоповерхова офіцина, поєднана з головним будинком коротким крилом, яке виникло в часі перебудови. Внаслідок поєднання офіцини з палацом в одне ціле, праве крило відрізнялося своїм виглядом від лівого.

Правдоподібно, після смерті Марії Борковської палац придбав місцевий рабин, який довершив перебудову і розмістив у ньому свою резиденцію. Він також мав впорядкувати старий парк (на 4 морги), який оточував палац, з фонтаном розміщеним перед портиком.

Під час I світової війни палац перетворився на руїну і більше не був відбудований [2, с. 54].

Останні власники міста Садовські, у 1799 році дали замок в оренду австрійцям, які у 1809 році зробили в ньому тютюнові склади і в'язницю. У цьому часі на замку було здійснено багато перебудовань, без огляду на збереження первісних архітектурних форм [8, с. 28].

Ще в першій половині XIX століття замок мав добре збереженні дахи та житлові кімнати, однак проект з його перетворення під урядові заклади не був втілений. Каземати слугували під в'язницю, частина кімнат під помешкання для охоронців в'язнів. З плином часу дахи попадали, обвалилися склепіння, аркові галереї та частини внутрішніх стін були розібрані. Замок, залишаючись власністю Фондації Садовського, перетворився на руїну [8, с. 33].

Деякі відомості про стан замку на початку XX століття знаходимо в кількох звітах. Усі звіти написав Людвіг Фінкель – керівник Кола реставраторів і кореспондентів Східної Галичини, польський історик, бібліограф, професор і ректор Львівського університету [1]. Так, зокрема в звіті від жовтня 1902 року подається інформація про обстеження замку, а також ідеться про узгодження проекту розміщення в замку гімнастичних залів чортківського «Сокола». Було ухвалено виділити субвенції в розмірі 200 К. (корон) на реставрацію замкової башти. Також було ухвалено звернутися до Намісництва зі скаргою на господарювання тодішніх власників замку [3, с. 3] (тобто сестер шаріток).

У звіті доктора Людвіга Фінкеля від травня-липня 1903 року, читаємо, що Коло реставраторів радо прийняло до уваги, що «Чортківський Сокіл» висловив намір придбати від Сестер Милосердя руїни замку, призначаючи на це 4 тис. корон готівкою. Коло було переконане, що це найкращий спосіб врятувати замок від знищення. Таким чином, «Сокіл» прийняв би на себе зобов'язання утримання замку в належному стані. Коло також висловлювало припущення, що до справи збереження місцевої оборонної пам'ятки, могла б підключитись громадськість містечка.

Невідкладного ремонту потребувала східна башта, яку ще в 1902 році частково реконструював місцевий архітектор Ян Белянський. Окрім трьох опорних ескарпів, частково було відремонтовано мури, відновлено склепіння вікон, вирівняно мури аж до карнизу і прикрито їх дахами. Також було зазначено, що коли подальші роботи не будуть здійснені, усе що вже було зроблено буде втрачене. Відповідно до цього Коло знову надало кошти для реставрації східної башти в розмірі 200 корон докторові Каролу Вангровському, який у той час опікувався справою реставрації замку [4, с. 1-2].

Звітом за 1907 рік підтверджується поганий стан чортківського замку і його подальше руйнування. Зокрема, у звіті йдеться, що внаслідок донесення керівництва гміни села Вигнанка від 20 липня минулого року (1906), повідомлено Грону реставраторів про небезпеку, в якій знаходиться північно-західна частина муру старого замку. За дорученням Грона до Вигнанки прибув архітектор Владислав Галицький і підтвердив на місці, що по суті замковий мур випав на 4-5 м³ біля і понад вікном підвальних поверхів так, що парапет партеру може обвалитись. Потребувався невідкладний ремонт кошти якого складала найбільше 100 корон.

Оскільки на той час замкові мури були власністю монастиря сестер шаріток у Чорткові, які отримували з них зиск, надаючи їх під склади сіна і т.п., Гроно реставраторів звернулося до Староства в Чорткові з проханням до вимоги від монастиря відремонтувати мур, який загрожував обвалом [9, с. 22]. Процес мала проконтролювати влада гміни у Вигнанці. У цьому ж звіті на іншій сторінці подається інформація, що проект про розміщення гімнастичних залів «Сокола» у замку в Чорткові не був реалізований, хоча і розглядався як найкращий варіант реставрації цієї пам'ятки [9, с. 26].

У звіті Грона реставраторів від 1911 року знаходимо відомості про стан оборонної пам'ятки та про спроби покращити її технічний стан, шляхи вирішення питань реставрації. Зокрема, у звіті йдеться, що Коло реставраторів звернулося до Староства в Чорткові з проханням про опіку над замком і про рішучу заборону сестрам милосердя розбирати замкові мури та продавати їхні частини як будівельний матеріал.

Окрім цього, Коло реставраторів закликала керівництво гміни у Вигнанці, як будівельну владу I інстанції, наказати сестрам без зволікання приступити до робіт з реставрації замку. Перелік робіт вказував у своєму звіті архітектор Мокловський Т., який обстежив пам'ятку безпосередньо на місці.

У звіті зазначалося, що, на жаль, пам'ятка знаходиться в стані руїни, а південна та західна частини оборонних стін настільки небезпечні, що становлять загрозу для людського життя і цілісності сусідніх будинків [10, с. 34].

На відміну від попередніх років та звітів, у яких сума на відбудову і реставрацію замку складала тільки кілька сотень корон, то у звіті за 1911 рік фігурувала сума вже в розмірі 8560 корон. Вона враз перевищувала можливості фундації ім. І. Садовського, а тому Коло реставраторів розраховувало на

допомогу держави.

Також у звіті йдеться, що керівництво Фундації, за посередництвом адвоката Кроковського з Чорткова, звернулося до Кола реставраторів з пропозицією викупу замку за суму у 8600 корон. Ця справа свідчила про добру волю передати замок у руки інституції, котра б могла зайнятися ретельною реставрацією замку та забезпечити його належне утримання. Однак Коло реставраторів через брак коштів не могло прийняти пропозиції купівлі замку [10, с. 34].

Коло реставраторів запропонувало місцевому Відділу звернутися до Високого сейму з пропозицією набути замок у Вигнанці в державну власність. Вважалося, що внаслідок переходу замку у державну власність, гарантуватиметься збереження цієї пам'ятки в доброму стані і це було єдиним шляхом порятунку від занепаду однієї із найвизначніших пам'яток.

Станом на 1920 рік замок було частково відновлено і сестри милосердя, віддали його в оренду місцевим купцям під склади [8, с. 39].

У міжвоєнний період замок був частково відреставрований; у ньому містився регіональний музей та туристична база [6, с. 89].

Таким чином, провівши дане теоретичне дослідження можна сказати, що на рубежі XIX – XX століть історія замку в Чорткові тісно пов'язана ще з кількома пам'ятками міста.

В силу того, що власники замку вже з II половини XVIII ст. жили у т. зв. «Старому дворі», а пізніше збудували ще один палац, замок приходив до занепаду. У той час він активно використовувався під складські та підсобні приміщення. І вже коли замок став власністю Фундації, його велична історія завершилась. Про це свідчать звіти Грона реставраторів.

На жаль, жоден проект пристосування замку під урядові установи, а згодом під приміщення «Сокола» так і не був втілений у життя. Попри незначні реставраційні роботи проведені на замку, пам'ятка оборонної архітектури міста неухильно руйнувалась.

Список використаних джерел та літератури:

1. Фінкель Людвіг. – [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Фінкель_Людвіг
2. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Województwo ruskie Ziemia Halicka i Lwowska. – T.7. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1995. – S. 52-54.
3. Czortków. Sprawozdania Koła C. K. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej. – ТЕКА tom III. – Październik 1902. – Nr. 1. – S. 3.
4. Czortków. Sprawozdania Koła C. K. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej. – ТЕКА tom III. – Maj-lipiec 1903. – Nr. 8-10. – S. 1-2.
5. Muzeum Narodowe imienia Króla Jana III. Przewodnik tymczasowy. – Lwów, 1908. – 31 s.
6. Ostrowski Jan K. Czortków. Wiadomości na temat miasta i jego zabytków // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 2009. S. 85-89.
7. Ostrowski Jan K. Zakład SS. Miłosierdzia w Czortkowie // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 2009. S. 117-122.
8. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993. – 234 s.
9. Wygnanka. Sprawozdania Grona C. K. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej. – ТЕКА tom III. – Styczeń-grudzień 1907. – Nr. 32-63. – S. 22, 26.
10. Wygnanka. Sprawozdania Grona C. K. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej. – ТЕКА tom III. – Styczeń-grudzień 1910. – Nr. 88-99. – S. 34-35.

Максим Ющенко
ГО «КИУР», м. Київ.

ПЕЧЕРНІ СХОВИЩА МИКОЛАЇВСЬКОГО ТЕТ-ДЕ-ПОНУ

В статті описано приклад печерних сховищ, побудованих на початку XX століття в системі укріплень Миколаїв-Розвадівського передмостового укріплення, одного з ланки австрійських укріплень в Східній

Галичині. Оригінальний тип сховищ, збудованих в місцевих скельних породах напередодні Першої світової війни, в роки цієї війни отримав чимале поширення на різних фронтах.

Ключові слова: передмостове укріплення, тет-де-пон, печерне сховище, опорний пункт, Перша світова війна .

Миколаївське передмостове укріплення, один з пунктів Дністровського сектору Галицької укріпленої лінії, за 60 років свого існування до початку Першої світової війни пройшло через три етапи розвитку. Укріплення 1850-х років, батареї та редути 1880-х, опорні пункти, батареї та сховища 1912-14 рр. – все це різноманіття утворило своєрідний «музей» зразків австрійської польової фортифікації [1, с. 128; 3, с. 32-33].

Частина споруд збереглася до нашого часу і вони привертають увагу краєзнавців, дослідників історії та чисельних туристів. Одним з найцікавіших об'єктів є печерні сховища в системі укріплень, збудованих напередодні Першої світової війни, у 1912-14 роках.

Укріплення, що були побудовані довкола Миколаєва в цей період, особливою потужністю не вирізнялися, хоча і вважалися довготривалими. Такий статус укріплення мали завдяки укриттям в опорних пунктах, які мали стіни з каменю та залізобетонні покриття, тобто могли тривалий час існувати без руйнації від природних чинників, на відміну від дерево-земляних споруд. Але незначні товщі (50 см стіни, 20-25 см стеля) давали захист лише від снарядів легких 76 мм гармат польової артилерії російської армії. Проти більш потужних снарядів польових гаубиць та мортир ці укриття вже не могли забезпечити гарантований захист.

Можливість знайти захист від артилерії більших калібрів, не будуючи потужні бліндажі в опорних пунктах чи в їх тилах, дала геологічна будова пагорбів довкола Миколаєва. Значні товщі піщаника, які лежать в основі місцевих височин, виходили на денну поверхню на крутих схилах долин та ярів. У кількох таких місцях у тилах опорних пунктів, де піщаник виходив на поверхню, в товщі його пластів були побудовані печерні сховища. Цілком імовірно, що в деяких з цих місць вже існували печери природного чи антропогенного походження, адже лише в кількох кілометрах від Миколаєва розташоване відоме Стільське городище, де є значна кількість штучних печер. Але після будівництва військових сховищ виявити достовірні ознаки давнішого походження цих печер майже неможливо.

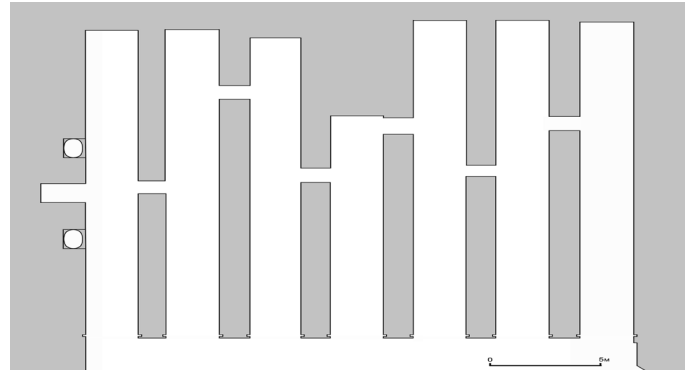
Піщаник того геологічного пласту, в якому збудовані сховища, досить слабкий і крихкий, щоб витримувати прямі влучання снарядів, але розташування на досить крутому схилі допускало можливість влучання лише снарядів, випущених з мортир або гаубиць під великим кутом. При цьому під загрозою руйнування була лише вхідна частина сховища, оскільки сумарна товща піщанику (від 1 до 4 м) та ґрунту над ним (від 3 м і більше) давала надійний захист.

Фото 1. «Фасад сховища».

Обстежені автором печерні сховища побудовані по типовій схемі. Сховище складається з кількох паралельних печер, кожна з яких має власний вхід. Перед входами утворено невелике подвір'я.

На вході в кожну печеру збереглися пази для стінок, яка відділяла приміщення від подвір'я. У частині сховищ печери сполучені проходами, причому в кількох сховищах ці проходи розташовані не в створі один з одним. Імовірно, це було зроблено з метою уникнення поширення ударної хвилі через анфіладу приміщень, якщо всередині станеться вибух. Стелі печер зроблені у вигляді циліндричного склепіння, найбільш оптимального варіанту для місцевого крихкого піщаника. Але автор оглянув не всі печерні сховища, що збереглися під Миколаєвом, тому не стверджуватиме, що всі сховища мають саме такий вигляд.

План найбільшого та найкраще збереженого печерного сховища. За обмірами, виконаними автором у вересні 2014 року.

Габарити печер стандартні – ширина становить 230-245см, висота 210-230см, але в більшості печер висота в їх сучасному стані менша через осипи, обвали та нанесений зовні ґрунт. Проміжок між печерами, які утворюють одне сховище, становить від 1,5 до кількох метрів. Найменша з обстежених автором печера мала довжину 470см від входу, найдовша – 25 метрів. Печери розташовані переважно на одному рівні, але є і розташовані на різних рівнях відносно сусідніх, що замовлено похилим заляганням пластів піщаника.

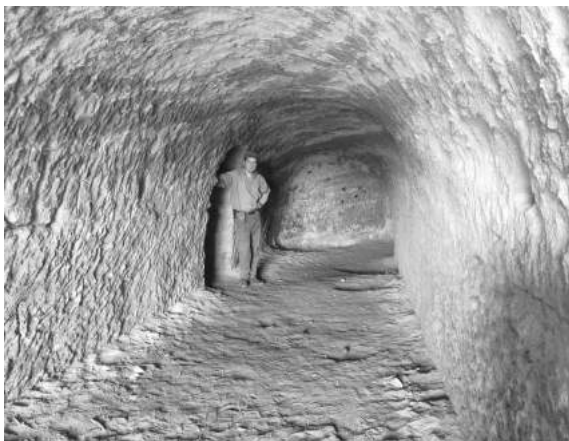

Фото 2. інтер'єр 1

Фото 3. Інтер'єр 2

Кожна печера – пряма, без поворотів, бічних приміщень чи інших відгалужень. Зрідка є ніші, в двох печерах в них витесані невеликі овальні ванни, вочевидь господарського призначення.

Фото 4. «Ванна».

В більшості сховищах довкола входів відсутні сліди якихось додаткових стін, але в кількох випадках будівничими були зроблені фасадні стінки з тесаного каменю. Імовірно, це було зроблено в тих випадках, коли стан поверхні пласту піщаника не задовольняв вимогам стійкості, та було потрібно підтримати ґрунт над входом на крутих схилах.

Фото 5. «Фасад з каменю».

За призначенням ці сховища можна відносити як до житлових, так і складських, оскільки їх внутрішні габарити дозволяють зручне розташування людей і різноманітного майна. Жодне з обстежених автором сховищ не могло бути використане для укриття гармат чи мортир, і тим більше, жодна з печер не є бойовим казематом, про що згадується в популярних дописах про ці печери. Підстави так стверджувати – повна відсутність навіть решток апарелей для підйому гармат на майданчики перед печерами. Уявити ж, що мортира стріляла прямо з печери через амбразуру в стелі, досить важко через повну відсутність будь-яких ознак амбразур, якщо такими не вважати пару ерозійних проламів. Але деякі печери цілком могли слугувати складами снарядів для розташованих на пагорбах над ними артилерійських батарей, при цьому відстань досягала кількох сот метрів.

На початку Першої світової війни передмостове укріплення в Миколаєві за оцінками російської розвідки вважалося довготривалим, сильно укріпленим, гарнізон оцінювався в 10 тис. вояків. Але укріплення були залишені австро-угорськими військами без бою [1, с. 128; 2, с.36-37; 4, с. 176-183]. У наступні роки Першої світової та наступних війн місцеві укріплення використовувалися мало і практично не згадуються.

Взагалі ж, у роки Першої світової підземні сховища печерного типу мали дуже значне поширення, але переважно на Західному фронті та в Альпах. У спогадах та історичній літературі згадуються та описані різноманітні приклади, в тому числі значні тунельні комплекси, які досягали кілька кілометрової довжини своїх тунелів і давали притулок багатьом сотням вояків [5, с. 15-89; 6, с. 126-139].

Сучасний стан печерних сховищ під Миколаєвом залишає бажати кращого. У більшості печер за 100 років їх існування відбулися обвали як стін, так і стелі, що зумовлене крихким, нестійким піщаником. Як тільки пошкоджується зовнішня, відносно тверда та стійка до ерозії «кора», піщаник пласту сиплеться навіть від доторку пальцем. У печерах деінде вочевидь виламувалися простінки для видобування брил та піску на будівельні матеріали. Також свою справу робить і природна ерозія.

Фото 6. «Руйнація сховища»

Погіршенню стану печер в період 1950-90-х років сприяла активна гірничовидобувна діяльність в кар'єрах довкола Миколаєва, з використанням вибухових речовин.

Оскільки печерні сховища біля Миколаєва фактично є єдиним зразком такого типу фортифікаційних споруд на території України, вони потребують належної охорони як пам'яток історії та фортифікації.

Список використаних джерел та літератури

1. Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. Часть I. Восточно-Галицийский район. – Петроград, Военная Типография Императрицы Екатерины Великой, 1914.
2. Белой А. Галицийская битва. - М. 1929.
3. Дедик О. Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації, фортифікації // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – Ч.1(9), 2013.
4. Цихович Я. К. Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Ч. 1. - М., 1922.
5. Яковлев В.В. Тоннельные работы на западноевропейских фронтах в империалистическую войну 1914-18 гг. Издание военно-инженерной академии РККА, Москва, 1933.
6. National geographic Україна, №8(17), 2014.

Алла Каленская

кандидат исторических наук, член ВСКУ

г. Хмельницкий

Анна Каленская

студентка Національного університету ДПС

України

ЛИНИЯ МОЛОТОВА: СТРУМИЛОВСКИЙ УР № 4

Аннотация: в статье рассматриваются действия в западной Украине после присоединения ее к СССР. Главное внимание уделено строительству укрепленного района и особенности его применения в ходе первых недель Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: граница, Ур, узлы обороны, Доты, отдельный пулеметный батальон, штаб фронта.

После присоединения к Советскому Союзу в 1939-1940 годах Западной Украины, Западной Белорусии, Прибалтики и Бессарабии “линия Сталина” была законсервирована и приблизительно на 300 километров западнее стала возводиться система новых укрепленных районов, которые получили название “линия Молотова”.

На полосе 5-ой армии вдоль государственной границы весной 1940 года силами войск и 2 военностроительных отрядов осуществлялось строительство укрепленных районов: Ковельского Ура № 9 на участке Влюдова – Городло (7 км северо-запада Устилуга), Владимир-Волынского Ура № 2 на участке Гродло – Скоромохи (5 км севернее Сокаля) и 2 северных узла обороны Струмиловского Ура № 4 на участке Скоромохи – Крыстынополь [2, с. 45-46].

Струмиловский Ур сформирован 4 июня 1941 года. Протяженность фронта 45 км., глубина обороны 5-6 км. Состоит из 4 узлов обороны, количество дотов в стадии строительства 180 построенных и боеготовых 84. Количество ОПУЛАБ развернутых 4.

2 северных узла обороны Струмиловского Ура, входивших в полосу 5-й армии из 9 запланированных к постройке, с этих опорных пунктов было закончено строительство только 4.

Гарнизон двух узлов обороны состоял из двух отдельных пулеметных батальонов, усиленных канонирной артиллерией. Главная (долговременная) полоса обороны Владимир-Волынского и Струмиловского Уров создавались на удалении 1-3 км от границы, а на отдельных участках примыкала к ней в районе Михале, 4 км севернее Крылува, а на участке Потужицка Вулька, Крыстонополь сливался

с полосой обеспечения.

Комендант на начало войны – генерал майор Филлип Николаевич Матыкин. Начальник штаба подполковник Аванский Игнатий Федорович.

Начальник химической службы управления комендант майор Довищук Иван Владимирович.

Техник интендант 2 ранга заведующий управлением Глебов Николай Сергеевич.

Заведующий делами коменданта Ур техник интендант 2 ранга Герасимов Алексей Иосифович.

В состав Ур входили следующие точки: 35-й отдельный пулеметный батальон – командир батальона 35 опб капитан Гень Михаил Сергеевич.

Начальник химической службы 35 опб младший лейтенант Баранников Григорий Григорьевич.

Начальник финансовой части техник интендант Герасименко Яков Иванович.

42 отдельный пулеметный батальон командир батальона 42 опб капитан Павлов Василий Николаевич.

Начальник химической службы 42 опб лейтенант Мишаков Григорий Петрович.

Начальник финансовой части техник интендант Герасименко Яков Иванович.

Заведующий делами Дворчук Григорий Прокофьевич.

44 отдельный пулеметный батальон командир батальона капитан Павлов Василий Николаевич.

Начальник хозяйственной части старший лейтенант Зубченко Даниил Сергеевич.

Командир роты младший лейтенант Денисов Алексей Иванович.

Командир пулеметной роты старший лейтенант Заборнюк Иван Игнатьевич.

140 отдельный пулеметный батальон командир батальона капитан Кипаренко Иван Алексеевич.

Командир пулеметной роты лейтенант Клименко Василий Абрамович.

Заведующий делами техник интендант 2 ранга Губко – Максимович Николай Иванович.

44 отдельная рота связи.

345-й артполк [7, с. 145-148].

Располагались узлы обороны:

№1 северный узел обороны 42 опб кол. Тартакыв г. Сокаль, Потужница 3-4 оп.

№2 ВО 35 опб с. Бендюга 3-4 оп в двух северных узлах по плану должно быть 9 оп, а закончили 5 оп.

№ 3 Во 140 опб с. Пархач – 6 дотов с. Непоротов – 5 дотов 3-4 оп.

№ 4 Во 44 опб с. Секерня, Терпентин, Бутина – 3 оп 14 дотив [1, с. 3].

Строительство велось УНС-81, начальником был Покотило В.М. Сначала вырывали котлован, далее сооружалась опалубка, после чего заливали бетон и получали крепкую монолитную конструкцию. Работы велись на самых точках недалеко от границы под завесой строгой секретности силами военных специалистов. Принимались меры по маскировке стройплощадки: окружали дощатым забором при необходимости обсаживали молодыми соснами, а сверху накрывали маскировочной сеткой. Перед сооружением вырывали диамантовый ров, в который ссыпались стреляные гильзы, и он защищал амбразуры от заваливания землей при взрывах [3, с. 123].

Список личного состава 42 опб:

Начальник 42 опб капитан Павлов Василий Николаевич.

Начальник мастерской младший военный техник Еремичев Константин Михайлович. Младший техник по прибору Болдычев Иван Сергеевич,

Заведующий делами Дворчук Григорий Прокофьев.

Командиры пулеметных взводов 42 опб младший лейтенант Егоров П.И., младший лейтенант Каменецкий Н.Б., лейтенант Казанцев М.И., лейтенант Кабанов Н.К., лейтенант Игнатенко И.И., лейтенант Маркин А.С., лейтенант Бурдаков А.Л., лейтенант Баранов Н.К., лейтенант Заверуха Я.Г., младший лейтенант Клочко А.Л., старшина Когут Т.Н., младший лейтенант Коровин А.И., младший лейтенант Королев А.В., младший лейтенант Кочеров В.С., лейтенант Лоскутов П.З., лейтенант Мусатов К.И., лейтенант Марковин М.М., лейтенант Маргацкий М.Ф., лейтенант Набокин И.М., лейтенант Николаев В.Н., лейтенант Радецкий А.В., лейтенант Рапузин Ю.И., лейтенант Семона М.А., лейтенант Рогоза И.И., младний лейтенант Терещенко В.М., Федоров П.В., младший лейтенант Филатов А.Г., лейтенант Воробьев А.Ф., лейтенант Дымнов В.С., лейтенант Дягилев Д.Ф., младший

лейтенант Церковский А.Л., лейтенант Якубов Т.С., младший лейтенант Янковский И.П.

Численный личный состав:

1 рота отдельного пулеметного батальона – 4 доты, до 100 человек составляет 1 оп.

4 оп это 1 узел обороны, 1 пулеметный батальон

В одном Уре от 10 до 20 дотов. В каждом доте 12-25 солдат залогов.

1 отдельный пулеметный батальон имеет численность до 500 солдат вместе с тыловиками [7, с. 150.].

Снабжение войск 5-й армии, Уров осуществлялось со стационарных складов: артиллерийского в Ковеле; 2 продовольственных складов в Ковеле; Ровно; вещевого склада в Ровно; 3 инженерных складов в Шапке, Любомле, Порыцке; склада АБТИ и склада типокарт в Луцке. Ремонт техники на рембазе в Луцке. Лечение личного состава осуществлялось в 3 стационарных военных госпиталях: Луцке, Ровно, Ковеле. Лечение лошадей в ветеринарном лазарете во Владимир-Волинске [2, с. 50].

В Струмиловском Уре строились долгодействующие огневые сооружения наполькапониры со специальным артиллерийским и пулеметными установками шаровой и шарово-масковой конструкции. В Уре были построены артиллерийские АПК вооруженные двумя 76-мм казематными пушками Л-17 и станковым пулеметом Максим, на станке Соколова для 45-мм противотанковой полевой пушки, которые по конструкции точная копия легких пулеметных и артиллерийских огневых сооружений, построенных польскими фортификаторами под Сарнами [1, с. 5].

Основными недочетами в системе долговременной обороны приграничных Уров является малая глубина обороны, включавшая в себя только одну полосу при отсутствии подготовленных рубежей в тылу. Равномерное расположение оборонительных сооружений вдоль фронта без уплотнения их на наиболее важных направлениях, малочисленность постоянного гарнизона Уров, изолированность оборонительных сооружений не связанных между собой ходами сообщения, что не обеспечивало взаимодействия и маневра подразделений в ходе боя. Слабое развитие связи. План строительства наземных линий связи был выполнен всего на 32 %, а подземных линий – только лишь на 13 %. Неудовлетворительная маскировка сооружений, слабое оборудование Уров в противотанковом отношении. План устройства противотанковых заграждений был выполнен на 25 %. Этот недостаток относился и к полосе обеспечения между узлами обороны оставались широкие промежутки, незаполненные дотами и незанятые войсками [5, с. 145].

Директивами командующего войсками КОВО от 7 февраля и от 18 апреля 1941 года 5-й армии поставлены следующие задачи:

- прикрыть сосредоточение и развертывание войск армии;

- прочно, опираясь на оборонительные сооружения Ковельского, Владимир-Волинского и двух северных узлов обороны Струмиловского Ура, не допустить прорыва противника на территорию СССР, а его прорвавшиеся части уничтожить [6, с. 123].

В состав армии включался 27-й стрелковый корпус (87, 124, 135 стрелковые дивизии) с Владимир-Волинским Уром, 1-м и 2-м узлами обороны Струмиловского Ура, 90-м пограничным отрядом упорно оборонять государственную границу на участке клх. Бережница, Крыстынополь фронт 92 км, и прикрыть направление Красностав, Луцк, Замостье, Тышовцы, Сокаль, Горохов. Штаб 27-го корпуса в г. Локачи [6, с. 124].

Воспоминания местного жителя: “Немцы атаковали укрепления в Сокале над Бугом, где русские построили и замаскировали многие доты. В первый день боев немцы последовательно обстреливали один дот за другим, после чего оставили на этом участке батальон саперов, чтобы на следующий день закончить дело. 25 июня ожили еще 20 незаконченных двух и трех амбразурных дотов. Хотя они не были замаскированы, доты сумели продержаться довольно долго. Особенно трудным оказалось заставить замолчать дот с бронеколпаком. Для уничтожения многих из этих дотов немцы применяли заряды взрывчатки. Саперы подходили вплотную к доту под прикрытием огнемета и крепили заряды в воздухоходах вентиляции. Были и другие способы, переправив танки через Буг, запустили в доты шланги и стали травить, сидевших там наших бойцов выхлопными газами. После чего те сдались в плен, выходя наружу с красными лицами” [4, с. 47-48].

В целом же вся система приграничных оборонительных сооружений, включая оборудованную

на 80-90 % полосу обеспечения и недостроенную главную полосу Уров, несмотря на недостатки, представляла собой довольно развитую инженерную основу для ведения обороны войсками дивизий первого эшелона.

Список использованных источников и литературы

1. Безсмертя безіменних солдат. Струмівський укріпрайон. – Кордон – № 1 – 2009 – С. 3-6.
2. Владимирский А. В. На Киевском направлении: опыт ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне-сентябре 1941 года / А.В. Владимирский. - М.: Воениздат, 1989. – 304 с.
3. Джо Коффэн, Роберт Юрга Крепость Европа / Джо Коффэн, Роберт Юрга. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. – 345 с.
4. Крупенников И.А. Тверже бетона и стали / И.А. Крупенников. – К., 1993. – 250 с.
5. Мельник В. Подземные твердыни / Виктор Мельник. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. – 345 с.
6. Переслегин Б.Л. Июнь 1941 года: Приграничное сражение на Юго-Западном фронте // Б.Л. Переслегин – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2001. – 390 с.
7. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: документы и материалы. 1941 год. Т. 15 (5-1) – М.: ТЕРРА, 1996. – 448 с.

Секція 5. Пам'ятки військового здчєства сьогодні. Проблеми збереження, реставрації та музеєфікації фортифікаційних споруд

Мар'яна Верхотурова

аспірант Інституту гуманітарних і соціальних наук
Національного університету «Львівська
політехніка»
м. Львів

ОГЛЯД КОЛЕКЦІЇ ГАКІВНИЦЬ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті представлений детальний огляд колекції гаківниць Львівського історичного музею, зроблено порівняльний аналіз цих музейних предметів. Розглядається історія, розвиток та поширення цього виду ручної вогнепальної зброї у XVI–XVIII ст., етапи її технічного вдосконалення; кількісний та якісний склад гаківниць Високого замку у Львові в період XV–XVI ст.. Обґрунтовується висновок про стан музейних предметів, шляхи та етапи формування колекції гаківниць Львівського історичного музею.

Ключові слова: гаківниці, ручна вогнепальна зброя, музейні предмети, музеї, формування колекції, інвентарні описи, Львівський історичний музей.

Грунтовне дослідження експонатів музейних колекцій вогнепальної зброї дає можливість зброєзнавцям, музеєзнавцям, військовим історикам та зацікавленим аматорам відкривати все нові аспекти проблематики цих галузей науки. Глибокий аналіз артефактів цієї наукової теми неможливе без з'ясування умов появи та розвитку даного виду озброєння. Одночасно з появою вогнепальної зброї з'явилися її колекційні збірки, завдяки яким сьогодні дослідники мають змогу простежити всю історію еволюції та дослідити цікаві моменти використання різних видів цієї зброї в бою, простежити авторство багатьох екземплярів, відкривати все нові й нові історичні факти в цій галузі. Окремим важливим моментом є питання атрибуції музейних колекцій вогнепальної зброї.

Проблематика історії вогнепальної зброї та її музейних колекцій сьогодні для України є дуже актуальною, проте, на жаль, недостатньо дослідженою. Це обумовлено зокрема невисоким рівнем розвитку зброєзнавчої та музеєзнавчої науки в нашій державі. Та, не зважаючи на цей факт, все ж таки можемо стверджувати, що ядро професійних дослідників в цих галузях науки в Україні таки сформувалося: О. Мальченко, Д. Тоїчкін, С.Терський, Б. Мельник невпинно роблять внесок у їхній розвиток. Важко переоцінити наукову спадщину в дослідженні історії зброї нашої держави М.Грушевського, І. Крип'якевича та К. Бадецького. Та якщо кількісний склад арсеналів замків і фортець галицько-волинських земель XIV–XVIII ст. уже вивчено достатньо ґрунтовно, то розроблення питань попереднього аналізу музейних колекцій досі лишається незадовільним. Хоч і тут можна назвати відомі збірки О. Мальченка “Арсенали українських замків XV–XVII ст.” (2004) та “Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.)” (2009). Це дослідження є першою спробою проаналізувати колекційні музейні предмети Львівського історичного музею (далі – ЛІМ) – гаківниці. Його джерельною базою є інвентарні описи ЛІМ 1940–1980 рр..

XIV століття впевнено можна назвати століттям кардинальних змін у тогочасному воєнному світі, які ознаменувало винайдення вогнепальної зброї, якою стріляли завдяки пороху. Хоча тоді це був зовсім не той порох, який ми знаємо сьогодні, – це була негранульована порохова м'якоть з досить низькою бризантністю. Саме тому перші взірці ручної вогнепальної зброї відрізнялися від гармат

тільки розміром, відповідно і прицільна дальність та точність такої зброї була досить низькою. Стволи гаківниць, як і всіх інших видів тогочасної вогнепальної зброї, виготовлялися методом кування та лиття. Вага цього виду ручної вогнепальної зброї була дуже різною: від кількох кілограмів, – півгаківниці, 15-50 кг власне гаківниці, і до понад 100 кг, - так звані кози.

У XIV столітті з'явився перший зразок нового виду ручної вогнепальної зброї – кий залізний. Це була металева трубка, закріплена на довгій дерев'яній основі. Кий залізний заряджався через дуло, а порох підпалювали через отвір в казенній частині зверху. Недосконалість конструкції, а саме – відсутність упору в плече і незручність підпалу затравочної суміші (стрілець мусив одночасно тримати зброю і підносити тліючий гніт до затравочного отвору) спричиняє перші спроби вдосконалення зброї: під стволом на ложі або прикладі кріплять металевий гак, яким можна було зачіпити ствол до опори, що суттєво знизило віддачу. Так і з'явилися перші гаківниці.

Гаківниці – вид вогнепальної зброї, який пройшов тривалий період еволюції. Гаківниця – це довга і важка рушниця великого калібру, яка найчастіше використовувалася передусім при обороні фортець та залог. Під час стрільби кріпилася до стіни, борту судна або брустверу, возу спеціальним гаком, який було розташовано на прикладі. Гаківниці мали різну довжину ствола в діапазоні від 1 до 2,5 м і за цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак, великі гаківниці називалися козами. Коза вражала ціль на відстані до 300 кроків. Віддача була настільки велика, що плече під приклад ніхто не підставляв – його клали на плече, притулившись щочкою для прицілювання [14, s. 12].

Більш легкі зразки мали дальність ефективного вогню 50-60 кроків, залпового – до 120. Така розбіжність у відстані пояснюється слабкими прицільними характеристиками вогнепальної зброї того часу, отож залповий вогонь, для якого точний приціл окремого стрільця не є важливим, був ефективніший.

Стріляли з гаківниць спершу кам'яними потім залізними кулями, згодом кулі почали обливати оловом, іноді обковували навхрест залізними обручами.

Споконвіків майстри-зброярі приділяли особливу увагу оздобленню своїх виробів. Тому не дивно, що з'являються унікальні взірці ручної вогнепальної зброї, які сміливо претендують на звання творів мистецтва. Коштовно оздоблена зброя завжди була в моді та вважалася цінним подарунком. Серед гаківниць теж зустрічаються такі екземпляри. Так, зокрема, князь Острозький в своєму арсеналі мав 195 півгаківниць, з яких 16 позолочених та оздоблених перламутром, 24 – кісткою, 2 – оздоблені сріблом. Також мав 84 чохла для півгаків з оксамиту і шкіри. Окремою темою для дослідження є герби, якими прикрашали гаківниці.

Згадував гаківниці у своїй поезії геній українського народу Тарас Шевченко. [13, с. 327]. Такими словами він описував у вірші «Хустина», як сестра брата-козака на бій проводжає:

Виносила зброю – шаблю золотую

І рушницю – гаківницю.

Випроваджала три поля, три милі.

Прощалася при долині.

Ручна вогнепальна зброя на територіях сучасної України мала спочатку назву пищаль, проте цей термін використовували недовго, так як згодом почали користуватися європейською термінологією. В Україні вперше згадуються пищалі 1471 р. в замку у Вінниці, там було дві пищалі, так само в замку в Чуднові. Пищалі були двоякі: ручниці й гаківниці. Ручниці (пізніше рушниці) названі так тому, що були легші, й їх можна було тримати в руках і так стріляти. Ми детально розглянемо інший вид – гаківниці [3].

Спочатку порох в гаківниці запалювали за допомогою прута. Пізніше гаківниці почали оснащуватися гнотовим замком, який служив механізмом для запалювання порохового заряду. Для того, щоб гніт тлів довше його обробляли винним спиртом, селітрою або виварювали у золі [15].

XV-XVI ст. – період стрімкого розвитку вогнепальної зброї, зокрема і ручної. Її ефективність значно зросла після того, як було винайдено колісцеві та ударно-кремінні замки. Окрім того, в середині XV ст. на гаківниці почали кріпити полиці для пороху, а затравочні отвори робили вже збоку на стовбурі, а не зверху. Жердину замінюють зручніші ложі. Гаки теж поступово зникають, їхню функцію починає виконувати приклад, який впирається в плечі стрілка. Окрім того, в XVI ст. винайшли шнеллер — це

пристрій, який прискорював та пом'якшував спуск, робив його більш чутливим. Цей винахід досі використовують в мисливських нарізних карабінах [12, с. 201].

В Європі XVI ст. гаківниці теж були досить поширеними. Часто цей вид зброї називали «кріпосною зброєю», оскільки найчастіше її використовували селяни. Відомо, що король Іспанії Філіп II часто використовував гаківниці, та наказував їх збільшувати до таких розмірів, що вони, через не транспортабельність, могли використовуватися лише для оборони при облозі [11, с. 189].

Англійці гаківниці називали «хегбат», де частка «бат» означає «приклад», а «хег», – «відьма», «чаклунка», через це їх асоціювали з чаклунством.

Французькі шевальє на початку XVI ст. всіляко намагалися зупинити поширення цього виду озброєння, вважаючи це зброєю плебсу.

В Німеччині – навпаки, з винайденням гнотового замка гаківниці увійшли в промислове виробництво. Такі гаківниці дуже швидко поширилися у Польщі та на Запоріжжі.

Використовували гаківниці і в Японії. У провінцію Сацума завезли їх португальські торговці в 1543 році. Там і почалося масове виготовлення цього виду зброї в країні Світаючого сонця. Застосовували японці цікаву тактику ведення бою гаківницями – стрільці шикувалися у три лінії, що дозволяло двом заднім рядам перезаряджати свою зброю, в той час, поки стріляв перший ряд, це забезпечувало ведення безперервного бою [12].

Московському князівству гаківницю називали пищаль. Це була загальна назва для всіх ранніх зразків середньо- та довгоствольної вогнепальної зброї. Цікаво, що слово «пищаль» означає «сопілка». Використовували пищалі в основному як облогову артилерію.

Гаківниці були на озброєнні і у великого козацького війська. Оскільки козаки вели постійну боротьбу з Османською імперією, багато екземплярів їхньої зброї, зокрема і гаківниці, були східного походження. На територіях тогочасних східних держав гаківниці мали загальну для ручної вогнепальної зброї назву «яничарка» [5, с. 398].

У Львові перші гаківниці появилися в XV ст., про це відомо з описів зброї Високого Замку. У період з XV по XVI ст. їх кількість постійно зростала.

У 1495 році на озброєнні було 5 гаківниць, з них дві залізні, 3 спижеві, 6 залізних стемплів для виготовлення гаківниць, 14 ручниць.; у 1509 році було вже 6 гаківниць та 29 кіз.; 1537 р.– 6 гаківниць, 6 кіз; 1558 р.– 13 гаківниць, 10 кіз, 5 губчастих рушниць; 1570 р. – 6 гаківниць, 7 півгаківниць, одна коза та 6 рушниць [5, с. 18-27].

У теперішній час у Львівському історичному музеї зберігається колекція гаківниць, яка складається з дев'яти екземплярів. Ця зброя дійшла до нас в основному з XVI–XVII ст., лише одна гаківниця —XVIII ст..

Колекція гаківниць Львівського історичного музею сформувалася в першій половині XX ст., шляхом надходження експонатів до фондів ЛІМ з фондів Музею ім. Яна III, Музею ім. Любомирських, та з фондів інших регіональних музеїв. В інвентарних книгах Музею вони числяться за такими номерами : 3-2530, 3-2873, 3-2874, 3-2878, 3-2889, 3-3275, 3-3514, 3-3515, 3-3605.

Гаківниця № 3-2530 ймовірно виготовлена в XVI ст., залізна, кута. Зберігся тільки 8-гранний ствол, звужений до дула, який кріпився до ложі двома шпильками і гвинтом хвостової лопаті, калібр –25,5 мм. У фонди ЛІМ надійшла Музею ім. Яна III, де зберігалася з 1909 р. як депозит Промислового музею[1, ЛІМ 3 2530].

Під інвентарним номером 3-2873 числиться рушниця фортечна гаківниця кінця XVII ст., залізна, має дерев'яні та латунні елементи, кута, травлена, різьблена. Калібр- 22,2 мм. Де саме і ким виготовлена невідомо, а от про дату виготовлення можемо дізнатися з фігурної латунної пластинки з витравленими літерами «К/МВ/DN/LO», датою 1690 і гмерком, прибитої до 5-гранного прикладу «оленяче копито», з опущеною «щочкою». Ствол 8-гранний, з 8-ма гвинтовими нарізами. Біля казенної частини є паз для прицілу. Є масивна залізна пластина із зубчастим краєм приварена до дульної частини знизу. Замок перероблений з колісцевого. Спусковий гачок – S-подібний. Ців'я біля дульної частини потовщене, посилене масивною залізною пластиною і оббите латунню, там же міститься гніздо для гака. Знизу до ложі пригвинчена ажурна залізна пластина. Важить ця гаківниця приблизно 17 кг. Зараз експонується в Арсеналі [1, ЛІМ 3 2873]. Надійшла до фондів ЛІМ у 1940 році.

Гаківниця номер 3-2874 це взірець ручної вогнепальної зброї XVI–XVII ст., точної дати та місця її виготовлення невідомо. Гаківниця залізна, кута. При виготовленні майстри застосовували технологію травлення металу, гаківниця прикрашена орнаментом. Дерев'яний приклад зберігся лише в рушниці фортечній № 3-2874, також зберігся кремінний замок російського типу із гнутою бойовою пружиною, є S-подібний спусковий гачок та 5-гранний приклад «оленяче копито» із спущеною «щогою», калібр – 26,8 мм, трапецієподібний гак приварений до дульної частини, ствол круглий, з 8-гранним розтрубом, важить ця гаківниця приблизно 20 кг. Надійшла до фондів ЛІМ з Музею ім. Яна III у 1940р. Зараз експонується в Арсеналі [1, ЛІМ 3 2873].

Ще один взірець ручної вогнепальної зброї XVI–XVII ст. в даній колекції числиться за інвентарним номером 3-2878. Залізна, кута, «травлена», прикрашена витравленим геометричним орнаментом. Дерев'яний приклад, на жаль, не зберігся. Точна дата та місце виготовлення невідомі. Замок не зберігся, є лише порохова полиця для гнотового замка, до верхньої грані приварений прорізний приціл, посередині і на казенній частині знизу приварені вушка під шпильки, гак міститься на дульній частині знизу, калібр – 25,2 мм, ствол круглий, до дула розширений, при казні 8-гранний. До музею надійшла в 1940 р. з Музею ім. Яна III [1, ЛІМ 3 2878].

Цього ж року до фондів ЛІМ надійшло ще дві гаківниці з Музею ім. Любомирських. В інвентарних книгах ці екземпляри числяться за номерами 3-2889, 3-3275. За типологією – це рушниці фортечні XVII ст., калібр – 22,3 мм, залізні, куті, різьблені, «травлені», обидві мають дерев'яні елементи.

Де і ким виготовлена гаківниця № 3-2889 точно невідомо. Ствол гаківниці 8-гранний, з 8-ма гвинтовими нарізами, що роблять повний оберт. Гак – масивна залізна пластина із зубчастим краєм – приварений знизу до ствола. Замок колісцевий, колісце прикрите прорізним кожухом. На замочній дошці витравлена сцена знайдення св. Хреста св. Євстахієм і напис «EVSTACHUS». Ложа дерев'яна, а саме – яворова. Ців'я з латунним окуттям. Ця рушниця має 5-гранний приклад «оленяче копито», з опущеною «щогою». Є ключ для заведення замка.

Гаківниця № 3-3275 виготовлена в 1712 році відомим майстром Бальцером Вернером – молодшим у Львові. Про це яскраво свідчить напис витравлений на замочній дошці «BALCER/WERNERADNI/1712» та латунне зображення лева з трьома пагорбками у лапах, врізане в 5-гранний приклад з кулеподібним закінченням і опущеною «щогою», на кінці прикладу рельєфно різьблене профільне чоловіче погруддя. Ців'я 5-гранна, з 4-гранним потовщенням спереду, частково окуте залізною бляхою, з вирізьбленими літерами «IE». Ззаду у ців'я вставлено масивну залізну пластину та 8-гранний гак із закінченням у вигляді голови дракона. Ствол 8-ми гранний, потовщений на кінцях. Паз для прицілу міститься на казенній частині [1, ЛІМ 3 2889, 3275].

Інформація про ці гаківниці публікувалася в *Katalog broni w museum imienia Lubomirskich. Lwow, 1876, s. 65-66* [16].

Сьогодні ці колекційні музейні експонати можна побачити в Арсеналі.

Ще три гаківниці поповнили колекцію ЛІМ у 1950-х рр. Дві з них – зразки вогнепальної зброї XVI ст., одна – XVII ст., їхні інвентарні номери – 3-3514, 3-3515, 3-3605 відповідно. Всі екземпляри залізні, куті.

Гаківниця № інв. 3-3514 залізна, кута. Має 8-гранний ствол розширений на кінцях, до дульної частини зверху приварена півкругла мушка, на казенну частину – прорізний приціл. Гак – плоска пластина з косо зрізаним нижнім краєм і круглим отвором – приварений знизу до дульної частини. На казенній частині є вушко. Запальний отвір круглий, міститься у виїмці на правій боковій грані. Хвостова лопать відсутня, можливо був дерев'яний приклад, але, на жаль, він не зберігся. Вага гаківниці приблизно 30 кг, калібр – 32,1 мм.

Гаківниця № інв. 3-3515 залізна, кута. Має в дульній частині 8-гранний ствол, далі круглий, оброблений гранями, у казенній частині значно потовщений, 8-гранний. Калібр – 31 мм. Гак – масивна пластина з косо зрізаним нижнім краєм і круглим отвором – приварений знизу до дульної частини. На казенній частині є прорізний приціл, за ним – прямокутне заглиблення (можливо там був запальний отвір). У виїмці на правій бічній грані є круглий запальний отвір. Швидше за все до гаківниці кріпилося дерев'яне ложе з прикладом і механізм замка запалювання, але, на жаль, ці елементи втрачені. Важить ця гаківниця приблизно 50 кг [1, ЛІМ 3 3515].

Ці гаківниці можемо побачити в експозиції ЛІМ в корпусі на пл. Ринок, 24.

Гаківниця з інвентарним № 3-3605 має 8-гранний ствол, звужений до дула. Гак – трапецієподібна пластина з отвором – приварений до дульної частини знизу. Справа на казенній частині – залишок порохової полиці, на кінці – залишок прорізного прицілу, знизу – вушко під шпильку. У торцевій частині залишок хвостовика. Калібр – 26,8 мм [1, ЛІМ 3 3605].

У музейній збірці представлена зброя XVI–XVIII ст. Завдяки різночасовості зразків гаківниць можна простежити технічні вдосконалення ручної вогнепальної зброї та розвиток зброярства загалом протягом цього часу.

Таким чином можемо підсумувати, що колекція гаківниць Львівського історичного музею сформувалася в першій половині XX ст., шляхом надходження експонатів до фондів ЛІМ з фондів Музею ім. Яна III, Музею ім. Любомирських, та з фондів інших регіональних музеїв в першій половині XX ст. До збірки входить дев'ять музейних предметів, з них : три гаківниці XVI ст., п'ять – XVII ст., одна – XVIII ст. Всі гаківниці залізні, куті. Гаки різнотипні. При виготовленні взірців за інвентарними номерами 3-2873, 3-2874, 3-2878, 3-2889, 3-3275 майстри використовували технологію травлення металу, варто відзначити, що чотири з них зроблені в XVII ст., а одна у XVIII ст. Чотири гаківниці є прикрашені різьбленим орнаментом. Дерев'яні елементи збереглися лише у чотирьох гаківницях: 3-2873, 3-2874, 3-2889, 3-3275. В колекції представлена зброя різного калібру: від 22,2 до 45,4 мм. Лише дві гаківниці мають стволи з 8-ма гвинтовими нарізами, що роблять повний оберт – це № 3-2873 та № 3-2889, решта – гладкоствольні. Замки збереглися в колекційних музейних предметах з такими номерами: 3-2873 – перероблений з колісцевого, 3-2874 – кременний, російського типу з гнутою бойовою пружиною, 3-2889 – колісцевий. Отже, можемо зробити висновки, що в колекції гаківниць Львівського історичного музею зібрано взірці гаківниць XVI–XVIII ст., завдяки чому добре простежується еволюція даного виду ручної вогнепальної зброї.

Перспективи даного дослідження – подальший детальний огляд інших збройних музейних колекцій Львівського історичного музею, уточнення неописаних деталей в їхніх інвентарних описах.

Список використаних джерел та літератури

1. Львівський історичний музей. Фондова група «Зброя».
2. Архів Львівський історичний музей. Інвентарні книги Музею.
3. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / Іван Крип'якевич. – Львів: Каменяр, 1991. – 168 с.
4. Крип'якевич І.П. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / Іван Крип'якевич. – Львів, 1994. – 390 с.
5. Мальченко О. Арсенали українських замків XV– середини XVII ст.: монографія / О. Мальченко. – К., 2004. – 398 с.
6. Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Львова (короткий історіографічний огляд) / О. Мацюк // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За ред. М. Мудрого. – Львів, 1999. – С. 100-105.
7. Б. Мельник. Меч. Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1993. – Вип. 1. – 115 с.
8. Мельник Борис. До питання про стан озброєності укріплень Львова у другій половині XVII ст. Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – Вип. 6, част. 1. – 220 с.
9. Терський С. Історичний розвиток оборонних укріплень Галицько-Волинської Держави // Військово-науковий вісник. – Вип. 16. – Львів: АСВ, 2011. – С. 186–197.
10. Терський С. Українська історіографія розвитку зброї доби Галицько-Волинської держави // Військово-науковий вісник. – Вип. 17. – Львів: АСВ, 2012. – С. 95–104.
11. Лазечко П. З глибини віків (Хто виливав Львівські гармати). Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1993. – Вип. 1. – 179 с.
12. Карман Уильям. История огнестрельного оружия. С древнейших времен до XX века / Пер. с англ. М.Г. Барышникова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 299 с.
13. Шевченко Т.Г. Кобзар. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1961. – 617 с.
14. Badecki K. Leonard Herle ludwisars i jego Lwowskie dziala. – Lwow, 1932. – S. 12.
15. Papee F. Historia miasta Lwowa w zarzysie / F. Papee. – Lwow, 1924.
16. Katalog brońi w Muzeum imenia Lubomirskich. – Lwow, 1876. – 78 s.
17. Badecki Karol. Średniowieczne ludwisarstwo Lwowskie. – Lwow; Warszawa; Krakow, 1921. – 59 s.
18. Czolowski A. Wysokizamek: z 19 rycinami w tekście. – Lwow, 1910 (Biblioteka Lwowska. – T. IX i X). – 35 s.

Олена Жукова

доцент, кандидат історичних наук
завідувач кафедри Музеезнавства та
пам'яткознавства
Харківської державної академії культури
м. Харків

СТВОРЕННЯ АНСАБЛЕВИХ МУЗЕЇВ НА ОСНОВІ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД В УКРАЇНІ ЯК МЕТОД ЇХ МУЗЕЄФІКАЦІЇ

Анотація: Проаналізовано вітчизняний досвід музеєфікації пам'яток фортифікаційної архітектури в сучасній Україні. Розглянуто принципи побудови ансамблевих музеїв як напрямку використання замків України, виокремлено їх характерні риси.

Ключові слова: ансамблевий музей, замки і фортеці України, інформаційний потенціал, реконструкція історичного середовища, допоміжні засоби побудови експозиції.

Ансамблеві музеї – музеї, діяльність яких базується в першу чергу на музеєфікованих ансамблях нерухомих пам'яток історії та культури [9, с. 120]. Вони будуються не на колекціях предметів, що мають музейну цінність, а на залученні до музейної мережі історико-культурних пам'яток (переважно – архітектурних, які без належного використання здатні приходити до занепаду та руйнуватися). В такому разі пам'ятка – це головний, а іноді навіть і єдиний об'єкт зберігання ансамблевого музею, його експонат-оригінал. Виходячи з цього, ансамблеві музеї створюють на базі найвиразніших пам'яток, під час навіть унікальних об'єктів, що володіють високим інформаційним потенціалом, здатністю своїми формами та образами впливати на свідомість людей [8, с. 9]. В Україні такими об'єктами є пам'ятки фортифікаційної архітектури.

Тож **мета статті** – детально розглянути особливості створення ансамблевих музеїв як напрямку використання замків України, виокремити їх характерні риси. Для цього необхідно проаналізувати вітчизняний досвід музеєфікації пам'яток фортифікаційної архітектури як однієї з перспектив збереження замків в сучасній Україні.

На сьогодні на території держави збереглося більша ста середньовічних замків та фортець. Останнім часом до цього пласту історико-культурного надбання прикута увага і чиновників, і науковців, і туристичної індустрії, і пересічних українців, про що свідчать державні програми [2], створення відповідних заповідників [7], проведення наукових конференцій, охоплення замків туристичними маршрутами, розвиток самостійного туризму, інтерес до фортифікаційних пам'яток з боку пересічних українців та відображення цього інтересу в мережі Інтернет. Не зважаючи на такий сплеск зацікавленості замками України, більшість з цих пам'яток залишені напризволяще, продовжують руйнуватися, не мають відповідного використання та утримання.

При цьому специфіка архітектурних об'єктів, до яких відносяться й пам'ятки фортифікаційної архітектури, полягає в тому, що без організації належного утримання або використання пам'ятка архітектури гине [4]. Тож питання використання замків України задля їх подальшого збереження вже багато років залишається актуальним.

З метою вирішення цієї проблеми на сьогодні пропонується широкий вибір форм сучасного використання замків, переважно з комерційною складовою. Це й готелі, й туристичні комплекси, й розважальні центри й т. ін. Але поки що жоден з цих варіантів не знайшов свого втілення в життя, чому існує багато пояснень, пов'язаних зі специфікою замків України: віддаленість від крупних населених пунктів і туристичних центрів, відсутність якісних доріг, аварійний стан окремих замків і необхідність реставраційних робіт, але головне те, що більшість об'єктів дійшли до нашого часу у вигляді руїн або навіть їх окремих фрагментів. Тому традиційною та найбільш поширеною формою використання замків для України залишається їх музеєфікація шляхом створення музеїв та оголошення заповідників.

Саме музеї і заповідники, згідно пам'яткоохоронних вимог, забезпечують використання замків і фортець в інтересах суспільства, проведення технічних засобів збереження та відновлення, розкриття її інформаційної цінності, підвищують значущість конкретної пам'ятки, стимулюють дослідження історії, проведення необхідної наукової діяльності.

Як свідчить практика музеєфікації замків в Україні, в пам'ятках фортифікаційної архітектури, враховуючи й ті, що входять до складу заповідників, створюються музеї колекційного виду (традиційні музеї).

Підтвердженням цього являються відомі замки України, в стінах яких функціонують колекційні музеї – це Ужгородський і Мукачівський замки в Закарпатті, Олеський, Золочівський на Львівщині, Дубенський, Острозький замки Ровенщини, Кам'янець-Подільський та Меджибізьський на Хмельниччині та інші. Але пристосування замку під колекційний музей не завжди являється найбільш ефективним методом. Створення традиційного музею потребує вкладення значних коштів на реставрацію будівель та їх подальше пристосування до музейних функцій, збір експонатів, організацію належного збереження музейних колекцій, пошук та утримання спеціалізованих кадрів, що будуть працювати з цими колекціями й т. ін. До того ж доступ до об'єктів спадщини завжди буде обмежений лише експозиційними залами.

Саме для пам'яток архітектури теорія музеєфікації пропонує інший вид музеїв – ансамблевий. Власне, така форма й була застосована саме для виразних архітектурних об'єктів, пристосування яких під традиційний музей значно зменшила б їх інформаційний потенціал. Звідси виникла і назва такого виду музею – ансамблевий [9, с. 117].

В основі діяльності музеїв цього виду лежать переважно пам'ятки архітектури з їх інтер'єрами, прилеглою територією, природним середовищем. Функцію документування такі музеї виконують шляхом збереження або відтворення ансамблю нерухомих пам'яток і властивого їм оточення [1, с. 46]. На сьогодні практика побудови ансамблевих музеїв на основі історико-культурних пам'яток визнана міжнародним співтовариством як найперспективніший напрям розвитку музейної справи, оскільки демонструє ряд переваг перед традиційними колекційними музеями. Для ансамблевого музею історико-культурна пам'ятка є головним експонатом, музей створюється для її збереження, відтворення притаманного їй оточення та якнайповнішого розкриття інформаційного потенціалу, закладеного в будь-якому історико-культурному об'єкті.

Отже, згідно головному принципу побудови, ансамблевий музей не потребує формування тематичних колекцій. Це тим більш важливо, враховуючи ситуацію в музейному світі, за якої всі більш-менш значущі музейні цінності вже давно належать різноманітним музеям. Тож створити новий колекційний музей, не маючи достойних колекцій, що володіють музейною цінністю, з кожним роком все важче.

Враховуючи, що більшість замків України знаходиться в напівзруйнованому стані, а то й у вигляді фрагментів руїн, використання їх під традиційні музеї стикається з низкою проблем, починаючи від реставрації з пристосуванням до музейних функцій, пошуком чи купівлею оригінальних експонатів, й закінчуючи фінансуванням музейної діяльності.

На той час як ансамблевий музей відкриває більш широкий дієвий простір, заснований на ідейній музейній концепції, що здатна ставити перед собою зовсім інші завдання, ніж колекційний музей.

Вітчизняна музейна практика свідчить про те, що музеєфікація замків шляхом створення ансамблевих музеїв в Україні майже не поширена. Не зважаючи на значну кількість музеєфікованих пам'яток фортифікаційної архітектури, музеї в них створюються все ж таки за колекційним типом. При цьому виникає одна з головних проблем – відсутність музейних фондів для значної кількості пам'яток. Ця проблема є значною перешкодою при такому підході, що й унеможливує саму музеєфікацію, залишаючи замки без використання напризволяще.

Традиційний для України напрям пристосування фортифікаційних пам'яток до музейних функцій всього лише використовує внутрішні об'єми для розміщення колекційних експозицій (наприклад, Ужгородський замок з історико-краєзнавчим музеєм в Ужгороді, замок Острожських з краєзнавчим музеєм в Острозі (рис. 1), Олеський замок з колекцією художнього музею, замок Любарта з низкою

Рис. 1. Експозиція краєзнавчого музею в замку Острозьких

тематичних музеїв (рис. 2) у Луцьку й т. ін.). Така практика суперечить принципу побудови ансамблевих музеїв, бо призводить до спотворення історико-культурного обліку пам'яток, викривлення самої ідеї ансамблевого музею і, найголовніше, залишає без сучасного раціонального використання безліч замків, які поступово руйнуються.

Рис. 2. Музей дзвонів в Луцькому замку

Якщо звернутися до теорії музеєзнавства, ансамблеві музеї самі по собі не мають потреби в експозиції. Адже сама пам'ятка і є головним експонатом. Але з іншого боку, саме музейна експозиція здатна доповнити собою історико-культурний зміст пам'ятки, найбільш повно розкрити її інформаційний потенціал [5]. Для цього виду музеїв експозиція – це специфічний вид мовлення, за допомогою якого пам'ятка здатна „розмовляти”, найбільш повно розкривати закладену в ній сутність і реалізовувати свої функції.

При вирішенні цього питання знову виникає проблема, пов'язана з нестачею оригінальних музейних предметів. Вони давно є частиною фондів колекційних музеїв. І ця проблема іноді є каменем спотикання в питанні створення ансамблевих музеїв, оскільки в українському музейництві поширена практика побудови експозицій лише з предметів-оригіналів. Тому деякі ансамблеві музеї зовсім відмовляються від експозицій, покликаних якнайповніше розкрити їх історико-культурний зміст шляхом відновлення взаємозв'язків між елементами середовища. Приклади таких ансамблевих музеїв – музей „Київська фортеця” (рис. 3), деякі замки у складі заповідників: замки Тернопільщини, Бушанський замок, руїни Кременецького замку, Білгород-Дністровська фортеця. Ці пам'ятки лише пристосовані до екскурсійного відвідування без будь-яких експозицій, що не здатне повністю розкрити їх інформаційний потенціал. Отже створення ансамблевого музею – це не лише оголошення пам'ятки „музеєм”, а й продумана експозиція, покликана на допомогу при розкритті історико-культурного вмісту об'єкту.

Рис. 3. Музей „Київська фортеця”

То як створювати експозиції ансамблевих музеїв у пам'ятках фортифікаційної архітектури й чи можна створювати їх на основі неоригінальних експонатів? Щоб розглянути це питання, необхідно звернутися до теорії музейного експозиційного будівництва. Як відомо, музейна експозиція будується на основі предметів-оригіналів і різноманітних допоміжних засобів (новоробів, макетів, відтворень, копій, моделей, різноманітного картографічного матеріалу й т. ін.) [9, с. 116].

В ансамблевому музеї, на відміну від колекційного, експонатом-оригіналом є сама пам'ятка і її складові елементи (форми, образ, стіни, будівельний матеріал, будівельна техніка), через які проявляються властивості історико-культурного об'єкту та реалізуються його функції [3, с. 128]. Відповідно, внутрішнє наповнення покликане розкрити інформаційний потенціал, реконструювати на документальній основі типову для певної епохи обстановку.

І тематична направленість експозицій ансамблевих музеїв у замках відрізняється різноманітністю: це історія побудови фортифікаційного об'єкту, архітектура, роль пам'ятки в історії, колишні власники, умови життя в середньовічному замку й багато іншого. Загалом, в основу експозиційного будівництва в замках – ансамблевих музеях може бути покладена будь-яка тема, пов'язана з існуванням твердині, що зможе задовольнити цікавість відвідувачів – те, заради чого вони й приходять до середньовічних замків.

Тож експозиція ансамблевого музею, маючи за основний експонат-оригінал саму пам'ятку та її складові елементи, може відтворювати властиве їм оточення за допомогою навіть неоригінальних

предметів – різноманітних новоробів і відтворень [6, с. 98].

Не зважаючи на нерозвиненість цього напрямку музейного будівництва в Україні, на сьогодні вже існують окремі приклади створення ансамблевих музеїв на базі фортифікаційних пам'яток. Аналізуючи наявний досвід, слід зазначити, що ансамблеві музеї створюються за двома напрямками: музеєфікація замків, що знаходяться в задовільному технічному стані з побудовою внутрішніх експозицій та музеєфікація об'єктів, що дійшли до нас у вигляді руїн з побудовою експозицій під відкритим небом.

Найбільш яскравим прикладом, що презентує перший напрямок, є музей „Чинадієвський замок” на Закарпатті. Його експозиція яскраво ілюструє особливості створення ансамблевих музеїв (рис. 4). Головне її завдання – реконструювати на документальній основі правдиву реальну обстановку, характерну для цього замку в конкретний історичний період, представити історію функціонування пам'ятки та її зв'язки з минулими історичними епохами та видатними особистостями, пов'язаними з нею. Використані для цієї мети новороби, відтворення, окремі рішення експодизайну своїми зовнішніми формами, кольором і матеріалами наповнили внутрішній зміст пам'ятки відповідною атмосферою, „оживили” її. Це дозволяє передати відвідувачам найбільш повну історико-культурну інформацію, реалізувати соціокультурні функції – завдання, яке вирішує експозиційне будівництво в цілому.

Рис. 4. Експозиція музею „Чинадієвський замок”

Прикладом створення ансамблевого музею на основі напівзруйнованого об'єкту є музей під відкритим небом „Фортеця Фуна” в Криму.

У наші дні Фуна – одна з фортець XV ст., що входили в систему укріплень князівства Феодоро, – являє собою купу каміння, оскільки фортеця практично повністю була зруйнована під час одного з кримських землетрусів.

Рис. 5. Музей „Фортеця Фуна”

На території фортеці, що має протяжність з півночі на південь 106 м, із заходу на схід – 56 м, створена своєрідна експозиція просто неба (рис. 5). Її експонатами являються не лише стародавня кладка, бійниці, залишки кімнат, але й всі ті предмети, що були знайдені під час археологічних розкопок на території пам'ятки. Допоміжні засоби побудови експозиції – демонстративне обладнання, макети фортеці на час її розквіту, музейні тексти, – розкривають історико-культурний зміст пам'ятки та сприяють усвідомленню інформації, закладеній в ній.

Отже, форма ансамблевих музеїв, хоча й не характерна для вітчизняного музейництва, все ж таки поступово знаходить реалізацію при використанні замків України.

Висновки. У вітчизняному музейництві досі не осмисленні вигоди й значення ансамблевих музеїв для збереження та використання пам'яток фортифікаційної архітектури. З одного боку – це більш проста форма ніж колекційна, бо музей створюється навколо пам'ятки, що є й фундами, й предметом для вивчення, й головним експонатом. З іншого боку – поширення саме ансамблевих музеїв здатне врятувати та надати нового змісту багатьом замкам України, що руйнуються, не мають сучасного використання, залишаються невідомими для широкої громадськості, іноземних туристів і всіх тих, хто цікавиться історією та пам'ятками України.

Більші можливості та відповідна свобода у виборі методів експозиційного будівництва, більша варіативність для кожного окремого випадку дозволяють використовувати замки саме як ансамблеві музеї. На жаль, в Україні майже немає такого досвіду (за одинокими винятками). Досі відсутні замки-

музеї, експозиція яких було б присвячена лише цій конкретній пам'ятці фортифікаційної архітектури й розповідала б нам про те, хто цей замок будував, якими коштами, хто тут жив, ким він був, свідками яких історичних подій замок став й таке інше.

В умовах, коли більшість замків України знаходиться в зруйнованому стані, не можуть отримати сучасних функцій, створення ансамблевих музеїв здатне вирішити проблеми їх збереження та використання, а з іншого боку – збагатити музейну мережу ансамблевими музеями, що можуть стати яскравим явищем в культурному житті України.

На сьогодні перед ансамблевими музеями існує широкий простір реалізації, обумовлений наявністю значної кількості замків, що потребують збереження й відповідного соціокультурного використання. Тож дослідження цього напрямку завжди будуть перспективними.

Список використаних джерел та літератури

1. Давыдова А. С. Вопросы сохранения и использования интерьеров памятников архитектуры в музейных целях / А. С. Давыдова // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. – М., 1975. – С. 21-76.
2. Державна програма збереження і використання замків України на 2006 – 2011 рр. / Розпорядження Кабінету Міністрів України № 182 – р від 8.06.2005. – К., 2005. – Режим доступу: <http://www.Kingdom.kiev.ua/Ukraine/05.06.13>.
3. Добровольская Э. Д. Музеефикация памятников архитектуры: Теория и практика / Э. Д. Добровольская // Музейное дело и охрана памятников: Обзор информации. – Вып 1. – М.: НИО «Информкультура», 1989. – С. 124-138.
4. Карпов В. Памятник архитектуры как объект музеефикации / В. Карпов // Актуальные проблемы советского музееведения: Сб. науч. тр. – М., 1987. – С. 40-49.
5. Майстровская М. Т. Музейная экспозиция и памятник / М. Т. Майстровская // Музееведение. На пути к музею XXI века: Сб. науч. тр. – М., 1991. – С. 112-125.
6. Мишура О. О. Музеефикация памятников архитектуры / О. О. Мишура // Кафедра І. Материалы научно-практической конференции «Музей в храме-памятнике». – СПб., 2005. – С. 97-104.
7. Про надання Державному історико-архітектурному заповіднику м. Збаража статусу Національного з подальшим найменуванням Національний заповідник «Замки Тернопілля» / Указ Президента України № 35 від 15.01.2005. – К., 2005. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/npd/list>
8. Соустин А. К вопросу о приспособлении памятников архитектуры под музей / А. Соустин // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. – М.: НИИК, 1982. – С. 8-18.
9. Юренева Т. Ю. Музееведение: Учеб. для высшей школы / Т. Ю. Юренева. – М.: Академический Проект, 2003. – 560 с.

Володимир Захар'єв

науковий співробітник

відділу охорони пам'яток історії і культури у

Хмельницькій області

Сергій Семенчук

старший викладач Хмельницького економічного
університету

м. Хмельницький

АРХЕОЛОГ І ФОРТИФІКАТОР ОЛЕКСІЙ ГЛУШОК (1985-2008): ЗДОБУТКИ І НЕЗДІЙСНЕНІ ЗАДУМИ (до 30-річчя з дня народження)

Віднедавна кожен поважаючи себе археолог чи фортифікатор України, пишучи тематичну статтю, обов'язково вводить до переліку джерел та літератури книгу ««Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.)» [1]. Це – результат дослідницької роботи хмельничанина О.В.Глушка: перспективного фахівця, життя якого обірвалося на самісінькому підйомі – після фатальної автомобільної аварії. Він подавав великі надії як археолог, був помічений дослідницьким та іншими здібностями. І тим гіркіше розуміння непоправної втрати.

Олексій Віталійович Глушок народився 15 квітня 1985 року. Спочатку став учнем Хмельницької середньої школи № 10. З 5 класу навчався у гімназії № 1, яку закінчив 2002 року із золотою медаллю.

Його дитячою пристрастю була історія. Її підтримували купівлею різноманітних книг батьки. Це дало відчутні результати. Вагомі пізнання в цій науці хлопець почав демонструвати вже у 8 класі: під час участі в олімпіадах з історії на шкільному, міському, а згодом, обласному і двічі – на Всеукраїнському етапах.

Перша серйозна наукова робота О.Глушка «Німецька національна община на Хмельниччині» проторувала йому шлях до республіканського етапу конкурсу-захисту наукових робіт Малої Академії Наук України, де він зайняв третє місце. Ще вищого результату – другого місце – хлопець досяг в 11 класі. Це та диплом першого ступеня, який Олексій отримав на обласній олімпіаді з історії, а також глибокі знання історії України і світу стали вагомими аргументами для приймальної комісії під час його вступу за результатами співбесіди на денне відділення історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в 2002 році.

У виші Олексій знайшов не лише університетських друзів, а й мудрих наставників. Його здібності і наполегливість по достоїнству оцінили викладачі доктор історичних наук, професор Р.В. Терпіловський, кандидат історичних наук Є.В. Синиця, заступник директора Інституту археології НАН України доктор історичних наук, професор Г.Ю. Івакін, кандидат історичних наук Л.І. Виногородська та інші, з ким був пов'язаний фаховими стосунками студент. Як згодом написав науковий керівник дипломної роботи Олексія: «Він брався за багато справ і встигав усе – навчання, курсові, згодом бакалаврська і магістерська роботи. При цьому часто ходив у туристичні походи по Україні, активно брав участь у русі історичної реконструкції та рольових іграх, захоплювався середньовічними танцями. Олексій не просто любив історію як свій фах і покликання, він жив цією прекрасною наукою, був щасливий бути істориком...» [2, с. 123].

У червні 2007 року О.Глушок закінчив магістерську роботу на тему: «Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.)». Старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ А.П. Томашевський зауважив у рецензії на неї, що ця магістерська робота «демонструє володіння автором навичками сучасного історико-археологічного дослідження і заслуговує на високу позитивну оцінку» [3, с.9]. Відтак хмельничанин успішно захистився і закінчив університет. А невдовзі вступив на стаціонарне відділення аспірантури історичного факультету університету за спеціальністю «археологія».

Рік перебування в новому статусі в середовищі столичних науковців показав, що Олексій

зробив правильний життєвий вибір. Його думки були наповнені грандіозними задумами, серед яких самостійні натурні роботи на фортифікаційних спорудах України влітку 2008 року, але жахлива аварія, що сталася 14 червня, перекреслила усі плани. Три місяці його організм та лікарі боролися з наслідками складних політравм. Однак 15 вересня 2008 року нитка життя Олексія Глушка все-таки обірвалась.

Майбутній науковець залишив після себе традиційну для молодого дослідника спадщину, адже лише накопичував відомості для кандидатської дисертації. А ще зі шкільної парти Олексій вів щоденник, в якому важливою складовою були його описи історичних місцин, які вдалося відвідати, замальовки об'єктів і уявні реконструкції тих їхніх сегментів, що втрачені через бойові дії чи недостатню пам'яткоохоронну діяльність людей.

Ось частина його щоденникових записів.

«27.11.2002. ...В універсе всё нормально, учиться легко, может, буду писать реферат по истории Украины.

28.02.2003. Сегодня всех записывали в экспедиции, кто, куда хочет поехать. Я в шоке! Все «цивилы» хотят или сидеть в Киеве или же в Каневе, в общаге... Да уж, я поражаюсь. Лишь одна Юля Буйских понимает всю романтику полевой жизни, этот непередаваемый вкус пищи, приготовленной на костре, этот сладостный запах, пропахшей дымом куртки! ...Никогда им не услышать **Зов...**

19.06.2003. Всё! Всё закончилось! Закончилась для меня сессия, а с нею и первый курс. Я уже дома, в Хмельницком. Ульяновского я сдал на «5»! Ура, ура, ура!!! У меня была лучшая работа на потоке. Я за себя очень рад и аж распираюсь от гордости... Наконец-то все мои труды и старания, моя целеустремленность и упорство, а также некоторая доля присущего в учёбе везения, привели меня к высшему результату. Да – я историк, настоящий историк, а не так себе.

23.06.2003. Поездка в Судак на практику всё ближе! Надеюсь славненько отдохнуть!
Із польового щоденника: ...Окрім методики роботи з археологічним матеріалом, ми на практиці побачили роботу підводних археологів, вивчили особливості різних апаратів для підводного плавання, поплавали з аквалангом – близько познайомились з цікавою наукою – підводною археологією...

25.07.2003. (Археологічна експедиція в Закарпатті). И началось. Первые дни шла тупо лопаточная работа – роєм и роєм, что живые бульдозеры! Отвал рос, как снежный ком. Жара, усталость, голод – вот такие раскопки... Работа шла своим чередом – мы выкопали эти 5 квадратов на соответствующую глубину и приступили к работе «на ноже» – шпательками, мастерками и кисточками; как истые археологи, мы роєм (и роєм до сего дня) всё вниз и вниз, снимая горизонты по 10 см. Находок мы нашли пока что немного, а интересных среди них и того меньше – всё в основном отщепы да чешуйки от ретуши – из обсидана. Самой пока интересной вещью есть микропластинка из радиолярита – чёрного горного хрусталя, найденная мною. Эта эlegantная и красивая вещица состоит как будто из стекла и просвечивается на солнце – она словно маленький осколок...

15.08.2003. Сегодня день археолога... Можете поздравить меня, ведь вернувшись с практики, я стал настоящим археологом. Да, я посвящён, я теперь Огненный Буйвол... Да, практика, несмотря на все неурядицы и мелкие проблемы, была действительно классной... Я пережил все радости и опасности вместе со своими Друзьями, испил до дна эту чашу!..

03.10.2003. Я уже выбрал себе тему для курсовой – перевёлся на кафедру археологии и решил писать на тему **«Військове мистецтво Литовського князівства»**. Очень даже интересная тема.

18.10.2003. Вчера была классная пара спецкурса по археологии – мы учим технологии производства керамики и металлических изделий. Ведёт спецкурс Евгений Валентинович. Короче, очень интересно – пока не жалею, что перешёл на археологию.

11.05.2004. ...Наконец-то начал писать курсовую. Первый раздел. А да, – тема моей курсовой – **замки Подолья и историография по ним.**

18.05.2004. А вчера у нас на кафедре была защита курсовых. ...Я неплохо защищался со своей работой «Подільські замки»... Скоро лето... Я запланировал съездить во множество разных археологических экспедиций – если б удалось! Мне так хочется провести всё лето в палатке и у костра!!!

18.06.2004. 29 числа начинаются **раскопки в Шестовице...**

30.06.2004. ...Я много чему научился в этой экспедиции. Скоро, может, и стану толковым

археологом.

12.07.2004. Я уже в **Ольвии**... Ольвийская земля просто напичкана керамикой. Каждый удар лопаты подымает на поверхность груды черепков... Ольвия – таки красивое место... Так романтично... Но, в принципе... мне милее лес и река, чем степь и море, но надо увидеть и то, и другое...

31.07.2004. (Розкопки у Старокостянтинові). ...Раскоп всё же интересный – нашёл сегодня глиняную люльку. А Глеб вытянул из земли ок. 5 кг изразцов.

21.04.2005. 8 апреля, на два дня позже запланированного срока, мы поехали в **палеолитическую экспедицию в Крым**... Работы велись на Заскальной VI и Заскальной IX... Работать было интересно и не сложно...

09.07.2005. Заканчивается пятый день моего пребывания в **археологической экспедиции в с. Каневское Запорожской области**. Копаем мы позднепалеолитическую стоянку «Мира» на Днепре.

16.07.2005. Началась экспедиция в Старкон... Под замком пробили две траншеи, на одной из них копают Лёша и Миша, а на другой – Олег Анатолиевич и Серёга (*Маярчак*), младший научный сотрудник Хмельницкого музея – довольно славный товарищ – стандартный такой науковец... Читает в свободное время Авдусина!

04-15.10.2005. ...Работаю на Арсенале – каждое утро туда езжу, **копаем дом игуменьи женского монастыря**.

22.06.2006. Всё! Теперь я **бакалавр истории** – я защитился с работой о керамике Болоховской земли и получил свою «пятёрку».

06-16.07.2006. – Експедиція в Закарпатті.

13-18.09.2006. Пришло приглашение из **Каменца на конференцию**. Я ещё весной отправил туда... статью про керамику Старкона.

14-15.10.2006. Наконец-то, мы выбрались в **Кременец**. После ...мы поехали в **Збараж** – небольшой райцентр (15 тыс. чел.), лежащий в 40 км южнее Кременца. По пути... остановились ещё в **Вишневце**, посмотрели дворец 18 в., где когда-то была известная картинная галерея. На следующий день мы гуляли по самому Кременцу. Вчерашняя прекрасная погода сменилась холодной влажной похмуристью... Замок в этот день был просто супер...

Эта поездка имела для меня огромное значение... Именно вернувшись из неё, я понял, что мне было бы очень интересно писать диплом **о развитии бастионных крепостей в Украине**. Збаражский замок натолкнул на такие мысли...

17.04.2007. Послезавтра в **экспедицию**. Всё свалилось так внезапно... в какие-то **Мазепинцы Киевской области**. ...Имение предков Мазепы мы не нашли... Но, зато мы нашли древнеславянское городище – несколько печек и кучу грубого лепняка.

04.06.2007. Сегодня сдал **диплом** Синице – второй из восьми человек в группе. Ещё когда забрал его из переплётной, ощутил какую-то даже гордость – **как будто книгу написал**...

14.06.2007. ...9 числа я приехал в **Бар**, где теперь ближайший месяц работаю **лаборантом 1-й категории в Барской археологической экспедиции**, которую возглавляет Л.И. [Виноградская]. Копаем в замке... Сохранился он не так хорошо, как бастионные замки Западной Украины, но всё же лучше, чем я ожидал – лучше всего южная и восточная куртины.

21.06.2007. И всё-таки пару слов **про универ** черкнуть хочется... Это действительно было лучшее время. За эти пять лет я несказанно изменился. Я развился во всех смыслах – знаниях, увлечениях, музыке, книгах. И очень изменился внутри. Я ужасно благодарен своим универским друзьям – Юлечке, Антону, Серёге, Колыбенку, Малому, Бутенку и всем остальным. Они помогли мне взглянуть на себя со стороны и расширить горизонты мировоззрения. Огромный опыт дала мне жизнь в общаге – в основном, негативный, но очень необходимый. И вообще, после всего увиденного и пережитого в Киеве, я стал как-то крепче духом, стал саркастичнее относиться к жизни и «спустился с небес». Наверное, это нужно в нашем мире.

В универе было множество классных преподавателей и предметов. После его окончания я твёрдо уверен, что знаю историю намного лучше, чем раньше. Что ещё тут мне понравилось, что у нас можно учиться хорошо, не прибегая к нечестным методам – знания ценятся. Это приятно...

Особенно классная наша кафедра. Археологи отличаются от всех других кафедр весьма

разительно... И намного проще общение между преподами и студентами... А практика одна чего стоит!!!

Короче было всего полно, но скучать в универе мне не приходилось...

17.09.2007. Итак, **я поступил в аспирантуру**... В этом никто не сомневался, но всё-же было стрёмно.

15.11.2007. ...Вчера был на заседании кафедры и там мне **утвердили тему дисера**... По этому поводу тоже грызут жестокие сомнения – напишу ли?

...В Вернадке оказалось неожиданно много статей, которые не учёл, когда работал над дипломом. Точнее, [тогда] не нашёл их...

03.12.2007. ...1-го числа я подписал **контракт в Институте археологии на работу по обработке антропологических материалов с Арсенала**. Вообще, в ту пятницу было много интересного – мы разбирали скелетиков из рва около Десятинной церкви, людей, погибших в 1240 году. Там было столько детских косточек!!!! Просто ужас брал, когда смотрели на кости рук или ног размером с карандаш и даже меньше...

10.12.2007. Меня сейчас пробивает одно желание – **написать повесть**. Повесть **об Исландии 18 века**. Впрочем, всё действие будет происходить в колонии протестантских сектантов, а главным героем будет норвежский дворянин. Хочется создать сюжет позакovskyристее, характеры поярче, осудить фанатизм и ограниченность сектантов и прославить исландских альвов и их магию... Эх, если бы удалось! Задумка кажется интересной, даже уже есть первая страница.

25.12.2007. ...Почти каждый день торчу в Вернадке. Потихоньку **учу польский**. Недавно с Юлечкой подарили Руккасу литовский значок... Он был очень обрадован. Рекомендовал нам подписываться на польские стипендии для аспирантов. Поживём-увидим...

01.02.2008. ...ездили в Меджибож и Старкон – так сказать, прогулка по памятным местам. Кстати, теперь я рассмотрел замок в Меджибоже внимательнее, и у меня **возникла одна теория по поводу его первоначальной «бастеевости»**...

Вообще, с наукой всё обстоит не так уж и плохо. Отец Вовыча предложил мне напечататься в их сборнике – «Наукових записках Переяслав. ун-ту». Это ВАК-ское издание, так что такой шанс я не мог упустить. Написал туда статью по типологии бастионовых фортификаций Украины (точнее, Польского Правобережья). *(Стаття там опублікована після смерті Олексія. В.З.)* [4].

У середині липня 2009 року зусиллями батьків та наставників Олексія в київському університетському видавництві «Пульсари», випущено його книгу «Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.)», упорядником якої виступила Ю.С. Буйських. Під палітуркою опубліковано однойменну магістерську роботу О.В. Глушка, першу наукову статтю «Давньоруська кераміка з розкопок у Старокостянтинові», а також статтю «Бастіонні укріплення Правобережжя XVI-XVII ст.: спроба типології».

Книгу О.В. Глушка високо оцінили досвідчені фахівці. Так кандидат архітектури Т.Д. Товстенко у рецензії «**Нове слово у вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної фортифікації на Правобережній Україні**» наголосила: «Дослідження виконано на базі ретельного вивчення архівних матеріалів та літературних джерел. Автор зібрав у роботі багатий і різноманітний планіграфічний та іконографічний матеріал щодо фортифікації на тій території, де процес її розвитку на українських землях у XV-XVII ст. проходив найбільш інтенсивно, а саме, на Правобережжі й у Західній Україні. Безумовною заслугою автора є також те, що майже всі пам'ятки, які описані в монографії, були безпосередньо досліджені ним у натурі. Завдячуючи цьому, рецензована книга має особливу цінність» [5, с. 327]. І ще: «...Ознайомившись із дослідженням Олексія Глушка, викликає щирий подив, що ця високопрофесійна праця виконана дуже молодим дослідником – магістром, у подальшому – аспірантом. Вона характеризує автора як зрілого, вдумливого науковця, а його книгу – як оригінальне та цілісне історико- архітектурне й історико-археологічне дослідження, в якому чітко виділені специфічні риси фортечних систем України XV-XVII ст., що вирізняє їх із масиву європейської фортечно-замкової архітектури. Без сумніву, ця монографія надовго стане настільною книгою для фахівців-істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, і поповнить низку добротних наукових видань, присвячених дослідженню давніх пам'яток України» [6, с. 330]. .

У свою чергу незаперечний авторитет у фортифікаційній справі Пізнього середньовіччя, кандидат архітектури О.А. Пламеницька, познайомившись з працею хмельничанина, написала в журналі «Археологія»: «...Невелика за обсягом, але містка за проблематикою, ця книжка для мене сигналізує появу й водночас – трагічну втрату молодого, ерудованого й фанатично відданого своїй справі вченого, якого чекала українська наука, що вивчає історію військової архітектури. ...Вже сама назва роботи свідчить про концептуальну постановку проблеми вивчення фортифікації як багатоаспектного явища, чого нині бракує багатьом значним за обсягом виданням. Період, окреслений у заголовку роботи, надзвичайно складний тим, то саме в цей час на українських землях під впливом зовнішніх імпульсів розвитку *architectura militans*, які надходили із Західної Європи, а разом з ним у стресових умовах періодичних татарських вторгнень з південного сходу, буквально «на ходу» реагуючи на виклики, пред'явлені далекобійною артилерією пізньосередньовічному оборонному будівництву, відбувалося переосмислення засад військової архітектури та модернізація оборонних укріплень – від поодиноких замків до систем міських укріплень. Цей період у вітчизняній науці є білою плямою, яку дотепер ніхто не наважувався заповнити. ... Праця свідчить про вільне володіння автором засобами теоретичних досліджень і професійне оперування термінологією військової архітектури» [7, с. 131-132].

І додала далі: «...Складність фортифікації як дослідницької теми полягає в її інтегральності як наукового явища. Відтак, потрібна, крім загальної ерудованості в суміжних сферах, певна дослідницька «хватка» – вміння визначати для кожного об'єкта специфічні, притаманні лише його історичному й будівельному розвитку параметри наукового пошуку, які дадуть найбільш ефективний результат. У свої 23 роки молодий науковець використовував цей принцип, безумовно, на рівні інтуїції (яка належить до найефективніших інструментів дослідника!): він ввів до наукового обігу різні категорії інформації, що в сукупності дозволило дати визначення й оцінку важливого та малодослідженого явища. Зазвичай такі навички набуваються роками, і мимоволі розумієш – Олексій Глушок мав непересічні здібності дослідника, які даються Богом» [8, с. 133].

Кандидат історичних наук С.Д. Панишко зі свого боку зауважив: «...Особливо актуальним є вивчення укріплень, які зводили в переломні історичні моменти, зокрема в період виникнення та поширення на території України вогнепальної зброї. Зважаючи на слабку комплексну розробку цієї проблеми, молодий вчений при аналізі конкретних пам'яток виходив із загальноєвропейських закономірностей розвитку тактики облоги фортець під впливом розвитку артилерії. З іншого боку, проведений ним аналіз загалом підтверджує ці закономірності та дозволяє виділити специфічні регіональні та хронологічні риси в досліджуваному процесі. Тобто, перед нами класичне наукове дослідження, що поєднує аналіз і синтез найсуттєвіших ознак тогочасних фортифікаційних споруд. Виділення цих суттєвих ознак кожної конкретної пам'ятки є безперечною заслугою молодого науковця.

Слід відзначити добре володіння автором фортифікаційною проблематикою. На це вказує легке й доречне оперування спеціальною термінологією, яка, можливо, нелегко сприймається широким загалом, але такий стиль зрозумілий фахівцям і спонукає до самостійного пошуку широке коло читачів. Про високу ступінь опрацювання матеріалу говорить і єдиний стиль викладу попри різноплановість використаних автором джерел.

Більшість розглянутих у роботі пам'яток уже привертала увагу фахівців. Однак їх комплексне вивчення з позиції еволюції фортифікації під впливом змін у тактиці облоги в нашій історіографії здійснено вперше. Автор зробив цікаві висновки, що підтверджують розвиток укріплень на Правобережній Україні в XV-XVII ст. у руслі загальноєвропейських процесів з незначним відставанням» [9, с. 134].

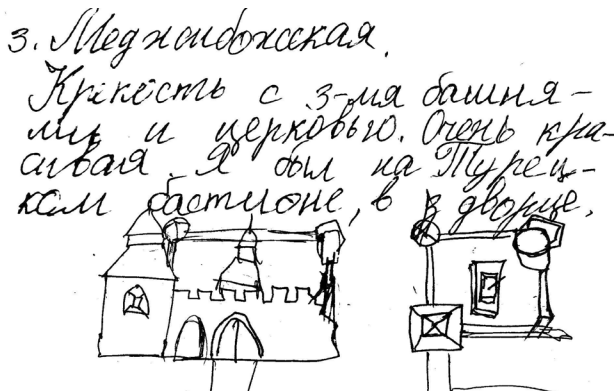
«...У роботі розглядається також роль бастейових і бастіонних укріплень у захисті території Правобережжя від вторгнень з півдня, з боку Туреччини та Кримського ханства. У цьому сенсі цінними є міркування автора щодо розвитку системи укріплень перлини української фортифікації – Старого та Нового замків у Кам'янці-Подільському... Накреслена ним схема розвитку фортифікації на Правобережній Україні під впливом змін у тактиці облоги в пізньосередньовічному і ранньомодерновому періодах, виділені особливості нього процесу слугуватимуть надійним орієнтиром для подальших наукових досліджень: що археологічних, що історико-архітектурних [10, с.135].

Таким чином, навіть ті фахові висновки, які встиг зробити Олексій Глушок за короткий, як

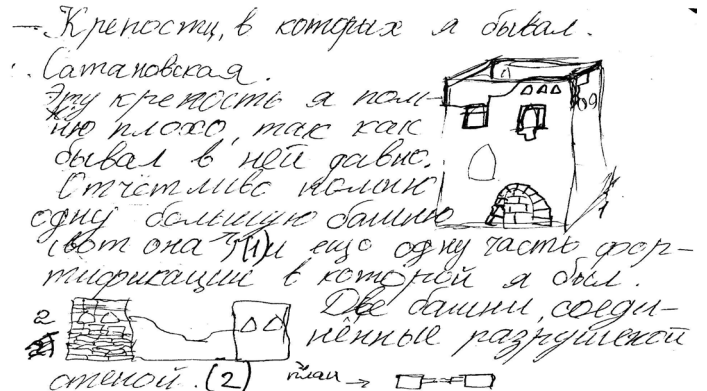
спалах метеора, відрізок земного життя, вказує, що якби не збіг обставин, він міг би досягнути значно більшого. На нашу думку, не менше, ніж його славний колега-земляк, уродженець Хмельницького доктор історичних наук, професор О.М. Приходнюк.

Список використаних джерел та літератури

1. Глушок О. В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2009. – 124 с.
2. Там само. – С. 123.
3. Там само. – С. 9.
4. Глушок Олександр Віталійович. Щоденники. – Хмельницький-Київ. – З архіву родини Глушків.
5. Товстенко Т.Д. Нове слово у вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної фортифікації на Правобережній Україні // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 20. – К., 2011. – С. 327.
6. Там само. – С.330.
7. Пламеницька О.А. О. В. Глушок. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). Рецензія. – К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. – 124 с., 90 рис., 2 мапи. // Археологія. – Київ, 2013. – № 4. - С.131-132.
8. Там само. – С. 133.
9. Панашко С.Д. О. В. Глушок. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). Рецензія. – К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. – 124 с., 90 рис., 2 мапи.// Археологія. – Київ, 2013. – № 4. - С.134.
10. Там само. – С.135.

Мал 1. Глушок О. Щоденники. Фортеця в Меджибожі.

Мал 2. Глушок О. Щоденники. Фортеця в Сатанові.

Мал 3. Глушок О. Щоденники. Фортеця в Кам-Под.

Володимир Парацій

завідувач науково-дослідного відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани (Тернопільська обл.)
м. Бережани

ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ ЧЕРЕЗ ДОСЛІДНИЦЬКУ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНУ ІНТЕРПРЕТАЦІЮ А.ЧОЛОВСЬКОГО

Львівський дослідник і музейник кін. XIX – пп. XX ст. Александр Чоловський десятиліттями зосереджувався на вивченні, популяризації та збереженню історико-культурної спадщини Східної Галичини. Домінуюче місце у цьому переліку займали замкові комплекси, зокрема – замкові комплекси Тернопілля. У статті проаналізовано роль дослідника у пізнанні та популяризації цих пам'яток через конкретно виражені результати – його численні тематичні публікації: статті, монографії, замітки, опубліковані виступи.

Ключові слова: Чоловський, замки Тернопілля, дослідження, популяризація пам'яток

«Факти минулого пізнаємо тільки на підставі слідів, які після них збережені» [32, s. 68]. Це твердження французьких істориків поч. XX ст. універсальне в своєму гносеологічному сприйнятті. Але життєві реалії інколи створюють фабули, які призводять до апріорного розуміння постійних втрат чогось цінного, якісного, величного.

Упродовж XVI-XVII ст. через землі Тернопілля прямо чи опосередковано проходили три найжорстокіші шляхи татарських грабіжницьких походів [7, с. 115-116], які використовувалася й турецьким військом. Що, ймовірно, і спричинило масове оборонне, зокрема замкове, будівництво на цих землях. Уже маже аксіоматично звучить професійна думка: «Замки й замочки Поділля творять наймонументальнішу і найхарактернішу групу серед архітектурних пам'яток цього краю» [2, с. 59].

Стратегічними орієнтирами для локалізації цих споруд були переважно місцеві гідроумови лівого берега Дністра. Тут замкове будівництво зосереджувалося вздовж лінії річок Золота Липа, Гнила Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Нічлава, Збруч [39, s. 388]. Таким чином, створювалися вигідні можливості для територіальної довготривалої та глибоко ешелонованої оборони.

Тому, в наші дні, замкові комплекси України – це ті універсальні зразки пізньосередньовічної поліфункціональної архітектури, яка є носієм подій історико-побутового й історико-політичного характеру; а своїм рівнем мистецької довершеності здатні захоплювати, навіть перебуваючи в руїнах.

Тернопілля виділяється своїм чисельним «замковим» насиченням. За узагальненими підрахунками на її території локалізовано ледь чи не третина подібних пам'яток (на сьогодні – візуально видимих). А, за архівними підрахунками та візуально-просторовою фіксацією львівського дослідника Ореста Мацюка, в адміністративних межах сучасної області локалізувалося 134 пізньосередньовічних замки різних форм мистецького та обороноздатного проявів [12, с. 23].

На думку Л. Прибеги, «образ пам'ятки архітектури складається у свідомості людини через сприйняття матеріальної структури історичної споруди і розуміння її історико-культурного змісту» [13, с. 28]. Тому наявність ціннісно-орієнтованих проявів в архітектурній споруді чи комплексі виділяє об'єкт, призводить до розуміння його неповторності, а, через це, – до необхідності повноцінної охорони та раціонального пристосування. Замки (замкові комплекси) відповідають подібним критеріям беззаперечно.

«Замковістю» Тернопільщина виділялася і часи формування перших пам'яткоохоронних проєктів, зокрема на регіональному (східногалицькому) просторі (з другої половини XIX ст., та, зокрема, у 1920-1930-х рр.). Особливо, якщо врахувати, що в межах Тернопільського воєводства «другої» Речі Посполитої знаходилася частина земель сучасної Львівщини з такими відомими й знаковими замками, як Олеський, Підгорецький, Золочівський, Бродівський та Білокам'янський. Зрозуміло, що об'єкт вивчення та регіональної презентації викристалізовувався апріорі. І професійним першопрохідцем тут виступив львівський історик, архівіст, музейник, пам'яткознавець й пам'яткоохоронець Александер Чоловський.

Його життєва стежа цікава, і, в деякій мірі, неймовірна. Складалося враження, що упродовж 1890-1930-х рр. А. Чоловський організував й очолював усе, пов'язане з архівною та музейною справою у Львові. А він ще був плідним дослідником, автором цінних (з інформаційного погляду), базованих на новоопрацьованому архівному матеріалі монографій з військової історії, історичного минулого Галичини; А. Чоловський – укладач архівних збірників (зокрема, Львівських актових магістратських книг); він також автор музейних каталогів й довідників; автор численних краєзнавчих й пам'яткознавчих публікацій, видань довідникового характеру.

Александр Чоловський народився 27 лютого 1865 р. поблизу Перемишля. Навчався в університетах Львова (студіював право) та Відня (філософія). Упродовж 1891-1905 рр. працює на посаді архіваріуса в Архіві міста Львова; з 1905 по 1937 рр. – директор Архіву. З 1892 р. (до 1939) – організатор і директор Історичного музею м. Львова (Музею ім. Яна III). У 1907 р. є організатором Національної галереї у Львові, яку очолює до 1939 року. З 1915 р. – організатор і незмінний директор (до 1939 р.) музею збірок львівського колекціонера Болеслава Оржеховича. У 1921-1923 рр. Александр Чоловський – член польської делегації Спеціальної змішаної (польсько-радянської) реєвакційної комісії, як експерт з питань реституції культурних цінностей.

У дуже поважному віці (на 75 році життя) вирішив покинути службу і піти на пенсію. Один солідний львівський часопис окремо відзначає це: «Дуже заслужений як організатор музеїв м. Львова др. Александр Чоловський виходить з днем 1 червня бр.[біжучого року] на емеритуру» [30, с. 2]. Помирає у Львові 17 липня 1944 року.

Власне, ще з середини XIX ст. в межах Австро-Угорської імперії отримують розвиток ідеї щодо охорони та використання історико-культурної спадщини, зокрема й на регіональному (для «клаптикової» Австро-Угорщини це дуже важливо) рівні. Було створено перші урядові інституції з функціональними обов'язками у сфері збереження візуальних мистецьких об'єктів старовини. Тоді ж пам'яткоохоронна діяльність почала оформлюватися на землях Східної Галичини. А опис пам'яток краю К. Мілевського, з окремими акцентами на історико-архітектурну спадщину Бережан [35, с. 11-119] і Підгорецький замок [35, с.156-167], заклав основу для їх подальшої професійної каталогізації, міждисциплінарного вивчення та популяризації серед широкого суспільного загалу.

На території Галичини з місцевого бюджету на утримання історичних об'єктів почали виділятися відповідні кошти: 1884 р. – 16924 злотих (0,41% від загальної суми видатків), 1885 р. – 16557 зл. (0,44%), 1886 р. – 12286 зл. (0,34%), 1887 р. – 15244 зл. (0,39%), 1888 р. – 12154 зл. (0,31%), 1889 р. – 12560 зл. (0,29%), 1890 р. – 13760 зл. (0,29%), 1891 р. – 17427 зл. (0,33%), 1892 р. – 19060 зл. (0,28%), 1893 р. – 15404 зл. (0,23%) [41, с. 358-359]. Це дозволило хоч приблизно накреслити перспективи місцевої пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної діяльності.

Із створенням (у 1889 р.) Товариства консерваторського Східної Галичини проблема охорони, збереження та використання цілісної історико-культурної спадщини краю отримала новий поштовх. А призначення відповідно головою та секретарем Товариства відомих дослідників Владислава Лозінського та Александра Чоловського відразу ж посилює професійний рівень роботи цього пам'яткоохоронного об'єднання. Воно структурно розподілялося за тематичним принципом, а окремі представники – консерватори – Товариства закріплювалися за групами історичних міст Східної Галичини, також маючи у своєму віданні окремі типи пам'яток (передісторичні, історичні, архівні) [46, с. 148-149].

Уже з поч. 1890-х рр. на регулярних засіданнях (18 квітня, 20 травня, 14 червня, 20 вересня, 15 листопада, 22 грудня 1890 р., 4 лютого, 5 березня, 6 та 19 травня, 18 вересня, 26 жовтня, 25 листопада, 18 грудня 1891 р., 8 січня, 12 лютого, 15 березня, 25 квітня, 19 липня, 9 вересня 1892 р.) розглядалися питання охорони різноманітних за категорією пам'яток, розташованих в широкому географічному ареалі. Велика увага зверталася на раціональне збереження та популяризацію архітектурних шедеврів історичних міст і містечок Східної Галичини, зокрема Тернопілля [46, с. 149-162]. Незважаючи на зміни політичних взаємовідносин поч. XX ст., Товариство консерваторське гармонійно реорганізувалося в нову регіональну пам'яткоохоронну структуру Польської держави (Управління консерваторське) та ефективно продовжувало свою діяльність до 1939 року.

Серед співробітників старого складу, які активно працювали в цих структурах аж до їх ліквідації

в силу нових політичних умов, слід виділити постійну, цілеспрямовану та ефективну діяльність Александра Чоловського. Зокрема, як професійну особистість, що заклала основу (фактично – сформувала традицію) вивчення та популяризації історично значимих і мистецько завершених замкових комплексів Тернопілля (зрозуміло – у контексті ідентичних пам'яток Східної Галичини)

Можна назвати дві його публікації, в яких сконцентрована інформація про історію і тогочасний стан пам'яток. У першому випуску «Teki konserwatorskiej» (Львів, 1892 р.) – спеціалізованого неперіодичного видання Товариства консерваторського – значне місце займає робота (каталог, довідник – як заведено) А. Чоловського «Давні замки і твердині на Русі Галицькій» («Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej») [20, s. 65-132]. Тут, на рівні коротких довідок, подана уся наявна на той час інформація про замки Східної Галичини, їх історичне минуле, стан збереження на час підготовки цього довідника (1890-і роки). Власне, інформаційно-довідкова підстава подальшого вивчення окремої категорії цінних і поліфункціональних пам'яток була закладена.

Набагато пізніше (1926 року), за ініціативи Товариства народних шкіл у м. Тернополі, видано монографію львівських дослідників Б. Януша та А. Чоловського «Минуле й пам'ятки воєводства Тернопільського» («Przeszłość i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego»). Матеріал, поданий у книзі, комплексно ознайомлює з минулим регіону, з наявними пам'ятками археології різних епох (від палеоліту до Київської Русі). Окремо акцентується увага на об'єкти архітектурної спадщини Тернопілля: замкові комплекси, визначні сакральні пам'ятки, величні будівлі цивільної архітектури. Подано також докладний опис скульптурних шедеврів краю та інших витворів лапідарного мистецтва. Описи мають чітку адміністративну прив'язку, а саме видання багато ілюстроване різноманітними світлинами. Це, зрозуміло, надає монографії своєрідного «путівникового» змісту, а можливість візуального погляду на характеризований об'єкт значно покращує рівень сприйняття текстової інформації.

Замкові комплекси в збірнику виділено в окремий розділ, автором якого є А. Чоловський [24, s. 47-134]. Інформація (окрім того, що локалізована пам'ятками окремого воєводства) більш обширніша, насичена новим фактажем. Опис стану збереження об'єктів дозволяє побачити зміни після 1892 року, а також відчутти вплив бойових дій періоду першої світової війни на процес руйнації (а то й повного знищення) окремих пам'яток. Окремо зібрані світлини із зображенням замків на час їх опису [24, s. VIII-XL].

По суті своїй, підготовка подібного довідника – це потреба знову повернутися до проблеми збереження історико-культурної спадщини краю, дуже постраждалого від воєнних зіткнень, разом з тим – позитивна презентація краю як перспективного для туристично-екскурсійного відвідування. А збережені та, у перспективі, відроджувані й раціонально пристосовані замкові комплекси – ще й найпривабливіша та притягальна підстава відвідування регіону.

Ми не ставимо собі за мету проаналізувати усі замки через призму вищезначених публікацій. Адже автор не заглиблювався в історичні чи мистецькі аспекти кожного з них. Мета А. Чоловського – це подати весь перелік з інформацією як основою майбутнього вивчення, а також визначити стан і перспективи пам'яток. Але окремі замки все ж згадаємо. Так як присвячена їм інформація та описи Александра Чоловського – це:

- або останнє, що від них залишилося;
- або згаданий дослідник був першим, хто звернув на них увагу;
- або його думки й пропозиції були єдиними перспективними.

До першої категорії пам'яток слід віднести Завалівський замок. Комплекс зведено Маковецькими в перших роках XVII ст. Александер Чоловський вважав його одним з «найкращих і найчарівніших замків», який «в місцевих воєнних зіткненнях не отримав однак важливої ролі». Повна руйнація у квітні 1675 р. представлена як «кривава катастрофа». Хоч комендант замку Петро Маковецький сам здав його Ібрагіму-Шишману, останній наказав спалити твердиню. Жителів, зокрема й родину Маковецьких, узято в полон [20, s. 123; 24, s. 124].

Відбудований, з ініціативи великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського, новий Завалівський замок перетворюється на своєрідний плацдарм гетьманських антитурецьких походів [20, s. 123; 24, s. 124].

Та вже з поч. XVIII ст. обороноздатна функція замку занепадає через суттєве зменшення

зовнішньої небезпеки. Син і внук великого коронного гетьмана часто перебували в замку, який «панському був впорядкований», зокрема оздоблений високоякісними живописними розписами [20, s. 123]. Поступово він перетворюється на приватновласницький палац. З 1757 р. замок переходить від потомків Станіслава Яблоновського у власність до маловідомої родини Груїв. А в 1847 р. його викупляє Клеменцій Рачинський, який посилює палацовий екстер'єрний та інтер'єрний естетичний фон [24, s. 124-125].

У 1892 році пам'ятку відвідує Александер Чоловський і проводить її первинний опис. Адже замок, як зазначає сам дослідник, «до цього часу описаний ще не був» [20, s. 123]. Тому його вигляд наприкінці ХІХ ст. можна собі уявити лише через призму побаченого львівським дослідником і консерватором:

«Замок в загальних обрисах збережений і до цього часу заселений, знаходиться на значному підвищенні на захід від містечка... Представляв він собою обширну на три крила в два поверхи висотою споруду, збудовану з каміння і цегли у формі букви «U». Наріжні стіни з півночі і південного сходу замикають округлі (чи п'ятикутні) дещо вищі й винесені назовні башти, добре збережені та для житлових помешкань пристосовані. Третя подібна башта, яка також винесена наперед, знаходиться при фасаді північного крила.

Фасад південного крила замикає каплиця замкова, утримувана до цього часу в порядку... Вхідна брама з сходовою кліткою знаходиться в середині головного крила, масивнішого за бокові. Інтер'єр замку представляє собою чередування менших приміщень і великих залів. На першому поверсі було дванадцять склепінчастих приміщень, а на другому – десять, а також одна велика зала». Вона прикрашалася (збереженим ще до кінця ХІХ ст.) живописним розписом, що представляв батальну сцену з участю Станіслава Яблоновського. Наприкінці згаданого століття її знищено (чому? – пояснення відсутні).

Під замком глибокі пивниці. Чотирикутну площадку навколо замку оточували вали і рови, «з яких зараз залишилися лише слабкі сліди» [20, s. 122].

До першої світової війни в замку зберігалася велика бібліотека, архів, іконографічна та живописна (зокрема – портретна) колекція, мистецькі цінності, зібрані його тогочасним власником Олександром Рачинським, внуком Клеменція. Але з 1915 р. замковий комплекс тривалий час знаходиться в зоні бойових дій і, як результат, отримує перші руйнації та переживає перші розграбування. А відступаючи в 1917 р. російські війська підпалили нещодавно перед тим реставрований замок, «остаточно довівши цю прекрасну пам'ятку до стану руїни» [24, s. 125; 36, s. 62].

У 1926 р. Александр Чоловський, знову описуючи замок, зауважує: «До війни знаходився в цілісності та був заселений, а нині в руїні» [24, s. 123]. Подібна ситуація підтверджується в характеристиці статистичного, економічного, суспільно-політичного стану Підгаєцького староства та географічного місцезонашування повіту, поданого до Тернопільського воєводського управління першого грудня 1929 року; де окремо згадується (як пам'ятка, що заслуговує на увагу) Завалівський замок: «...Завалів, старе поселення, знане з ХV ст. як власність Бучацьких. Донедавна тут був прекрасний замок, збудований у ХVІІ ст., по якому залишилися одні руїни внаслідок світової війни» [6, арк. 6].

Правда, фіксує стан руйнації пам'яток архітектури Тернопільського воєводства за період відносно недавніх воєнних дій, проф. Й. Піонтовський зазначає, що Завалівський «замок Маковецьких, зведений у ХVІІ ст. і перед війною заселений, дуже сильно знищений, але має бути відновлений» [47, s. 445]. Але цього не сталося. Подальші ідеї відтворення замку не мали свого практичного втілення, тому до сьогодні пам'ятку остаточно знівельовано на місцевості. І, як зафіксовано в місцевій пресі за 1965 р., «тепер тільки громаддя каменю нагадує про його існування» [9, с. 4].

Таким чином, описи Завалівського замку Александра Чоловського – останні свідчення колишньої величі в наші дні візуально втраченої пам'ятки.

Музейник і дослідник, навіть через призму довідникових повідомлень про замки, завжди звертає увагу на стан їх збереження і перспектив використання. При чому, завжди співчуваючи, коли форми збереження чи того ж використання далекі від раціональних. Так, зазначаючи, що Ягільницький замок з 1817 р. перетворено на тютюнову фабрику, А. Чоловський не уникає жалісливого рефрену про те, що нині «тільки частина свідчить про давнє рицарське минуле того місця» [24, s. 79].

Також бачить і відзначає невідповідним чином (фабрики сукна, коців) використання замку в Заложцях; доведення його до стану руїни – це вина власників [20, s. 122]. У 1840 р. сукновальня була у Збараському замку – це теж відзначено в довідниковій інформації львівського пам'яткознавця й консерватора [20, s. 127].

У середині 1920-х рр. закликає А. Чоловський до відродження Тернопільського замку, над яким експериментували усе XIX ст.; також негативно вплинули події першої світової війни. Адже: «Важко уявити, аби така помітна для міста пам'ятка, стара гетьманська садиба, зовсім зникла з виду» [24, s. 110].

Звертає увагу на відсутність будь-яких пам'яткоохоронних акцентів щодо Червоногородського замку, який з 1820-х рр. (за князя Кароля Понінського та його сина) свідомо перетворюється на розкішний палац; а після Першої світової війни – залишається спустошеним [24, s. 72-73]. А також й по відношенню до замку в с. Токи, що поступово переходить у стан «мальовничої руїни» [24, s. 111].

Об'єктом як пам'яткознавчих, так і пам'яткоохоронних зацікавлень Александра Чоловського був і Бережанський замок. Ще 13 березня 1892 р., на одному з засідань Львівської комісії Товариства консерваторського, він ознайомив присутніх з витягом із Інвентаря Бережанського замку за 1762 р., списаного за коменданта Олександра Дашкевича. Оригінал документу зберігався в рукописному відділі Бібліотеки Осолінських (під шифром L.2104) [42, s. LI-LIII]. Представлена частина інвентарного опису охарактеризовує замковий арсенал, а також зібрану тут мистецьку збірку.

Так, згідно Інвентаря 1762 р. в замковому арсеналі зберігалось 48 гармат, 117 гаківниць, мушкети, рушниці, карабіни, різноманітні види холодної зброї та захисних обладунків. Також у переліку згадуються велика кількість бомб, гранат, куль, бочок з порохом. Фіксуються запасні частини для гармат. Окремі гармати з гербами Синявських, Опалінських, Тенчинських.

Інвентарна інформація про мистецьку збірку упродовж наступних століть стала основним (і, часто, єдиним джерелом) щодо визначення факту її наявності в приміщеннях Бережанського замкового комплексу.

Автор опису 1762 р. найбільше уваги приділяє «східному» палацовому корпусу. З великою помпезністю описуються тут 14 залів, кожний з яких мав свою назву, що відповідала суті його мистецького оформлення. Зала «віденська», наприклад, називалася з причин відповідного оформлення суфітів, на яких висвітлено події битви поблизу Відня у 1683 році. Зали «золоті» та «кармазинові» – також результат їх інтер'єрного оформлення. Окрім розписаних суфітів з віденською баталією, в палаці знаходилися й інші батально-жанрові розписи суфітів: «Битва під Журавнем 1676 р.», «Хотинська битва».

На третьому (ймовірно) ярусі палацового корпусу знаходилася багата картинна збірка, особливо цінною тут була згадано портретна тематика: 48 портретів польських королів, портрет польського воєначальника поч. XVII ст. Яна Хоткевича, портрет М. Потоцького, портрет Миколи-Гієроніма Сенявського та його дружини Цецілії (з князівського роду Радзивіллів). У цьому портретному живописному комплекті були представлені також зображення російського царя Петра I та українського гетьмана Івана Мазепи.

При описі приміщень замкового палацу («східного») та розташованих тут мистецьких цінностей М. Мацішевський (у своїх краєзнавчих розвідках 1908 та 1911 рр.) переважно опирається на вищезитовану люстрацію 1762 р. [33, s. 14-18; 34, s. 33-36]; вона стала основним джерелом й для інших описів (польських: власне самого А. Чоловського, Р. Афтаназі; українських: П. Жолтовського [8], В. Овсійчука, сучасних довідникових заміток [15]).

Привабливим і тривалий час єдиним картографічним джерелом по Бережанському замковому комплексу, включно із системою зовнішніх укріплень, був план капітана де-Пірха (коменданта твердині, шведа за походженням) від 7 червня 1755 року. Педагог і краєзнавець Маурицій Мацішевський вперше відкрив його для широкого зацікавленого загалу. Оригінал карти знаходився у власності Ф. Прохніцького з Львова. Вищезгаданий дослідник ще в 1877 р. зробив з нього дві копії для магістрату Бережан й родинного архіву Потоцьких у с. Рай, опублікувавши його в 1908 році. Коротка згадка про користь цього плану для вивчення планувальної та оборонної системи Бережанського замку (правда, чомусь датованого 1753 р.) подається дослідником і пізніше (зокрема в 1910 р.).

Александрю Чоловському цей документ був також відомий. Адже він описує замок (зокрема

1892 р.) виключно на підставі вивчення оригінального варіанту плану капітана де Пірха з колекції Ф. Прохніцького. Таким чином, він першим опублікував цей картографічний матеріал, який, як і Інвентар 1762 р., став на тривалий час інформаційною основою для різноманітних описів Бережанського замкового комплексу.

Традиційно, як професійний консерватор, звертає увагу А. Чоловський на стан замку; який, незважаючи на старання і суспільні звернення, продовжує залишатися катастрофічним. Настільки катастрофічним, що в 1926 р. Александер Чоловський зауважує про «святий обов'язок панства і народу – зберегти замок від знищення» [24, s. 67], що привело у др. пол. 1920-х рр. до проведення ряду заходів по вивченню (правда, аматорському) та консервації замкових стін.

Ще наприкінці XIX ст. архіваріус міського архіву у Львові Франц Ковалишин згадує про Скалатський замок як про значиму пам'ятку міста [16, арк. 132]. Тоді ж, у 1892 р., його вперше описує консерватор пам'яток Александр Чоловський, зазначаючи при цьому (як, загалом, до більшості замкових комплексів регіону), що замок «до цього часу описаний не був» [20, s. 109]. І в такій ще доволі позитивній іпостасі пам'ятка проіснувала до Першої світової війни, в часи якої отримала сильні зовнішні пошкодження.

Та вже відбудова замку після 1918 року, з використанням тенденцій так званої «неготичної стильової реконструкції», суттєво змінила його вигляд і особливо вцілілих первісних башт. Зокрема на них було добудовано ще один – четвертий – ярус у формі декоративних «сліпих машикуль» [39, s. 199]. Таким чином, було зроблено перші негативні кроки в бік порушення автентичності замкових споруд, у результаті чого втрачалася його планувальна органічність, яка розбавлялася невідповідними стилістичними доповненнями.

Цей факт нераціональних й неавтентичних доповнень у середині 1920-х рр. чітко відзначив Александр Чоловський. Він ясно вказував на сліди необґрунтованих тогочасних реставраційних підходів, описуючи і позитивно оцінюючи збережені елементи декорування стін і в'їзних брам, що походили з кін. XVIII ст. [24, s. 104-105]. Вони, в його розумінні, не дисгармоніювали до загальної мистецько-планувальної архітектоніки замку.

Як консерватор, звертає увагу А. Чоловський на, в деякій, мірі трагічну історичну долю замку в с. Підзамочок. Його ще до 1780 р. уже використовували як палацовий (житловий) корпус і в такому функціональному значенні належав Миколі Потоцькому. Та поступово пам'ятку полишено напризволяще. На поч. XIX ст. Каетан і Павло Потоцькі розбирають замкові стіни на будівельний матеріал. Тому, уже на кін. XIX – поч. XX ст. він перебуває в руїні. Збереглися лише високі мури з червоного каменю й фрагмент південного в'їзду з масивною аркою в основі [20, s. 72; 24, s. 97-98].

Приблизно тоді ж (на поч. XX ст.) відомий дослідник С. Баронч, готуючи статтю «Руїни замку в Підзамочку біля м. Бучача» (машинопис якої зберігся у ЦДІА у м. Львові) [17, арк.1-6], пізніше опублікованій, відзначає ці ж факти свідомої руйнації, на які вказував А. Чоловський.

Наприкінці XIX ст. згаданий вище архіваріус міського архіву у Львові Франц Ковалишин у своїх нотатках зазначає, що «Скала... віддавна була прикордонним оборонним замком» [16, арк. 131]. І в основі цієї довготривалої обороноздатності був власне замок, на мурах якого відбилися сліди багатьох архітектурно-стильових і практичних будівельних прийомів.

У 1515 р. король Зигмунт Старий надає його у власність Станіславу Лянцкоронському (1465-1535 рр.) – Кам'янецькому старості, а пізніше й Сандомирському воєводі. Останній, згідно королівського наказу, перебудовує і зміцнює замок. У власності представників цієї родини комплекс залишається майже два століття.

Останній з Лянцкоронських – Міхал – помирає в 1706 році. Замок і Скала-Подільське староство передається представникам родини Тарлів. Перший з них – Адам Тарло (1708-1772 рр.) – ініціює спорудження в замку нового пишного палацового корпусу із відреставрованими глибокими підвалами. Він, однак, швидко руйнується вогнем блискавки і, за люстрацією 1765 р., «нині стоїть пустий».

З кінця XVIII ст., за часів австрійського панування, замок перебуває у власності родини Голуховських, які також зводять у місті окремих палац і розбивають навколо нього розкішний парк.

Загалом, у перші десятиліття XX ст. замок, як пам'ятка, стає об'єктом краєзнавчих зацікавлень; і, перш за все тому, що інформаційною основою для цього були довідки А. Чоловського [18; 20, s. 108;

Сидорівський замковий комплекс. Ще наприкінці XIX ст. замок, який перебував у руїні зберігав значні фрагменти зовнішнього муру, що уможливило, на думку дослідника та консерватора пам'яток А. Чоловського, фактор відродження його первинного стану. Згідно опису цього дослідника, замок «лежить він мальовничо на південно-східній околиці села», на узгір'ї. Вершину оточує з трьох сторін потік, води якого, затримувані давніми греблями, творили навколо замку ставки і мочари. Південний напільний – легко доступний – бік боронив глибокий штучний перекоп.

Замок знищують турецькі війська і в стані такої руйнації він переходить у XVIII ст. Але вже в 1718 р. Марцін Каліновський – Кам'янецький каштелян, а також його дружина Анна з Гарновських відбудовують знищений оборонно-житловий комплекс. Новий замок, як приватновласницька садиба, використовувався до кінця цього століття. Усі елементи будівлі зберігалися в цілісності до середини XIX ст.; але ще й наприкінці століття споруда, як зазначав А. Чоловський, зберігала «свою оригінальність та естетику розташування».

До початку Першої світової війни можна було прослідкувати наявність збережених потужних замкових мурів. Зокрема збереглася передня частина із двома баштами, а також башта від західного боку і в'їзна брама з гербами та латинським написом. Останній раз замок було укріплено у 1920-х рр., тоді ж проведено його фотофіксацію та зроблено досконалі архітектонічні обміри (також відзначення А. Чоловського) [20, s. 106-108; 24, s. 101-103]. Усе це породжувало надію, формувало перспективи відродження. Але в наступні роки і десятиліття Сидорівський замок – це етапи постійної руйнації та зневажання.

Як історик-архівіст, як музейник і мистецтвознавець, А. Чоловський цікавий для нас і як дослідник окремих аспектів історії, мистецького оформлення замкових комплексів. Так, на підставі віднайденого та опрацьованого ним інвентаря від 10 листопада 1696 р. (як посмертного спадку Яна III Собеського королевичам Якубу, Олександру та Константину), Олександр Чоловський склав свого роду каталог мистецьких (музейних) цінностей Вілановського замку. Серед описаного: коштовні предмети (годинники, гудзики, перстені, бляхи до поясів, інше оздоблення) – 172 предмети, срібні вироби (чари, чаші, кошики дзбани, інше) – 122 предмети, золота галантерея – 132 предмети, меблі й меблеве начиння – 529 предметів, живопис – 312 предметів, з них – 93 образи оформлювали бібліотеку [28, s. 31-82]. Усе це було підставою колекціонерства, зацікавлення предметами (зокрема й мистецькими).

Замки тогочасного Тернопільського воєводства також були й об'єктами більш дослідницьких, а також дуже інформаційних публікацій А. Чоловського. Відомий нам, наприклад, опис Тербовлянського замку на підставі інвентаря 1551 р. (з планом та інвентарним текстом) [25, s. 18-25, 99-101]. Окрім власне журнальної публікації, є ще й окремий відбиток цієї статті у вигляді брошури [27, 12 s.].

Історичні події, пов'язані з Тербовлянським замком, осмислювалися А. Чоловським і в контексті більш обширнішого дослідження. Він – замок – поставав, перш за все, як об'єкт історико-мілітарного аналізу подій польсько-турецької війни 1675 року. Облозі Тербовлі (восени 1675 р.) присвячено окремий розділ. Тут у контексті прослідковування обставин військових переміщень й безпосередньо облоги, фіксується й факти залучення до тогочасних воєнних подій інших замків Тернопілля: Бережанського, Підгаєцького, Бучацького [21, s. 20-34].

Щодо Тербовлянського замку здійснював А. Чоловський і більш практичні (чи – прагматичніші) дії, розраховані на дослідницьку й реставраційну перспективу. Так, на засіданні Товариства консерваторського Східної Галичини 26 листопада 1891 р. він подав відомості про стан руїн Тербовлянського замку, його план та фотографії [46, s. 160].

В окремій публікації А. Чоловський розкриває перед читачами історичну значимість та, головне, мистецьку довершеність Червогородського замку. Стаття багато ілюстрована, насичена різноматичною інформацією, розрахована на широкий, хоч і зацікавлений, загал [23, s. 217-225]. Нині статтю можна прочитати й у перекладі на українську мову, але без такої кількості світлин, як в оригінальному тексті [3, с. 39-41].

Інформаційно насичена, багато ілюстрована стаття А. Чоловського присвячена Підгорецькому замку. Автор відтворює весь естетичний фон, який оточує людину як у замкових залах (кожен – окрема мистецька сутність та музейна колекція) [22, s. 138-152]. Слід зазначити, що Підгорецький замок

поч. ХХ ст. – це доволі добре збережений стан стін й приміщень на фоні унікального мистецького оздоблення та різноманітного й цінного музейного зібрання.

Зацікавлення ним, зокрема через призму мистецької величі, було доволі масовим. На рівні професійному – через вивчення та визначення перспектив збереження – у сер. 1920-х рр. комплексний ціннісний ансамбль привернув увагу навіть такого метра польської міжвоєнної реставрації як Адольфа Шишко-Богуша [45, s. 149-164]. Показовим було й те, що наприкінці 1939 р. (радянський період) замковий комплекс у с. Підгірці отримав статус Державного історико-культурного заповідника [1, с. 147]. Можливо – формально, «показушно» – але все ж.

А розпочалася його популяризація ще наприкінці ХІХ ст. львівським консерватором і музейником Александром Чоловським.

Так само, як і сусідній Олеський замок. Пам'ятку А. Чоловський масштабно аналізував, популяризував у вищезгаданих довідникових виданнях, щодо нього акцентувалася увага на засіданнях Товариства консерваторського. Олеський замок періоду Яна III Собеського (з планами, світлиною 1820 р., опублікованими приватновласницькими документами у додатках) став об'єктом окремого дослідницького (історико-архівного) зацікавлення львівського історика, архівіста та музейника [26, s. 226-250].

Використовуються й інші форми популяризації замкових комплексів регіону, зокрема як об'єктів перспективних туристичних маршрутів чи екскурсійних відвідувань. Показовий приклад: учасники 13 з'їзду делегатів Об'єднання музеїв Польщі (Львів, 12-14 червня 1937 р.) 14 червня відвідали, під керівництвом А. Чоловського замок в Підгірцях. На виїзді з села оглянули місцевість, виділену кн. Романом Сангушко під зведення будинку відпочинку для музеологів. Потім, відвідавши Олеський замок, повернулися до Львова [37, s. 15-16].

Можливо, ці постійні та вперті акценти А. Чоловського на загалом непривабливий стан замків Тернопілля середини 1920-х рр. знаходять своїх прихильників і змушують замислитися на рівні представників органів місцевої влади, адже, вже на поч. 1930-х рр., по відношенню до багатьох місцевих замкових комплексів здійснюються різні види робіт: відновлювальних, консерваційних, інколи навіть визначаються перспективи реставрації [47, s. 439-452].

Проблема набуває великої державної та суспільної ваги, адже замки стають одним з ефективних чинників популяризації краю. Це змушує Зб. Горнунга зауважити, що «найважливішою болячкою консерваторською воєводства Тернопільського є негайна справа охорони цих прекрасних руїн замків прикордонних...» [29, s. 47].

Час подає позитивні результати. І втілюють їх (на землях тогочасного Тернопільського воєводства) представники створеного в 1925 р. Подільського туристично-краєзнавчого товариства – організації, яка органічно поєднала в єдине логічне ціле, на рівні окремої адміністративно-територіальної одиниці, краєзнавчо-туристичну та пам'яткоохоронну справу. У переліку перспективних напрямків своєї діяльності представники цієї організації бачили, зокрема, й організацію заходів з відбудови, реставрації та раціонального пристосування «історичних руїн замків» [44, s. 31]. Серед втілених ними в 1930-х рр. видавничих проєктів – репродукування окремих альбомів світлин з серії «Замки Подільські» [4, арк. 3; 19, s. 415; 31, s. 47; 43, s. 14; 47, s. 418].

Навіть кадастри дачних місцевостей, які складали представники Подільського туристично-краєзнавчого товариства, також передбачали характеристику регіональної архітектурної спадщини. Чинне місце в такій рекреаційній реклаमाції займали замкові та палацові комплекси: замок у Скалі-Подільській, палац у Коропці, інші подібні історико-архітектурні об'єкти [5, арк. 1, 14].

Так що на підготовлений суспільний ґрунт опустилися слова і пропозиції Александра Чоловського; вони були, свого роду, методичною основою практичної та раціональної пам'яткоохоронної діяльності на території «замкового» Тернопілля.

Східногалицькі замки (у тому числі й замки Тернопілля) не обмежують пласт виключно друкованих матеріалів Александра Чоловського. Він, на жаль, більше зібрав і скомплектував, ніж опублікував. Ще з 1936 р. учений передав зібрану ним колекцію документів, присвячену пам'яткам Східної Галичини, до Бібліотеки Осолінських («Осолінеуму»). Після Другої світової війни частина їх була розпорошена по різних зібраннях (зокрема у польській АГАД – Архів головний актів давніх), хоч багато від цілісної колекції залишилося у Львові (у відділі рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника).

Лише глибоке опрацювання цього «фонду Чоловського» дозволило б віднайти багатющий матеріал (особливо актовий та інвентарний), який мав би безпосереднє відношення до описів окремих замкових комплексів, дотичних господарських і приватновласницьких подій. Адже, лише наші узагальнені пошуки дали результат. Віднайдено Інвентар Підгаєць 1800 р. (з особливим акцентом на опис Підгаєцького замку) [11]. Його опублікував О. Рибчинський [14, с. 340-348]. Також у фонді знайдено два Інвентарі Бережанського господарського ключа XVIII ст. [10] – носії дуже об'ємної (переважно статистичної) інформації про регіон. І це лише початок.

Александр Чоловський – музейник, архівіст, консерватор – виділяв «замковість» Тернопільських земель через категорію пам'яток архітектури, які нищать, але все ж залишаються носіями історичного духу, мистецького розвитку та мілітарної слави краю [24, с. 39-40]. Він, а також багато його сучасників, хотіли вивести ці пам'ятки із забуття, надати їм інших епохальних функцій. І не вина цих людей, що подальші ідеологічні обставини фактично зруйнували традицію регіонального пам'яткоохоронництва, зокрема й щодо місцевих замкових комплексів. А ми починаємо усе спочатку; правда, маючи перед собою позитивний та раціональний досвід попередників.

Список джерел та літератури

1. В. Акуленко. Охорона культурної спадщини в Україні. - К., 1991.
2. Бойко О., Лонкевич Д. Замки Тернопільської області // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація» - Львів, 2000. - Ч. 11.
3. Галицька брама. - Львів, 2007. - №5-6.
4. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). - Ф. 36. - Оп. 1. - Спр. 6.
5. ДАТО. - Ф. 36. - Оп. 1. - Спр. 10.
6. ДАТО. - Ф. 231. - Оп. 4. - Спр. 1253
7. Думка М.. Татарські шляхи // Жовтень. - 1970. - № 12.
8. Жолтовський П. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. - К., 1983.
9. Завалів // Нове життя. - 1965. - 25 лютого.
10. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукопису (ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР). - Ф. 141. - Оп. 1. - Спр. 267/І. ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. - Ф. 141. - Оп. 1. - Спр. 457/ІІІ. Мацюк О. Замки і фортеці Тернопільщини від найдавніших часів до XVIII ст. // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Тернопіль, 1990. - Ч. 2.
11. Прибега Л. Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація. - К., 1993.
12. Рибчинський О. Замок у Підгайцях та його оточення на початку XIX ст. // Підгайці та Підгаєччина. Науково-краєзнавчий збірник / Упоряд. С. Колодницький. – Тернопіль, 2012 .
13. Уніят В. Збірка живопису Бережанського замку // Тернопільський енциклопедичний словник. - Тернопіль, 2004. - Т. 1.
14. Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДІАЛ). - Ф. 137. - Оп. 1. - Спр. 1.
15. ЦДІАЛ. - Ф. 684. - Оп. 1. - Спр. 1736.
16. Bauer J. Z przeszlosci osiedli wojewodstwa Tarnopolskiego. - Tarnopol, 1935.
17. Cz. Blicharski. Miscellanea Tarnopolska. - Biskupince, 1995. - Т. 2.
18. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi galickiej // Teka konserwatorska. - Lwow, 1892.
19. A. Czolowski. Wojna polsko-turecka 1675 r. - Lwow, 1894.
20. Czolowski A. Zamek w Podhorcach // Sztuka. Miesiecznik ilustrowany poswieczony sztuce i kulturze. - Lwow, 1912. - zes. 1.
21. Czolowski A. Czerwonograd // Sztuka. Miesiecznik ilustrowany poswieczony sztuce i kulturze. - Lwow, 1912. - zes. 1.
22. Czolowski A., Janusz. Przeslosc B. i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego. - Tarnopol, 1926.
23. Czolowski A. Zamek Trembowielski // Ziemia Czerwienska. - Lwow, 1935. - Zesz. 1.
24. Czolowski A. Jan III i zamek w Olesku // Ziemia Czerwienska. - Lwow, 1935. - Zesz. 2
25. Czolowski A. Zamek Trembowielski (z planem). - Lwow, 1935.

-
26. Czolowski A. Urządzenie palacu Wilanowskiego za Jana III. - Lwow, 1937.
 27. Hornung Zb. Opieka nad zabytkami sztuki i kultury na obszarze Małopolski Wschodniej w latach 1931-1934 // Przegląd krajoznawczy. - Lwow, 1937. - Padziernik. - № 2.
 28. Gazeta Lwowska. - 1939. - 3 czerwca. - Nr. 123.
 29. Kunzek T. Ziemia podolska. Opis krajoznawczo-turystyczny wojewodstwa Tarnopolskiego. - Tarnopol, 1935.
 30. Langlois Ch, Seignobos Ch. Wstęp do badań historycznych. - Lwow, 1897.
 31. Maciszewski M. Zamek w Brzeżanach. - Tarnopol, 1908.
 32. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej. - Brody, 1911.
 33. Milewski K. Pamiątki historyczne krajowe. - Warszawa, 1848.
 34. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. - Lwow, 1914.
 35. Pamiętnik muzealny. - Krakow, 1938. - Zesz. 7.
 36. Polak T. Zamki na kresach. - Warszawa, 1997.
 37. Polskie tradycje wojskowe. - Warszawa, 1990. - T. 1.
 38. Przewodnik po wojewodstwie Tarnopolskiem. - Tarnopol, 1928.
 39. Rocznik statystyki Galicyi. - Lwow, 1893. - Rok 4.
 40. Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. - Krakow, 1896. - T. 5.
 41. Sprawozdanie wydziału Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego z działalności za czas od dnia 1 maja 1930 do dnia 30 kwietnia 1931 roku. - Tarnopol, 1931.
 42. Sprawozdanie wydziału centralnego Podolskiego towarzystwa turystyczno-krajoznawczego w Tarnopolu z działalności za czas od dnia 1 maja 1931 r. do 31 marca 1934 r. - Tarnopol, 1934.
 43. Szyszko-Bogusz A. Podhorce // Sztuki piękne. - Krakow, 1925. - Roczn. 1.
 44. Teeka konserwatorska. - Lwow, 1892.
 45. Wojewodstwo Tarnopolskie. - Tarnopol, 1931.

Наталія Петрик

магістр археології, аспірантка
Національного університету “Львівська
політехніка”
м. Львів

ПАМ’ЯТКИ ОЗБРОЄННЯ У ФОНДАХ МУЗЕЮ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (НТШ) У ЛЬВОВІ

Проведено аналіз інвентарних книг Музею Наукового Товариства імені Шевченка на виявлення предметів озброєння, що накопичувалися та зберігалися у його фондах протягом всього періоду існування музейної інституції. Здійснено поділ всіх виявлених предметів озброєння на групи та подано детальну інформацію щодо кожного з них відповідно до інвентарних книг.

Ключові слова: Музей Наукового Товариства імені Шевченка (Музей НТШ), археологічний відділ, предмети озброєння, інвентарні книги, колекції.

Музей Наукового Товариства імені Шевченка, як один з провідних музейних закладів Львова кінця XIX – початку XX ст., виник внаслідок реорганізації Товариства імені Шевченка в наукову інституцію. Створення музею, як важливої структурної одиниці, було одним із провідних завдань Наукового Товариства, закріплене в його статуті [8, с. 824 – 825]. Слід відзначити, що в багатоетнічному місті Львові XIX – XX ст. НТШ було науковою інституцією, що виникла внаслідок діяльності власне української громади. Тому на Товариство та його структурні елементи покладалося важливе завдання національного характеру: виокремити український етнічний елемент Галичини та показати його роль в історії та розвитку культури краю на противагу іншим етнічним елементам, що займали провідні

позиції у місті та регіоні, найбільш вагомим з яких був польський.

Окремі аспекти з історія розвитку та функціонування Музею НТШ, а також формування його колекцій та окремих структурних одиниць висвітлили у своїх працях львівські дослідники. Зокрема історія Музею НТШ та розвиток його археологічної колекції входить у наукові зацікавлення львівської дослідниці Наталі Булик [3, с. 416 – 418]. Історією розвитку Музею військово-історичних пам'яток, що виокремився зі структури Музею НТШ у 30-х роках ХХ ст. займається дослідник В. Бойко [1, 2]. Крім того, окремі питання історії формування музею та його збірок висвітлювалися такими дослідниками, як Л. Коваль, А. Крутоус, В. Кушнір.

Процес формування колекцій Музею НТШ мав нерегулярний та несистематичний характер. Більшість пам'яток є випадковими знахідками під час різноманітних земельних робіт або передані до фонду Музею окремими жертводавцями у вигляді дарів. Право проведення самостійних археологічних досліджень, що збагатили археологічну колекцію Музею, мав лише директор Музею НТШ (з 1929 р.) д-р Я. Пастернак.

У процесі формування колекцій Музею Наукового Товариства імені Шевченка на початку ХХ ст. виділилися два провідні напрямки. Перший з них – це етнографічний відділ, поповнення якого відбувалося завдяки етнографічним експедиціям Федора Вовка та Івана Франка [8, с. 827 – 828]. Другою важливою за значенням та кількістю експонатів збіркою Музею НТШ була археологічна колекція. Розвиток археологічного відділу перебував на пріоритетному місці [3, с. 417]. Поповнення відділу на початку 1900-х років здійснювалося переважно за рахунок археологічних експедицій Михайла Грушевського, Ісидора Шараневича та Миколи Біляшівського [8, с. 828].

У рамках переважно археологічних колекцій відбувалося накопичення окремих предметів озброєння, що знаходяться в центрі даного дослідження. Цей факт підтверджують інвентарні книги Музею НТШ, що велися протягом всього періоду існування інституції. Тому саме ці книги лягли в основу даного дослідження.

Загалом всі предмети озброєння, що зберігалися у фондах Музею Наукового Товариства імені Шевченка умовно можна поділити на чотири групи: пам'ятки давньої доби; пам'ятки княжої доби; пам'ятки козацької доби; пам'ятки світової війни та визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. (остання група до археологічних знахідок не належить).

Виділення з числа пам'яток давньої доби предметів озброєння є часто досить умовним, адже найхарактерніші предмети – кам'яні або металеві сокири, вістря стріл, ножі тощо мали, як правило, подвійне призначення – вони служили як зброя (в т.ч. полювання), а також виконували функцію зброї.

Особливо багатим на нові надходження пам'яток археології до Музею НТШ був період 1933 – 1936 рр. Археологічний відділ збагатився предметами переважно неолітичної та енеолітичної доби, серед яких можна виділити окремі пам'ятки, що належать до предметів озброєння. Найхарактернішими з них є крем'яні кинджали. Інвентарні книги Музею подають інформацію про низку таких предметів, що були виявлені як поруч з іншими предметами давньої доби, так і могли мати одиничний характер.

Серед них такі:

1. Кинджал крем'яний культури надбужанського неоліту, з обох боків вилусканий по всій поверхні, неушкоджений. Виявлений в лісі на сіножаті селянином Трохимом Кнуриком (найбільша ширина 50 мм, довжина 206 мм). Виявлений у Малих Доростаях пов. Дубно. Дар д-ра Володимира Левицького (інв. № 23472) [14].
2. Крем'яний кинджал або спис, неушкоджений, зі смугастого надбужанського сирівця, знайдений на полі “Рокитна” (найбільша ширина 70 мм, товщина 8 мм, довжина 217 мм). Виявлений в Буську пов. Сокаль. Неоліт. Дар Тараса Гуцалюка з Буська (інв. № 23778) [14].
3. Кинджал крем'яний з перехиленим вістря та звуженою “ручкою”, з темно-бронзового смугастого кременю (найбільша ширина 42 мм, довжина 110 мм). Реклинець пов. Жовква. Неоліт. Дар Андрія Пясецького з Реклинця (інв. № 23930) [15].
4. Кинджал крем'яний зі смугастого матеріалу, з виробленою ручкою, знайдений під час копання льоху (найбільша ширина 65 мм, товщина 9 мм, довжина 198 мм). Злотолин пов. Костопіль. Неоліт. Дар Олійника – учителя зі Злотолина (інв. № 24308) [15].

-
5. Кинджал крем'яний темної краски, з виробленою короткою ручкою, знайдений один (найбільша ширина 70 мм, довжина 182 мм). Великий Олексин пов. Рівне. Неоліт. Дар (інв. № 24313) [15].
 6. Кинджал крем'яний з обламаним кінцем, з одного боку досить патинований (довжина 128 мм). Оришківці пов. Крем'янець. Неоліт. Дар Василя Трохимчука (через Л. Чикаленка) (інв. № 25328) [15].
 7. Кинджал крем'яний зі смугастого волинського сирівця (довжина 158 мм). Чудви пов. Костопіль. Неоліт. Дар дячка із Чудвів (інв. № 25950) [15].
 8. Кинджал крем'яний у вигляді вигнутого трикутника, з рівною широкою підставою, знайденою там же (ширина підстави 84 мм, довжина 16 см). Двірець пов. Луцьк. Енеоліт. Дар Осипа Сакаля (інв. № 24037) [15].

Другу групу предметів озброєння складають пам'ятки княжої доби. Ця група є більшою за кількістю та різноманітнішою за видовим складом зброї. Тут представлені мечі, бойові сокири, бойові топірці, списи, стрілки, серед яких:

1. Меч залізний довгий, з кільцем на рукоятці, знайдений у річці Буг (довжина 93 см). При ньому був ще залізний круглий шолом з черепом (головою) в ньому, який люди викинули назад у річку. С. Вигаданка пов. Володимир Волинський. XI ст. Куплений в Олександра Цинкаловського (інв. № 23530) [14].
2. Топірець залізний бойовий з дуже розширеним лезом, покритий іржею (довжина 147 мм). Зимне, повіт Володимир. Княжа доба. Волинь. Дар Олександра Цинкаловського (інв. № 22427) [14].
3. Залізна сокира типу "Franciska", сильно поржавіла (довжина 165 мм). Знайдена рибалками у р. Верещиця. Комарно пов. Будки. Княжа доба. Дар Путиневича – учня гімназії (через проф. С. Гайдучка) (інв. № 24413) [15].
4. Залізна бойова сокира пізнього типу "Franciska" (довжина 19 см). Викопана в місті при дорозі. Белз. Княжа доба. Дар Степана Гели (інв. № 25491) [15].
5. Залізна сокирка бойова з двома лезами (ширшим та вужчим), менше лезо ушкоджене (довжина 15 см). Глинсько пов. Жовква. XIV ст. Дар Ярослава Пастернака (інв. № 24912) [15].
6. Спис залізний, сильно поржавілий і трохи ушкоджений (довжина 265 мм). Знайдений під час викорчовування дубового пенька у "Мошуровій долині". Крилос п. Станіславів. Княжа доба. Дар невідомого селянина із Крилоса (інв. № 25659) [15].
7. Спис залізний заржавілий (довжина вістря 95 мм, продовження що входило в дерево 78 мм, довжина 175 мм). Липа п. Дубно. Дар М. Островського (інв. № 26792) [16].
8. Залізна стрілка з довгою насадкою, знайдена з черепками глиняного посуду княжої доби. Потелич пов. Рава Руська. Княжа доба. Дар Степана Гела (інв. № 23977) [15].
9. Стрілки залізні з крильцями та довгою руркуватою насадкою, знайдені на городищі, сильно поржавілі (довжина 80 мм). Зимно пов. Володимир Волинський. Княжа доба. Куплена в Олександра Цинкаловського за 10 злотих (інв. № 24135) [15].
10. Стрілка залізна з крильцями і довгою руркуватою насадкою, знайдена біля "Козацької Гори". Псари п. Рогатин. Княжа доба. Дар Семена Овчара (інв. № 24159) [15].
11. Стрілка залізна, приблизно трикутна, трикутна в перерізі, знайдена на горі Боник (довжина 52 мм). Кременець. Княжа доба. Дар Олександра Вітенка (інв. № 24575) [15].
12. Стрілка залізна, листовидна, з черешком, знайдена на горі Боник (довжина 70 мм). Кременець. Княжа доба. Дар Олександра Вітенка (інв. № 24576) [15].
13. Залізна стрілка з двома крильцями, знайдена під Золотим Током на полі "Керниця" (довжина 63 мм). Крилос. Княжа доба. Дар Осипа Мошури (інв. № 24708) [15].
14. Залізна стрілка ромбовидна, знайдена "на качкові" (довжина 105 мм). Крилос. Княжа доба. Дар зі збірки Л. Чачковського (інв. № 24768) [15].
15. Стрілка залізна тригранна, татарська (найбільша товщина 12 мм, довжина 51 мм). Княжа доба. Валява п. Перемишль. Дар (інв. № 26500) [16].

Значно бідніше в збірці Музею Наукового Товариства імені Шевченка представлені предмети озброєння козацької доби. Однією з пам'яток цієї групи є козацька крива шабля, з кістяними черенками на залізній рукоятці, знайдена робітниками при ремонті доріг 1922 року

в рові біля гостинця недалеко козацької могили у Зборіві (довжина 95 см). Зборів. XVII ст. Дар Василя Масника з Фільварків пов. Золочів (інв. № 23947) [15].

До групи предметів озброєння козацької доби ймовірно належить також кинджал залізний довгий, ковальської роботи, зроблений з кінця шаблі (ширина 34 мм, довжина 39 см). Знайдений на передмісті “Провалля” в розритій могилі за валами. Володимир Волинський. XVI – XVII ст. Дар Олександра Цинкаловського (інв. № 24316) [15]. А також кинджал залізний, ромбовидний у перерізі, з широким жолобком з обох сторін при насаді ручки, сильно поржавілий (довжина 31 см). XVI – XVII ст. Дар (інв. № 24546) [15].

Ще ряд предметів, виявлених в описах інвентарних книг Музею НТШ, важко віднести до однієї з визначених груп. Вони мають окремих поодинокий характер. До цих предметів належать:

1. Пістолет скалковий (kгосіса) зі згрубілим закінченням круглого дула, різьбленим дерев'яним прикладом і лезом, ажурною прикрасою з мозажної бляхи по протилежному боці курка та оздобленим мозажним куванням закінчення рукоятки у вигляді звірячої голови, посрібнений (на замку ритий орнамент і напис: ... a Liege). Бучач, XVII ст., Бельгія. Дар проф. Івана Шпитковського (інв. № 19470) [13].
2. Ніж залізний, ковальської роботи, викуваний разом з круглою тонкою ручкою з одного кусника (довжина леза 142 мм, ручки 100 мм). Дуліби, повіт Бучач. XVIII ст. (інв. № 19304) [13].
3. Залізне дуло австрійського військового кріса на кресало (без прикладу, кінець з мушкою на довжину близько 15 см, довжина 110 см). Близько 1800 року (інв. № 19314) [13].
4. Сокирка залізна, нагадує середньовічний тип “Franciska”, з розширеним обухом та довгим струнким тілом, лезо досить вузьке, завернене (довжина 210 мм). Виконана близько 1875 р. знайдена при корчуванні престарого дубового лісу в присілку “Верени”. Зіболки пов. Жовква. Дар д-ра Я. Пастернак (інв. № 19048) [13].
5. Пістолет-капелівка з двома мозажними дулами, на яких по боках гравірований орнамент та фабричні значки; ручка дерев'яна, обшита на кінці шкірою (довжина 21 см). Карачинів пов. Городок. Половина XIX ст. Дар Дмитра Довганика (інв. № 23123) [14].
6. Кинжал черкеський нікельований, у срібній рельєфно-орнаментованій та цизельованій піхві і з такою ж рукояткою; на піхві ззаду риті черкеські написи та дата: 5. VIII. 1896. Кубань. Дар Лесі Українки, переданий 1914 року (інв. № 20166) [13].

Ще однією важливою групою предметів озброєння, що зберігалися у фондах Музею НТШ, є пам'ятки світової війни та визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 рр. Саме ця група пам'яток лягла в основу збірки Музею військово-історичних пам'яток, що виділилася зі структури Музею НТШ наприкінці 30-х років XX ст. До неї належать зокрема такі предмети озброєння:

- 1) Збірка воєнних пам'яток з італійського фронту:
 - а) магазин до мітралези зі 40 набоями;
 - б) ручна граната “кукурудза”;
 - в) збірка артилерійських пальників та крісових гільз (Італія, 1914 – 1918 рр. Дар інженера Степана Чертика, Львів) (інв. № 23091) [14]
- 2) Старшинська шабля колишньої айстро-угорської армії із сильно поржавілою піхвою (довжина 90 см). 1914 – 1918 рр. Дар Теодора Кулицького з Глинян (інв. № 24164) [14].
- 3) Багнет-кинджал “СС” з дерев'яною різьбленою та кораликами викладеною ручкою, на якій алюмінієвий монограм “СС” – до того золоте старшинське портопе з тризубом та монограмою “СС” (довжина у піхві 27 см). Депозит інженера А. Мельника, Львів (інв. № 20171) [13].
- 4) Шабля старшинська з піхвою понікельована з портопе з ініціалом “К”, колишня власність Івана Левицького, замученого більшовиками (довжина шаблі 98 см, піхви 83,5 см). 1914 – 1918 рр. Дар Олександра Вітковицького (інв. № 26462) [16].

Подальша доля вказаних вище предметів озброєння після ліквідації Музею є до кінця нез'ясованою. Відомо лише, що після більшовицької окупації Західної України у вересні 1939 р. НТШ припинило свою діяльність, а музейна збірка була приречена на знищення [1, с. 44]. Частина речей з метою їх збереження за ініціативою Управи музею НТШ була передана його жертводавцям. Ще частина була нелегально відправлена до Музею Визвольної Боротьби України у Празі. Колекції решти

предметів, у тому числі й археологічні, в 1940 році були відправлені до фондів Львівського історичного музею, а в 1944 році – до окремих фондових груп [2, с. 117]. Таким чином, інвентарні книги є єдиним цілісним зібранням описів всіх наявних предметів у фондах Музею НТШ часів його функціонування.

Розглянувши наявні записи інвентарних книг щодо пам'яток озброєння, можна прослідкувати їх досить строкатий склад, що ще раз підкреслює несистематичність їхнього надходження та поодинокий характер знахідок. Музей НТШ не володів цілісними колекціями, а зберігав у своїх фондах лише випадкові знахідки чи дари любителів історії та старовини. Головною причиною такого стану речей була відсутність самостійних професійних археологічних досліджень, які могли б зробити ваговий внесок у фонди Музею. Проте наявні предмети озброєння не можна ігнорувати при вивченні військової історії, історії визвольної боротьби українського народу протягом багатьох століть його поневолення та історії розвитку військової культури Галичини. Різноманітний характер та склад цих пам'яток зумовлює необхідність їх подальшого всебічного дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Бойко В., Коваль Л. Становлення та основні віхи Музею військово-історичних пам'яток // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. 5. – Л., 1996. – С. 33 – 46.
2. Бойко В. Пам'ятки українського війська : втрати і спадок // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. VII. – Львів, 1998. – С. 117 – 128.
3. Булик Н. М. Археологічні колекції у музеях Львова (1823 – 1914) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – Вип. 12. – Л., 2008. – С. 407 – 428.
4. Бурдуланюк В. М. Музеї Наукового товариства імені Шевченка // Вісник Прикарпатського університету: історія. – Вип. XV. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 3 – 9.
5. Коваль Л. Історична довідка про фундаторів та жертвувателів Музею історично-воєнних пам'яток НТШ у Львові // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. VI. – Ч. I. – Львів, 1997. – С. 36 – 48.
6. Крутоус А. До питання формування окремих музейних збірок України та Львова у XIX–першій половині XX ст. // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. 7. – Львів, 1998. – С. 3–13.
7. Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. 6. – Л., 1997. – С. 3 – 13.
8. Кушнір В. Музей Наукового товариства ім Шевченка у Львові: від заснування до створення першої експозиції // Народознавчі Зошити. – 2012. – №5. – С. 824 – 832.
9. Кушнір В. Формування археологічних колекцій українських музеїв Галичини (1918— 1939 рр.). / В. Кушнір // Народознавчі зошити . – 2012. – № 1. – С. 150 – 159.
10. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар I: 1 – 6043.
11. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар II: 6044 – 16289.
12. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар III: 16290 – 18916.
13. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар IV: 18917 – 20385.
14. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар VI: 22112 – 23884.
15. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар VII: 23885 – 26028.
16. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар VIII: 26029 – 27467.
17. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар IX: 27468 – 29102.
18. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар X: 29103 – 30552.
19. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар XI: 30601 – 32485.
20. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час від 1933—1936 рр. // Записки НТШ.— 1938. – Т. 154.— С. 267—268.

Список скорочень

Музей НТШ – Музей Наукового Товариства імені Т. Шевченка

Інв. № – інвентарний номер

Пов. – повіт

Ст. – століття

Марина Стрельник
завідувач відділу «Найдавнішої історії»
Національного музею історії України
м. Київ

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ (2005 – 2011рр.) ТЕРИТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ У ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено двом археологічним виставкам НМІУ, на яких експонувалися матеріали розкопок ІА НАНУ у 2005- 2011рр. на території Десятинної церкви: «Десятинна церква. Новітні дослідження» (2011р.) та «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» (2015р.).

Ключові слова: Десятинна церква, фундаменти, будівельні матеріали, виставка, плінфа із зображенням тризуба.

Важливою формою популяризаційної та культурно–освітньої роботи музеїв є виставкова діяльність. Будь–яка виставка використовує зацікавленість відвідувача новим або маловідомим, дозволяє повніше розкрити властивості музейних предметів. Серед загальної кількості виставкових проєктів Національного музею історії України, одне з чільних місць належить археологічним виставкам, які не тільки можуть виступати, як самостійні колекційні або тематичні тимчасові експозиції, що вирізняють окрему групу експонатів, підібраних за певними ознаками, а й часто є ще і вдалим доповненням діючої експозиції.

Протягом останніх років в музеї було створено ряд археологічних виставок, які надовго запам'яталися відвідувачам: «Данія – Русь: сторінки історії IX – XIII ст.» (2008 р.), «Таємничий світ давніх ігор. (V тис. до н. е. – XIV ст. н. е.)» (2009 р.), «Барвистий світ прикрас» (2010 р.), «Десятинна церква. Новітні дослідження» (2011 р.), «Колекція «мінусинських бронз» із збірки фундаторів музею (до 160–ти річчя від дня народження Варвари Ханенко» (2012 р.), «Русь християнська» (До 1025–річчя хрещення Русі) (2013 р.), «Поселення Ходосівка Рославське (кінець XI – XIV ст.), як показник неординарності середньовічного села» (Матеріали новітніх досліджень ІА НАНУ) (2014 р.), «В. В Хвойка – археолог, музеєзнавець, художник» (до 100–річчя з дня смерті) (2014 р.), «Древлянський град Олевськ» (2015 р.), «Скарби землі Чорнобильської» (2015 р.), «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» (2015 р.).

Одним із перспективних напрямків виставкової роботи Національного музею історії України є пропаганда досягнень вітчизняних археологів. За роки незалежності досліджено багато цікавих пам'яток в різних регіонах України, знайдено унікальні старожитності, які ще не були представлені широкому загалу громадськості.

Зокрема, постійний інтерес пересічних киян викликає Десятинна церква, споруджена Великим князем Київським Володимиром Святославичем (989-996рр.) – один з найцікавіших об'єктів на території Національного музею історії України. Відтак, виникла ідея створити виставку «Десятинна церква. Новітні дослідження», яка б розповіла про археологічні розкопки у 2005 – 2011рр. решток фундаментів церкви Богородиці Десятинної, присвятивши їй 1015–річчю освячення храму.

Складною була доля Богородичної церкви. У 1240 р. під час монголо–татарської навали храм було зруйновано. У 1636 р. видатний діяч української культури, Київський митрополит Петро Могила, звелів, використавши частину давніх стін, побудувати новий храм Пресвятої Діви, освячення якого відбулося у 1654 р. А у 1842 р. за проєктом російського архітектора В. Стасова зводиться нова Десятинна церква, яка проіснувала менше 100 років, у середині 30-х рр. XX ст. її було знищено [10, с. 13].

Залишки фундаментів Десятинної церкви X ст. – археологічна пам'ятка культурної та релігійної спадщини, що має надзвичайно важливий історико–культурний статус, охороняється державою та занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Протягом 2005 – 2011рр. відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.03.2005 р. № 60 «Про проведення археологічних досліджень земельної ділянки із залишками фундаментів Десятинної церкви» і відповідним розпорядженням КДМА від 06.04.2005 р. № 518 на її території проводилися археологічні розкопки

і комплексне вивчення пам'ятки та прилеглої до неї території. Керував Архітектурно археологічною експедицією ІА НАНУ заступник директора ІА, доктор історичних наук Г. Ю. Івакін. Було розкрито площу близько 2000 м², з яких понад 200 м² раніше не досліджувалися, виявлено цікавий речовий матеріал різних епох – від III тис. до н.е. до XX ст. [1, с. 121].

Побудові виставкової експозиції передував досить тривалий підготовчий період, пов'язаний з розробкою наукової концепції та тематичної структури майбутньої виставки, підбором експонатів для неї в Інституті Археології НАНУ [5, с. 1-7]. Одним з суттєвих моментів була реставрація та консервація експонатів, проведена співробітниками ІА НАНУ. Важливим етапом підготовчої роботи стала і розробка тематико–експозиційного плану виставки, головним завданням якого стало наукове обґрунтування, виявлення закономірностей, взаємовідносин об'єктів показу, визначення різних аспектів, що впливають на створення єдиного художнього образу [7, с. 1-13].

На виставці експонувалося близько 200 оригінальних виробів з фондів Інституту археології НАНУ. Її головним завданням стала презентація всього різнопланового і різночасового матеріалу з новітніх археологічних розкопок 2005–2011 рр. Проте, експозиція, яка складається лише з археологічних артефактів, навіть науково відібраних, буде тільки певним зібранням, якщо не враховується принцип видовищності. Виставковою ця експозиція стане лише після того, як будуть поєднані різні засоби: відповідні вітрини, оригінальні фото, макети, різноманітні реконструкції, твори образотворчого мистецтва, правильне оформлення анотацій, тексту та етикетажу [2, с. 10].

Кольорове та композиційне вирішення виставкових вітрин залишили таким же, як і стаціонарної експозиції, завдяки чому виставка стала її органічним доповненням та продовженням. Крім того, тематика виставки відповідала загальній експозиційній концепції музею, розширивши та поглибивши тему «Русь і християнство».

Майже всі експонати виставки мали невеликий розмір, тому розміщення матеріалів в окремо розташованих горизонтальних вітринах давало можливість відвідувачам оглянути предмети з різних боків. Цікавими були також яскраві та інформативні ілюстративні матеріали; зокрема фото різних моментів розкопок території Десятинної церкви, картографічні матеріали, схеми етапів розбудови храму [8, с. 398].

Виставка складалася з трьох розділів і була побудована за хронологічним принципом у восьми вітринах [9, с. 54]. Перший розділ давав уявлення про територію Десятинної церкви у дохристиянську добу. Тут були представлені матеріали трипільської культури (III тис. до н. е.), ранньослов'янські старожитності (VIII ст.), речі з курганного могильника (IX-X ст.), що розташовувався на місці Десятинної церкви та матеріали заповнення рову X ст. Серед найцікавіших знахідок – підвіска–ікло та фрагмент різьбленого рогу із скандинавським орнаментом [1, с. 123].

Найбільшу експозиційну площу займав другий розділ – «Християнізація Русі. Десятинна церква – одна з найвизначніших пам'яток давньоруського зодчества X – XIII ст.» (п'ять вітрин). Під час розкопок храму головну увагу було приділено архітектурно–археологічному вивченню залишків Десятинної церкви саме X – XIII ст. Були розкриті та обстежені всі збережені ділянки фундаментів (їх загальна довжина становить 102 м) Було також здійснено масштабну тахеометричну зйомку пам'ятки (близько 10 000 точок), яка дозволила створити найточніший план церкви (його було представлено в експозиції). Зафіксовано і рештки двох прибудов XII ст. до західного фасаду храму та прибудови XI ст. до східного фасаду північної галереї храму. Вперше здійснено і обґрунтовану реконструкцію послідовності зведення окремих частин храму. Було також остаточно з'ясовано, що прибудови галереї Десятинної церкви споруджені за князювання Володимира під час робіт 989-996 рр., а не при Ярославі, як вважала більшість дослідників [1, с. 119].

Таким чином, чільне місце в експозиції належало будівельним матеріалам та предметам опорядження храму X ст. (плінфа, шматок черепиці, фрагменти напільної та настінної мозаїк, полив'яні плитки, що прикрашали підлогу, уламок різьбленої пірофілітової плити, фрагменти фресок). Так, у 2009 р. було знайдено найбільший з вцілілих фрескових розписів X ст. з рослинним орнаментом, який став окрасою виставки (рис. 2.1).

Відповідно, третій розділ – «Десятинна церква у XVII -XIX ст.» (дві вітрини). Було представлено цікаві матеріали з церкви XIX ст. – квадратні плитки підлоги з червоного та білого кварциту, шматок

тиньку, уламок гіпсової ліпнини, теракотові кахлі з рослинним орнаментом від великої опалювальної печі, виявленої в західній частині храму (рис. 1). Привертали увагу відвідувачів речі з поховань XVI – XVIII ст. та колекція монет X – XX ст., виявлених на території Десятинної церкви, які також можна було побачити в експозиції. Зокрема, під південною апсидою Десятинної церкви повторно було розкрито площу поховальної камери (досліджену М. Каргером у 1908 р.) і знайдено половинку арабського диргема IX – X ст. з прокресленим хрестом–графіті на ньому.

Матеріали новітніх досліджень стали в пригоді при створенні ще однієї виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» (14 липня – 30 вересня 2015р.), яку було присвячено 1000-річчю

Рис. 1. Виставка «Десятинна церква. Новітні дослідження». Вітрина № 8: «Теракотові кахлі з рослинним орнаментом XIX ст.»

з дня смерті князя Володимира Святославича (рис. 3). На цій виставці

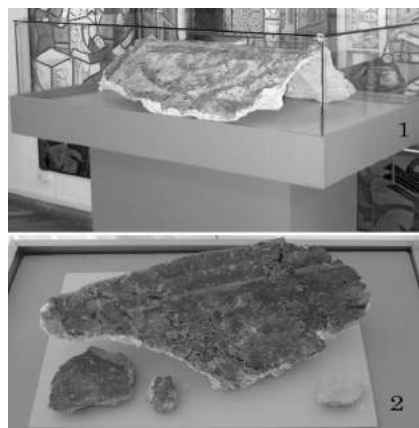

Рис. 2. Фрагменти фресок X ст.:
1. Кутова фреска з рослинним орнаментом на виставці «Десятинна церква. Новітні дослідження»; 2. Кутова фреска на виставці «Володимир Хреститель – Великий князь Київський».

було представлено цікаві експонати, що розповідали про життя князя Володимира та його час. Це близько 250 оригінальних речей з фондів Національного музею історії України та Інституту Археології НАНУ. З них – 63 предмети з новітніх досліджень Десятинної церкви, причому, для виставкової експозиції було відібрано речі, які не експонувалися на попередній виставці, і, таким чином, відвідувач зміг ознайомитись з новими чудовими знахідками, які

Рис. 3. Урочисте відкриття виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» 14 липня 2015р. Директор ІА НАНУ, академік П. П. Толочко розповідає про новітні археологічні дослідження на території Десятинної церкви.

були презентовані вперше. Було також представлено фото новітніх розкопок фундаментів Десятинної церкви.

Виставка «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» розміщувалась в апсиді першого поверху музею; для її розміщення було використано десять горизонтальних вітрин і два подіуми. Вдалим доповненням до виставкових вітрин і цієї, і попередньої виставок були експонати постійно діючої експозиції – макет Десятинної церкви X – XIII ст. (реконструкція доктора архітектури Ю. С. Асеєва та проект пам'ятника князю Володимиру Святославичу роботи скульптора М. Піменова (середина XIX ст.). Також на виставці експонувалися картини художників К. Тимощука «Хрещення Русі у 1988 р.» і А. Волненка «Розбудова Києва за князя Володимира. Кінець X – початок XI ст.».

Рис. 4. Фрагменти плінфи з тризубами на виставці «Володимир Хреститель – Великий князь Київський»

В основі кольорового рішення виставки – світлі кольори: золотавий, зеленкуватий, білий, які створюють враження прозорості, великого об'єму, підкреслюють багатство експонатури. Схеми, анотації та етикетаж друкувалися на спеціальній прозорій плівці, яка не заважала загальному сприйняттю експозиції (рис. 4). Крім того, весь пояснювальний матеріал подавався

двома мовами: українською і англійською.

Концепція [4, с. 1-9]. і ТЕП [6, с. 1-17] виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» передбачили використання матеріалів ІА НАНУ у висвітленні тематики III та IV розділів виставкової експозиції: «Державна символіка Русі за Володимира» і «Розбудова столиці Русі – міста Києва за князя Володимира Святославича» (4 горизонтальні вітрини та подіум).

Державній символіці Русі за Володимира присвячено 6 і 7 вітрини. В якості особистого геральдичного символу князь Володимир Святославич використовував знак тризубу. Його можна побачити на княжих монетах златниках та срібляниках (представлені в експозиції), на унікальних цеглинах-плінфі першого мурованого храму Богородиці Десятинної, на денцях посуду X – XI ст. тощо. Спочатку, князівським знаком Рюриковичів був простий двозуб, який видозмінившись у «тризуб» Володимира став символікою правлячої династії X – XIII ст. і перетворився із знаку особистої власності в символ політичного престижу. У вітрині експонувалася схема еволюції князівського знаку тризубу – від двозуба Святослава й тризуба Володимира до герба – тризуба Української народної республіки і герба сучасної Незалежної України (рис. 4).

Ціла і фрагментована плінфа з розкопок Десятинної церкви із рельєфним відбитком тризуба, який дуже нагадує родовий герб на монетах Володимира Святославича одразу привертала увагу відвідувача. Вона походила з колекції НМІУ та із збірки ІА НАНУ. У музеї довгий час зберігалися дві цеглини-плінфи X ст. Їх було знайдено В.В. Хвойкою в 1907 році під час розкопок Десятинної церкви. Три фрагменти подібних цеглин з тризубами були знайдені і під час новітніх досліджень. У процесі будівництва храму сформувалася місцева артіль ремісників – гончарів, що виготовляла цеглу і працювала за замовленням князя, тавруючи свою продукцію клеймом у вигляді князівського родового знаку.

Під час роботи над виставкою було вибране дуже вдале дизайнерське рішення розміщення плінфи з тризубами у вітринах. Цілу цеглину вміщено в прозорій окремій вітрині (і, таким чином, забезпечено підхід до експонату з усіх боків). Ця вітрина, разом із такою ж вітриною, у якій було виставлено процесійний хрест, символічно складала тематичний і композиційний центр залу (рис. 3). У вітрині № 7 було представлено фрагменти плінфи з тризубами, причому, для більшої наочності, їх накладено на схематичне кольорове зображення цілої цеглини. Звертає на себе увагу й те, що тризуб на всіх цеглинах відтиснутий по одному зразку і має однаковий розмір (рис. 4).

У вітрині № 8 були виставлені фрагменти черепиці та мозаїчної підлоги, будівельна плінфа різних форм і розмірів. Слово «плінфа» потрапило на Русь з Візантії, разом з майстрами-будівельниками, запрошеними князем Володимиром. У давньоруських письмових джерелах цеглу називали «плинфь». Вона виготовлялася з високоякісної глини і мала рівномірний випал. Спочатку

Рис. 5. Вітрина № 8 виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський»: «Матеріали новітніх досліджень Десятинної церкви (фрагменти черепиці, мозаїчні плитки підлоги, плінфа)»

майстер формував різні за формою, тонкі цеглини, потім сушив їх на відкритому повітрі і лише тоді випалював у спеціальних гончарних печах. Подекуди майстри залишали певні позначки по сирій плінфі. Так, під час новітніх розкопок було знайдено дві цеглини з написом «Щи», який позначав кількість виготовленої плінфи (одна з них представлена в експозиції). Готова продукція була червоного кольору, що надавало давньоруським храмам особливої вишуканості. Зважаючи на те, що Десятинну церкву будували декілька років, плінфа дещо відрізняється за кольором та складом глини. Теж саме прослідковується і за складом тиньку (рис. 5).

Поки плінфа сушилася, доступ до неї був вільним і на одному з фрагментів, який представлений у вітрині, можна було побачити слід собачої лапи тисячолітньої давнини. Цікаво, що ефект присутності цього експонату у вітрині виявився зовсім неочікуваним. Цей фрагмент постійно привертав увагу відвідувачів, його виділяли серед інших будівельних матеріалів, про що у книзі відгуків музею було

зроблено відповідний запис: «Ми глибше дізналися про історію, про часи Володимирового правління і, навіть, побачили слід собаки, сучасниці Володимира, яка могла бачити самого князя». Таким чином, подібні експонати створюють на виставці особливу атмосферу «наближеності», «присутності» і певної «співучасті» в реальних подіях далекої минувшини.

Значний інтерес становили також і уламки фресок X ст., виставлені у вітрині № 9. Можна було побачити ще один вцілілий великий фрагмент кутового фрескового розпису, а також менші фрагменти фресок, на двох з яких виявлено графіті: рослинний орнамент і напис «Петр» (рис. 2.2).

Громіздкі експонати – великі фрагменти мурованих стін Десятинної церкви та фрагменти шиферних плит, якими частково викладалася її підлога, було розміщено на подіумі у відкритому показі. Перевагою такого типу експонування стала можливість зблизька роздивитись той чи інший експонат, уявити собі розмір і масштаб будівлі храму.

Обидві виставки з використанням експонатів новітніх розкопок Десятинної церкви були надзвичайно популярними серед відвідувачів, і, одним з важливих факторів досягнення успіху виставок стала реклама. Було виготовлено якісні афіші та невеличкий буклет. На відкриття виставок були запрошені представники ЗМІ. Було надано ряд інтерв'ю, проведено зйомки півгодинної телепередачі «Десятинна церква – центр давньоруської духовності». Виставка стала базою для організації різних науково – освітніх заходів, зокрема, проводилися тематичні екскурсії, відбулися заняття з учнями Малої Академії наук, прочитано цикл лекцій, надавалися численні консультації науковцям та відвідувачам.

Таким чином, обидві виставки привернули увагу громадськості до вітчизняної археології, і, зокрема, до актуальних на сьогодні питань музеєфікації території Десятинної церкви й невщухаючої полеміки навколо «відбудови і відродження» храму. Виставки стали зразком побудови сучасних тимчасових експозицій з використанням нових дизайнерських розробок та рішень.

Список використаних джерел та літератури

1. Козюба В. К. Головні підсумки дослідження Десятинної церкви у 2005–2009 рр. // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). Тематичний збірник наукових праць. – К., 2010. – С. 119–137.
2. Майстровская М. Музейная экспозиция: тенденции развития // Музейная экспозиция. – М., 1997. – С.7-22.
3. Стрельник М. О. Десятинна церква. Новітні дослідження. Буклет. – К., 2011. – 6 с.
4. Стрельник М. О. Наукова концепція та тематична структура виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський». – К., 2015. – НА НМІУ. – Ф. Р. 1260, № 1145 – 9 с.
5. Стрельник М. О. Наукова концепція та тематична структура виставки «Десятинна церква. Новітні дослідження». – К., 2011. – НА НМІУ. – Ф. Р. 1260, № 1128. – 7 с.
6. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський». – К., 2015. – НА НМІУ. – Ф. Р. 1260, № 1146. – 17 с.
7. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план виставки «Десятинна церква. Новітні дослідження». – К., 2011. – НА НМІУ. – Ф. Р. 1260, № 1129. – 13 с.
8. Стрельник М.О. Тематична археологічна виставка: специфіка та особливості побудови // Роль музеїв в культурному просторі України і світу. – Дніпропетровськ, 2009. – Випуск 11. – С. 397–403.
9. Стрельник М. О., Сорокіна С. А. Виставка «Десятинна церква. Новітні дослідження», як органічна складова стаціонарної експозиції Національного музею історії України // Вісімнадцяти Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей, як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» 18 квітня 2012 р. –Харків: «Майдан», 2012. – С. 51 – 57.
10. Толочко П. П. Десятинна церква – центр давньоруської духовності // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 12–14.

Список скорочень.

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України.

НМІУ – Національний музей історії України.

Секція 6. Історіографія археологічних та архітектурно-фортифікаційних споруд

Світлана Біляєва

старший науковий співробітник ІА НАН України

Олена Фіалко

старший науковий співробітник ІА НАН України

м. Київ

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Ключові слова: Білгород-Дністровська фортеця, археологічні дослідження, будівельна періодизація, доба середньовіччя.

Анотація. Статтю присвячено історії археологічних досліджень Білгород-Дністровської (Аккерманської) фортеці – важливої пам'ятки оборонного зодчества Правобережної України за часів середньовіччя та раннього модерну.

Середньовічна фортеця розташована на правому березі Буго-Дністровського лиману в м. Аккерман (сучасне м. Білгород-Дністровський). Локалізація міста, і в першу чергу фортеці, значною мірою обумовила стратегічне значення, а разом і функції міста як визначного форпосту та центру міжнародних зв'язків від Середньовіччя до Нового часу.

В археологічному вивченні Білгород-Дністровської фортеці виділяються три нерівнозначних хронологічних етапи.

Перший етап (1900-1941 рр.) визначається нерегулярними дослідженнями розвідувального характеру. Початок археологічних робіт у фортеці пов'язаний із ім'ям Е.Р. Штерна. В пошуках античних шарів в 1900 – 1912 рр. дослідник заклав невеликі за розмірами траншеї на валу біля Головних воріт та на території Нижнього двору. Внаслідок цього було зібрано колекцію знахідок, і перш за все кераміки, різних часів. В результаті Е.Р. Штерном було визначено, що культурний шар фортеці, який сягає 6-7 м, насичений артефактами, сумарна дата яких 14-17 ст. [3; 25, с. 5, 11]. До того ж дослідник склав стратиграфічну схему нашарувань пам'ятки, що відповідали трьом періодам: античному (6 ст. до н.е. – перші ст. н.е.); молдавсько-генуезському (14-15 ст.) та турецькому (16 - 18 ст.) [40, с. 92-101].

З 1919 по 1937 р., коли місто перебувало у складі Румунії, нерегулярні розкопки на території фортеці та біля неї проводили румунські дослідники - Г. Авакян, Г. Братіану, П. Нікореску. Шурфування в різних частинах пам'ятки дозволило визначити наявність матеріалів молдавського, генуезсько-татарського та османського часів і віднести появу та розбудову фортеці до молдавського періоду [45; 46; 48; 49]. До того ж, Г. Авакян зробив особливий внесок у вивчення цитаделі [38, с.31] – завдяки знахідці монети молдавського господаря Олександра Доброго біля фундаменту південно-східної башти він переконливо довів приналежність будівлі до молдавського періоду [41].

Розкопки у фортеці були поновлені у 1940-1941 рр. під керівництвом В.О. Шахназарова – директора Аккерманського музею. Будівництво фортеці, як і кам'яні сходи з фортеці у бік лиману, він визначив турецьким часом. На жаль матеріали цих досліджень не були видруковані, а документація, за виключенням стислого звіту, який містив план розкопу 1940 р., втрачена.

Другий етап (1945-1999 рр.) характеризується переважно епізодичними археологічними розкопками фортеці в контексті загальних досліджень історії міста.

У 1945-47 та 1949-50 рр. археологічні дослідження на території фортеці та навколо неї

проводила експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л.Д. Дмитрова. Ці роботи поклали початок систематичному вивченню міста, його топографії та планування [20, с. 210-211; 21, с. 39-52; 22, с. 59-64; 23, с. 111-123]. Проте тематика, пов'язана із побудовою укріплень, зведенням фортеці, її розвитком як комплексу фортифікації та інфраструктури, залишалася поза увагою дослідників. Так, приміром, розкопки А.І. Фурманської 1953-63 рр. (з деякими перервами) були зосереджені переважно на дослідженнях античних нашарувань [36, с. 56-63; 37, с.5-19]. У 1954 та 1958 рр. у Білгороді-Дністровському працював загін Пруто-Дністровської експедиції ІА АН СРСР під керівництвом М.Г. Рабиновича, який запропонував власну періодизацію середньовічного міста. За цією періодизацією верхній горизонт культурних нашарувань (16-18 ст.) співвідноситься з османським часом, середній (14-16 ст.) пов'язаний із існуванням молдавського міста Четатя Албе, і нижній (поза те, що він не був виявлений) – із слов'янським часом [30, с. 102-107; 31, с. 404-405].

Далі в Білгороді працювали: Білгород-Дністровська експедиція Одеського археологічного музею – з 1965 р. її очолював І.Б. Клейман, а з 1967 по 1968 рр. співкерівниками її були І.Б. Клейман та А.А. Кравченко; в 1969-1971 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом С.Д. Крижицького; в 1972-1985 рр. знов експедиція Одеського археологічного музею на чолі з І.Б. Клейманом [25, с. 12; 26, с. 47-53; 24, с. 54-75]. В ході робіт 1969 – 1973 рр. в Портовому дворі фортеці був відмічений культурний шар османського періоду, проте цілеспрямовані розкопки цього часу не проводилися.

Нові матеріали дозволили І.Б. Клейману запропонувати свій варіант стратиграфії Білгорода. За його розробками місто перекриває не менше восьми нашарувань, три з яких співвідносяться із середньовічним та постсередньовічним періодами. Перший (відповідно верхній) шар (16-18 ст.) відповідає турецькому Аккерману; другий шар (15 ст.) пов'язаний із рештками молдавського міста; третій (13-14 ст.) – з рештками міста, що входило до складу золотоординської держави [24, с. 62-70]. А.А. Кравченко, яка приділила головну увагу дослідженням саме золотоординського Аккерману, спираючись на дослідження фортечних споруд та написів на плитах, вмонтованих в стіни, дійшла висновку, що будівництво фортеці було розпочато молдавськими господарями наприкінці 14 ст. (1399 р.) і завершено в середині 15 ст. Культурний шар цього часу датовано монетами, чеканими за часів правління Олександра Доброго та Стефана Великого [25, с. 17, 116].

В 1977 - 1980 рр. розкопки фортеці проводились експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Г.Г. Мезенцевої. Основні зусилля дослідниці були спрямовані на пошук слов'янських та давньоруських матеріалів, які не належать до часів будівництва фортечних споруд [28, с. 369-370; 27, с. 283; 29, с. 516-518].

В процесі подальших досліджень античної Тіри, які проводились в різні роки під керівництвом В.М. Зубаря, О.О. Росохацького, Н.О. Сон, І.В. Бруяко, Т.Л. Самойлової, крім античних, знайдені матеріали середньовічного Білгороду. Зокрема, в 1999 р. під час розкопок українсько-румунської експедиції (під керівництвом Т.Л. Самойлової та В. Кожукару) були зафіксовані залишки будівлі, що загинула, вірогідно, в пожежі під час осади Білгородської фортеці султаном Баязідом-ІІ у 1484 р. [32, с. 145].

Початок **третього етапу** археологічних досліджень Аккерманської фортеці пов'язаний із роботами Міжнародної Південної Середньовічної експедиції ІА НАН України (1999-2010 рр.) під керівництвом С.О. Біляєвої. В цей час розпочинається цільоспрямоване комплексне вивчення Аккерманської фортеці османського періоду. В ході низки міжнародних проектів із Турецьким історичним товариством у 1999-2002 рр., Турецьким управлінням із співробітництва та розвитку (ТІКА) у 2004-2006 рр., Фондом Макса фон Берчема (Швейцарія) у 2005-2009 рр. та Британським Інститутом в Анкарі Британської Академії Наук у 2006-2010 рр. були розроблені загальні завдання комплексного археологічного, архітектурного та історичного вивчення видатної пам'ятки, здійснений великий обсяг різнопрофільних досліджень.

Роботам постійно діючої міжнародної експедиції передувала ідентифікація залишків турецької лазні, що була розташована на теренах Нижнього двору фортеці, провідним турецьким фахівцем в галузі османських архітектурно-археологічних пам'яток проф. Б. Ерсоем у 1998 р.

У 1999 р. за проектом Турецького історичного товариства були розпочаті археологічні дослідження лазні в Нижньому (Портовому) дворі фортеці, які тривали декілька польових сезонів. В

цьому ж році здійснені дослідження будівельних залишків мечеті та мінарету у Громадянському дворі фортеці.

Основні археологічні розкопки сезонів 2000-2007 рр. були зосереджені на вивченні Нижнього двора фортеці як комплексу фортифікацій та інших архітектурно-будівельних споруд, планувальної структури двору. Стаціонарні розкопки проводились у його центральній частині між Портовими воротами і нижньою лінією укріплень вздовж узбережжя лиману. Тут повністю розкопане приміщення лазні, визначена її структура, призначення приміщень, простежені етапи розбудови і зміна функції лазні на майстерню з виробництва свинцевих виробів, а пізніше у складське приміщення.

Крім того, на центральній ділянці виявлена система водопостачання та водовідведення, кам'яна мостова із водостоком.

Іншим значним об'єктом досліджень були споруди нижньої лінії фортифікації: стіна та барбакан, які досліджувалися у 2005-2007 рр. В результаті ретельних обстежень та розкопок вдалося відтворити первинну конструкцію барбакану, його устрій та планування, основні періоди перебудови та особливості конструкції. Відкритий арковий перехід з основного приміщення барбакану до башти, дверний засов ті інші деталі будівлі. Також були відкриті первинна стіна барбакану та частина вхідної брами. Встановлено, що перебудова структури барбакану була пов'язана із розбудовою бастионної системи 18 ст. – фінального етапу турецького панування. Це підтверджується відомостями османських будівельних реєстрів, аналіз яких зроблено учасниками проектів проф. В. Остапчуком (Канада) та док. К. Фінкель (Великобританія). Завдяки ретельним обстеженням стіни нижньої фортифікаційної лінії док. Дж. Беннетом (Туреччина), архітектором А.М. Мартинюк-Медвецької встановлена первинна висота стіни та наступні етапи її підняття, характер захисних заходів кожного етапу перебудови. Відмічена поява аркового проходу у стіні, який був зроблений на початку 19 ст. російськими господарями фортеці до відміни воєнно-оборонного статусу фортеці у 1832 р., що призвело до її поступового занепаду.

На території Нижнього двору був здійснений також значний обсяг робіт методами неруйнуючої археології, зокрема, обмірних робіт із використанням новітньої геодезичної техніки.

Слід особливо відзначити, що завдяки міжнародним проектам вперше вдалося провести комплекс робіт методами неруйнуючої археології по всій площі фортеці. Обмірні роботи виконані з використанням GPS Total station Trimble R-3 співробітниками експедиції к.і.н. Ю. Болтриком, І. Карашевич, П. Костуром разом із док. Дж. Метью (США). Ціми роботами визначені координати та відстань між окремими об'єктами фортеці, зокрема між баштами і брамами; обстежені та локалізовані бастиони; поточнені розміри куртин, башт та інших окремих об'єктів, що дозволило скласти загальний план фортеці та побудувати її комп'ютерну модель. До того ж здійснено кореляцію об'єктів фортеці із даними будівельних реєстрів, отриманих у Стамбульських архівах К. Фінкель та В. Остапчуком, встановлено або поточнено їх назви.

З метою уточнення локалізації будівель, позначених на різних графічних планах фортеці 18-19 ст., які зараз знаходяться під шаром ґрунту, А. Тернером та Р. Хедслі (Велика Британія) проведено серію натурних обстежень з застосуванням спеціальної апаратури – георадара та геосканера. Це дало можливість виявити абриси деяких архітектурних споруд в Гарнізонному та Нижньому дворі фортеці.

З метою всебічного вивчення фортечних будівель та конструкцій були застосовані різні методи природничих досліджень. Приміром, були взяті: проби будівельних розчинів та матеріалів з різних об'єктів фортеці (к.хім.н. Р. Гуцуляк); зразки деревини (док. Т. Важний, США, к.і.н. Ю. Болтрик, С. Сагайдак), проби ґрунту (проф. Ж. Матвіїшина).

Об'єктом досліджень 2009-2010 рр. було обрано рів – важлива складова оборони фортеці, ескарп та контрескарп. Їх дослідження дало можливість вперше встановити точну глибину та ширину рва на різних його ділянках. З'ясовано особливості спорудження рва із поєднанням природних факторів та технічних можливостей регуляції його заповнення шляхом створення шлюзів. Крім того, були знайдені залишки башти, відсутні на пізніх планах фортеці, встановлено призначення деяких будівель. Все це дозволило зрозуміти характер змін у будівельній техніці, структурі оборонного комплексу в цілому протягом всього періоду його функціонування [1, с. 20-22; 2, с.413-418; 3, с. 143-145; 4, с. 66-67; 5, с. 14-17; 6, с. 73; 7, с. 32-35; 8, с. 28-30; 9, с. 11-12; 10, с. 18-25; 11, с. 55; 12, с. 65-66; 13, с. 76; 14, с. 277-285;

15, с. 350-355; 16, с. 399-403; 17, с. 448-454; 18, с.35; 42, р. 6-7; 43, р. 137-170; 44, р. 7-8; 47, р. 8-10 та інші]. Паралельно із розкопками та дослідженнями з не рушійної археології систематично проводився комплекс робіт з консервації та відновлення об'єктів під керівництвом к.і.н. С.О. Біляєва, які були розкриті в Нижньому дворі. Важливі заходи для збереження залишків турецької лазні передбачали їх укріплення та водовідведення за проектом та участю док. С.Тунчоку (Туреччина).

Також було здійснено укріплення стін приміщень барбакану з використанням оригінальних каменів (С.О. Біляєв, Ю.В. Болтрик).

Попередня інформація про результати досліджень, а також огляд окремих категорій знахідок із різних частин фортеці постійно вводиться до наукового обігу.

Паралельно, у 2005-2014 рр., нерегулярні розкопки в різних частинах фортеці здійснюються Білгород-Гірською експедицією ІА НАНУ під керівництвом к.і.н. Т.Л. Самойлової. Так, у Громадянському дворі відкриті залишки нежитлових приміщень османського часу, мінарет мечеті, дата якої на підставі арабського напису відповідає 1122 р. Хіджри, або 1710 р. Р.Х. [19, с. 210–216; 35, с. 182-183]. На площі того ж двору поруч з Водяними воротами розкопана нижня частина восьмикутної будівлі [33, с. 253; 34, с. 371]. На думку проф. Б. Ерсоя, вона може бути інтерпретована як тюрбе.

Отже результати комплексних досліджень третього етапу археологічного вивчення Аккерманської фортеці дозволили внести суттєві корективи у датування спорудження певних об'єктів та проведення ремонтних робіт в фортеці; призначення будівель; зрозуміти та уточнити характер будівельної техніки, притаманний кожному з будівельних періодів фортеці.

Багаторічні археологічні дослідження Аккерманської фортеці, що тривають (з певними переривами) вже майже 115 років, дозволили значною мірою віддзеркалити основні етапи будівництва і функціонування пам'ятки зодчества, до спорудження та розбудови якої долучилися покоління мешканців Північного Причорномор'я, і яка є видатною пам'яткою історії сучасних країн сусідів – Молдови, Туреччини та України.

Список використаних джерел та літератури

1. Беляева С.А. Ювелирные изделия из раскопок Портового двора Аккерманской крепости / С.А. Беляева, Ю.В. Болтрик, Е.Е. Фиалко // Birinci uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi. Bildiri Özetleri. Fıca 2007, 21 – 24 Mayıs 2007. – Izmir, 2007. – P. 20-22.
2. Беляева С.А. Два хамама Аккермана (опыт корреляции археологических и письменных источников) / С.А. Беляева, Е.Е. Фиалко // Проблемы давньоруської та середньовічної археології. Археологія і давня історія України. – Вип. 1. - К., 2010. - С. 413-418.
3. Беляева С.А. Междисциплинарные исследования Белгород-Днестровской крепости / С.А. Беляева, Е.Е. Фиалко // Матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції “Актуальні питання історії науки і техніки.” - К., 2010-а. - С. 143-45.
4. Беляева С.А. О результатах изучения средневековых городских центров Северного Причерноморья (на примере Очакова и Белгорода) / С.А. Беляева, Е.Е. Фиалко // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII Международной научной конференции 28 – 29 октября 2010 года. - Харьков, 2010-б. - С. 66 – 67.
5. Біляєва С.О. З досвіду українсько-турецького співробітництва у дослідженні пам'яток османського періоду / С.О. Біляєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – Вип. 8. – К. 1999. – С. 14-17.
6. Біляєва С.О. Дослідження пам'яток османського часу у Північному Причорномор'ї / С.О. Біляєва, Б. Ерсой // Археологічні відкриття в Україні 1998–99 рр. – К., 1999-а. – С. 73.
7. Біляєва С.О. Археологічні дослідження пам'яток османської доби в Україні у 1999 р. / С.О. Біляєва, Б. Ерсой // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – Вип. 9. – К. 2000. – С. 32 – 35.
8. Біляєва С.О. Дослідження карантинного двору Білгород – Дністровської фортеці / С.О. Біляєва, Б. Ерсой // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – Вип. 11. – К., 2002. – С. 28-30.
9. Біляєва С.О. Українсько-турецьке співробітництво в галузі археології (1996-2003 рр.): підсумки та

- завдання подальших досліджень / С.О. Біляєва // Україна і Туреччина. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. – К., 2003. – С. 11-12.
10. Біляєва С.О. Османський будівельний період у Північному Причорномор'ї / С.О. Біляєва // Східний світ. – № 1. – 2003-а. – С. 18-25.
 11. Біляєва С.О. Дослідження міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2001-2002 рр. / С.О. Біляєва, Б. Ерсой, Ю.В. Болтрик // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. - К., 2003 б. – С. 55.
 12. Біляєва С.О. Дослідження міжнародної Українсько-Турецької експедиції у 2004 р. / С.О. Біляєва, Б. Ерсой, О.Є. Фіалко // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. - К., 2005. – С. 65-66.
 13. Біляєва С.О. Інформація про роботу Міжнародної українсько-турецької експедиції у 2005 р / С.О. Біляєва, Б. Ерсой, Ю.В. Болтрик, О.Є. Фіалко, І.В. Карашевич // Археологічні дослідження в Україні у 2004-5 рр. - Запоріжжя, 2006. - С. 76.
 14. Біляєва С.О. Віконниці в системі архітектурних реконструкцій (османська лазня Аккерманської фортеці) / С.О. Біляєва, О.Є. Фіалко, І.В. Карашевич // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШ. - Вип. 15. - К., 2006-а. - С. 277 – 285.
 15. Біляєва С.О. Історичний розвиток Турецького барбакану Портового двору Аккерманської фортеці за результатами археологічно-архітектурних досліджень, проведених у 2006-2007 роках / С.О. Біляєва, А.М. Мартинюк-Медвецька, К.В. Присяжний // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШ. - Вип. 17. - К., 2008. - С. 350-355.
 16. Біляєва С.О. Нові дані щодо архітектурно-будівельної структури турецької лазні у Нижньому дворі Аккерманської фортеці / С.О. Біляєва, Ю.В. Болтрик, Р.Б. Гуцуляк, А.М. Мартинюк-Медвецька, К.В. Присяжний // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШ. - Вип. 18. - К., 2009. - С. 399-403.
 17. Біляєва С.О. Історико-археологічні дослідження 2008-2009 рр. у м. Білгороді-Дністровському та м. Очакові / С.О. Біляєва, І.В. Карашевич, О.Є. Фіалко // Нові дослідження козацької доби в Україні. Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШ. - Вип. 19. - К., 2010-в. - С. 448 – 454.
 18. Біляєва С.О. Про роботу Південної середньовічної експедиції у 2009 р. / С.О. Біляєва, І.В. Карашевич, О.Є. Фіалко // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. - Київ-Луцьк, 2010-г. - С. 35.
 19. Богуславський Г.С. Фрагмент турецького Аккерману (будівельні рештки османського часу з охоронних розкопок 2005 року в Аккерманській фортеці) / Г.С. Богуславський // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 10. - Львів, 2007. - С. 210-216.
 20. Дмитров Л.Д. Розкопки в Тірі – Аккермані - Білгороду-Дністровському / Л.Д. Дмитров // Археологія. - № 2. – 1948. - С. 210-211.
 21. Дмитров Л.Д. Білгород-Дністровська археологічна експедиція / Л.Д. Дмитров // АП УРСР. - № 2. – 1949. - С. 39-52.
 22. Дмитров Л.Д. Розкопки в м. Білгород-Дністровському в 1947 р. / Л.Д. Дмитров // АП УРСР. - № 4. – 1952. - С. 59-64.
 23. Дмитров Л.Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції / Л.Д. Дмитров // АП УРСР. - № 5. – 1955. - С. 111-123.
 24. Клейман И.Б. Стратиграфия культурного слоя городища Тира-Белгорода / И.Б. Клейман // Античная Тира и средневековый Белгород. – К., 1979. - С. 54-75.
 25. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV в.) / А.А. Кравченко. – К., 1986.
 26. Крижицький С.Д. Стан і завдання археологічних досліджень Тіри-Білгорода / С.Д. Крижацький // Вісник АН УРСР. - № 7. – 1972. - С. 47-53.
 27. Мезенцева Г.Г. Раскопки в Белгород-Днестровской крепости / Г.Г. Мезенцева // АО 1980 г. – М., 1981. - С. 283.
 28. Мезенцева Г.Г. Открытия в Белгороде-Днестровском / Г.Г. Мезенцева, И.А. Иваненко // АО 1978 г. – М., 1979. - С. 369-370.
 29. Мезенцева Г.Г. Средневековый Белгород-Днестровский / Г.Г. Мезенцева // Археология УССР. – Т. 3. – К., 1986. – С. 513–518.

30. Рабинович М.Г. Исследование средневековых слоев Белгорода-Днестровского в 1954 и 1958 гг. / М.Г. Рабинович. // КСИА АН СССР. - № 113. – 1968. - С. 102-107.
31. Рабинович М.Г. Молдавский дом XV в. из Белгорода-Днестровского / М.Г. Рабинович // Тези доповідей XV наукової конференції ІА АН УРСР. - К., 1972. - С. 405.
32. Самойлова Т.Л. Исследования античной Тире и средневекового Белгорода // Т.Л. Самойлова, В. Кожукару, Г.В. Батизат, Г.С. Богуславский, С.П. Смольянинова // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. - К., 1999. - С. 145-146.
33. Самолова Т.Л. Раскопки Тире-Белгорода в 2002 г. / Т.Л. Самойлова, В. Кожукару, С.П. Смольянинова, Г.С. Богуславский, П.В. Остапенко // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. - К., 2003. - С. 249-253.
34. Самолова Т.Л. Исследования античной Тире и средневекового Белгорода / Т.Л. Самойлова, Г.С. Богуславский, П.В. Остапенко, С.П. Смольянинова, Н.Е. Ветчинникова, О.К. Савельев // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. - Київ-Луцьк, 2010. - С. 370-371.
35. Тимченко В.Н. Колонна с арабской надписью 1710 г. из Аккермена / В.Н. Тимченко // Тира – Белгород-Аккерман (материалы исследований). – Одесса, 2010.– С. 182–183.
36. Фурманская А.И. Исследования Тире / А.И. Фурманская // КСОАМ 1962 г. - Одесса, 1964. - С. 56-63.
37. Фурманская А.И. Раскопки Тире в 1962–1963 гг. / А.И. Фурманская // Античная Тира и средневековый Белгород. – К., 1979. – С. 5-19.
38. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества / М.Шлапак. – Кишинев, 2001. – 237 с.
39. Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане / Э.Р. Штерн. // ЗООИД. - № 23. – 1901, - С. 33-61.
40. Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. / Э.Р. Штерн. // ЗООИД. - № 31. – 1913. – С. 92-101.
41. Avakian G. Săpăturile dela Cetatea Albă / G. Avakian // АСМІВ. – Fasc. 3. – 1931. – Р. 47-104.
42. Bilyayeva S. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine 2009 / S. Bilyayeva, V. Ostapchuk., J. Bennet, O. Fialko, C. Finkel, R. Haddelsey, T. Wazny // Anatolian Archaeology. – Volume 15. – London, 2009. – Р. 6-7.
43. Bilyayeva S. The Ottoman Northern Black Sea Frontier: the View from a Historical and Archaeological Project / S. Bilyayeva, V. Ostapchuk. // The Frontiers of the Ottoman World. In ed. Andrew Peacock, British Institute at Ankara and Oxford University Press, New York Proceedings of the British Academy. – № 156. – 2009-a.– Р. 137-170.
44. Bilyayeva S. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine 2010 / S. Bilyayeva, O. Fialko, A. Turner, T. Wazny // Anatolian Archaeology. – Volume 16. – London, 2010. – Р. 7-8.
45. Bratianu G.I. Contributions à l'histoire de Cetatea Albă (Akkerman) aux XIII et XIV
46. Bratianu G.I. Recherches sur Vicina et Cetatea Alba / G.I. Bratianu. – Bucuresti, 1935. – 68
47. Finkel C. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine, 2008 / C. Finkel, S. Bilyayeva, V. Ostapchuk // Anatolian archaeology. – Volume 14. – London, 2008. – Р.8-10.
48. Nicoresku P. Lucrările de consolidare și de restaurare la Cetatea Albă / P. Nicoresku // СМІВ. – № 3. – 1931. - Р. 115-128.
49. Nicoresku P. Foilles de Tyras / P. Nicoresku // Dacia. N.S. – № 3/4. - 1933. - Р. 557-601.

Список скорочень

АО – Археологические открытия

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР

ЗООИД – Записки Одесского Общества Истории и Древностей

КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологи АН

КСОАМ – Краткие сообщения Одесского археологического музея

УТОПІК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

СМІВ – Comisiunea Monumentelor istorice, reștiunea Basarabia

Ігор Креховецький

науковий співробітник відділу археології
Національного заповідника „Давній Галич”
м.Галич

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО ЗАМКУ. МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

Галицький замок розташований у м. Галич Івано – Франківської області в південно–східній частині міста на найближчій до Дністра мисоподібній вершині льодовикового придністровського кряжу, висотою 60 метрів над рівнем річки. Ця вершина є головною ландшафтною домінантою міської околиці. З трьох сторін Замкова гора оточена стрімкими урвищами, а з четвертої – південної – має штучний глибокий і широкий рів (дуже схожа оборонна структура була і в княжому Галичі XI – XIIIст., тепер с.Крилос Галицького р-ну (Рис. 1).

Більшість істориків і краєзнавців вважає, що Галицький замок був побудований в XI – XII столітті. Зважаючи на те, що на місці сучасного Галича за княжих часів була торгова пристань, на Замковій горі обов’язково мусів би існувати оборонний пункт для контролю за нею і він одночасно унеможлилював несподіваний напад ворожих військ на стольне місто з півночі. Також, впритул до східної сторони Замкової гори йшов давній гостинець до центру княжого міста (за 5 км, на південь від Галицького замку).

Польський історик і краєзнавець Є. Геленіуш у своїй праці «Розмови про Польську Корону» (т. 1., Краків, 1873 р.) писав, що «Галич над самим Дністром має замок старовинний, про початки якого не говорять ні хроністи, ні традиції. За часів Яна Длугоша (XIVст.) замок був вже старий і невідомо ким збудований...» [11, с. 7]. Український історик і мистецтвознавець Йосиф Пеленський відзначав: «Не могла така гора, в такому місці над Дністром, аж до XIV і XV століття стояти пусто, без хосену...» [10, с. 38-39].

Такої ж думки були і місцеві краєзнавці Лев Чачковський та Ярослав Хмілевський, які вважали, що до завоювання польським королем Казимиром цих земель – в княжу добу – тут стояла якась твердиня [12, с. 44].

Доктор історичних наук Володимир Грабовецький теж відносить початки Галицького замку над Дністром до княжих часів. Він вважає, що спочатку це була дерев’яна споруда VI-XIст., яка в період XII-XIVст. переросла в міцний кам’яний замок галицьких князів. З півночі і заходу він був майже недоступний, а з півдня і сходу його захищали оборонні, частково природні і насипні вали [6, с. 129].

Думки цих дослідників підтверджують новітні археологічні дослідження. З історичних джерел відомо, що Галицький замок був ключем Південної Русі. На початку XIIIст. тут стояв окупаційний гарнізон угорських військ.

З приходом польських правителів і утворенням Галицького староства та у зв’язку з частими нападами на Галичину татарських, молдавських та угорських феодалів польський сейм вирішив укріпити Галич. У 1367 році розпочалося будівництво на горі, над Дністром і Луквою, замку. Спочатку це була дерев’яна споруда, обнесена земляними валами. Тоді ж замок стає резиденцією королівської влади на Галицькій землі. З інших джерел дізнаємось, що замок був збудований волинським князем Любартом у 1350-1352 роках.

Широкомасштабні археологічні дослідження на території Галицького замку, на жаль, не проводились, також, не збереглося його плану чи графічного зображення періоду XIV –XVI ст. Започаткував археологічні дослідження Галицького замку історик, археолог і краєзнавець О. Чоловський. У 1890 р. він заклав кілька шурфів, провів обміри руїн і достатньо переконливо реконструював план замку. На жаль, до нас дійшли лише фрагменти його роботи, вказує у своїй

монографії історик З. Федунків [11, с. 76-77].

У 1951р. на Замковій горі розкопки проводив археолог В. Гончаров, який зазначав: «На найвищій точці гори збереглися залишки масивних кам'яних стін польського замку XVI–XVII ст. Інших пам'яток, які б вказували на більш раннє заселення гори, не виявлено». Але він провів поверхневе дослідження і зробив поспішний висновок. У 1991 р. археологічною експедицією під керівництвом Ю. Лукомського було з'ясовано, що культурний шар на Замковій горі має товщину 8м, а першими поселенцями тут були носії культури фракійського гальштату (XII-VIIст. до н.е.), також тут було виявлено знахідки княжої доби (XII-XIIIст.), потужність пласту складала 1 м. Та найбільше речового матеріалу віднайдено в культурному шарі пізнього середньовіччя, коли замкове плато займали почергово земляно-дерев'яний, дерев'яно-кам'яний і кам'яний замки [9, с. 12].

Наступні археологічні розкопки проводились у 1994р. під патронатом Національного заповідника «Давній Галич». Тоді було закладено шурф під підніжжям південної замкової стіни. Про ці дослідження найбільш повну картину дав один із керівників експедиції Ю. Лукомський: «...На глибині близько 1 метра ми наштовхнулись на суцільні брили стін, які впали раптово під час сильної руйнації 1676 р.- на це вказує характер завалу... зруйновані замкові мури мали товщину 1-1,5 м.... приголомшує той факт, що основа стіни замку XVII ст. знаходиться на глибині близько семи метрів відносно рівня сучасної денної поверхні... можливо, тут, за стіною, існували підземні приміщення» [8].

І дійсно, писемні джерела згадують про двоповерхові підземелля Галицького замку, в яких, ймовірно, зберігались запаси провіанту, порох, казна, а також тут утримували в'язнів.

Далі Ю. Лукомський пише: «Під час розкопок виявилось, що стіни замку XVII ст. стояли на гребені валу, який виступає в плані назовні на 5 метрів від стіни замку Потоцького. Отже, ранній замок мав більшу площу і це в перспективі сприятиме дослідженню та музеєфікації решток попереднього замку. У внутрішній частині валу проявились виразні прямокутні отвори, які мали розміри 20х9 см, і були заповнені деревиною... стало зрозумілим – маємо справу з конструкцією дерев'яного частоколу більш раннього замку на Галич-Горі. З-під землі почав з'являтися ряд дерев'яних паль. Вони продовжувались до глибини восьми метрів, тобто збереглися на висоту три метри. Такий стан збереження конструкцій надзвичайно рідкісний.

Невдовзі ми виявили другий ряд аналогічного частоколу. Він проходив паралельно до першого і зберігся на висоту одного метра. Отже частокіл був дворядним і утворював одну дерев'яну оборонну стіну шириною 1,24 м. Перепад висот між поверхнею валу та дном рову становив сім метрів. Якщо врахувати ще надбудову дерев'яної стіни, то переконаємось, що дерев'яно-земляний Галицький замок був дуже сильно укріпленим. Перша архівна згадка про цей замок йде під 1367 роком. Тут було виявлено археологічні знахідки культури фракійського гальштату та княжої доби, що засвідчує про існування на Замковій горі поселень цих періодів» [8].

Археологічні розкопки 1993-1994 років оборонного рову під південною стіною виявили рештки замку XII-XIII, XIV-XV та XVII століть, а також культурні шари фракійського гальштату, княжої доби та пізнього середньовіччя.

У 1995р. архітектурний загін Галицької археологічної експедиції на 80 відсотків з'ясував планувальну структуру оборонних мурів замку останнього будівельного періоду (1658-1676 років). Локалізовано дві зруйновані оборонні вежі з підземними льохами і місце в'їзної брами [8].

У цей час дослідження замку проводили працівники інституту «Укрпроектреставрація» (директор З. Соколовський). В акті технічного стану пам'ятки зазначено, що вона втрачена на 80 відсотків. Збереглися тільки кутова («Шляхетська») вежа, руїни південно-східних стін й апсиди костюлу св. Катерини (виконувала фортифікаційну та сакральну функції і була продовженням південно-східного оборонного муру) та фрагмент південного муру з бійницями. Під замком знаходяться численні підвали, вхід до яких завалився [11, с. 85].

У 1997 р. археологи-архітектори Ю. Лукомський і В. Оприск провели повні розкопки Шляхетської вежі. Відстежено, що замок мав двоповерхові підземелля. Цегляно-кам'яні мури вежі стояли на масивному цоколі-фундаменті висотою 5 метрів і шириною 2,5 метра. Викладені вони з вапняку, алебастру, туронської крейди на міцному вапняково-піщаному розчині. Знайдені різьблені та профільовані деталі з Успенського собору (XIIст.) дають підставу припускати, що Шляхетську вежу

будували з блоків княжої катедри [9, с. 12].

У південно-східному куті Шляхетської вежі відкрито дві системи зрубних конструкцій валу з залишками дерев'яних клітей XIII-XIVст. та XV-XVIст., частину виробничої глинобитної печі XIIст. та напівземлянкову споруду XIст. [7, с.121-126].

У 1998 р. під час розкопок археологічного загону під керівництвом В. Оприска і М. Рожка на замковому плато знайдено залишки бронзо плавильної майстерні, злитки бронзи, житло княжої доби, залізні наконечники стріл, кераміку, керамічні плитки XIIIст., і житловий комплекс культури фракійського гальштату (XI-VIIст.до н.е.) [9, с. 12].

Дослідження Замкової гори в 2004 році продовжила археологічна експедиція Національного заповідника «Давній Галич» під керівництвом О. Мельничука та Б. Томенчука, яка поставила собі за мету знайти сліди заселення Замкової гори у давньоруський період. О. Мельничук зазначає, що на глибині 1 штиха виявлено залишки західної оборонної стіни замку у вигляді великих шматків опоки, поставленої на вапняно-піщаний розчин. А на глибині 1,1 м залягає верхній зріз фундаменту стіни, який виступає на 0,25 м назовні від стіни. На глибині 2,0 м від рівня сучасної поверхні в межах розкопу виявлено давньоруський об'єкт із залишками перетлілого дерева та кераміку XII-XIII ст. Дно цієї будівлі знаходиться на глибині 2,6 м від рівня сучасної поверхні. Далі, він робить висновок, що виявлені залишки, очевидно, належали споруді, яка входила в систему оборонних укріплень гори в давньоруський час [3, с. 18-20].

За будівельно-технологічними характеристиками кладка фундаменту та стіни вписується в загальне коло пам'яток оборонного будівництва Галичини XVI-XVIIст.

У 2007 році замок досліджувала археологічна експедиція Національного заповідника «Давній Галич» під керівництвом В. Януша, яка мала за мету виявити та локалізувати залишки південно-східної оборонної в'їзної вежі. Незважаючи на різноманітні знахідки періоду пізнього середньовіччя (залізні і керамічні вироби) та наявність потужного культурного шару, слідів південно-східної оборонної вежі виявлено не було. [4, с. 3, 8]. Можливо, будівельний матеріал з вежі було повторно використано для будівництва нових будинків у Галичі після губернаторського розпорядження 1796 року, коли замок почали розбирати під керівництвом інженера А. Гегерштайна. Також відомо, що в 1858 р. завалилася східна частина рештків мурів замку.

У 2008 році археологічна експедиція Національного заповідника «Давній Галич» під керівництвом В. Януша продовжила дослідження Галицького замку. Метою експедиції було виявлення та локалізація залишків західної оборонної стіни і фундаменту замку. Було закладено 3 шурфи. У результаті розкопок виявлено, що стіна складалася з великих шматків вапняку, поставленого на вапняково-піщаний розчин. Залишки стіни проходять по самому краю схилу гори. На відміну від структури стіни, фундамент складений із менших та більших розрізаних шматків мергелю. На глибині 1,7 м було виявлено залишки горілої дерев'яної споруди (напевно, господарського призначення), яка прилягала до оборонної стіни. Також було встановлено, що глибина фундаменту стіни становить 2,7 метра, а це черговий раз підтверджує дані історичних джерел (Акти земські і гродські) про існування в Галицькому замку двоповерхових підземель. Археологічний матеріал розкопок представлений виробами з кераміки, металу, скла та залишками будівельного матеріалу стіни (вапняк, цегла, мергель) [5, с. 8-11].

Згідно з описом 1627 року замок оточували з трьох боків вали, на яких 5 оборонних веж і 3 в'їзні брами. У 1658 р. замок було реконструйовано під керівництвом інженера-фортифікатора Ф. Корассіні. У цей же час замок було перебудовано з дерев'яно-кам'яного на кам'яний. Замок був центром Галицького староства. Історик З. Федунків у своїй книзі «Галицький замок» зазначає, що ухвала сейму 1658 року повідомляла: «... фортецю Галицьку галицький староста Андрій Потоцький своїм власним коштом з ґрунту реставрував, мури нові збудував, шанцями, валами, редурами, трибом чужоземним обвів...» [11, с. 35]. Отже, цілком ймовірно, що замок мав нижні оборонні укріплення (перша лінія оборони).

У 2013 році археологічний загін Національного заповідника «Давній Галич» під керівництвом І. Креховецького проводив зачистку ділянки біля підніжжя західного схилу Замкової гори на терасі штучного походження шириною 22 м. Необхідність зачистки була викликана обвалом частини тераси.

Дослідження виявили, що на глибині 1,4 м від денної поверхні залягав культурний шар XVI-XVII ст. із вугликами, цеглою, обмазкою, керамікою та кістками тварин. На глибині 2,1 м залягав шар вапнякового каміння з вапняно-піщаним розчином товщиною 0,25 м. Це каміння мало різну величину, траплялось обпалене. Значна глибина залягання решток оборонних стін, очевидно, пояснюється сповзанням схилу гори. Прошарки румовища і каміння, напевно, пов'язані з будівництвом стіни замку або інших оборонних споруд (Рис. 2) [1, с. 6-7].

У 2014 р. продовжив дослідження Галицького замку археологічний загін Національного заповідника «Давній Галич» під керівництвом І. Креховецького. Шурф закладено біля підніжжя Замкової гори на терасі штучного походження. На глибині 0,5 м від денної поверхні було виявлено розсип вапняку, цегли, мергелю і крупної гальки зі слідами вапняно-піщаного розчину товщиною до 0,5 м. Тут було знайдено керамічні, скляні і металеві вироби XVI і XVII ст. та кістки тварин. Шар румовища і каміння, очевидно, пов'язаний із будівництвом та функціонуванням оборонних споруд замку. Під шаром каміння знаходився шар з вугликами, печиною і обпаленим дрібним річником, який, напевне, утворився під час пожежі якихось дерев'яних конструкцій (Рис. 4). Також у розкопі було виявлено піч овальної форми, в конструкцію якої входило вапнякове каміння і яка, очевидно, пов'язана з якоюсь господарською будівлею. Ця піч знаходилася у внутрішній частині решток оборонних споруд, її розміри – 60х30 см. (Рис. 4).

В ході археологічних робіт було виявлено матеріал і будівельні рештки нижніх оборонних споруд замку XVII ст. [2, с. 8-13].

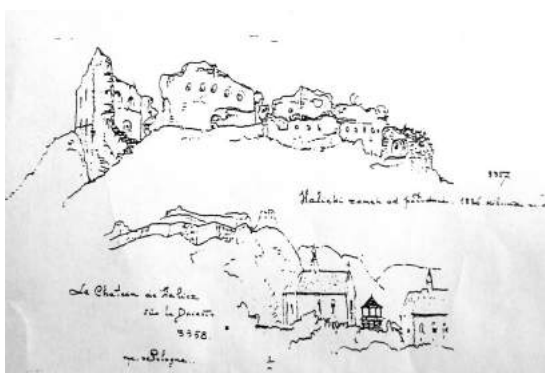

Рис. 1 Гравюра з руїнами Галицького замку.

Рис. 2 Зачистка обвалу біля підніжжя західного схилу замкової гори.

Рис. 3 Дослідження тераси під схилом замкової гори.

Рис. 4 Піч господарської будівлі в системі нижніх оборонних укріплень.

Список використаних джерел та літератури

1. Креховецький І. Звіт про результати археологічних розвідок Галицького замку у 2013 р. – Галич, 2014. - С. 6-11.
2. Креховецький І. Звіт про результати археологічних досліджень Галицького замку у 2014 р. – Галич, 2015. - С. 6-13.

3. Мельничук О., Томенчук Б. Звіт про польові археологічні дослідження у 2004 р. - Галич, 2005. - С. 18-20.
4. Януш В. Звіт про результати археологічних розвідок на території Галицького замку у 2007 р. – Галич, 2008. - С. 3,8.
5. Януш В. Звіт про результати археологічних розвідок на території Галицького замку у 2008 р.- Галич, 2009. - С. 8-11.
6. Грабовецький В. Нарис історії Галича з найдавніших часів до поч. ХХст. - Галич, 1997. - С.129.
7. Лукомський Ю. Результати, проблеми і перспективи архітектурно–археологічних досліджень на терені княжого Галича // Збереження та використання культурної спадщини України. – Галич, 2004. - С. 121-126.
8. Лукомський Ю. Таємниці Галич-Гори // Галичина. - 1996. - 8,12 червня.
9. Оприск В. Галицька твердиня над Дністром // Галицька брама . - 1998. - № 9 . - С. 12.
10. Пеленський Й. Таємниці стольного града // Літопис червоної калини . - 1991. - Ч.6. - С. 38-39.
11. Федунків З. Галицький замок. - Івано – Франківськ, 2013.
12. Чачковський Л., Хмільевський Я. Княжий Галич. - Станіславів, 1938. - С. 44.

Микола Кибалюк

науковий співробітник

Національного заповідника «Замки Тернопілля»

м. Збараж

УКРАЇНСЬКЕ ПОДІЛЛЯ. ДО ВИТОКІВ ІСТОРІЇ КРАЮ

В даній статті розглянуто проблему походження історико-географічної назви «Поділля» на основі археологічних знахідок та на підставі аналізу різноманітних версій, висунутих дослідниками історії краю. Зроблено спробу показати хрещення Русі, як ключовий фактор, що спричинив масове заселення даного регіону. Проведено аналіз особливостей Болохівської землі. Розглянуто питання виникнення козацтва на Поділлі.

Ключові слова: Історія Поділля, археологія, Болохівська земля, язичництво на Поділлі, виникнення козацтва.

Поділля – історико-географічна область нашої держави, локалізована в південно-західній її частині. До історичного Поділля можна віднести території сучасної Вінницької, Хмельницької (за виключенням північної смуги), Тернопільської (південна частина), Одеської (північні райони) областей. Крім цього, сюди ж можна віднести незначні частини Житомирської, Черкаської та Кіровоградської областей.

Зазначимо, що свою назву цей історичний регіон отримав дещо пізніше, ніж сусідні з ним Галичина та Волинь. Однак цей фактор анітрохи не сприяв поясненню етимології її походження. Хоча саме пояснення етимології назви цього історичного регіону не лише мало б служити відправним моментом дослідження його історії, а й дати відповідь на численні питання, які виникають при вивченні історичного розвитку досліджуваного нами регіону.

Однією з найдавніших згадок, де уже зустрічаємо назву «Поділля» можна вважати хроніку М. Стрийковського, де фігурує 1331 рік [11, с. 7]. Однак потрібно зауважити, що цей хроніст жив та працював у XVI ст., тобто в той час, коли ця назва тривалий час уже була закріплена за даною територією. Тобто, формуючи свою працю, дослідник, міг перенести відому йому назву на події, що відбувалися значно раніше. Ольга Білецька у своїй праці «Поділля на зламі XIV – XV ст.: до витоків формування історичної області» говорить про те, що в доступних для неї дипломатичних та актових джерелах похідні від слова «Podolia» вперше зустрічаються у 1366 та у 1374 роках [., с. 69]. Зважаючи на цей факт, автор робить висновок, що макротопонім «Поділля» з'являється в 50-60-х роках XIV ст. Однак, ми не можемо погодитися з даним твердженням і вважаємо, що вищезазначену дату цілком обґрунтовано можна вважати лише часом першої документальної згадки назви цього історичного

регіону. Сама ж назва мала б виникнути значно раніше.

Зазначимо, що сьогодні в науковій літературі фігурують різноманітні версії, щодо походження назви «Поділля». Головною при цьому є версія про те, що ця історична область отримала свою назву від географічного розташування. Тобто назва краю відобразила розташування даного регіону відносно галицької частини Карпатського передгір'я [3, с. 48]. Поширеною також є і версія українського історика Ярослава Дашкевича, який наголошує, що назва Поділля означає «не діл у порівнянні з горою», чи «нижній край», а «територію, розташовану в долах і поруч з ними» [4, с. 58].

Також хотілося б також звернути увагу на історико-географічний термін «Пониззя», який в історичних хроніках фігурує уже в 40-х роках XIII ст. I, хоч деякі дослідники, зокрема і О. Білецька, наполягають на тому, що не можна ототожнювати термін «Поділля» та «Пониззя» [1, с. 71] все ж, на нашу думку, це твердження є не зовсім правильним. Адже сама авторка погоджується з висновком Л. Масенка про те, що топонім «Пониззя» означав «протиставлення низової місцевості гірській (Карпатам і Передкарпаттю)». Тобто слова «дол» і «низ» мали спільне значення і могли вживатися одночасно. Виходячи з цього, можемо також констатувати, що твердження ніби Пониззя повністю увійшло до складу майбутнього Поділля також є не зовсім коректним. Більш ймовірно, що назва «Пониззя», або «Поділля» просто поширилася на новопрієднані землі.

Здавалося б, на перший погляд, у назві цього регіону не мало б бути ніяких таємниць. «Поділля», або «Пониззя» було досить поширеним словом за часів Київської Русі, а, можливо, й раніше. Також відомо, що цей термін означав поселення, яке виникало за межами укріплених фортифікацій, що зазвичай розташовувалися на підвищених місцях рельєфу [8, с. 43]. Та все ж, сумніви залишаються. На нашу думку головною причиною цьому є два фактори. По-перше, сама дата появи топоніма «Поділля» в історичних джерелах, а по-друге, напевно, кожен дослідник розумів, що згаданий топонім був місцевого (тобто руського) походження і важко уявити, щоб формуючи назву краю в той час населення взагалі мало уявлення про його географічне розташування відносно Карпатських гір, чи якогось іншого підвищення, яке знаходилося за сотні кілометрів. Одна справа назвати «Подолом» територію, яка знаходиться перед підвищенням, що можна візуально побачити і зовсім інша використати цю назву, як топонім для величезної території, географічні умови розташування якої навряд чи усвідомлювалися нашими далекими предками.

Н. Молчановський у своїй праці «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года» на основі власних досліджень зазначає, що в давні часи ця область була заселена племенами уличів і тиверців та стояла окремо від Київської держави [7, с. 18]. Як відомо, у 1097 році в Любечі відбувся з'їзд князів для того, щоб припинити міжусобиці та об'єднатися в боротьбі проти половців. Тут князі проголосили засідку вотчинності, тобто кожен князь мав володіти тими землями, що володів його батько та не зазіхати на власність інших князів. Серед переліку міст ми не зустрічаємо жодного, яке можна було б віднести до пізнішої території Поділля (умовно тут можна згадати лише Теробовлю). Тобто, очевидно, що, як мінімум, до кінця XI ст. влада Києва на ці землі не поширювалася. Більше того, той же Н. Молчановський говорить про те, що в середині XII ст. декілька земель, що пізніше належали до Поділля, зіткнулися в битві з сусіднім Руськими князівствами. Отже, виходячи з вищесказаного, можемо констатувати той факт, що Подільські землі, або територія Пониззя безпосередньо владі Києва, а згодом і Галицько-Волинського князівства не підпорядковувалися.

М. Н. Тихомиров у своїй книзі «Давньоруські города», описуючи структуру города зазначає, що «поряд з дитинцем виростили поселення ремісників і купців, які селилися поза межами замкових стін. Створювалося два міських світи: княжий та вільний (торгово-ремісничий) [8, с. 45]. І продовжує: «Найбільш яскравим прикладом такого сусідства двох різних світів дає Київ. У літописних відомостях явно виступають дві частини Києва – гора та подол». Отже, з вищесказаного можемо зробити висновок про те, що поділля або пониззя в уяві наших далеких пращурів могло асоціюватися не лише з формою рельєфу, а й з певними соціальними відносинами між його мешканцями та представниками влади. Цілком можливо, що саме поділля з-поміж іншого могло означати територію проживання вільних людей, щось на зразок того, з чим в нашій уяві асоціюються землі, зайняті козацчиною.

Якщо провести паралелі між відомими нам подіями XVI ст. (зародження козацької вольниці) та тими, що мали місце на Руських землях (куди, як ми знаємо, майбутнє Поділля не входило) в X – XI ст.,

то можемо припустити, що саме Подільські терени стали місцем втечі та поселення люду незгідного з діями влади в Києві. І тут постає цілком закономірне питання – які ж дії центральної влади могли викликати масову міграцію населення на південь. І, хоч з однієї сторони існувало розуміння того, що ці події мали б мати досить важливе значення для Київської Русі, а, отже, не могли пройти непомітно для історії, все ж тривалий час ми не могли розставити правильні акценти. Підказка ж, при цьому, лежала на поверхні. Варто лише поглянути на хоругву Подільських полків, що брала участь у Грюнвальдській битві, або ж сучасний символ Поділля, для того, щоб зрозуміти, що поворотним моментом, який спричинив масовий відтік населення з теренів Русі та заселення земель, що лежали на південь стало не що інше, як хрещення. Немає сумніву, що язичницька віра міцно вкоренилася серед наших предків так само, як і немає сумніву, що в багатьох випадках хрещення здійснювалося силоміць (методом кнута і пряника). Тобто значна частина люду, що не погодилася з новими реаліями змушена була залишити терени, що підпорядковувалися руським князям.

Наведемо ряд аргументів, які свідчать на користь того, що саме терени Поділля стали місцем їх нового проживання.

- Як було зазначено вище, символом Подільської землі завжди було зображення сонця з променями по колу, що є тотожним зображенню Дажбога (сонячне божество східних слов'ян, один з головних язичницьких богів). Називаючи наших предків «Дажбожими онуками», автор «Слова о полку Ігоревім» виокремлює Дажбога як верховне божество, під всемогутньою силою якого було все небо – найвища цитадель всесвіту [6, с. 63]. У тому ж таки «Слові о полку Ігоревім» русичі зветься внуками Дажбога, а, отже, саме це божество у вірі наших предків було прийнято вважати родоначальником Руського народу.
- Саме на Поділлі збереглося найбільше язичницьких звичаїв та обрядів, що пізніше перейшли в християнську традицію. Так, ще навіть на початку ХХ ст. тут проводили «похорони Ярила», «гоніння шуліки» та ін. А на берегах річки Збруч язичницький релігійний центр діяв аж до ХVІІ ст., і саме тут було знайдено знаменитого Збручанського ідола.
- На Поділлі зосереджена просто вражаюча кількість топонімів співзвучних зі словом «Бог» – Межибоже, Божський, Болохово та ін. Більше того, навіть головна ріка регіону називалася «Богом» [9, с. 145]. На мапі відомого французького картографа Гійома Левассера де Боплана назва сучасної річки Південний Буг зафіксована, як Руський Бог. Варто відзначити, що свою сучасну назву ця річка отримала випадково. Проводячи на початку ХХ ст. дослідження Правобережної України, В. Д Ласкарев звернув увагу на існування двох річок з однаковими назвами (як він вважав) – Буг та для їх розрізнення наніс на карту, як Південний та Західний Буг. Насправді ж південна річка носила назву Бог. А, оскільки, використання подібних топонімів не характерно для християн, то, очевидно, що ці топонімічні назви мають язичницьке походження.

Отже, виходячи з вищесказаного, можемо констатувати той факт, що саме територія сучасного Поділля стала головним місцем переселення незгідних з політикою християнізації, що проводила державна еліта. І, найбільш ймовірно, що центром цієї землі стало місто Бакота. Підтвердженням цієї версії можуть служити результати археологічних розкопок, які виявили тут безліч язичницьких святилищ та капищ, а також кургани з жіночими похованнями [2, с. 76]. Така кількість знахідок язичницького періоду може свідчити не лише про масове поширення дохристиянських обрядів на цих землях, а й про те, що цей культ тут був збережений довше в порівнянні з іншими землями сучасної України. Цілком можливо, що саме приплив нових жителів, які не погодилися прийняти християнську віру на Русі і вдихнув нове життя у Бакоту та перетворив її у своєрідний центр язичництва.

Та спокійне життя тривало недовго. Першою загрозою для осілого люду став вплив кочових племен зі сходу. Печеніги, міцно осівши по нижній течії Дніпра, поступово відтісняють на північ південний кордон місцевих поселень. Можна припустити, що західні території заселені слов'янами відчули значно менший тиск половецьких орд, ніж їх одноплемінники з півночі. Н. Молчановський у своїй книзі «Очерки известий о Подольской земле до 1434 года» зазначає, що «рух племені печенігів від Дніпра в західному напрямку лише побічним чином і випадково захопило кордони відомого нам по літопису слов'янського світу. Розділені на велику кількість племінних груп, що діяли у своїй більшості на свій страх, незалежно від інших, печеніги не були організованою державою, яка б переслідувала

спільні політичні цілі. Тому немає нічого дивного, що літописи не дають нам жодних вказівок на присутність поселень печенігів в районі пізнішого Поділля» [7, с. 41].

Значно більший вплив на міграційні процеси корінного населення на Подільських землях мали племена половців, або куманів. Очевидно, що подібно до печенігів, половці також розпочали свої сутички з місцевими слов'янськими племенами. У повчанні Володимира Мономаха, що вміщено в Лаврентіївському літописі під 1036 роком можна зустріти декілька вказівок на той факт, що на початку XII ст. половецькі кочівники були розкидані в басейні Південного Бугу. У загальному ми бачимо, що до першої появи татар, північне побережжя Чорного моря являло собою суцільний театр переселення кочових народів, що призвело до міграції слов'янських племен на північ до більш захищених місць.

Цілком ймовірно, що саме результатом цих переселень язичницького елемента ближче до півночі і стало формування таємничої «Болохівської землі». Дозволимо собі припустити, що саме язичництво місцевого люду і стало головною причиною цієї таємничості. Адже відомо, що головним поштовхом у розвитку грамоти та письма стало якраз прийняття християнства, а, відповідно, язичники цих можливостей були практично позбавлені. Саме тому в літописах чітко простежується неприязнь самих літописців до болохівців, а в деяких випадках розорення Болохівських земель пояснюється як Божа кара [7, с. 109]. Не можна також не враховувати той фактор, що до прийняття християнства язичництво міцно вкоренилося на землях Київської Русі. А це означає про наявність розвинутої та досить впливової організації культових служителів, які, безумовно, мали неабиякий вплив на людські маси та, боячись втратити вплив та владу, налаштовували їх проти прийняття нової віри. Слов'янських жерців, які служили язичницькому культу, називали волхвами. Тож чи не ця назва відбилася у назві давньоруської історико-географічної області? Адже природно, що місце масового скупчення язичницьких жерців могло називатися «Волхвівською» землею, яка пізніше трансформувалася у «Болохівську». Історики А. Петрушевич та С. Томашівський вважали болохівців за волохів, цим і пояснювали виникнення топоніму «Болохівська земля». З іншої сторони, автор ґрунтовної праці «Болохівська земля та її значення в Російській історії» М. Дашкевич, а також видатні історики М. Грушевський та В. Антонович стверджували, що основу болохівців становили Руські племена [5, с. 21]. Підтверджують цю гіпотезу і сучасні археологічні дослідження, адже серед знахідок тут виявлено багато речей пов'язаних з язичницькими віруваннями слов'ян [2, с. 52]. Цей фактор в свою чергу підтверджує нашу гіпотезу про поширення язичницького культу на цих землях. Крім цього, літописи не дають підстав говорити, що болохівщина була заселена іноплеменниками, а навпаки трактують її як Руську землю, яка, тим не менш, не вписувалася в загальний контекст історичних процесів. Напевно що, саме язичництво стало основною причиною своєрідної окремішності болохівської землі. Тут довгий час зберігалися звичаї та традиції характерні для Русі в дохристиянський період, а відсутність розвинутого письма (а відповідно й традиції вести літописи) призвела до відсутності будь-якої інформації, що походила б із середини цієї землі. І хоч абсолютна більшість дослідників характеризували болохівщину, як цілісний масив з власними соціально-політичними, економічними, правовими, адміністративними та культурними рисами, проте жоден з них не вказав на язичництво, як головну причину особності даного регіону.

Разом з тим, сьогодні можна знайти безліч доказів того, що саме різниця у вірі стала головною причиною відмінності між болохівщиною та землями сусідніх князівств, що в основній масі стали християнами. І, хоч ці докази практично лежали на поверхні, в більшості випадків вони залишилися просто без уваги. Так, у 1235 році під час боротьби Данила з чернігівськими князями за Галич, ми знаходимо інформацію про зраду Данила зі сторони галицьких бояр, а саме «безбожного Григорія Васильовича та Молибоговичів» [7, с. 105]. Вжитий термін «безбожний» пряме підтвердження того, що людина, яка очолила змову не була християнином, і, цілком зрозуміло, що цей заколот опирався саме на язичницький елемент Галичини, головними союзниками якого і стали болохівці. Показово, що коли чернігівські князі Михайло та Ростислав побажали змиритися з Данилом Романовичем, то всю вину за попередню напругу у відносинах вони положили на «невірних галичан» [7, с. 106]. Вжитий термін «невірні» тут також може свідчити про те, що осередком змови було саме язичницьке ядро галицьких бояр, які діють спільно з таємничими болохівськими князями. М. П. Дашкевич, посилаючись на Галицько-Волинський літопис зазначає, що «Болохово стояло на чолі якогось особливого руху, який ніяк не міг подолати князь Данило Галицький і тягнуло за собою значну частину Південної Русі [5,

с. 6]». Цим особливим рухом, на наш погляд, було саме язичництво.

Відкритим та доволі цікавим є питання походження болохівських князів. М. Дашкевич наголошує на тому факті, що літопис ніде не говорить про зв'язок болохівських князів з будь-якою віткою Рюриковичів, а навпаки, вказує на особливість цього роду. Український історик М. Костомаров спочатку висунув гіпотезу про походження болохівських князів від колишніх відособлених бояр [7, с. 112], а пізніше назвав їх місцевими князями, що вціліли від додержавницької старовини. М. Дашкевич піддає сумніву першу тезу, адже якби це були волинські, галицькі, або київські бояри, то Данило відносився б до них зовсім по-іншому і літопис не назвав би їх «особними князями». З другою ж погоджується, додаючи, що це були «кращі мужі» місцевого населення, яких це ж населення проголосило князями на противагу дому Святого Володимира [5, с. 33]. Але тут виникає питання: а для чого та противага? І яким чином ці князі могли стільки часу зберегти свої позиції під боком у могутніх сусідів. Відповідь тут може бути лише одна. Тут існувала одна спільна ідея (в тому числі і в протиставленні до Рюриковичів), яка об'єднувала усіх жителів, а еліта була змушена користуватися безпрецедентною підтримкою населення. Дуже важко уявити більш потужний об'єднуючий фактор, аніж релігія і дивно, що дослідники досі не звернули на це уваги. Той же М. Дашкевич робить висновок, що відокремлення болохова витікало саме з його прагнення відновити в себе старовинний устрій, який існував у слов'ян, що ділилися на общини з виборними князями [5, с. 34]. Але тут автор суперечить сам собі. Адже, якщо старовинні порядки тут зберігалися століттями, місцеві князі мали потужну підтримку (для цього потрібен тривалий час стабільної влади), а влада Рюриковичів практично не поширювалася, то як можна відновлювати те, що нікуди не зникало? З іншої сторони, ми бачимо, що Болоховом називалася ціла територія без відношення до якогось конкретного центрального міста, що є зайвим доказом теорії про розселення колишніх волхвів на цих землях.

Те, що болохівські князі вели незалежну від Рюриковичів політику ще навіть у середині XIII ст. підкреслює факт, що вони входять в домовленість з татарами в той час, коли населення інших руських земель ховається від цієї загрози [5, с. 18]. Звичайно, що з плином часу християнство проникало і на ці землі, та все ж, вважаємо, що домінуючим тут довгий час залишалось саме язичництво.

У 1362 році відбулася знаменита битва під Синіми Водами, на Поділлі разом зі своїм військом прийшов Великий Литовський князь Ольгерд разом з племінниками Коріатовичами – майбутніми власниками Поділля. Починають з'являтися перші письмові згадки про внутрішнє життя цієї землі. І в той же час хроніка згадує про існування козаків саме тут на теренах Подільського краю. Польський історик Мацей Стрийковський пише: «Ольгерд з Литвою здобув Брацлав, Скали, Сокілець і Смотрич – замки під Волохами. Зайняв потім вночі Кам'янець та Червоногородок за сприяння козаків подільських» [5, с. 40]. Тобто, як тільки литовці прийшли на цю землю відразу ж фіксують наявність тут козаків.

І, хоч у цьому випадку знову можна говорити про те, що Стрийковський жив та працював у XVI ст. і міг відоме йому слово перенести на події, що відбувалися значно раніше, на чому наголошує не один дослідник, але Микола Дашкевич наголошує, що це є перша згадка про руських козаків і, порівнявши цей документ з іншими матеріалами, прийшов до висновку, що козацтво виникло саме на Поділлі [5, с. 42].

Розвиваючи цю тему, М. Дашкевич припускає, що козацтво з'явилося при Коріатовичах, або, що більш ймовірно, за татарських часів і, якби всупереч своїм же словам, наголошує на тому, що цей рух повинен був виникнути на вільних землях, у місцях, де людина була незалежною у своїх діях [5, с. 42]. Але, якщо цієї волі не було за Коріатовичів, то тим більше її не було при пануванні татар. Очевидно, що козацтво мало б виникнути ще в дотатарський період.

Ключ до розв'язання таємниці виникнення козацтва та пояснення самої суті слова «козак» ми знаходимо у відомого автора «арійської» історії України Юрія Шилова. Дозволимо собі навести цитату: «Сьогоднішній теологічний термін «язичник» – це змінене штучною церковно-слов'янською мовою давнє етнонімічне поняття «язик» або «ясак», що походить від етноніма «сак» та означає царський скіф, звідси і «козак» – потомок «сака» [10, с. 9]. У підтвердження цієї версії наведемо ще одну цитату з праці Миколи Дашкевича: «Не потрібно залишати без уваги той факт, що в перших актах, де згадуються південно-руські козаки, вони ніде не фігурують, як суто військовий прошарок,

та й в пізніші часи козаки не були якимись солдатами чи людьми, що жили з грабунку [5. с.45]. Вони займались не лише війною, а й ремеслом». Тобто вели такий же спосіб життя, як і решта жителів інших земель тодішньої Литовської держави. То чому ж козаками вперше назвали саме подолян. Відповідь очевидна. Козаками в давнину називали все населення землі, де довгий час переважаючою релігією було язичництво, а такою землею було саме Поділля.

Список використаних джерел та літератури

1. Білецька О. Поділля на зламі XIV – XV ст.: до витоків формування історичної області: монографія. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.
2. Винокур И. С. Гуцал А. Ф. Раскопки на среднем Днестре // АО 1975 г. – М., 1976, – С. 312.
3. Гуменюк С. К. Як складалась територія Поділля // Тези доповідей II Подільської історико–краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 48 – 49.
4. Дашкевич Я. Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико–краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58 – 60.
5. Дашкевич. Н. Болоховская земля и ее значения в Русской истории. - Киев: Университетская типография, 1876. - С. 68.
6. Махновець Л. Є. Слово о полку Ігоревім. Ритмічний переклад. – К., 1955, С. 47 – 69.
7. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885, с. 388.
8. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Государственное издательство политической литературы. Москва, 1965. - С. 477.
9. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. - Вінніпег, Канада, 1984. – С. 600.
10. Шилов Ю. «Врата бессмертия». - Киев, 1994.
11. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Wydanie nowe, z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Strykowskiego przez M. Malinowskiego. – Т. 2. – Warszawa: Nakład G. L. Glucksberga. – 1846. – 568 s.

Надія Кукса

завідувачка відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»
м. Чигирин

РУЇНИ ПІДМУРКІВ КАМ'ЯНОЇ СПОРУДИ ЗАМКУ ХМЕЛЬНИЦЬКИХ У СУБОТОВІ: МИНУЛЕ, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

За літописними джерелами, навесні 1664 р. за наказом Стефана Чарнецького спалено містечка Суботів і Бужин [7, с.132]. Очевидно, тоді й було спустошено суботівський замок Богдана Хмельницького. Добре укріплена фортеця, започаткована чигиринським підстаростою Михайлом Хмельницьким на початку ХУІІІ ст., розбудована впродовж 1622-1657 рр. його сином Богданом, яка, на думку Г. Логвина, мала досить значні розміри і не поступалася першому-ліпшому замку того часу [8, с. 118], перетворилася на руїни.

Суботівські укріплення, облаштовані на мисі, добре захищеному природними чинниками: болотами та крутими схилами ярів з півночі, заходу і сходу, були підсилені двома рядами валів, що мали дерев'яні стіни з кількома вежами та глибоким ровом з перекинутим через нього містком. Поряд з палацом гетьмана розміщувалися будинки козацької старшини [9, с. 40]. За браком історичних джерел доля садиби гетьмана наступних ста п'ятдесяти років наразі

залишається невідомою.

Напевно, подальшу руйнацію суботівських укріплень в обезлюдненому на довгі десятиліття краї продовжили здебільшого зовнішні фактори.

Одним з перших і найбільш авторитетних дослідників козацьких старожитностей краю слід вважати видатного історика й археолога Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського. На початку двадцятих років XIX ст. побачила світ його праця “История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства”, де у вирі історичних подій пам’ятки матеріальної культури козацької доби, окремі зображення яких ілюструють книгу, постають їх безпосередніми свідками і навіть учасниками. Виняткову цінність для науковців становить малюнок П. Сплетссера з виглядом Іллінської церкви та руїн замку Хмельницького в Суботові, виконаний в 1825 р. на замовлення Д. Бантиш-Каменського. Причому, в коментарях до малюнка історик ручається за достовірність зображення, уточнюючи, що особисто побував у колишньому маєтку гетьмана [1, с. 602]. На основі цього художнього твору О. Осиповим у 1826 р. було виконано гравюру, яка протягом наступних десятиріч широко використовувалось як ілюстративний матеріал в студіях багатьох істориків. Центральну частину твору становить зображення церкви та прилеглої до неї території. Проте на задньому плані досить чітко проглядаються “руїни будинку Хмельницького [2, с. 602]. Безперечно, це перше, що маємо на сьогодні, зображення залишків укріплень садиби гетьмана. Унікальність його особливо підсилюється тим, що в наступні десятиліття у зв’язку з активізацією забудови Суботова та околиць для господарських потреб використовується камінь і цегла з руїн, внаслідок чого незабаром зникає наземна частина споруд.

Початком інтенсивного знищення залишків будівель Л. Похилевич вважає тридцять років XIX ст., зауважуючи, що близько 1830-го року від будинку Богдана Хмельницького ще залишалися стіни висотою в сажень, які невдовзі були розібрані для підмурків церкви Медведівського монастиря [13, с. 681]. Відповідні висновки дослідник міг зробити, опираючись на церковну та монастирську документацію з використанням місцевих переказів, які могли носити тоді значну частку достовірності, оскільки, були ще досить свіжими. Проте, якщо брати до уваги припущення голови Черкаського окружного комітету охорони пам’яток старовини, мистецтва й природи О. Александрова (двадцять років XX ст.), який міг опиратися на віднайдені в церковних архівах відомості, використання залишків руїн колишнього суботівського замку Богдана Хмельницького почалося значно раніше – з 1800 р., коли було закладено Свято-Троїцьку церкву Мотронинського монастиря [11, с. 49]. Зокрема, в Реєстрі монументальних пам’ятників культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК від 16 червня 1929 р. зазначалося: “...Є підстави вважати, що в фундамент цієї церкви (Свято-Троїцької – **Н.К.**) закладені монолітні плити Суботівського палацу, можливо, що плити й стовпи чудового ганку названого палацу, опис якого зберігся“ [4, с. 151].

Обидві версії мають право на життя, хоча, за відсутністю більш авторитетних джерел, у певній мірі підлягають сумніву.

Наступним етапом студіювання руїн замку Хмельницьких стала подорож Т. Шевченка на Чигиринщину – в вересні 1845 р. Археографічною комісією його відряджено для змалювання пам’яток старовини.

Візит Т. Шевченка до Суботова був більш, ніж своєчасним. Адже йому поталанило замалювати залишки оборонних споруд незадовго до їх знищення (акварель «Богданові руїни в Суботові»). Контури Іллінської церкви, що бовваніють на задньому плані акварелі, дали змогу дослідникам визначити в майбутньому точне місце розташування однієї із споруд укріплень.

У 1851 р., виконуючи завдання створеної при Київському університеті Комісії для опису губерній Київської навчальної округи, в Чигиринському повіті побував Д. Де ля Фліз. Серед найбільш інтригуючих місцевих старожитностей, описаних і замальованих ним, увагу привертають залишки підвалин мурованої споруди – частини фортифікаційної системи замку Хмельницьких. Д. Де ля Фліз вважав, що зображені ним руїни є фундаментом гетьманського будинку [5, с.136], проте С. Кілессо слушно зауважує, що для палацу споруда замала, адже мала розміри в плані 13,4x10,1 м [5, с. 90-91]. Очевидно, дослідника зацікавили залишки однієї з оборонних чи господарських будівель, що ніяк не зменшує ваги його внеску в студіювання суботівських

укріпленнь.

Описи руїн замку Хмельницьких, зроблені зі слів місцевих старожилів на початку шістдесятих ХІХ ст., знаходимо в Л. Похилевича, який з жалем зазначає, що тепер на місці будинку гетьмана стоїть клуня селянина і тільки подекуди по цеглі, що вибивається з-під трави, помітні залишки фундаменту; нещодавно розкопано кам'яний погріб, який був під будинком. Двір навколо був обсіпаний двома рядами валів [14, с. 681]...

Відомості, що проливають світло на стан укріплень, зафіксовані і М.Костомаровим, який відвідав Суботів у травні 1872 р.: “Недалеко від церкви можна бачити фундаменти будівель, що становили двір Хмельницького. Тепер залишились тільки руїни погребів, але священик (о. Роман Орловський. – **Н.К.**) повідомив нам, що близько двадцяти років тому тут стояли ще доволі високі стіни, розібрані згодом селянами для своїх господарських потреб в різні часи. Поблизу самого місця будівель знаходиться рів, утворений талою водою, а в глибині цього рову проходить дорога. Утворення рову і проведення по ньому дороги сприяли спотворенню двору Хмельницького [6, с. 624].

Як бачимо, спочатку залишки руїн замку частково були вивезені для будівництва культових споруд, а трохи згодом і саме місце садиби, що до цього часу носить назву Замчище, стало заселятися суботянами. Станом збереження козацьких старожитностей в Суботові переймався і Михайло Грушевський. На його прохання Марко Грушевський запросив фотографа, щоб той “познімав деякі історичні місця: стіну, що обкопано усадьбу Хмельницького, льох, три криниці, саму його садибу, городки“ [14, с. 69-70]. Відрадно, що ці світлини проілюстрували збірку Марка Грушевського “Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова”, опубліковану в Записках НТШ в 1909 р. Окремі з них збереглися в оригіналі до наших днів. Плуондрування історичного ландшафту тривало і далі, про що о. Марко з боєм повідомляє професору Грушевському в одному з листів, датованому 1899 р.: “...на усадьби хати... строять, так і руйнують стиха [15, с.70].

З приходом нової влади доруйновування автентичних залишків Суботівських укріплень продовжувалося. До остаточного знищення історичних руїн доклали руки як владні функціонери, так і місцеві жителі. Відомо, що ще навіть 1949 р. рештки північної стіни укріплень були використані для будівництва колгоспної стайні [10, с. 119].

Проте невдовзі в процесі підготовки до святкування 300-ліття Переяславської ради на урядовому рівні було прийнято рішення про проведення археологічних досліджень на місці садиби Хмельницьких.

Найбільш ґрунтовні студії суботівських укріплень припадають на 1953 р., коли експедицією Інституту історії і теорії архітектури УРСР, очолюваною Г. Логвином, було проведено комплексні дослідження на місці садиби гетьмана. Археологічні студії в Суботові стали резонансною подією для громадськості краю. Однак вражаючими є прояви вандалізму з боку окремих місцевих жителів, які мешкали неподалік місця проведення розкопок. За спогадами очевидців, у процесі виконання земляних робіт доводилося навіть виставляти цілодобову охорону, тому що як тільки в археологів закінчувався робочий день, селяни починали розбирати щойно виявлені об'єкти для своїх господарських потреб. До сьогодні мало не в кожному прилеглому до замчища домоволодінні можна натрапити на жолобкову цеглу та камінь пісковик з садиби Хмельницьких.

У 1954 р. результати досліджень побачили світ у вигляді архітектурно-історичного нарису Г. Логвина “Чигирин. Суботів”.

Принципово новий етап у дослідженні суботівських укріплень розпочався зі створенням у 1989 р. заповідника. Розкопки на замчищі продовжила експедиція Інституту археології АН України під керівництвом М. Кучери.

Згідно Генерального плану розвитку НІКЗ “Чигирин”, затвердженого в 2001 р., на місці садиби гетьмана передбачається проведення подальших археологічних розкопок, позаяк дослідження п'ятдесятих, сімдесятих, дев'яностих років ХХ ст. охопили лише 1/8 території замчища. Планується позначення лінії укріплень на поверхні засобами благоустрою, збереження специфічних особливостей ландшафту та відновлення елементів історичного ландшафту, створення музейного павільйону над підмурками в'їзної вежі [12, с. 82]. Роботи зі збереження та відтворення історичного ландшафту, які розпочато зі спорудження підпірної стінки на західному схилі замчища, потребують

подальших археографічно-археологічних студій та значних капіталовкладень.

Відродно, що впродовж 2005-2007 рр. проведено роботи зі спорудження музейного павільйону, який забезпечить надійну музеєфікацію та консервацію автентичних залишків підмурків вежі-кам'яниці. У внутрішній частині павільйону передбачено облаштування експозиції, що відобразатиме минуле родового маєтку Хмельницьких.

За останні п'ять років на замчищі Хмельницьких працювало дві археологічні експедиції.

Розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Н. Шевченко шляхом пробного буріння в липні 2006 р. було ідентифіковано провал, який утворився на початку літа цього ж року. Як виявилось, це була засипана криниця ймовірно часів Богдана Хмельницького, про що свідчать виявлені в товщі намулу фрагменти кераміки середини ХУІІ ст. та монета – лівонський солід королеви Швеції Христини-Августи (1633-1654). Криницю було розчищено та відновлено. Вона стала ще одним екскурсійним об'єктом замчища Хмельницьких.

Надзвичайно плідною на цікаві знахідки періоду пізнього середньовіччя виявилася експедиція Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації під керівництвом Д. Куштана, яка проводила науково-дослідні археологічні розкопки влітку 2008 р. Роботи проводились згідно з державною програмою «Золота підкова Черкащини», покликаної зберігати історичну забудову міст та об'єктів історико-культурної спадщини Черкаської області. Розкопки проводилися в центральній частині замчища, де було закладено два розкопи загальною площею близько 500 кв. м. Досить невелика ділянка колишньої садиби Хмельницьких виявилася просто насиченою цінними знахідками, з-поміж яких варто виділити уламки кахлів, свинцеві кулі до мушкету, три шведські монети – білонові соліди прибалтійських володінь Христини Августи (1633-1654) та Карла X Густава (1654-1660), розвали керамічних горщиків. Однак найціннішою знахідкою виявилася золота каблучка, декорована бірюзою, що містить монограму «Ф», «Х», можливо ініціали власниці, якою була дівчинка-підліток або дуже тендітна жінка, адже діаметр дужки виробу становить всього 15 мм. Прикраса експонується в музеї Богдана Хмельницького в Чигирині.

На 2011 р. було заплановано подальші археологічні дослідження, однак за браком коштів розкопки проводити поки що не було можливості.

Список використаних джерел та літератури

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 602.
2. Там само. – С. 602.
3. Де ля Фліз Д. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – С. 136.
4. Державний архів Черкаської області, ф. 131, оп. 1, спр. 33, арк. 151. Копія.
5. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000. – С. 90-91.
6. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. С. 624.
7. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 132.
8. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток / Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирини – в часописі „Студії мистецтвознавчі”. – К., 2004. – С. 118.
9. Логвин Г. Чигирин. Суботів: (Архітектурно-історичний нарис). – К., 1954. – С. 40.
10. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток / Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирини – в часописі „Студії мистецтвознавчі”. / – К., 2004. – С. 119.
11. Мариновський Ю. Мотронинський Троїцький монастир: (Історичний нарис). – Черкаси, 1990. – С. 49.
12. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: історія, сьогодення, майбуття / Під ред. Т. Нераденко /. – Черкаси-Чигирин, 2002. – С. 82.
13. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – К., 1864. – С. 681.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 1, спр. 291, арк. 69-70.
15. Там само, – арк. 70.

Світлана Сорокіна

старший науковий співробітник
Національного музею історії України

Оксана Завальна

старший науковий співробітник
Національного музею історії України

Тетяна Радієвська

старший науковий співробітник
Національного музею історії України
м. Київ

ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ ДО- І РАННЬОЇ ІСТОРІЇ В КИЄВІ У 1942-1943 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НМІУ)

Під час німецької окупації Києва археологічна збірка Центрального історичного музею перейшла у розпорядження новоствореного Музею до- і ранньої історії. У музеї була відкрита виставка, яка демонструвала головні археологічні епохи на території України від палеоліту до Київської Русі. В архіві та серед документації Національного музею історії України зберігається значна добірка матеріалів, яка характеризує різні сторони діяльності цього музею у 1942-1943 рр.

Ключові слова: Центральний історичний музей, Національний музей історії України, Крайовий музей до- і ранньої історії, Крайовий інститут до- і ранньої історії, Друга світова війна.

Після початку німецької окупації Києва колекції Центрального історичного музею ім. Шевченка (ЦІМ), тепер Національний музей історії України (НМІУ), опинилися перед загрозою знищення, тому в Києві був заснований новий археологічний музей, куди були перевезені колекції ЦІМ. Існуванню цього музею було приділено увагу в дисертації М.І. Ткаченко [17], систему підпорядкування музеїв історико-краєзнавчого профілю, та діяльність Крайового інституту до- і ранньої історії висвітлено Т.М. Себтою [8; 11; 12]. Короткий нарис функціонування музею в окупаційний період надано Л.В. Строковою [14]. Проте багато деталей з історії Музею до- і ранньої історії досі залишається недостатньо висвітленими дослідниками.

На початку 1940-х рр. ЦІМ володів величезною археологічною збіркою, яка нараховувала близько 300 тис. експонатів [1, арк. 32]. Музей займав 6 корпусів на території Всеукраїнського музейного містечка в Лаврі. Археологічна експозиція була розташована в корпусі № 2 (від палеоліту до Великого переселення народів) і корпусі № 6 (Київська Русь). Восени 1941 р. приміщення музею сильно постраждали внаслідок вибуху в Успенському соборі та мародерства [1, с. 28–30; 18, с. 36–40]. Через небезпеку, що загрожувала колекціям, Генеральним комісаром було видано розпорядження про перевезення матеріалів до безпечнішого приміщення по вул. Володимирській, 57⁸ [6, арк. 65, 68], де спочатку знаходився Педагогічний музей, потім – музей Леніна, а зараз — Міський будинок вчителя. Перший етап робіт по демонтажу експозиції і пакуванню експонатів з 16.12.1941 р. до 10.01.1942 р виконали угорські вчені др. Нандор Фетіх і др. Дьюла Ласло та німецькі археологи проф. Рудольф Штампфус і др. Вернер Гюлле [18, с. 39–100]. З середини січня 1942 р. пакуванням колекцій займалися Р. Штампфус, В. Гюлле і П. Грімм, яким допомагали 8 співробітників історичного музею і 10 технічних працівників, надісланих райхскомісаром [13, с. 31]. Перевезення колекцій тривало до початку травня. За свідченням Р. Штампфуса⁹, для транспортування музейних матеріалів було використано 53 вантажівки, 5 трамваїв з причепами і 12 кінних возів. Р. Штампфус також спромігся призначити П. Грімма¹⁰ керівником музею і уповноважив його створити експозицію на новому місці. [20, с. 256–258]. 12 березня 1942 р. музей перейшов у відання спеціально для цього створеного Окружного управління

8 У документах часто зустрічається стара адреса – Короленка, 57.

9 Рудольф Штампфус (1904–1978) – з грудня 1941 р. уповноважений з питань до- і ранньої історії при Райхскомісаріаті Україна, з листопада 1942 р. голова Крайового інституту до- і ранньої історії.

10 Пауль Гуго Грімм (1907–1993) – німецький археолог, керував музеєм до листопада 1942 р.

до- і ранньої історії (Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte), яке підпорядковувалося відділу ПІ¹¹ при генеральному комісарі. Очолив управління П. Грімм. [20, с. 258].

Основу зібрання нового музею склали колекції ЦІМ. До них додавалися менші археологічні зібрання. Згідно звіту Зондерштабу до- і ранньої історії за 1942 р.¹² музей мав стати осередком невеличких зібрань, з яких не було сенсу утворювати новий музей [7, Арк. 200–201]. Перелік переданих зібрань навів Р. Штампфус: “З Лаври було відправлено доісторичну колекцію Центрального історичного музею, а також матеріали з двох фондосховищ, що знаходилися у тому самому приміщенні, доісторичні фонди Атеїстичного музею¹³, фондів колекції з корпусів № 7 і № 19, залишки нумізматичного зібрання з корпусу № 6, антропологічного Кабінету і етнографічне зібрання з підвалів центрального опалення. Далі були прийняті археологічні фонди з історичної бібліотеки Лаври. ... Після переселення фондів з Лаври в нову будівлю, почалося переведення зібрань, бібліотеки, архіву і фондів фотоплатівок археологічного інституту ... Пізніше передавалися менші зібрання з геологічного інституту” [20, с. 258].

Побудова археологічної експозиції тривала до липня 1942 р. Фотографія одного з залів музею зберігається в архіві Інституту археології НАНУ (Рис. 1, 1)¹⁴, проте найбільш повна добірка фотографій залів музею міститься в неопублікованій статті Р. Штампфуса (Рис. 1, 2)¹⁵. Експозиція складалася з 9 залів, в яких були представлені археологічні й етнографічні експонати. Експозиція музею мала значне ідеологічне навантаження, і була побудована навколо ідеї пошуків слідів перебування германського населення на території України.

За свідченням проф. фон Грюнберга, який відвідав Київ під час службового відрядження

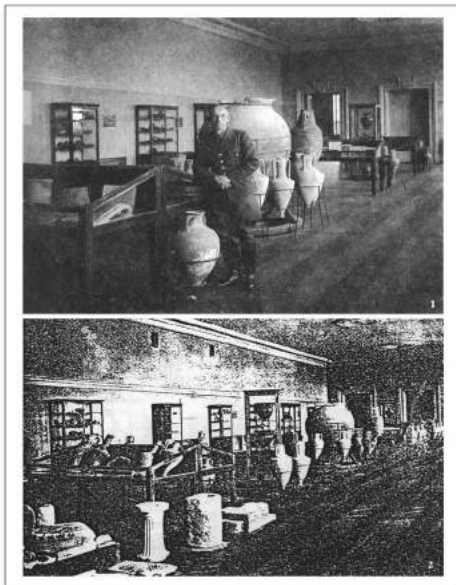

Рис. 1. Експозиція Крайового музею до- і ранньої історії в Києві: 1 – німецький вчений Пауль Грімм в залі античного часу; 2 – зал античного часу (фото Р. Штампфуса).

(12–17 червня 1942 р.), вже на тому етапі існували плани переформатування закладу і перетворення його на Інститут до- і ранньої історії, який би охоплював всю Україну, і підпорядковався райхскомісару [5, арк. 445]. Справді, 21 листопада 1942 р. за розпорядженням райхскомісара був заснований Крайовий інститут до- і ранньої історії (Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte) при райхскомісарі [4, арк. 130]. Крайовому інституту були підпорядковані всі музеї історико-краєзнавчого напрямку України [12, с. 116–117; 8, с. 584–585]. Тепер йому підпорядковувався й археологічний музей в Києві, який отримав новий статус і назву Крайовий музей до- і ранньої історії (das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte)¹⁶.

Оскільки існування Музею до- і ранньої історії було одним з етапів в історії Національного музею історії України, не викликає подиву, що в архіві та серед фондової документації останнього зберігається доволі значна добірка матеріалів, яка характеризує різні сторони діяльності цього музею. Умовно їх можна розділити на кілька груп: 1) документи, що характеризують кадровий склад співробітників; 2) матеріали, пов’язані з обліком колекцій; 3) документи, що стосуються побутових проблем існування музею; 4) фотоматеріали.

1. Документи про кадровий склад співробітників. До цієї групи відноситься доволі значний

11 Відділ науки і культури (Abteilung Wissenschaft und Kultur).

12 Підрозділ Оперативного Штабу Райхслятера Розенберга, який займався пам’ятками історії, археології та історичної архітектури, що потребували захисту від військових дій.

13 Центральний антирелігійний музей УРСР.

14 Фотографія подається за публікацією Станіциної Г.О. [13, с. 39]

15 КореKTура невиданої статті для часопису “Mannus” (Stampfuß R. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew) опублікована у книзі Райнгарда Зайца [20, с. 241–272].

16 В літературі зустрічаються інші назви: “Музей стародавньої історії”, “прадавньої та давньої історії”, “прадавньої та ранньої історії”, “первісної та давньої історії”, “археології і давньої історії”, “стародавньої історії”. Використаний у даній статті переклад більш точно відповідає оригінальній німецькій назві та археологічній термінології.

обсяг матеріалів, серед яких найбільшу категорію складають робочі табелі технічного персоналу. Другою за чисельністю категорією є лікарняні, переважно наукових співробітників. Крім того, зустрічаються заяви про прийняття на роботу та звільнення, розписки про отримання заробітної платні, довідки про склад родини, а також робочі посвідчення працівників. Найбільший інтерес привертає список співробітників музею, в якому перелічені такі особи: 1. Безвенглінський Б.П.¹⁷; 2. Верховська Н.І.¹⁸; 3. Галян Д.С.¹⁹; 4. Геппенер Н.В.²⁰; 5. Горохов С.І.²¹; 6. Григорьев С.Г.²²; 7. Демедчук Ф.Ів.²³; 8. Деденьова Л.В.; 9. Занадворова Кс. Ден.; 10. Іванченко Гр. Март.²⁴; 11. Каневська М. Фел.²⁵; 12. Кордиш Н. Леон.²⁶; 13. Козловська В.Є.²⁷; 14. Конопльов С.С.; 15. Курінний П.П.²⁸; 16. Мамонов В.С.²⁹; 17. Павлович Ю.Ю.³⁰; 18. Парасунько В.С.³¹; 19. Панченко К.Л.³²; 20. Покровська Є.Ф.³³; 21. Семенова Кл. Ант.; (далі – два закреслені прізвища: 20. Самойловський Іл. М.³⁴; 21. Таранущенко П. Андр.³⁵); 22. Червоненко П.А.³⁶; 23. Шиліна Лар. Ст.³⁷; 24. Шугаєвський Вал. Андр.³⁸; (далі закреслені прізвища: 25. Верна М.³⁹; 26. Занадворов П.⁴⁰; 27. Мельник В.⁴¹); 25. Андріюк З. (дописано олівцем). У списку також є правки і повторення прізвищ, пов'язані зі спробами перелічити їх за абеткою. Список тривалий час зберігався серед документації археологічного відділу НМІУ і був переданий до архіву провідним науковим співробітником О.О. Якубенко. За її спогадами, у середині 1970-х років, розбираючи старі папери в шухляді великого столу, що залишився в археологічному відділі від попередніх часів, вона знайшла список працівників музею 1943 р., який зберегла суто з історичного інтересу. Список характеризує лише певний період з історії Крайового музею до- і ранньої історії, тому не є повним переліком осіб, що працювали в ньому за весь час його існування. За різними джерелами авторами нараховано

17 Безвенглінський Борис Петрович (р. н. 1893) – український археолог і краєзнавець, колишній директор Уманського краєзнавчого музею. В Крайовому музеї до- і ранньої історії – науковий працівник.

18 Верховська Нонна Іванівна – перекладач.

19 Галян Данило Семенович – препаратор.

20 Лінка-Геппенер Надія Володимирівна (1896–1981) – археолог і музейник, співробітник Всеукраїнського музейного містечка і ЦІМ.

21 Горохов Сава Іванович – фотограф, співробітник ЦІМ.

22 Григорьев Сергій – комендант.

23 Демидчук Федір Іванович – співробітник ЦІМ, в Крайовому музеї – реставратор.

24 Іванченко Григорій Мартинович.

25 Каневська Марія Феліксівна – бібліотекар.

26 Кордиш-Головко Неоніла Леонівна (1902–1996) – український археолог, в Крайовому музеї – науковий працівник.

27 Козловська Валерія Євгенівна (1886–1956) – відомий український археолог і музеєзнавець, в Крайовому музеї – науковий працівник.

28 Курінний Петро Петрович (1894–1972) – відомий український археолог, в Крайовому музеї виконував обов'язки заступника керуючого.

29 Мамонов Валер'ян Семенович – співробітник ЦІМ, в Крайовому музеї працював з етнографічними колекціями.

30 Павлович Юрій Юрійович (1874–1947) – відомий київський етнограф і художник.

31 Парасунько Василь Семенович (р. н. 1902) – працював у Крайовому музеї з етнографічними колекціями, науковий працівник.

32 Панченко Костянтин Дементьевич – робітник, двірник.

33 Покровська Євгенія Федорівна – український археолог, співробітник Інституту археології.

34 Самойловський Ілля Михайлович (1881–1973) – відомий український археолог, співробітник

Інституту археології.

35 Таранущенко Петро Андрійович.

36 Червоненко Пантелеймон Антонович – прибиральник, двірник.

37 Шиліна Лариса Степанівна – співробітник Інституту археології.

38 Шугаєвський Валентин Андрійович (1884–1996) – відомий нумізмат, в Крайовому музеї – науковий працівник.

39 Верна Микола Петрович – робітник.

40 Занадворов Петро Вікторович – робітник.

41 Мельник (Володимир ?) – робітник.

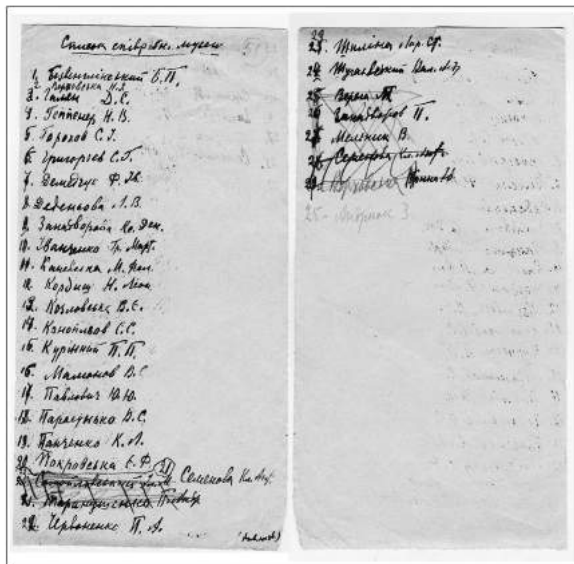

Рис. 2. Список співробітників музею.

відсутні прізвища І.М. Самойловського і П.А. Тарануценка Три викреслені прізвища робітників зі списку НМІУ тут присутні, але так само викреслені. Додатково викреслено Деденьову Л.В., що дозволяє розглядати список з ІА як більш пізній, ніж список з НМІУ, але не пізніший липня 1943 р. Як відомо зі спогадів співробітників, штат працівників музею набирався на початку 1942 р. його керівником П. Гріммом з досвідчених спеціалістів – археологів, нумізматів і етнологів, які до війни були співробітниками ЦІМ та ІА [21, s. 62–66]. Яскравою ілюстрацією до списку працівників можуть служити акварельні замальовки одного із співробітників Музею до- і ранньої історії Ю.Ю. Павловича, що зберігаються в фондах НМІУ. Так серед інших представників наукових кіл є невеличкі портрети Н.В. Лінки-Геппенер і І.М. Самойловського (Рис. 3.). Акварелі виконі вже після закінчення окупації і включені до альбому “Типи населення Києва. Записи 28-го вересня 1943 р. та записи за січень, лютий та березень 1944 р. Вулициний побут”⁴³.

Загалом, матеріали з архіву НМІУ є найбільш повним зібранням документів, що характеризує особовий склад співробітників музею в окупаційний період.

2. Матеріали, пов’язані з обліком колекцій. До цієї групи відносяться записи в інвентарній книзі музею, акти передачі експонатів та картотека Дніпропетровського музею. Судячи з матеріалів НМІУ, в розглянутий період вівся доволі ретельний облік колекцій, що надходили. Так окупаційний період позначився рядом записів у так званому “Хвойкинському каталозі” [10, с. 475-483], який було розпочато в 1897 р. Після 1938 р. в ньому відразу починаються записи, датовані листопадом 1942 р. Перелік займає 9 сторінок (з 475 до 483), включає опис 76 предметів (інв. №№ 39112-39187), і закінчується записами 1943 р. (місяць, на жаль, не вказано). Серед колекцій, що надійшли за даний період значаться: 1) №№ 39112-39113 – залізні списи, знайдені біля Лаври та передані д-ром Швейцером 2) №№ 39114-39124 – матеріали, знайдені в приміщенні Арсеналу проти Лаври; 3) №№ 39125–39182 – експонати, прийняті від Геологічного музею⁴⁴ (Рис. 4, 1); 4) № 39183 – ваза із зібрання

більше 40 працівників, щоправда, цей перелік також може бути неповним. Викреслені прізвища надають можливість приблизного датування наведеного списку. Так, останні згадки про роботу звільнених робітників П.В. Занаворова і М.П. Верни, що відомі авторам, відносяться до середини березня 1943 р. [2, арк. 12, 13]. Археолог І.М. Самойловський був звільнений з роботи в музеї 1.05.1943 р. [9, с. 126]. В.С. Парасунько залишив роботу в липні 1943 р. [3, арк. 44]. Вищенаведені факти дають змогу приблизно датувати список кінцем весни – початком літа 1943 р. Ще один список співробітників (бригад пожежної охорони Крайового управління до- і ранньої історії), що зберігається в Інституті археології НАНУ (далі – ІА), і вже опублікований Г.О. Станиціною, виявляє майже повну ідентичність зі списком НМІУ⁴² [13, с. 37, 38]. На відміну від останнього в ньому

Рис. 3. Співробітники музею: Н.В. Лінка-Геппенер і І.М. Самойловський (малюнок Ю.Ю. Павловича).

42 В списку з ІА подається такий перелік прізвищ: Куринний П., Гален Д., Іванченко Г., Парасунько В., Геппенер-Лінка Н., Шиліна Л.С., Козловська В., Червоненко П., Занаворов (закреслено), Шугаєвський, Семенова К., Безвенглінський Б., Коноплев С., Демідчук Ф., Мамонов В., Кордиш Н.Л., Покровська Е., Каневська, Деденьова Л. (закреслено), Занаворова, Мельник (закреслено), Верна (закреслено), Горохов, Верховська Н.

43 Інв. № М-1179.

44 З Геологічного музею було передано багато іноземних матеріалів, наприклад, з Швейцарії та Данії.

Ф.Ф. Кундеревича⁴⁵; 5) № 39184 – посудина з розкопок Я.В. Яроцького; 6) № 39185 – цегла, отримана від В.Є. Козловської; 7) № 39186 – мідна шпилька, куплена у п. Статкевич; 8) № 38187 – сокира, що надійшла як дарунок від П.П. Курінного. За аналізом почерків співробітників, які здійснювали інвентаризацію знахідок в 1942-1943 рр., авторами встановлено, що №№ 39183-39185 записала В.Є. Козловська, а №№ 39186-39187 – Н.В. Лінка-Геппенер. Як показує аналіз фондової збірки, матеріали, передані і взяті на облік в окупаційний період, й сьогодні зберігаються в НМІУ (Рис. 4, 2).

До матеріалів обліку можна віднести незакінчену чернетку зі списком колекцій, написану простим олівцем, ймовірно, почерком В.Є. Козловської. Найбільш довгий список (19 позицій) складає “Готський відділ” [2, арк. 54]. Список недатований, але оскільки “Готський відділ” міг з’явитися лише за окупаційної влади, його сміливо можна віднести до періоду діяльності Крайового музею до- і ранньої історії.

Важливим фактом є також наявність у НМІУ картотеки археологічної збірки Дніпропетровського історичного музею. У 2011 р. під час огляду одного з підвальних фондосховищ НМІУ головним зберігачем О.Ф. Федотовою була виявлена картотека археологічних експонатів з Дніпропетровська. Картотека була передана до відділу археологічних фондів з метою з’ясування її відношення до експонатів НМІУ. На картотечному ящику була сильно пошкоджена і розірвана навпіл етикетка з написом: “Dnepropetrowsk. Vor- und Frühgeschichtliche Sammlung. Kartothek. 24701-44531”⁴⁶. Крім того, на початку стояв розділювач з написом: “Картки. Від № 24701 по 44531. Експонати, що були виставлені на археологічній виставці 1942-1943 рр.”. Відомо, що у вересні 1942 р. в Дніпропетровську також почалося розгортання археологічного музею, яким на початковому етапі керував др. В. Модріян. Експозиція музею біла відкрита у грудні 1942 р. [16, с. 385–387]. Таким чином, картотека являла собою перелік експонатів з експозиції не Київського, а Дніпропетровського музею. Початок картотеки подає матеріали зі старих, іноді дореволюційних, надходжень. Картки наприкінці картотеки мали датовані написи: “Зібрано 30.XI.1941 р. О. Бодяньським, доставлено ним до Музею 31.XI.1942 р.”; “Знайдено Наук. Археологічною Експедицією Проф. П.А. Козара”; “Знайдено 5.V.42 О.Бодяньським. Привезено до музею експедицією П.А. Козара 2.IX.1942 р.” Написи на картках свідчать, що останні заінвентаризовані надходження відносилися до археологічних досліджень окупаційного періоду. Відомо, що в 1942 р. була організована археологічна експедиція на чолі з П.А. Козарем⁴⁷, в якій приймав участь О.В. Бодяньський як помічник археолога [16, с. 385, 386; 17, с. 95]. Таким чином, в картотеці представлені як речі з експедиції, так і особисті збори О.В. Бодяньського⁴⁸. Як ця картотека потрапила до Києва, точно з’ясувати не вдалось, але це могло статися як за часів діяльності Крайового інституту до- і ранньої

Рис. 4. Матеріали, передані з Геологічного музею: 1 – сторінка з каталогу з переліком експонатів; 2 – кам’яні вироби з Геологічного музею та напис на одному з них.

45 Інвентаризація експонату з колекції Ф.Ф. Кундеревича в цьому місці виглядає доволі дивною, адже сама колекція надійшла до музею у 1936 р. (щоправда, вона не була заінвентаризована у “Хвойкинських книгах”, оскільки мала власний окремий каталог).

46 “Дніпропетровськ. До- і ранньоісторичне зібрання. Картотека. 24701-44531”. Напис зроблено синім олівцем, інвентарні номери виділено червоним.

47 Козар Павло Антонович (1894 – 1944) – український історик і археолог, який у липні та вересні 1942 р. очолював експедицію по обстеженню Дніпровських порогів, що стали доступні через руйнацію Дніпрогесу. До складу цієї експедиції входив і Бодяньський Олександр Всеволодович (1916 – 1992).

48 У спогадах Н.П. Григоряж це описано так: “Ранней осенью 1942 года была организована археологическая экспедиция по островам Днепра. Днепрогэс не работал, вода сильно упала, и обнажились берега и острова. Там часто на поверхности находили много предметов эпохи палеолита, неолита и бронзы. По этим местам бродил все время археолог-самоучка Шура Бодянский – постоянный гость Исторического музея. Вероятно, он находил много интересного, иногда даже кое-что показывал немцам, но ничего не отдавал и не продавал, а потом говорил, что потерял, или что выбросили родители” [15, с. 195-196].

історії, так і після війни, коли вивезені до Німеччини колекції повернулися назад в Україну.

3. Документи щодо музейного побуту. Невеличка за обсягом група документів стосується різноманітних сфер діяльності музею. Одним з таких документів є угода, підписана П. Гріммом, на полагодження друкарської машинки, яка потребувала заміни кириличного шрифту на латинський [2, арк. 3]. Інший цікавий документ повідомляє про можливу інспекцію [2, арк. 16]: “*Генеральний комісар для Генерального округу Київ – ІІ. Київ, від 14.01.1943 р. Герр капітан доктор Грунерт уповноважений зайти до Археологічного музею з метою перевірки. За дорученням. (Підпис). Др. Бенцінг. Керівник відділу ІІ*”⁴⁹.

4. Фотоматеріали. В археологічному відділі НМІУ зберігається добірка негативів на скляних

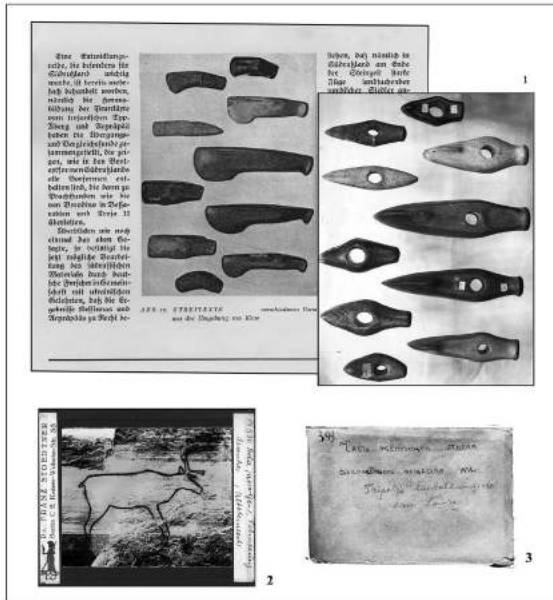

Рис. 5. Негативи з НМІУ, пов’язані з діяльністю Крайового музею до- і ранньої історії: 1 – сторінка зі статті П. Грімма і негатив з НМІУ; 2 – слайд із зібрання Франца Штоедтнера; 3 – конверт від негативу з німецьким написом: “*Tripolje Ausstellung 1938. Kiew. Lawra.*”.

пластинах, які відносяться переважно до I половини ХХ ст. Серед них були виявлені негативи, які мають відношення до діяльності Музею до- і ранньої історії. Найбільшу групу складають фотографії, що були використані в якості ілюстрацій до статей німецьких вчених. Так, було виявлено 7 фото, що були використані у статті Пауля Грімма “*Нордичні знахідки неолітичної доби в Україні*” [19, s. 141-148]. Для однієї з фотографій (із зображенням набору сокир, переважно середньодніпровської культури), знайшовся не тільки свій негатив, але й додатковий, на якому ті самі сокири сфотографовані під іншим кутом зору (Рис. 5,1). На думку авторів, ці негативи не обов’язково були виготовлені на замовлення німецьких вчених. Більш вірогідною виглядає думка, що використовувались вже готові фотографії експонатів, адже і ЦІМ, і ІА мали власні численні колекції фотонегативів. Зокрема, Р. Штампфус у своїй статті подав фотографію експозиції ЦІМ, зроблену в 1940 р., негатив якої також зберігається в НМІУ. Крім того, в колекції НМІУ були виявлені негативи (з німецькими написами), що походять з музеїв і архівів Німеччини. Так, одна з скляних платівок (Рис. 5, 2) на лівій стороні має етикетку зібрання Франца Штоедтнера⁵⁰: “*Dr. Franz Stoedtner. Berlin C2, Kaiser-Wilhelm-Str. 55*”.

Серед негативів присутні дві мапи: одна з них – карта ймовірних шляхів міграції культур мальованої кераміки, друга – карта поширення бойових сокир на території Німеччини. Ще на одному з слайдів була фотографія комплексу посуду культури шнурової кераміки з поховання в м. Галле (рідному місті П. Грімма). На наступному негативі була наклеєна друкована етикетка: “*Bildersammlung Kossinna*” (“*Колекція зображень Косинни*”⁵¹), відомо, що Р. Штампфус був учнем цього науковця. Два негативи мають етикетки музею в місті Дуйсбург-Хамборн, в якому народився Р. Штампфус. Крім того, він певний час керував цим музеєм. На нашу думку, подібні негативи та слайди могли бути привезені

49 “*Der Generalkommissar für das Generalbezirk Kiew – ІІ - Kiew, den 14. I. 1943 Herr Hauptmann Dr. GRUNERT ist berechtigt, das Archäologische Museum zwecks Besichtigung zu betreten. I. A. /Dr. Benzing/Abteilungsleiter ІІ*”.

50 Штоедтнер Франц (1870 – 1944) – німецький історик мистецтва і фотограф. У 1895 р. він заснував видавничу фірму “Інститут наукової проекції” – установу, яка збрала архів з понад 200 тис. негативів із зображеннями витворів мистецтва, які мали стати у нагоді німецьким дослідницьким і освітнім установам. Після смерті засновника зібрання архіву було продовжене Гайнцем Клеммом з Дюссельдорфу. Всі негативи з цього зібрання мали дві етикетки: одна – друкована з іменем фотографа і адресою, за якою знаходилася його фірма у Берліні; друга, написана від руки, містила інвентарний номер та опис змісту. Наявна пластина із зображенням зразка печерного мистецтва фактично є не негативом, а діапозитивним слайдом для створення проекції за допомогою “чарівного ліхтаря”, про що додатково свідчить спеціальне облямування по краях, зроблене з щільного паперу.

51 Косинна Густав (1858 – 1931) – німецький археолог, ідеолог зверхності нордичної арійської раси, наступниками якої, він вважав німців. Погляди Г. Косинни виключали можливість колекціонування негативів з його зібрання радянськими археологами.

німецькими вченими і використовуватися для потреб музею, наприклад як зразки для виготовлення додаткових наочних матеріалів і карт. Так Р. Штампфус писав про київський музей: *“Тут виявилася необхідність створення численних нових карт поширення пам’яток, адже наявні тут карти на своєму рівні дослідження сильно застарілі і більше не враховують фактичні обставини. Таким чином, через деякий час для всього зібрання було виготовлено велику кількість нових карт і менших наочних малюнків, які, у якості необхідного роз’яснення, використовувалися для регулярного проведення екскурсій др. Гріммом для Вермахту і громадських установ”* [20, с. 259]. Принаймні, негативи з колекції Г. Косинни, археологічні карти Німеччини, карти міграцій (в умовах радянського гіпертрофованого автохтонізму) могли потрапити до Києва лише в окупаційний період. Крім того, деякі конверти від негативів містили німецькомовні написи (Рис. 5, 3), які свідчать про те, що німецькі вчені ретельно з ними працювали. До того ж, як відомо з документів, колекція негативів разом з археологічними матеріалами також вивозилася до Німеччини.

Таким чином, в архіві та серед фондової документації НМІУ зберігається значний обсяг матеріалів, що характеризують різні сторони діяльності Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942-1943 рр. Ці документи суттєво доповнюють і конкретизують загальну картину складного і малодослідженого періоду з історії музею.

Автори висловлюють щире подяку ст. наук. співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, к.і.н. Т.М. Себті за надані матеріали, консультації та всебічну допомогу; пров. наук. співробітнику НМІУ О.О. Якубенку за збережені архівні та фотоматеріали; зав. відділу НМІУ А.В. Литовченку та ст. наук. співробітнику НМІУ Т.М. Форманюк за консультації по роботах Ю.Ю. Павловича.

Список використаних джерел і літератури:

1. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171.
2. НА НМІУ. – Ф. Р-1260. – Оп. 1. – Од. зб. 54а.
3. НА НМІУ. – Ф. Р-1260. – Оп. 1-л. – Од. зб. 2.
4. ЦДАВО. – Ф. 2077– Оп. 1. – Спр. 10.
5. ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 4.
6. ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 52.
7. ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 211.
8. Долинський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 579–603.
9. Козюба В.К. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 125–127.
10. Рукописний каталог Археологічного відділу Міського музею старожитностей і мистецтв. – НА НМІУ. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни: дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 2000. – 224 с.
11. Себта Т.М. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Райхскомісарі України: історичний нарис // Архіви України. – 2009. – № 3–4 (264). – С. 111–127.
12. Станіцина Г.О. Маловідомі документи в науковому архіві Інституту археології НАНУ // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” 15–17 листопада 2010 р. – К., 2011. – С. 25–40.
13. Строкова Л.В. Музейні втрати в Україні. (“Краківський слід” археологічних колекцій Національного музею історії України та перспективи повернення) // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. – К., 2005. – С. 23–46.
14. Тесленко Д.Л. Спогади Н.П. Григоражякджерело з історії нацистської окупації м. Дніпропетровська // Вопросы германской истории. – 2009. – Вып. 36. – С. 188–204.
15. Тесленко Д.Л., Фанигін Ю.Ю., Тесленко О.І. Діяльність Зондерштабу прадавньої історії Оперативного штабу «рейхслайтер Розенберг» у генеральному окрузі «Дніпропетровськ» 1942–1943 рр. // Вопросы германской истории. – 2007. – Вып. 33. – С. 382–394.
16. Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): дис. на здоб. наук. ступ.

-
- канд. іст. наук. – К., 1996. – 223 с.
17. Феттіх Н. Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – 168 с.
18. Grimm P. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 9/10. – September / Oktober 1942. – S. 141–148.
19. Seitz R. H. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – 2009.
20. Šilina L., Pokrows'ka E., Machno E. Ein Dokument der Museumsgeschichte // Informationen für die Museen der DDR / Institut für die Museumswesen. – 1989. – Nr. 2. – S. 62–66.

Список скорочень:

ДАКО – Державний архів Київської області.

НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Юрий Сытый

старший научный сотрудник Черниговского
национального педагогического
университета имени Т.Г. Шевченко
м. Чернигов

ИССЛЕДОВАНИЯ УКРЕПЛЕНИЙ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

Ключевые слова: исследование укреплений, юхновская, милоградская, роменская культуры, древнерусское время, позднее средневековье, Черниговщина

Аннотация. В статье подается историография археологических исследований укреплений различного времени, проведенных в Черниговской области.

На Черниговщине имеется ряд городищ и крепостей, где производились разрезы остатков укреплений, но материалы исследований обобщались в основном при описаниях той или иной археологической культуры, или исторического периода, и поэтому разбросаны по отдельным статьям и сборникам. Ученым из других регионов тяжело ориентироваться в археологических материалах, происходящих с территории Черниговщины. Как правило, отсутствие информации об исследованиях на территориях других областей значительно сдерживает обобщение археологического материала, особенно в последнее время, когда ослабели научные контакты между учеными сопредельных государств.

Памятники милоградской культуры на территории Черниговщины раскапывались, но отдельно рассмотрены не были. В последнее время в Белоруссии издана монография, посвященная милоградской культуре, но результаты исследований укреплений на Черниговщине в ней не привлекаются [29, с. 60 – 84].

Укрепления городищ, как правило, становились объектом раскопок там, где археологические экспедиции проводили комплексное исследование памятников – Чернигов, Любеч, Новгород-Северский, Остер, Радичев, Шестовица, Батурин, Седнев, Выползов. При этом выяснялось, что возведение и реконструкции укреплений (или комплексов укреплений) имели в ряде случаев несколько хронологических этапов. Городища более раннего времени, расположенные в благоприятных для обороны природных условиях, неоднократно использовались в последующие исторические эпохи, что подчас приводило к разрушению или значительному повреждению остатков конструкций более раннего времени. Если исследователь ставил перед собой задачу выявить и датировать укрепления того периода, который входил в сферу его интересов, то попавшим в разрез конструкциям более раннего времени в тексте отчета уделяется меньше внимания, а в публикациях их наличие, как правило, просто указывалось.

На территории Черниговщины известны укрепления юхновской и милоградской культур (в

полесской части территории), культур скифского круга (в лесостепной), летописных северян, Древней Руси и послемонгольского времени. Другие эпохи представлены поселениями открытого типа, или их укрепления еще не были выявлены на Черниговщине.

А.В. Шекуном и Г.В. Жаровым проанализированы выявленные городища раннего железного века в северной части Черниговщины и определена граница между расположением памятников юхновской и милоградской культур [43, с. 19 – 22].

Исследование укреплений юхновской культуры раннего железного века на территории Новгород-Северского Полесья с привлечением аналогий с сопредельных территорий проведено в рамках диссертационной работы Д.В. Каравайко [7, с. 7 – 23].

В 1965 – 1967 гг. О.Н. Мельниковская полностью исследовала мысовое городище у с. Кудлаевка Новгород-Северского района и выяснила, что на раннем этапе существования памятника укрепления в виде валов отсутствовали. Позже в культурном слое были выкопаны две столбовые ямки и двойная канавка – следы от остатков стены, ограждавшей площадку городища по периметру. Сохранился напольный вал, который достигал высоты свыше 3 м. С внутренней стороны вала прослежены остатки сгоревших деревянных конструкций. На верхушке вала зафиксированы три канавки глубиной до 1 м и шириной 0,4 – 0,6 м. Вероятно, мощная стена, проходившая по гребню вала, спускалась с него и продолжалась по всему периметру площадки городища.

В 1946 г. работами М.В. Воеводского на мысовом городище Песочный Ров возле с. Пушкари Новгород-Северского района был разрезан напольный ров и выяснено, что вал был насыпан на культурный слой поселения юхновской культуры.

Раскопками Д.В. Каравайко на мысовом городище Киселевка II Новгород-Северского района зафиксированы по периметру площадки 2 параллельные канавки, расположенные на расстоянии 2,1 м. По мнению исследователя, по периметру городища существовало деревянное сооружение, внешняя стена которого являлась дополнением к напольному оборонительному валу.

В начале 1990-х А.Л. Казаковым был заложен раскоп на городище у с. Радичев, содержащего слои юхновской и роменской культур.

В 1983 г. В.П. Коваленко сделал разрез напольных укреплений мысового городища в ур. Яловщина (на северной окраине г. Чернигова), и под укреплениями древнерусского времени выявил оборонительную конструкцию милоградской культуры, состоящую из грунта и уложенных в тело вала веток [23, с. 165 – 166].

В 1991 г. Т.Г. Новик разрешила укрепления пойменного городища милоградской культуры в ур. Городок около с. Редьковка Репкинского района и выявила остатки сгоревших оборонительных конструкций на вершине вала, а также горелую древесину от застройки в привальной части площадки городища [38, с. 17 – 19].

В 1985 г. В.П. Коваленко осуществил зачистку в месте прорезки внутреннего вала пойменного городища с двумя линиями концентрических валов и рвов у с. Звеничев Репкинского района, в результате которой были выявлены материалы как милоградской культуры, так и древнерусского времени [24, с. 60 – 72].

В 2013 г. А.П. Моцей на пойменном городище в ур. Городок у с. Петровка Щорского района был сделан разрез и выявлены укрепления милоградской культуры со следами сгоревших деревянных конструкций [33, с. 4 – 11].

Укрепления городищ скифского круга в лесостепной части Черниговщины не изучались, хотя зафиксированы повреждения оборонительных конструкций, требующие неотложного проведения археологических исследований.

Целенаправленно изучались укрепления роменской культуры, в том числе и на территории Черниговской области. Исследованием укреплений и реконструкцией их внешнего вида занимался А.В. Григорьев. В Черниговской области [4, с. 61 – 75] изучена структура вала и эскарпа Горбовского городища в Новгород-Северском районе. Обнаруженные в теле вала остатки деревянных конструкций представляли собой несколько этапов строительства и реконструкции укреплений в роменское время (X в.) [3, с. 254]. В 1995 г. А.В. Григорьев разрезал внутреннюю сторону укреплений городища у с. Шаболинов Коропского района и выявил укрепления позднего этапа роменской культуры (вторая

половина X – начало XI вв.).

В процессе поисков следов летописного Сновска В.П. Коваленко в 1982 г. произвел зачистку поврежденного вала мысового городища Орешня в пгт. Седнев Черниговского района и выявил остатки сгоревших в пожаре конца IX – начала X вв. укреплений роменской культуры [12, с. 271 – 272].

На уже упомянутом городище у с. Петровка в роменское время (IX – X вв.) на верхушке вала предшествующего времени был установлен частокол и с внутренней стороны от оборонительных укреплений выявлена жилая застройка [34, с. 283 – 284].

Изучением древнерусских укреплений бассейна р. Сулы занимался Ю.Ю. Моргунов. В пределах Черниговской области им исследовались укрепления городищ в с. Липовое Талалаевского района (XII в.) [32, с. 74 – 79; 35, с. 1 – 34], около с. Грицевка Талалаевского района (середина – вторая половина XII в.) [30, с. 69 – 71], у с. Гайворон Бахмацкого района (начало – первая половина XII вв.) [31, с. 1–4].

Древнерусские укрепления летописных городов Чернигово-Северской земли целенаправленно исследовались В.П. Коваленко [8, с. 1 – 10]. Были сделаны разрезы укреплений Чернигова (конец IX – начало XIII вв.) [40, с. 193 – 201; 14, с. 13 – 24., 5, с. 38 – 39, 147], Новгорода-Северского (последняя четверть X в.) [28, с. 280 – 281], городища Коронный Замок в пгт. Седнев (Сновск) Черниговского района (X в.) [12, с. 271 – 272], Любеча Репкинского района (середина X в.) [15, с. 32 – 34], двух городищ в с. Малый Листвен Репкинского района (конец X – начало XI вв. и начало XII в.) и одного у с. Великий Листвена Городнянского района (XI в.) (поиски летописного Листвена) [10, с. 257 – 258; 25, с. 62 – 74], Белавежи Бахмацкого района (конец XI в.) [20, с. 59 – 66], Нежина (Уненеж и Нежатин) (рубеж XI – XII вв.) [18, с. 32 – 34], Моровска Козелецкого района (Моровиеск) [11, с. 286], Карпиловки Козелецкого района (Лутава) (XII в.) [25, с. 101 – 102], Рогощи Черниговского района (Оргош) (вторая половина X в.) [9, с. 268 – 269], Блистовы Менского района (Блистовита) (рубеж XI – XII вв.) [13, с. 24, 31], Сиволожа Борзнянского района (Всеволож) (конец XI в.) [9, с. 268 – 269], Красного Колядина Талалаевского района (Глебль) (конец XI в., XVII в.) [9, с. 268 – 269], Сосницы (первая половина – середина XI в.) [27, с. 9 – 13].

В 1989 г. экспедицией под руководством А.Л. Казакова были сделаны разрезы укреплений трех (из четырех) линий валов летописного Городца Остерского (Остер Козелецкого района) (конец XI – конец XII вв.) [6, с. 89].

Исследовались также и укрепления городищ, не попавших на страницы летописей: городище у с. Шестовица в ур. Коровель Черниговского района (конец IX – конец XII вв.) [22, с. 316 – 327], Шестовица ур. Городище (XII в.) [36, с. 234], у с. Ковчин Куликовского района (конец XI – XII вв.) [19, с. 71 – 72], Яловщина на окраине Чернигова (XII в.) [23, с. 166], у с. Выползов Козелецкого района (конец IX – первая половина X вв.) [37, с. 60 – 65], в с. Гушин Черниговского района (начало X в.) [16, с. 46 – 48], у с. Клонов Репкинского района (городище-убежище без материала), у с. Звеничев Репкинского района (первая половина – середина X в.) [24, с. 62].

Укрепления XIV – XVIII вв. больше известны по историческим документам и редко становились предметом специального полевого изучения. Это связано как со степенью их сохранности, так и вниманием, которое археологи уделяли данному периоду истории до 1991 г. Результаты исследований укреплений этого периода обобщены А.Н. Бондарем [1, с. 1 – 155].

В 1995 г. Ю.Н. Сытым и В.П. Коваленко начаты раскопки памятников в пгт. Батури: сделан полный разрез вала и рва в ур. Гончаровка (конец XVII в.) [17, с. 39 – 42]. В 1997 г. был сделан разрез укреплений Цитадели и Крепости (первая и вторая половины XVII в.) В сезоне 2006 г. произведено исследование укреплений Цитадели полосой в 10 м на всю их ширину, а в 2008 г. исследовался ее внешний ров на протяжении более 50 м в длину [21, с. 68 – 73].

Объектами раскопок стали укрепления пригородных монастырей. Елецкого монастыря в Чернигове (XII – XVI вв.) [2, с. 9 – 10] и ров Спасо-Преображенского монастыря в Новгороде-Северском (XVII в.) [41, с. 52 – 54]. В ходе археологических раскопок в Батурине был выявлен подземный потайной ход, выкопанный в материковой породе с территории Цитадели к устью оврага (рва) на краю террасы р. Сейм (вторая половина XVII в.) [39, с. 50 – 52]; в Чернигове возле здания Коллегиума начала XVIII в. зафиксирован обложенный кирпичом подземный ход, выходящий в крепостной ров

(конец XVII – начало XVIII вв.) [42, с. 98 – 102].

Между укреплениями городищ раннего железного века городищами роменской культуры на Черниговщине имеется длительный период истории укрепления, которого в области не выявлены. Городища юхновской и милоградской культур раннего железного века имеют много общих черт, обусловленных уровнем развития военного дела. Общей чертой для этих памятников является и отсутствие укреплений в начальный период существования поселений (на раннем этапе существования культур).

Укрепления роменской и древнерусской культур имеют много сходных элементов, которые нашли свое развитие в последующий период. Позднесредневековая фортификация генетически связана с предшествующим периодом, но со временем претерпела значительные изменения в связи с новыми условиями ведения войны (появление и использование огнестрельного оружия). В это время на Черниговщине представлены крепости, построенные на польский и русский манер, а также крепости, в конструкции и плане которых можно проследить все большее влияние западноевропейских образцов. Наиболее ярким примером западноевропейского влияния являются укрепления конца XVII в. на усадьбе гетмана Ивана Мазепы в ур. Гончаровка в Батурине. Они были полностью земляными (без деревянных конструкций) и выполнены в лучших традициях классической «голландской» школы фортификации.

Таким образом, за последние 50 лет на Черниговщине был получен разнообразный археологический материал, который может дополнить представления о развитии фортификации на протяжении 2500-летней истории края, начиная с появления первых городищ и до начала XVIII в.

Список використаних джерел та літератури

1. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV – XVIII ст.: ілюстрований довідник / О. Бондар. – К., 2015. – С. 1 – 155.
2. Васюта О.О., Ігнатенко І.М., Новик Т.Г. Охоронні дослідження на території Єлецького монастиря в Чернігові у 2000 році / О.О. Васюта // Археологічні відкриття в Україні 2000 – 2001 рр. – К., 2002. – С. 9 – 10.
3. Григорьев А.В. Раскопки поселения X – XII вв. у с. Горбова / А.В. Григорьев // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 254.
4. Григорьев А.В. Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000. – С. 61 – 75.
5. Ігнатенко І.М., Коваленко В.П. Нові дослідження на Верхньому Замку в Чернігові / І.М. Ігнатенко // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 38 – 39, 147.
6. Казаков А.Л., Гребінь П.М., Потапов О.В. Нові дослідження Остерського Городця / А.Л. Казаков // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конф. – К., 1989. – С. 89.
7. Каравайко Д.В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья / Д.В. Каравайко. – К., 2012. – С. 7 – 23.
8. Коваленко В.П. До типології літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII – XIII ст.) / В.П. Коваленко // Археологія. – Вип. 61. – С. 1 – 10.
9. Коваленко В.П. Исследование летописных городов на Черниговщине / В.П. Коваленко. // Археологические открытия 1981 года. – М., 1983. – С. 269.
10. Коваленко В.П. Исследования летописного Листвена / В.П. Коваленко // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 257 – 258.
11. Коваленко В.П. Исследование летописных городов на Нижнем Подесенье / В.П. Коваленко // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 286.
12. Коваленко В.П. Исследования летописного Сновска / В.П. Коваленко // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 271 – 272.
13. Коваленко В.П., Вознесенська Г.О., Орлов Р.С. Дослідження літописного Блистовита / В.П. Коваленко // Археологія. – 1984. – № 48. – С. 24, 31.
14. Коваленко В.П., Гребінь П.М. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. / В.П. Коваленко //

-
- Старожитності Південної Русі: матеріали III іст.-археол. семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.». – Чернігів, 1993. – С. 13 – 24.
15. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя. Тези доповідей міжн. наук. конф. у м. Славутичі. – К., 1994. – С. 32 – 34.
 16. Коваленко В.П., Марченко В. Н. Гущинское городище близ Чернигова / В.П. Коваленко // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск, 1991. – С. 46 – 48.
 17. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Садиба І. Мазепи на Гончарівці в Батурині / В.П. Коваленко // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: Матеріали ювілейної наук. конф., присвяченої 80-річчю ЧДП ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 39 – 42.
 18. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. До питання про локалізацію літописного Нежатина та Уненежа / В.П. Коваленко // До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конф. істор.-краєзн. товариства, 25–27 травня 1994 р. – Ніжин, 1995. – С. 32–34.
 19. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження Ковчинського городища на Чернігівському Задесенні / В.П. Коваленко // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. – К., 1993. – С. 71 – 72.
 20. Коваленко В.П., Сытый Ю.Н. Летописная Белавежа (к вопросу о локализации) / В.П. Коваленко // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж, 1991. – С. 59 – 66.
 21. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Литовського замку в Батурині (за матеріалами досліджень 1996 року) / В.П. Коваленко // Сіверщина в контексті історії України: Збірник наук. праць. Матеріали шостої наук.-прак. конф. – Суми, 2007. – С. 68–73.
 22. Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель / В.П. Коваленко // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 316 – 327.
 23. Коваленко В., Скороход В., Терещенко О. Розвідкові дослідження на городищі Ялівщина в Чернігові / В.П. Коваленко // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007. – К., 2008. – С. 165 – 166.
 24. Коваленко В.П., Фомін О.В., Шекун О.В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дерхемів / В.П. Коваленко // Археологія. – К., 1992. – № 1. – С. 60 – 72.
 25. Коваленко В.П., Шекун О.В. До локалізації літописної Лутави / В.П. Коваленко // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали істор.-археол. семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С. 101 – 102.
 26. Коваленко В.П., Шекун А. В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В.П. Коваленко // Советская археология. – 1984. – № 4. – С. 62 – 74.
 27. Коваленко В.П., Шекун О.В. Літописна Сосниця / В.П. Коваленко // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 9 – 13.
 28. Куза А.В., Коваленко В.П., Орлов Р. С. Раскопки в Новгороде-Северском / А.В. Куза // Археологические открытия 1979 года. – М., 1980. – С. 280 – 281.
 29. Лошенко М.И. Городища милоградской культуры на территории Беларуси./ М.И. Лошенко – Минск, 2011. – С. 60 – 84.
 30. Моргунов Ю.Ю. Два городища XI – XIII вв. на р. Ромен в Посулье / Ю.Ю. Моргунов // Краткие сообщения института археологии. – М., 1982. – Вып. 171. – С. 69 – 71.
 31. Моргунов Ю.Ю. Отчет о разведочных работах на городище у с. Гайворон Черниговской обл. / Ю.Ю. Моргунов // НА ІА НАН України № 1974/50. – С. 1 – 4.
 32. Моргунов Ю.Ю. Три древнерусских городища Верхнего Посулья / Ю.Ю. Моргунов // Краткие сообщения института археологии. – М., 1977. – Вып. 150. – С. 74 – 79.
 33. Моця О.П., Бондар О.М., Козубова Д.М., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Науковий звіт про археологічні розвідки по правому березі р. Снов на території Городнянського та Щорського районів Чернігівської області у 2013 р. / О.П. Моця // НА ІА НАН України № 2013. – С. 4 – 11.
 34. Моця О.П., Бондар О.М., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Розвідки правого берега р. Снов / О.П. Моця // Археологічні дослідження в Україні 2013. – К., 2014. – С. 283 – 284.
 35. Моця А.П., Ильяшенко Е.М., Покас П.М. Отчет о работе в с. Липовое Черниговской обл. / А.П. Моця // НА ІА НАН України. – № 1984/106. – С. 1 – 34.
-

36. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. / О.П. Моця // Археологічні дослідження в Україні 2003 – 2004 рр.: Збірка наук. праць. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 234.
37. Моця О.П., Скороход В.М., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Виповзівського городища / О.П. Моця // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов, 2012. – С. 60 – 65.
38. Новик Т.Г. Редківське городище / Т.Г. Новик // Сіверщина в історії України: Збірник наук. праць. Матеріали сьомої наук.-прак. конф. – Суми, 2008. – С. 17 – 19.
39. Ситий Ю., Бондар О., Коваленко В., Коротя О., Кравченко О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Осадчий Є., Сита Л., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2008 р. / Ю. Ситий // НА ІА НАНУ. – № 2008/125. – Т. 1 Дослідження на Литовському Замку. – С. 50 – 52.
40. Сытый Ю.Н. Укрепления древнерусского Чернигова / Ю.Н. Сытый // Русь в IX – XII веках. Общество, государство, культура. – М.; Вологда, 2014. – С. 193 – 201.
41. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Кедун І.С. Дослідження Новгород-Сіверського монастиря в 2004 р. / О.Є. Черненко // Археологічні дослідження в Україні 2004 – 2005 рр.: Збірка наук. праць. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 52 – 54.
42. Черненко Е.Е., Новик Т.Г. Исследования гидротехнического сооружения XVII – XVIII ст. на территории Черниговской крепости / Е.Е. Черненко // Русский сборник. – Брянск, 2009. – Вып. 5. – С. 98 – 102.
43. Шекун А.В., Жаров Г.В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградских памятников: (по материалам разведки на Черниговщине) / А.В. Шекун // Гомельщина: археология, история, памятники. Секция археологии и нумизматики: Тезисы докл. второй Гомельской обл. науч. конф. по истор. краеведению. – Гомель, 1991. – С. 19 – 22.

Анатолій Трембіцький

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
заступник директора з наукової роботи
Державного історико-культурного заповідника
«Межибіж»
м.Хмельницький

АРХЕОЛОГІЧНА РЕКОГНОСЦІРОВКА КОСТЯ КРЖЕМІНСЬКОГО ПО БЕРЕГАХ РІЧКИ ЖВАНЧИК У 1929 Р.

У статті розкрито життєві шляхи та охарактеризовано маловідому археологічну рекогносцировку українського художника, архітектора, реставратора, музеєзнавця та археолога Костя Кржемінського, здійснену ним у 1929 р. по берегах річки Жванчик на Кам'янецьчині.

Ключові слова: музеєзнавець, археолог, Кость Кржемінський, річка Жванчик, Кам'янецьчина, 1929 р.

В українській радянській історіографії ХХ ст. життєві шляхи і науково-дослідницька діяльність непересічного українського мистця, архітектора, реставратора, музеєзнавця та археолога Костя Кржемінського (*11.05.1893 – †28.10.1937), який залишив після себе значну кількість цінних художніх, краєзнавчих та археологічних матеріалів, майже не знайшли свого відображення. Його ім'я було вилучене з історії українського культурного процесу і приречене на забуття, як і його творча та наукова спадщина.

З надбанням Україною незалежності минули часи дискримінації вірних синів українського народу і Кость Кржемінський почав потрохи входити в наше національно-культурне життя. Його

життєві шляхи, творчу діяльність і мистецьку спадщину частково розкрили Л. Каменська (1993) [2], Т. Тимченко (2001) [8], Н. Геппенер (2003) [1], А. Трембіцький, Л. Іваневич (2014) [9], А. Трембіцький (2015) [10]. Коротеньке гасло про його життя і діяльність подано в «Енциклопедії українознавства-II» (1994) [4].

Кость Іполитович Кржемінський народився 11 травня (за іншими даними 17 серпня [2, с. 13]) 1893 р. у місті Одесі, в сім'ї капітана далекого плавання [14, арк. 7; 16, арк. 7-7зв.]. В 1912 р., будучи ще студентом, одружився із сільською вчителькою Олімпіадою Дяченко. В 1917 р. він блискуче закінчив одночасно факультети – живопису та архітектури Київського художнього училища і разом із сім'єю переїжджає до Умані, де «захопившись народною художньою творчістю, мандрував селами Уманщини – збирав експонати, робив замальовки, вишукував народні таланти» [2, с. 13]. Як палкий шанувальник народного мистецтва і добрий організатор, він створив у 1920 р. у селі Піковець керамічну майстерню, добився відкриття в Умані школи народного мистецтва ім. Т. Шевченка [14, арк. 34-35; 16, арк. 7-7зв.]. В Умані за його проектом збудовано комплекс Першої сільськогосподарської виставки, де використано народні мотиви в будівництві та оздобленні фасадів [2, с. 13].

У 1924 р. Кость Кржемінський зважаючи на сімейні обставини оселився в Кам'янці-Подільському і прийнявши запрошення Володимира Гагенмейстера, викладає в Художньо-промисловій школі імені Г. Сковороди. Тут, під впливом В. Гагенмейстера та Є. Сіцінського і за завданням наукового при УАН товариства, проводив велику краєзнавчу, етнографічну та археологічну роботу. Невід'ємною частиною його фахової підготовки були екскурсії з ґрунтового вивчення подільських народних промислів і ремесел, звичаїв та обрядів, визначних археологічних осередків краю. Він багато малював і фотографував, разом із учнями мандрував подільськими селами, вивчав місцеву народну творчість, виконував замальовки селянських садиб, будинків, їх інтер'єру, збирав зразки подільських вишивок, народного одягу, виробів народних промислів, археологічні та етнографічні матеріали, обробляв зібрані матеріали для потреб навчання, шкільного і міського музеїв. Дочка Лариса згадує, що одна з кімнат їхньої квартири була «своєрідним музеєм народного мистецтва: в шафах зберігалися колекції керамічних свистульок, писанок, пасок», скрізь «верети, доріжки, килими, український національний одяг». Зібрані ним матеріали стали основою літографічних мистецтвознавчих праць-альбомів Костя Іполитовича: «Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'яничині. Мацеві: єврейські надгробки» (1926), «Стінні розписи на Уманщині» (1927), «Хати села Ходоровець» (1927). Крім того, подвижницька співпраця В. Гагенмейстера та К. Кржемінського, призвела до видання спільної праці «Архітектура та стінні розписи синагоги м[істеч]ка Смотрич» (1929) [2, с. 13; 5]. Наприкінці 1930-х років вони обидва були репресовані та розстріляні [3].

У 1927 р. К. Кржемінського, як майстра живопису й реставратора [1, с. 117], запрошують художником-реставратором Реставраційної майстерні Всеукраїнського музейного містечка [8, с. 53; 14, арк. 34-35; 16, арк. 7-7зв.].

Впродовж 1927-1930 рр. К. Кржемінський виконує значну кількість робіт з розкриття та дублювань [8, с. 54], адже в обов'язки Реставраційної майстерні «входить наукова експертиза, обслідування, провадження семінарів, опрацювання методів наукової реставрації, а також розкриття видатних пам'яток малювання для уможливлення їх всебічного вивчення» [15]. У цьому Костю Іполитовичу допомагав великий знавець давньої архітектури, «автор вартісних публікацій», Є. Сіцінський [1, с. 117], з яким він був давно знайомий [7]. К. Кржемінський був відряджений в Академію історії матеріальної культури (Ленінград, 28.12.1928 – 29.01.1929) і в ЦДРМ (Москва), де вивчав методику мікрофотознімання руйнувань живопису [11, арк.15зв.]. З червня 1930 р. К. Кржемінський залишається єдиним реставратором станкового малярства Реставраційної майстерні [11, арк. 37], тому обсяги виконуваної роботи дуже скорочуються, вона зводиться головним чином до перевірки стану експонатів, їх інвентаризації та «охоронного заклеювання» [8, с. 55].

27 червня 1932 р. на території Києво-Печерської лаври була створена Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня, що призвело до ліквідації Реставраційної майстерні та передачі її приладів і матеріалів до новоутвореної установи [13, арк. 56], з якою К. Кржемінський працював за трудовими угодами [12, арк. 25]. Ця «муляжна майстерня», що займалася репродукційними роботами, тобто робила гіпсові муляжі, копії (у фарбах і літографським способом), світлини. Зокрема, малярські

копії для пересувних антирелігійних виставок виготовляв К. Кржемінський [8, с. 57]. К. Кржемінський створив першу в Україні майстерню з реставрації станкового живопису, де «рятуював роботи знаменитих стародавніх митців» [2, с. 13]. Так, лише впродовж 1932 р. він відреставрував дияконські двері XVIII ст. з Успенського собору; три портрети родини Стороженків із збірки П. Потоцького; три українських портрети XVIII ст.; п'ять картин для Київської картинної галереї (нині – музей російського мистецтва) [14, арк. 38зв.]; портрет Андрія Боголюбського (XVIII ст.) [13, арк. 35-35зв.].

К. Кржемінський також займався науковою роботою, працював над темою «Попередні заходи для охорони пам'яток станкового малярства» [8, с. 59], вивчав вплив антисептиків на клеї, зокрема сулеми на крохмальний клей [9, с. 54], підготував до друку працю з реставрації станкового живопису [2, с. 13], залишив цінні рукописні конспекти з реставрації та мистецьких технік, бібліографію «про новітні методи дослідження й реставрації різних груп пам'яток – станкового й настінного малярства, скла, кераміки, документів і графіки» [8, с. 54]. На початку 1930-х рр. він читав лекції з музейної справи студентам III-V курсів Київського художнього інституту [11, арк. 31; 14, арк. 7; 16, арк. 7-7зв.], проводив практичні та теоретичні заняття з аспірантами з музейної справи та основ реставрації [11, арк. 31]. Займався оформлювальними роботами в артілі «Київський художник» [14, арк. 34-35; 16, арк. 201].

У середині 1930-х рр. почалось цькування владою української інтелігенції, дедалі масштабнішими й жорстокішими стають репресії проти діячів української культури. У листопаді 1933 р. К. Кржемінського «під час чистки апарату Музейного городка» звільнили [16, арк. 13] та оголосили «ворогом народу», а документи щодо його професійної діяльності, – знищили [8, с. 59]. В 1934 р. його звинуватили в тому, що він як «дворянин, класово ворожа людина. Під час перебування в Умані переховував ватажка бандитів Дерещука» [2, с. 13]. Після звільнення в 1933 р. з роботи він не зломився від переслідувань, а «підготував до друку працю про ліпні орнаменти фасадів житла, з численними ілюстраціями». Ще певний «час викладав у художньому інституті й очолював літографічну майстерню». Він цілком поринув у живопис, за «контрактацією зі спілкою художників багато їздив – від Степу до Полісся, привозив краєвиди різних куточків України з великою кількістю етюдів до них». Малював він і портрети, вишукуючи цікаву натуру. Дуже плідно із захопленням готувався до першої своєї персональної виставки, відкриття якої передбачалось ближче до Жовтневих свят у музеї українського мистецтва. Але його плани перекреслила «гуманна влада», яка розпочала «тотальні арешти української еліти». 10 жовтня 1937 р. він зранку відвіз усі роботи в музей українського мистецтва. «А біля дому на нього вже чекали...». Йому інкримінували український націоналізм і шпигунство на користь Польщі та засудили на десять років таборів без права листування. Його розстріляли 28 жовтня 1937 р. в підвалі колишнього Жовтневого палацу. 5 листопада «чорний ворон» забрав його дружину Олімпіаду Дяченко, якій інкримінували зв'язок із ворогом народу, за що вона отримала п'ять років заслання до Казахстану, де й померла в 1942 р. К. Кржемінського та його дружину реабілітували лише в 1976 р. «Дуже прикро, – пише його дочка Лариса, – що всі мої розшуки батькової спадщини, особливо живопису, марні. Його архів, усі художні роботи», зникли безслідно [2, с. 14].

Таким чином, К. Кржемінський досить знаний як художник, реставратор та архітектор, але майже не знаний як археолог. Хоча він разом із відомими українськими археологами М. Рудинським, Є. Сіцінським, В. Гагенмейстером та іншими зробив значний внесок у вивчення однієї з найрозвиненішої і життєво стійкої, трипільської спільноти Західного Поділля, так званої жванецької культури, значна кількість пам'яток якої зосереджена в районі сіл Оселівка, Жванець, Більче-Золоте на Середньому Дністрі, Гремяч на річці Ушиці та Хорів в басейні річки Горині. В Науковому архіві Інституту археології НАН України у Фонді ВУАК зберігається його звіт про археологічну рекогносцировку «Річкою Жванчик на Кам'яничині», яку він здійснив у період з 30 вересня по 5 жовтня 1929 р. У справі є лист про надсилання ним до Управління науки Відкритого листа № 282 від 16.05.1929 р., № ар/17 та звіту про археологічну рекогносцировку [6, арк. 2], а також лист Вченого секретаря УОПК про надсилання до УАКу звіту Костя Кржемінського про археологічну рекогносцировку на 4 арк. за виданим Відкритим листом № 282 [6, арк. 1].

У своєму звіті про археологічну рекогносцировку річкою Жванчик на Кам'яничині

К. Кржемінський пише, що основною метою «обсліду сточища річки Жванчик» було доповнити розшуки Є. Сіцінського за 1926 р., які він описав у праці «Нариси в історії Поділля. Ч. I» (Вінниця, 1927). Дослідник зауважує, що обмеженість часу і «раптова зміна погоди, різке похолодання з дощами, стали на перешкоді до викінчення завдання», як це було «накреслено» щодо «детального обслідування». Проте, він все ж у період з 30 вересня по 5 жовтня 1929 р. обстежив такі села: Бережанка, Демківці, Драганівка, Закупна, Івахнівці, Кормильче, Кочубієв, Кугаївці, Кутківці, Почапінці, Свіршківці, Теремківці, Чемерівці, Юрківці, [6, арк. 3].

Зокрема, дослідник пише, що при в'їзді до села Кутківці на правому березі річки на високій горі під назвою «Замчисько» чи «Замок», на «плато зі слідами фундаменту колишніх будівель», селянин Павло Кушнір на глибині біля 1 м «знайшов камінну чорного кольору, шліфовану сокіру», а дослідник особисто знайшов «кілька уламків колишньої кераміки». На відстані 2,5 км від «Замчиська», «на полях поміж ярмом та дорогою, на поверхні землі знайдено малий шматок біло-кремінної шліфованої сокирки; шматків черепків якби білогрудівської кераміки та трипільської», а також «римської, сивого кольору, черепки точені на крузі» [6, арк.3].

У с. Закупне на городі Івана Панасюка на правому березі річки дослідником «на глибині 2-х штиків видобуто шматки черепків сивого кольору, точені на крузі», можливо римської кераміки [6, арк. 3].

У с. Івахнівці на лівому березі річки у фільварку Пильний, обабіч ярка, К. Кржемінський зібрав на поверхні «поторощені плугом шматки черепків цегляного кольору, трипільського типу кераміки, дрібні черепки відтинків сивого кольору, точені на крузі, не шліфовані, та шліфований типу» римської кераміки [6, арк.3], а також «шматок жорна та шматочки печини з досить добре спресованої глини» [6, арк. 4].

У с. Свіршківці на лівому березі річки у куті «Повтораки» поміж «Патичком» і Товтрами на поверхні землі на полях Йосипа Бідонька та Василя Бортняка ним було «знайдено шматки черепків цегляного кольору зі слідами розпису поліхромного», серед них фрагменти «біноклеподібного посуду: шматок печини з шаром обмазки біло-жовтої глини та червоно-цегляній». На лівому березі р. Жванчик на полях «Десятини /куповані/» трапилися «дрібні шматки черепків цеглястого кольору, перемиті дощем так і шматочки печини». На полі Черніговського дослідником було «закладено кесон площиною 1 кв. арш.», в якому на глибині 2-го штиха «здобуто черепки з наліпленою нижче вінця смугою-оздобою. Глина черепка з домішкою зерен кварцевого піску, у випалі коричнево-сіро цеглястого кольору». З восьми частин черепків виклеєний фрагмент посуду типу білогрудівського. Крім того, «траплялись кістки не оброблені, шматок фарби чи недопаленої глини та шматочки вугілля». У своєму звіті К. Кржемінський також відзначає, що вчитель трудшколи села А. Чернописький надіслав йому «мініатюрного кухлика типу білогрудівської кераміки». Черепок сіро-чорного кольору, вінця широкі, майже нарівні з вичеревком, який «від денця наблизно на 1/3 височини кухлика». Висота посудинки 0,075 м, діаметр денця 0,056, тобто майже нарівні із шийкою. Вушко масивне, підноситься над вінцем на 0,025 м, висота цілої посудинки – 0,1 м. «Видобуто цього кухлика під час копання льоху на садибі Василя Головка на глибині біля 1 м» [6, арк. 4].

На окраїні с. Юрківці на лівому березі річки, на садибах в напрямку містечка Чемерівці [6, арк.4] «на поверхні землі подибуються черепки та печина типу трипільської культури». Зокрема, на садибі Петра Улановського дослідником «зібрано черепки зі слідами монохромного розпису, два грузки та шматки печини з одбитками деревини». В середині городу К. Кржемінським було «закладено кесон площиною 1 кв. арш.», в якому на глибині 2-го штика знайдено 24 черепки, що «утворювали частину розчавленої посудини, вінцем униз». Черепки були «цегляного кольору з досконало виготовленої глини», тонкі, доброго випалу». Ззовні вони мали сліди «офарбовки червоно-рудю фарбою та орнаменту коричнево-чорного тону». Крім того, знайдено «черепки та дрібні шматки печини» [6, арк. 5].

В урочищі за гуральнею поблизу с. Чемерівці на правому березі річки, «подибуються на поверхні черепки типу трипільської кераміки та шматки печини». Тут Кость Кржемінський зібрав «черепки – з розписом монохромним та поліхромним» [6, арк. 5].

У с. Почапінці на правому березі річки в урочищі «Ганчариха» на полях, край річки Хропотова, дослідником було зібрано черепки посуду типу «римської культури, відтинків жовтого та жовто-сірого

кольорів. Один глянцево-чорний, частини досконало поліровані, інші шоршаві з домішками зерен піску». Серед них «уламки верхньої частини посуду та інших частин посуду, вушка, ручки», а також «дрібні шматочки жорна». В куті «Бурта» на другому березі річки Хропотова на городах зібрано сірі «черепки неолітичної» – «римської кераміки» та «шматок точила». В куті «Беркове» у «вилах» (балці) на південному схилі на полях, понад берегом річки Жванчик зібрано грубі черепки, неолітичної кераміки, «один з них уламок вінця з гребінчатим (ритмічне втиснення) орнаментом, черепки відтінків сірого та жовто-сірого кольорів» «римської кераміки, з верхньої частини посудин; інших частин посуду та денця, з них малий черепок оздоблений втиснутим орнаментом», шматок жорна. У куті «Долишня гребля» селянин Іван Григораши знайшов «поміж камінів греблі люльку з виображенням голови чоловіка з вусами у чалмі» [6, арк. 5].

У куті «За водою» с. Драганівка, на полях понад правим берегом річки, дослідником було зібрано черепки «неолітичної кераміки» і «римської кераміки різних відтінків, від темно-сірого до рожевого; різного складу глини, так добре відмученої як і зі значною домішкою зерен кварцевого піску. Черепки верхньої частини посудин, тонко точені, інших частин посуду. Черепок орнаментований ритованим орнаментом, що подібний до гилочки, шматок вушка та ручки посуду; денця різних посудин, переважно грубого складу глини». У куті «Кут» у напрямку до с. Коромильче на городах понад берегом річки дослідник зібрав «черепки типу Білогрудівської кераміки, сіро-цеглястого кольору», один із них «оздоблено наліпленою смугою ритмічно притиснутою», та «римської кераміки, відтінків сірого кольору», шматок точила, уламок жорна [6, арк.5-6].

У с. Коромильче при в'їзді до урочища «за Гуральнею» на полях вздовж лівого берега річки було зібрано черепки римської кераміки «відтінків сірого кольору досконало обробленої глини» [6, арк. 6].

У 2 км від с. Кочубіїв у напрямку до с. Рудої на лівому березі річки в балці «Біла криниця», «на полях зібрано черепки відтінків сірого кольору» римської кераміки, більшість яких «грубого складу глини, з домішкою кварцевого піску та шматок печини» [6, арк. 6].

Крім того, дослідник зауважує, що археологічних артефактів під час проведення ним археологічної рекогносцировки в селах Демківці, Свіршківці, Теремківці [6, арк. 4], Бережанка та Кугаївці [6, арк. 5], знайдено не було.

Маємо надію, що матеріали, зібрані Костем Кржемінським під час археологічної рекогносцировки по берегах річки Жванчик на Кам'яниччині, будуть використовуватися сучасними науковцями, археологами, істориками і краєзнавцями в своїх дослідженнях.

Список використаних джерел та літератури

1. Геппенер Н. Всеукраїнське музейне містечко / Надія Геппенер // Пам'ятки України: історія та культура (Київ). – 2003. – № 1-2. – С. 113-145.
2. Каменська Л. «Дворянин, чужа, класово ворожа людина...» Хто він, Кость Кржемінський, насправді? / Лариса Каменська // Україна (Київ). – 1993. – № 18. – С. 13-14.
3. Котляр Е. Еврейские музеи и коллекции первой трети XX века: судьба и следы художественного наследия (Львов-Санкт-Петербург-Одесса-Киев) / Евгений Котляр [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.migdal.org.ua/migdal/events/science-confs/6/17448/>
4. Кржемінський Кость // Енциклопедія українознавства-ІІ. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 3. – С. 1170.
5. Кржемінський К. Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'яниччині. Мацеви: єврейські надгробки / К. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський: Видання Кам'янецької художньо-промислової профшколи ім. Сковороди, 1926; Кржемінський К. Архітектура та стінні розписи синагоги м[істеч]ка Смотрич / К. Кржемінський, В Гагенмейстер. – Кам'янець-Подільський: Видання Кам'янецької художньо-промислової профшколи ім. Сковороди, 1929.
6. Кржемінський К. Річкою Жванчик на Кам'яниччині. Археологічна рекогносцировка. 1929 рік. Малюнок. Укр. мов. 1-6 арк. 21x29,5. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд ВУАК. № 327/17, 6 арк.
7. Лист Костя Кржемінського до Є. Й. Сіцинського від 21 листопада 1928 р. Родинний архів А. М Трембіцького. Оригінал. – 1 арк.

-
8. Тимченко Т. Київська школа реставрації станкового малярства (1920-1930 рр.) / Тетяна Тимченко // Пам'ятки України: історія та культура (Київ). – 2001. – № 4. – С. 48-63, додатки С. 64-71.
 9. Трембіцький А. М. Археологічна рекогносцировка художника, архітектора, реставратора, музеєзнавця та археолога Костя Кржемінського «Річкою Жванчик на Кам'янецьчині» / А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 3'2014 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 138-156.
 10. Трембіцький А. М. Археологічні дослідження Костя Кржемінського на Кам'янецьчині / А. М. Трембіцький // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. – Вип. 3. – С. 173-189.
 11. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166 Міністерство освіти України, 1917-2000, оп. 11, спр. 522, арк.7-37.
 12. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 11, спр. 526, арк. 5-25.
 13. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 11, спр. 527, арк. 16-56.
 14. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 11, спр. 528, арк. 1-51.
 15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263 Колекція позасудових справ реабілітованих, 1918-1950, оп. 6, спр. 6132, арк. 236зв.
 16. ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 58152, арк. 7-201.

Секція 7. Нумізматичні матеріали в історії Правобережної України

Ольга Дашко

молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

МОНЕТИ СИГІЗМУНДА II АВГУСТА (1544-1572) В ЕКСПОЗИЦІЇ «ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ» КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

У статті розповідається про монети XVI століття, що карбувалися в роки правління Сигізмунда II Августа – останнього представника династії Ягеллонів на престолах Литви і Польщі, описуються монети, що представлені в експозиції «Історія грошей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Ключові слова: монети, експозиція «Історія грошей», грошовий обіг, монетна стопа, Вільнюський монетний двір, Такоцинський монетний двір.

Вивченням монет займалося чимало дослідників, які склали нумізматичні словники та каталоги. Історія поширення монет на території України відображена в працях М.Ф. Котляра, В.В. Зварича, що побачили світ у 70-80-х рр. XX ст. Сьогодні детальним вивченням грошового обігу на території України активно займається О.А. Бакалець.

У XVI ст. чільне місце на грошовому ринку українських земель, переділених між Литвою і Польщею, посіли литовські гроші. До активізації їх випуску доклав зусиль король Сигізмунд II Август (1544-1572 рр.), який на монетному дворі Вільна карбував велику кількість номіналів – південари (оболи), денари (пенязі), півгроші, гроші, трояки (3 гроша) й чвораки (4 гроша) [6, с. 88].

Монетна справа Великого князівства Литовського вже в перші роки правління Сигізмунда II Августа (1544-1572) вийшла на загальноєвропейський рівень. Економічний розвиток країни дозволив впровадити більш досконалі процеси й прийоми монетного карбування, засновані на новіших досягненнях того часу в області металообробки. Впровадження розвиненої монетної системи, поява портретних монет, виконаних у стилі ренесансу дало сигнал про початок нового часу в історії Великого князівства Литовського, початку «золотого віку» в культурному житті країни. За 28 років правління Сигізмунда II Августа, діючі на території Великого князівства два центри монетної емісії в Вільно й Такоцині, випустили в обіг 16 номіналів монет. Зовнішнє оформлення цих монет складається з більш ніж 30 видів й 120 основних різновидів. А якщо врахувати дрібні відмінності в написанні легенд, а також вурозміщенні монетних й роздільних знаків, то кількість таких монет досягне шести сотень [1, с. 19].

Якщо монети Олександра Ягеллончика (1492-1506) й рання чеканка Сигізмунда I Августа в основному виконані в готичному стилі, то уже перші монети Сигізмунда II Августа мають усі стилістичні риси Ренесансу. На думку багатьох науковців й нумізматів вони є самими гарними монетами литовського карбування [2, с. 42].

Монетарна діяльність сина і наступника Сигізмунда I на литовському великокнязівському престолі Сигізмунда II Августа розпочалася у 1546 р. — саме тоді батько віддав йому управління Великим князівством Литовським, залишивши за собою верховну владу та питання фінансів. При цьому для покриття видатків молодого правителя щорічно з державної скарбниці виділялося 18 тис.

кіп литовських грошів. Однак цієї суми було замало, і тому з метою отримання додаткових доходів було вирішено відновити діяльність вільнюського монетного двору. Впродовж 1545-1548 рр. тут випускали оболи (1/2 денара), денари (пенязі), півгроші, гроші (як за литовською, так і за польською монетною стопою), трояки, шостаки та дукати. Більшість цих номіналів були новими для грошового ринку Великого князівства Литовського. При цьому дрібні номінали карбували за литовською стопою, а частину грошів, трояки та шостаки – за польською. Це свідчить про намагання Сигізмунда II Августа продовжувати централізаторську політику свого батька у сфері грошової політики і завершити уніфікацію польської та литовської монетних систем [7, с. 105-106].

У 1548 р. після смерті Сигізмунда I, ставши польським королем Сигізмунд II Август (1548-1572) відразу ж закриття краківський монетний двір і сконцентрував монетне виробництво на території Литви [7, с. 105].

У 1549 р. з огляду на малопробитковість і навіть збитковість виготовлення великих номіналів, було припинено карбування більшості номіналів, і надалі вільнюська монетарня продукувала лише денарії та півгроші [7, с. 106].

Другий литовський монетний двір, що відкрився в Тикоціні під кінець 1562 року, випускав – денари (1563 р.), дводенари (1566-1567рр.), півгроші (1562-1563 рр., 1566 р.), гроші по литовській стопі (1566 р.), гроші по польській стопі (1566-1568 рр.), двоґріш (двоаяк) (1565 р.), триґроші (трояки) (1562-1563 рр., 1565-1566 рр.), талер (півкопик, 30 грошей) (1564 р.), контрамаркований (1564 р.) неаполітанський півталер Філіппа II (1556-1598 рр.) [1, с. 21].

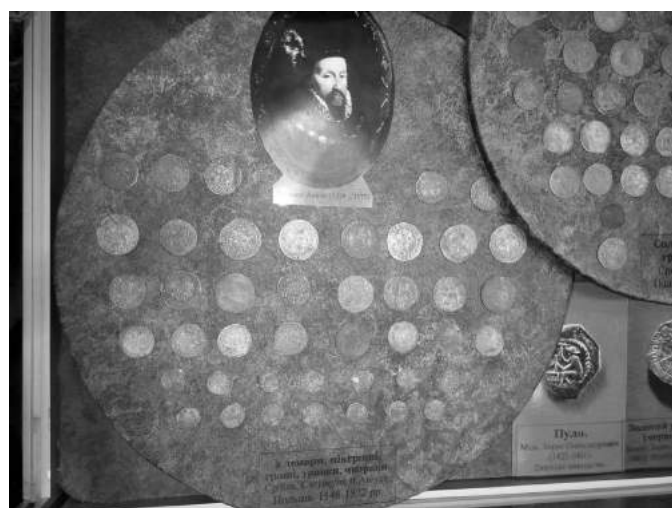

Рис. 1. Сигізмунд II Август. Експозиція Історія грошей

Сигізмунд II Август для нумізматів є легендарною особистістю. Саме в роки його правління було накарбовано велику кількість монет різноманітних номіналів, частка яких сьогодні знаходиться у музейній колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. В експозиції «Історія грошей» представлено 43 монети Сигізмунда II Августа (1544-1572). Серед них: два динари (14 монет, Вільнюський монетний двір): 1570 р. [4], півґріш литовський (8 монет): 1546 р. [5], ґріш литовський (7 монет): 1559 р. (2 монети, Вільнюський монетний двір), 1566 р. (5 монет, Тикоцинський монетний двір) [5], трояк гданський (1 монета): 1557 р. (1 монета) [5], трояк литовський (7 монет): 1562 р. (3 монети), 1563 р. (2 монети), 1564 р. (2 монети) [5],

чворак (6 монет): 1566 р. (4 монети), 1569 р. (2 монети) [4]. Всі монети є срібними, проте кожна з монет має певне пошкодження – потертості, надщерблення, потемніння тощо (рис. 1).

Важко розрізнити які з монет карбувалися на монетному дворі у Вільно, а які в Тикоціні, оскільки діяльність монетного двору в Тикоціні багато років залишалася поза увагою істориків й нумізматів-дослідників через недостатність чи відсутність письмових джерел по даній темі.

Монетні штемпелі для обох монетних дворів Великого князівства Литовського готував один монетний майстер — Альбрехт Керляйн (Albrecht Kerlein). Для цього він використовував пуансони гербів, букв й монетних знаків. Створений ним зразковий штемпель копіювали в м'яку стальну заготовку й отримували штемпель з випуклим зображенням, так званий модельний штемпель. З його допомогою шляхом вдавлювання в м'яку стальну заготовку отримували робочі штемпелі. Після доробки й закалки, робочі штемпелі, ідентичні зразковим, використовувались для карбування монет. Коли вони зношувались, то з допомогою модельного штемпеля виготовляли нові робочі штемпелі, тому навіть дуже великі партії монет, виготовлені в певний час на одному монетному дворі мали ідентичне зовнішнє оформлення. Різні партії монет розрізнялися за скороченнями букв в кінці легенди на обох сторонах монети: L, LI, LIT, LITV, LITVA [1, с. 21].

Гріш був основним номіналом монети, що перебувала в обігу на українських землях протягом

усього XVI ст. Литовським грошам віддавалась перевага перед польськими не лише на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, а й на тих, на які поширювалась влада польських феодалів. Наприклад, 1551 р. польський король Сигізмунд II Август, щоб викликати довір'я у населення і полегшити складну справу заготівлі провіанту, наказав черкаському старості, щоб «служебніє наші ... живність купували пенезьми, на лічбу литовську платили, а не на лядську», тобто литовськими, а не польськими [3, с. 71].

Рис. 2. Гріш по литовській стопі. 1559р.

Литовський гріш в експозиції музею представлений монетами 1559 р. та 1566 р. [4]. Гріш 1559 р. карбувався на Вільнюському монетному дворі по литовській стопі [7]. На аверсі зображено портрет Сигізмунда II Августа й навколо кругова легенда: «SIGIS.AVG.REX.POL.MAG.DVX.LIT.». На реверсі – герб Великого князівства Литовського – «Погоня», дата, внизу герб «Колюмна» розділяє кругову легенду в подвійному обідку: «MONETA.MAGNI – DVCA.LITVA». В якості роздільних знаків використовується ластик. Вага монети – 2.43 грама [2, с. 44] (рис. 2).

Рис. 3. Гріш по польській стопі. 1566 р.

Гріш 1566 р. карбувався на Такоцинському монетному дворі по польській стопі. На аверсі зображено портрет Сигізмунда II Августа й навколо кругова легенда: «SIGIS. AVG. REX. POL. MAG. DVX. LIT.». На реверсі – герб Великого князівства Литовського – «Погоня», корона, дата, монограма, герб «Колюмна», навколо кругова легенда: «MONETA. MAGNI – DVCA. LI.» (рис. 3).

Польські гроші зустрічаються на сторінках актових джерел рідше від литовських, та все ж досить часто для того, щоб вважати їх поширеною монетою українського грошового обігу XVI ст. Ними користувалось населення майже всієї території України, в тому числі на землях, що були під владою литовських феодалів [3, с. 71].

Півгріш був половинною фракцією гроша й найпоширенішою до половини XVI ст. монетою на українських землях. Інколи в півгрошах виплачувались значні суми. Півгроші вважались доброю монетою. Про це свідчать численні акти, а Кременецька судова книга кінця XVI ст. додає, що півгроші розглядались не як дрібні, а, так би мовити, як солідні монети. У цій пам'ятці занотовано, зокрема, зобов'язання сплатити борг «готовими грошми, монетою доброю литовською альбо польською: полугрошами, червоними золотими, только добре важними, а не дробними пинезьми». Справді, порівняно з денаріями, що містили менше 10% срібла і важили кілька десятих грама, напівгроші, які майже наполовину склались з чистого срібла й мали вагу понад 1 грам, могли вважатись великими монетами. Як правило, в актовому матеріалі згадуються литовські, а не польські напівгроші, що відповідає дійсному співвідношенню між ними в обігу [3, с. 75-76].

В експозиції музею представлено 8 монет – литовських півгрошів 1546 року [5]. Карбувались вони на Вільнюському монетному дворі. На аверсі цих монет розміщений одноголовий орел – герб Польщі, а навколо кругова легенда: «SIGIS.AVG.REX.PO.MAG.DVX.LI.». На реверсі монети – герб Великого князівства Литовського – «Погоня», під нею дата «1546», навколо кругова легенда в подвійному обідку: «MONETA.MAGNI.DUCAT.LITVA». В якості роздільних знаків використовується трилистник: 7 разів на аверсі й 4 рази на реверсі. Вага монети складає – 1,09 грама [2, с. 43]. Карбувались литовські півгроші по литовській стопі, як оболи й денари.

Трояки (3 гроша). Відомо, що трояки 1562-1563 рр. й 1565-1566 рр. карбувались на монетному дворі в Тикоціні [1, с. 22], в інші роки – на вільнюському монетному дворі. У музейній експозиції «Історія грошей» є трояк Гданський 1557 р. (1 монета), на аверсі якої зображено портрет короля Сигізмунда II Августа, навколо кругова легенда: «SIGIS.AVG.REX.PO.D PRVS», а на реверсі – напис: «III.GROS AR. TRIP CIVI.GEDANEN.1557» й герб Гданська між цифрами дати 15 и 57 (рис. 4).

Литовські трояки в експозиції представлені 1562-1564 рр., усього 7 монет, на аверсі яких

Рис. 4. Трояк Гданський. 1557 р.

(«DEI GRATIA» – «Божею милостію») – на монетах вільнюського монетного двору вони присутні, а тикоцинського – ні. Із обігу ці монети досить швидко вилучалися, так як користувалися популярністю за межами Литви (в Голландії їх називали «бородачами» – по портрету Сигізмунда). З 1562 р. було розпочато випуск іншого типу трояків – з монограмою (Вільно – 1562-1564 рр., Тикоцин – 1562-1563 рр. й 1565р.). Чвораки, що знаходяться в експозиції «Історія грошей» мають надщерблення та потертості. Усього є 6 монет, 4 з яких – 1566 р. й 2 монети – 1569 р. [5].

Єдиною дрібною монетою як литовської, так і польської монетних систем протягом майже всього XVI ст. були денари (пенязі) [3, с. 75-76]. Їх кількість у польському гроші становила 8, у литовському – 10 [6, с. 80].

За Сигізмунда II Августа на основі монетної ординації 1528 р. у Вільнюсі велася емісія золотої монети. Її масштаби, через відсутність власної сировини та значні кошти виробництва, були незначними. Право монетної регалії мали також окремі міста. Так, у Гданську в 1549-1567 рр. карбували денари, соліди, гроші, трояки та дукати. Невелику кількість денарів виготовили в Ельблонзі (1552-1557) та Вєхові (1550-1562), але до змін на грошовому ринку країни це не призвело. Незначним був вплив монетних номіналів (шилінгів, вярдунків (12 грошів), півмарок (24 гроші) та марок (48 грошів), емітованих у 1572-1573 рр. у замку Данхольм (Лівонія) [7, с. 106].

Прагнучи скористатись з несприятливих військово-політичних та фінансових обставин, в яких опинилося Велике князівство Литовське, польська сторона знову порушила питання про уніфікацію монетних систем Польщі та Литви. Сейм 1564 р. прийняв ухвалу про те, що в обох державах монета повинна мати однакову вагу та пробу металу і бути однаковою за зовнішнім виглядом. Спільною мала стати також система грошової лічби. Вже в наступному році розпочалася реалізація даного рішення. Насамперед, було припинено карбування традиційних литовських номіналів — денара (пенязя) та півгроша. Одночасно емітувалися нові номінали — дводенар, двогріш (2 гроші) та чворак (4 гроші), які мали стати проміжною ланкою між обома грошовими системами. Так, двогріш відповідав 4 литовським або 5 польським півгрошам, а чворак — 4 литовським або 5 польським грошам.

Процес уніфікації польської та литовської монетних систем остаточно завершився підписанням акту Люблінської унії 1569 р. Один з її пунктів стверджував, що надалі монета, як у Короні, так і в Литві, має бути однаковою за вагою, пробую та написами. Таким чином, прагнення королів з династії Ягеллонів до уніфікації всіх монетно-грошових систем, що існували на території Польсько-Литовської держави, завершилось успіхом. Монетні ординації, видані в цей період, створили єдину для всієї держави грошову систему, яка відповідала вимогам економічного розвитку країни та потребам грошового ринку. І все ж чимало питань залишилися невирішеними. Насамперед, продовжувалось підвищення курсів талера та дуката, вартість яких упродовж 1527-1570 рр. зроста відповідно з 30 і 42 грошів до 38 і 54 грошів. Крім того, через незначні розміри емісії, а згодом і припинення функціонування коронних, литовських та міських монетних дворів на ринку почав відчуватися брак засобів обігу, що призвело до поширення значної кількості іноземних монет. Відсутність інформації про їх якість спричиняла непоодинокі зловживання, що змусило уряд у 1567 р. видати першу вальваційну (оціночну) таблицю, яка встановлювала обмінний курс іноземних талерів у польських грошах [7, с. 107].

Однак відразу виконати рішення Люблінського сейму 1569 р. і розпочати карбування монет за єдиною монетною стопою не вдалося. Ще в 1570 р. на вільнюському монетному дворі були виготовлені останні литовські дводенари, після чого його діяльність було припинено [7, с. 107]. Чотирнадцять

таких дводенарів (1570 р.) знаходяться в експозиції «Історія грошей». На аверсі цих монет зображена – коронована монограма «SA» й дата. На реверсі – герб Великого князівства Литовського – «Погоня». Діаметр монет – 14-15 мм. (рис. 5).

Усі монети Сигізмунда II Августа, що представлені в експозиції «Історія грошей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника мають чималу інформаційну цінність для вивчення та аналізу, й потребують особливої уваги задля збереження їх для наступних поколінь.

Рис. 5. Два динара. 1570 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Банкаўскі веснік, ЛЮТЫ 2006. Материалы международной нумизматической конференции. Виктор Какареко, председатель Белорусского нумизматического общества, г. Гродно – «Монетный двор в Тыкоцине», ст. 19
2. Банкаўскі веснік, ЛІСТАПАД 2003. Материалы международной нумизматической конференции. Илья Шталенков, член Белорусского республиканского общественного объединения коллекционеров, – «Редкие монеты Великого княжества Литовского в белорусских коллекциях», ст. 42.
3. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. / Микола Федорович Котляр. – Київ : Наукова думка, 1981 . – 240 с. – На укр. яз.
4. КПДІМЗ. – Фонди. – Акт видачі № 2 предметів на тимчасове збереження «З» березня 2005 р., лист № 4
5. КПДІМЗ. – Фонди. – Акт видачі № 2 предметів на тимчасове збереження «З» березня 2005 р., лист № 5
6. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва: [підручник] / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука. – К.: Атіка, 2004. – 340 с.
7. Шуст Р. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р. Шуст. – К.: Знання, 2007. – 376 с.

Жанна Карбовська

завідувач відділу,

Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

СРІБНІ МОНЕТИ СКАРБУ XV СТ. ІЗ С. ГУМЕНЦІ – В ЕКСПОЗИЦІЇ «ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ» КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

У розвідці автор робить спробу проаналізувати частину монетного скарбу XV ст., що експонується в експозиції «Історія грошей» та ввести в науковий обіг монети – півгроші Владислава II Ягелло (1386-1434), викарбувані на Краківському монетному дворі у 1399-1414 рр., які були в грошову обігу на Поділлі.

Ключові слова: скарб, срібні монети, білонні, півгроші, Владислав II Ягелло (1386-1434), Поділля, грошовий обіг, експозиція «Історія грошей».

З кінця XIV – до початку XVI ст. в грошовому обігу на українських землях використовувались срібні монети польського карбування. В основному це були півгроші (коронні півгроші) [3, с. 33], рідше денари, які карбували на Краківському монетному дворі та інших монетних дворах в часи правління представників династії Ягеллонів: Владислава II (1386-1434), Владислава III (1434-1444), Казимира IV (1445-1492) і Яна Ольбрахта (1492-1501) [6, с. 80].

Грошовий обіг та монетні комплекси XIV-XVI ст. досліджували К. Стрончинський (1885) [7],

В. Зварич (1979) [2], Ф. Котляр (1981) [3], Р. Шуст (2007) [6], О. Бакалець (2015) [1].

Пропонуємо розвідку по дослідженню частини скарбу срібних монет XV-XVI ст., які експонуються в експозиції «Історія грошей» у кількості 110 срібних монет XV ст. Що ми знаємо про ці монети? У с. Гуменці Кам'янець-Подільського району в 1953 р. був знайдений скарб срібних монет. Монети передали до Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Про цей скарб читаємо запис: «скарб (Нз 813 № 44, КВ 3315) з с. Гуменці Кам'янець-Подільського району (1953) складається: 1) 1 монета невідома, дуже стерта (маса 2,9 г, d = 25 мм, проба 600-та); 2) 170 монет – монета польська, аверс – орел, реверс – корона (загальна вага 281,9 г, d до 22 мм, проба нижче 500-ї); 3) 48 монет, аверс – орел, реверс – лев (загальна вага 47,1 г, d до 18 мм, проба 700-та)» [5].

На Поділлі в XV ст. в грошовому обігу були поширені коронні півгроші [3, с. 31]. Владислава II, які карбували краківські майстри у 1399-1414 рр. Виготовлені зі срібла, з діаметром 20,8 мм, вагою – 1,75 г, із зображенням корони на аверсі й коронового орла на реверсі [8]. Півгроші Владислава II мають відмінності, які полягають у додаткових літерах або знаках розміщених під короною. К. Стрончинським визначено групи монет за символами під короною або лише з короною. У першій групі де між написами зірка, відомі зразки з літерами P, N, S, SA або AS, A, H?, а також з хрестом чи лише з короною без знаків [7, с. 59]. Вважають, що монети з літерами N і P мають бути найдавнішими і це – перші літери імен карбувальників Миколи і Петра, які працювали в Кракові з 1397 р. Монети з літерами S, AS, SA означають Шимона з Таланту і Андрія Чарніша, які орендували Краківський монетний двір у 1401 і 1402 рр. В іншій групі монет під короною розміщені літери D, O, W, F, з двома останніми літерами є подвійний хрест, який може зустрічатися і сам під короною [7, с. 60]. Однозначного пояснення, що означають літери на аверсі монет не має. Можливо це перша літера імені або прізвища майстра монетного двору, а можливо монетного двору? Так, серед краківських карбувальників літера W може означати Яна Венке (1403-1411), а літера F Миколу Фалькінберга (1412-1413), тому що імен майстрів з такими літерами не було [7, с. 61].

Срібні монети – півгроші Владислава II зустрічаються у скарбових комплексах з Поділля і введені в науковий обіг [1, с. 149]. Вивчаючи експоновані срібні монети з скарбу (Рис. 1), ми вважаємо, що це – півгроші XIV-XV ст. Владислава II Ягелло (1386-1434). Ми визначили декілька варіантів монет. Пропонуємо їх описи. На аверсі монети зображена корона, над нею хрест, навколо – кругова легенда «MONETA WLADUSLAI» («Монета Владислава») (Рис. 2), також є монети де на аверсі зображена корона з літерами AS (Рис. 3), корона з літерою O (Рис. 4), корона з літерою F та подвійним хрестом (Рис. 5), а також можуть бути монети де зображена корона з іншими символами і над нею хрест, навколо – кругова легенда «MONETA WLADUSLAI» («Монета Владислава»), на реверсі монет розміщений коронований орел з розпущеними крилами – герб Польщі, навколо – кругова легенда «REGIS POLONIA» («Королівство Польща») (Рис. 6). Не всі монети добре збереглися і легенда на монетах частково або повністю втрачена. Досліджувані монети з скарбу с. Гуменці належать до визначених К. Стрончинським груп монет [7, с. 61], які були викарбовані на Краківському монетному дворі у 1399-1414 рр.

Рис. 1. Скарб, Півгроші Владислава II (1399-1414), срібло.
Експозиція Історія грошей

*Рис. 2. Півгріш
Владислава II, срібло.
Аверс корона.*

*Рис. 3. Півгріш
Владислава II, срібло.
Аверс корона і літери
AS.*

*Рис. 4. Півгріш
Владислава II, срібло.
Аверс корона і літера O.*

*Рис. 5. Півгріш
Владислава II,
срібло. Аверс
корона, літера F і
подвійний хрест.*

*Рис. 6. Півгріш
Владислава II,
срібло. Реверс
коронований орел.*

Яка вага цих монет і проба? У 2014 р. монети скарбу були взяті на пробірний контроль. Ми знаємо вагу і пробу монет і можемо охарактеризувати їх за цими параметрами. Вага монет різна і коливається від 1,10 г (монета 300-ї проби) до 2,44 г (монета 300-ї проби) [4, с. 32-41], 3 монети з вагою 1,8 г, 2,17 г та 2,20 г – 600-ї проби [4, с. 32-41]. Більша частина монет мають вагу від 1,3 г до 1,9 г (88) [4, с. 32-41], з вагою 1,31-1,4 г – 13 монет, 1,41-1,5 г – 9 монет, 1,51-1,6 г – 10 монет, 1,61-1,7 г – 19 монет, 1,71-1,8 г – 18 монет, 1,81-1,9 г – 19 монет, 7 монет мають вагу 1,21-1,3 г, а 8 монет – вагу 1,9-2,0 г [4, с. 32-41]. Проба монет різна – від 600-ї до 200-ї, а детальніше – 3 монети – 200-ї проби, 7 монет – 500-ї проби, 67 монет 400-ї проби, а також 20 монет – 350-ї проби та 10 монет – 300-ї проби [4, с. 32-41]. Півгроші з скарбу це – білонні (неповноцінні) монети, які складаються із меншої частини срібла і більшої – лігатури [2, с. 23].

Отже, срібні монети з скарбу с. Гуменці Кам'янець-Подільського району, що експонуються в експозиції «Історія грошей» – це срібні півгроші (низької проби – білонні) польського короля Владислава II Ягелло, які викарбувані на Краківському монетному дворі на поч. XV ст. Можливо, півгроші на яких корона зображена без символів, були викарбувані в кін. XIV (необхідні подальші дослідження), як і дослідження частини скарбу, що зберігається в фондах історичного музею-заповідника.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бакалець О.А. Івчинський скарб 1976 р. срібних європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст. із фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею // Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими матеріалами). – Львів: Магнолія, 2015. – С. 148-152.
2. Зварич В.В. Нумизматический словарь. Львов, издательское объединение «Вища школа», 1979, - 338с.
3. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV- XVIII ст. – Київ: «Наукова думка», 1981. – 240 с.
4. Фонди К-ПДІМ-3. – Акт експертизи № 457 результатів експертних випробувань музейних предметів із дорогоцінних металів та вставок дорогоцінного каміння. Центральне казенне підприємство пробірного контролю. – С.32-41.

-
5. Фонди К-ПДІМ-З. – Книга вступу. – С. 10.
 6. Шуст Р.М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.
 7. Stronczynski K. Dawne monety Polskie dynastyi Piastow i Jagiellonow. Czesc III. Monety XIV, XV i XVI wieku uporządkowane i objaśnione. Piotrkow. W drukarni E. Panskiego. – 1885. – S. 58-62.
 8. <http://pidruchniki.com>

Наталія Савіцька

молодший науковий співробітник

Кам'янець-Подільського

державного історичного музею-заповідника

НУМІЗМАТИЧНА СПАДЩИНА Ю.СІЦІНСЬКОГО В ЕКСПОЗИЦІЇ «ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ПОДІЛЛІ». АРАБСЬКИЙ ДИРХЕМ ІХ-Х СТ.

У статті висвітлюється історія нумізматичної колекції з Давньосховища, що монета арабський дирхем, що знаходиться в експозиції «Історія грошового обігу на Поділлі».

Ключові слова: Ю.Сіцинський, Давньосховище, музей, фонди, нумізматична колекція, експозиція, срібні монети, арабський дирхем.

У 2005 році в приміщенні Ратуші було відкрито експозицію «Історія грошового обігу на Поділлі». В експозиції висвітлюється історія нашого краю від давніх часів до сьогодення: монети та банкноти, фото та листівки, предмети побуту та ін. У якій велика кількість експонатів з Давньосховища, що були збережені Юхимом Сіцинським.

Для створення в музеї експозиції, для того, щоб кожний бажаючий мав змогу отримати потрібну інформацію, історія грошового обігу різних епох дає змогу проглянути економічний і політичний перебіг історії Поділля.

Коли музейні працівники розпочинають формувати експозицію, в першу чергу звертаються до збірок фондів музею, так як основою є старовинні предмети, які зберігає музей для майбутнього. Завдяки тим зібранням, що розпочав Ю. Сіцинський та продовжують сьогодні працівники музею. У першу чергу варто згадати життєвий шлях видатного діяча того часу коли був заснований Кам'янець-Подільський музей-заповідник.

Ю. Сіцинський – засновник і директор історико-археологічного музею з його бібліотекою (1890-1922), редактор журналу «Подольские епархиальные ведомости», голова Подільського церковного історико-археологічного товариства (1903-1919) і редактор «Трудов...» (випуск VI, VIII–XII; 1893-1917), активний член Старої Української Громади на Поділлі (з 1901), співзасновник «Просвіти» (1905), організатор наукового життя на Поділлі. У 1920-их роках член Всеукраїнської Археологічної Комісії і співробітник Історичної Секції УАН.

Фундатор Подільського музею та його незмінний завідувач (до 1922 р.). З моменту відкриття в 1918 р. у Кам'янці-Подільському українського університету працював приват-доцентом, а згодом професором богословського факультету. Пізніше він читав лекції з археології та історії мистецтв на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. У 1929 р. його безпідставно заарештували. Звільнений через відсутність складу злочину, Ю. Сіцинський переїхав до Києва і в 1931-1933 рр. працював науковим співробітником Лаврського музею. Через хворобу він повернувся в Кам'янець-Подільський, де в 1937 р. помер.

Саме старанням Ю. Й. Сіцинського та інших знавців і любителів краю наприкінці ХІХ ст. йшов активний процес збирання етнографічних, фольклорних, історичних пам'яток, стародруків і речей церковного вжитку. Подорожуючи по рідному краю, маючи зв'язки із інтелігенцією і селянами, Юхим

Йосипович зібрав і узагальнив надзвичайно великий і цінний матеріал. [1, с. 40-41].

30 січня 1890 р. в приміщенні Казанського кафедрального собору м. Кам'янця-Подільського в урочистій обстановці було відкрито у складі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету історичний музей, який отримав офіційну назву – Давньосховище старожитностей. На засіданні комітету завідувачем Давньосховища обрали краєзнавця, педагога і священника Віктора Севериновича Якубовича, секретарем і з наступного року фактичним керівником Ю. Й. Сіцинського. Єпархіальне Давньосховище створювалось згідно затвердженого 1894 р. Синодом статуту для збирання і збереження старожитностей, які причетні до історії Подільської єпархії і для допомоги членам Комітету в їх праці.

Так виник невеличкий музей, який мав три відділи. Сюди входили: бібліотека; архів; відділ пам'ятки мови і письма (стародруки, фото, гравюри, малюнки архітектурних пам'яток, живопис, скульптура, посуд та інші предмети).

Члени товариства і прихильники музею в обов'язковому порядку збирали все, що мало історичну і культурно-мистецьку вартість: документи, рукописи, стародруки, сучасну літературу, пам'ятки археології, етнографії, фольклору, комплектували колекції з нумізматики, геральдики, ікон, картин, тощо [9, с. 411-415].

Більше 40 років віддав Ю. Сіцинський музейній справі. Велика заслуга його і у формуванні, опрацюванні та каталогізації музейних експонатів. До 1910 року в музеї налічувалось 2 968 монет та грошових асигнацій [2, с. 24].

З метою вивчення історії українського мистецтва при Кам'янець-Подільському державному українському університеті був створений навчальний кабінет мистецтв, який фактично перетворився на музей. 26 грудня 1919 року Іван Огієнко доручив знавцю музейної справи Юхиму Сіцинському систематизувати нумізматичну колекцію, яку придбали в колекціонера Казимира Пуласького (2253 монети). Юхим Йосипович уклав «Хронологічний список речей (експонатів), що поступають до кабінету мистецтва Кам'янець-Подільського університету», який складався з трьох книг, фіксував детальну інформацію про назви експонатів, їх походження, дату надходження, кількість, вік. Першу книгу інвентарного опису було заведено 1919 року. Вона розпочиналася описом нумізматичної колекції, придбаної в Казимира Пуласького (до її складу входили здебільшого срібні польські, пруські, литовські монети XII-XVIII ст.). Досить повно в кількісному відношенні були представлені давньоримські та давньогрецькі монети. Колекція містила й різноманітні нагороди, зокрема польські медалі з XIV ст., відзнаки епох Наполеона Бонапарта, Олександра I та ін. (всього 46 одиниць). У другій книзі зафіксовані «дарунки Миколи Олексійовича Хитькова» – 118 монет польської та російської чеканки XVIII – початку XIX ст.

У другій та на початку третьої книги опису зроблено аналіз нумізматичної колекції Івана Огієнка, яка складалася з бельгійських, російських, швейцарських, фінських, болгарських, австрійських, пруських, французьких, англійських, румунських, італійських, китайських, бразильських, індійських, японських монет XVIII-XIX ст. (всього 228 одиниць). Загалом на кінець 1919 року в кабінеті мистецтв було 2619 експонатів.

Одним з помічників музею був М. Й. Грейм (друкар, а потім фотограф). Грейм збирав предмети старовини, нумізматику. Нумізматична колекція Грейма була найбільшою в Кам'янці і нараховувала 4000 монет і медалей. Частина колекції - 123 монети були передані в Давньосховище [9, с. 411-415]. Згодом, коли Ю. Й. Сіцинський став завідувати кабінетом мистецтв (кінець 1920 року), в нумізматичній колекції налічувалося 3274 експонати [6].

Історико-краєзнавчий рух міста, завдяки старанням краєзнавців Кам'янця-Подільського, здобув широке визнання як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Така ініціативна творча робота інтелігенції не могла задовільняти тогочасну владу. Вона вдається до політичних репресій, які в Кам'янці-Подільському, як і у всьому регіоні, велися з перших днів 20-х рр. аж до кінця 30-х років. Цю політику можна поділити на 3 етапи. Перший – 1921-1923 рр.; другий – середина 20-х рр.; третій – кінець 20-х (справа СБУ) – 30-ті рр. [10].

Адміністративне втручання в діяльність музеїв з боку різних органів місцевої влади особливо проявилось у 1922 році під час так званої компанії «збору церковних коштовностей на користь

голодуючих Поволжжя».

6 травня 1922 року спеціальна комісія по вилученню церковних цінностей забрала всі золоті та срібні речі з Кам'янець-Подільського міського археологічного музею та з кабінету мистецтва при Інституті народної освіти. З археологічного музею було вилучено велику колекцію старовинних монет [8,ст.31].

Ю. Сіцінський, намагаючись повернути музейні цінності, звернувся до тодішнього голови Камподкосту П. Клепатського, відомого історика, який, у свою чергу, порушив це питання не тільки перед місцевим повітовим комітетом, а й перед керівництвом КП(б)У.

Разом з головою Камподкосту та головою музейної секції він пише доповідну до голови повітвиконкому та губкому, де говориться, «що з музеїв речі було забрано помилково і прохає повернути їх знову по приналежності (бо без них неможливо студіювати науки)». Далі говориться, що з університетського кабінету мистецтв вилучено колекцію монет у кількості 1669 шт., серед яких один примірник Київської гривні X ст. Загалом було вилучено понад 6,5 кг срібних цінностей.

Голова Кам'янець-Подільського повітового Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи професор П. Клепацький 6 травня 1922 р. надіслав в губком телеграму такого змісту: «Комісія по вийманню церковних цінностей забрала з музеїв всі золоті, срібні речі. Нумізматичні колекції знищені. Прошу негайно вжити заходів до врятування пам'яток старовини і залишення їх на місці для наукового вжитку» [3, с. 20].

До музею було повернуто 1013 срібних монет та Київську гривну [8].

На початку 1923 року у міському археологічному музеї налічувалось 8 695 експонатів, з них 3 328 монет [4].

Практично всі загальні операції не оминули цього регіону, які звели нанівець історико-краєзнавчий рух у м. Кам'янці-Подільському, негативно позначилися на національно-культурному розвитку регіону [10].

Багато було втрачено цінностей музею під час німецької окупації Кам'янця-Подільського. Після звільнення міста від німців (26 березня 1944 року) музей розпочав свою роботу. У першу чергу була проведена інвентаризація експонатів. В акті про викрадені, знищені цінності з фондів музею вказується на 125 литовських монет XVII ст., 400 грецьких монет I ст. н. е., 2300 польських монет XV-XVII ст., 300 монет удільних князів XI-XV ст. [4].

Тому на сьогодні ми можемо говорити про збережену нумізматичну колекцію з Давньосховища, яка була відібрана на створення експозиції «Історія грошового обігу на Поділлі».

Це монети різних держав і періодів: денарії Римської імперії, талери Польщі, рублі Російської імперії, а також дирхем Аравійського халіфату.

Монета дирхем кардинально відрізняється від інших монет і має свою історію створення [7].

У VIII ст. в Східній Європі з'явилася велика кількість арабських куфічних дирхемів (дірхемів, дирхамів). Назва цих монет походить від арабізованого назви попередньої грошової одиниці – драхми, а «куфічний» – від типу арабського письма «куфі», яке виникло в іракському місті аль-Куфа в кінці VII ст. і широко використовувалося при виконанні монетних легенд. Спочатку маса монети становила близько 3,9 г високопробного срібла, а вартість дорівнювала 1/10 золотого динара. Згідно з канонами ісламу, на них вміщалися лише написи. Монетні легенди містили висловлювання з Корану, датування (за мусульманським літочисленням), а також місце карбування. Дещо пізніше на дирхемі з'явилися імена правителів (халіфів) та їх намісників. Цим повновартісним монетам були властиві всі функції грошей. Завдяки значним масштабам карбування і високою якістю, дирхеми швидко поширилися на всій території Арабського халіфату (від Індії та Бактрії на сході до Іспанії та південь Франції на заході), а також далеко поза її меж. Їх карбування почалася в 90-х роках VII ст. (прибл. 696-697 рр.) і вже невдовзі вони з'явилися на східнослов'янському грошовому ринку.

Широко використовуються населенням Київської Русі куфічні дирхеми. Вони значною мірою вплинули на формування руської монетної і вагової системи. Дірхеми та їх фрагменти стали першими грошовими одиницями (ногата, куна, різана, векш), які неодноразово згадувалися на сторінках давньоруських літописів.

Існує кілька схем періодизації обігу арабських монет на землях Київської Русі. Найбільш аргументовану з них, складену на підставі вивчення топографії монетних знахідок та аналізу їх вмісту, пропрацював В. Янін. Він виділив чотири періоди поширення та обігу куфічних дирхемів:

1. кінець VIII ст. – 833 р. Основна кількість арабських монет надходили на Русь з території Хазарського каганату.
2. 833 р. – початок X ст. Протягом другого періоду спостерігається зменшення кількості куфічних дирхемів на землях Русі.
3. початок X ст. – 938 р. У третьому періоді кількість завезеного арабського монетного срібла знову зростає. Більшість з них зосереджено близько найбільших політичних центрів Руської землі – Києва та Чернігова, а також у регіонах, які межували з Хозарським каганатом – посередником в торгівлі з Арабським халіфатом.
4. 939 р. – кінець X ст. У четвертому періоді звернення дирхемів досягає апогею. Арабські монети з'являються на Подоллі, а також на Галицьких і Волинських землях. Окремі з виявлених тут скарбів налічували по кілька тисяч примірників – як цілих монет, так і їх фрагментів. Купці віддавали перевагу більш спокійним шляхам, які пролягали вздовж Дніпра, Південного Бугу та Дністра.

Разом з тим ряд політичних і економічних чинників спричинили поступове скорочення арабського монетного імпорту на руські землі. Перші ознаки цього процесу спостерігаються вже в 60-х роках X ст. Причини зменшення, а надалі і припинення надходження на європейський грошовий ринок куфічних дирхемів досі остаточно не з'ясовані. Ймовірно, визначальним стала так звана «криза срібла», що почалася в країнах арабського Сходу в X ст. і привела до скорочення масштабів монетного карбування і погіршення якості дирхемів, які через це в подальшому не могли служити засобами міжнародного грошового обігу. Особливо посилювалися ці процеси на початку XI ст. Дестабілізацію монетного господарства поглиблювали також внутрішні конфлікти в різних частинах Арабського халіфату, наслідком яких став його розпад. У новостворених державах спостерігався економічний зліт. Високого рівня розвитку досягли ремесла і торгівля. Все це сприяло швидкому поширенню золотої монети, експорт якої на східнослов'янські землі, де звикли до повновартісної срібної монети, був економічно не вигідним. Незначні ж потреби в золотій монеті, як і раніше, в повному обсязі задовольнялися імпортом традиційних візантійських номіналів. Саме тому в складі монетних знахідок трапляються лише поодинокі арабські монети [5].

На теперішній час нумізматична колекція музею постійно доповнюється новими експонатами. Завдяки патріотичним відвідувачам та гостям міста нові надходження продовжують збільшувати фонди музею.

Монети та банкноти періоду XX-XXI ст., які постійно доповнюють експозицію «Історія

грошового бігу на Поділлі», в майбутньому стануть цікавим та немаловажливим, як спадщина Сіцінського і будуть спонукати до створення нового та неповторного музею нашого міста.

Список використаних джерел та літератури

1. Винокур І. С. Археологічні дослідження у науковій діяльності Ю. Й. Сіцінського // Музей і Поділля. Тези доп. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня заснування. Кам.-Под. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990.
2. Волкова В. М. Роль історико-статистичного комітету в формуванні Кам'янець-Подільського давньосховища / В. М. Волкова // Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 19-26.
3. Державний архів Хмельницької області, ф. р-12, оп. 1, спр. 28, арк. 20.
4. Дзюба С. М. Історія музею 1941-1965 рр. / С. М. Дзюба // Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 39-44.
5. Дирхем. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%80%D1%85%D0%B0%D0%BC>
6. Старенький І. О. Співпраця Івана Огієнка з Пилипом Клименком та Юхимом Сіцінським в галузі охорони пам'яток на Поділлі в період Української революції. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kphistory.com.ua/spivpratsya-ivana-ohijenka-z-pylypom-klymenkom-ta-yuhymom-sitsinskym-v-haluzi-ohorony-pamyatok-na-podilli-v-period-ukrajinskoji-revoljutsiji/>
7. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. – Група збереження «Нумізматика», Арх. 1490.
8. Нестеренко В. А. Діяльність Кам'янець-Подільського державного історичного музею у 1920-1930-х рр. / В. А. Нестеренко // Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 29-39.
9. Прусевич А. Н. М. Й. Грейм / А. Н. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11.
10. Савчук В. О. Интелгенція Кам'янець-Подільського регіону в контексті історико-краєзнавчого руху 20-х років ХХ ст. / В. О. Савчук // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. – Вып. 1. – С. 240-247.

Олексій Бакалець

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, докторант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії НАН України, нумізмат.

Володимир Шапринський

доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри хірургії №1 Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, нумізмат

м. Вінниця

Олексій Лесько

нумізмат, колекціонер

смт. Сатанів Городоцького р-ну Хмельницької області

СКАРБИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОНЕТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. С. ЯРОМЕРКИ ГОРОДОЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Автори статті роблять спробу проаналізувати раніше не атрибутовані скарби 1990 та 2014 років західноєвропейських срібних монет XVI – першої половини XVII ст. з с. Яромерки Городоцького району Хмельницької області. Скарбовий матеріал проливає світло на основні грошові одиниці, країни емітенти та особливості грошового обігу на території Західного Поділля, яке перебувало в складі Речі Посполитої.

Ключові слова: Поділля, скарб, грошовий обіг, Річ Посполита, Голландська Республіка, Священна Римська імперія, Пруссія, Прибалтійські володіння Швеції, флорин, орт, півторац, півгріш, солід.

Основу грошового обігу складають гроші. Вони є мірою вартості, яка проявляється в здатності оцінювати будь-який товар, є своєрідним літописом країни, символом і носієм історичної об'єктивної інформації, незаангажованим джерелом пізнання минувшини, а відтак і унікальним підґрунтям науково-дослідної роботи. Однією із функцій грошей є також накопичення грошових запасів, тобто скарбів.

Одним із найважливіших джерел вивчення грошового обігу є монетні скарби. Основними причинами створення таких скарбів були політичні кризи, спустошливі війни, пожежі, епідемії, навали кримських татар та інших завойовників, занепад економічної системи держави, розвиток торгівлі, заощадження сімейних багатств з метою одруження дітей, викупу рідних з полону, купівлі землі чи іншої власності, надлишок грошей в умовах слабо розвинутих товарно-грошових відносин. Скарби довготривалого чи короткочасного накопичення є своєрідним зрізом з грошового обігу певного історичного відрізка часу [3].

Джерела з історії грошового обігу відображають процеси, які відбувались в результаті змін політичного, соціально-економічного устрою. Розвиток виробництва та товарно-грошових відносин на українських землях, які перебували у складі Речі Посполитої (1569–1648 рр.), сприяли включенню їх у систему тісних торговельних контактів з країнами Західної Європи і появи в грошовому обігу золотих та срібних іноземних монет [2].

Дослідженням скарбів монет пізнього середньовіччя та нової доби, виявлених на території Поділля в XIX – на початку XX ст., займалися відомі в Україні нумізмати: Є. Сіцинський [17], М. Котляр [14; 15], В. Гульдман [12], П. Горішний, М. Ягодзинський [11], З. Зразюк [13], О. Бакалець [2–10], К. Поворознюк [16].

Розглянемо та проаналізуємо два нових монетних скарби, виявлених в межах с. Яромерки Городоцького району Хмельницької області в 1990 р. та в 2014 р.

У 1990 р. в радгоспному саду с. Яромерки під час копання ями для посадки черешні, працівники виявлений скарб срібних монет середини XVI – першої половини XVII ст. Знахідка розійшовся серед працівників саду, але завдяки старанням місцевого нумізмата О. Леська було зібрано більшість монет скарбу та здійснено їх попередній опис [1].

У скарбовому комплексі наявні 435 срібних та білонних монет шести європейських держав: Польського королівства, Священної Римської імперії, Голландської республіки, Пруссії, Прибалтійських володінь Швеції та Речі Посполитої (Див. дод. А). Стан збереження монет скарбу задовільний.

Польське королівство в комплексі представлене срібним півгрошем 1549 року карбування короля Польщі та великого литовського князя Сигізмунда II Августа (1548–1576) (Див. дод. А). На аверсі монети зображено «Погонь» – герб Великого князівства Литовського на реверсі – орла – герб польського королівства. Під зображенням вершника відкарбована дата карбування монети – «1549».

Серед монет Речі Посполитої представлені випуски короля Сигізмунда III Вази (1587–1632): один коронний орт 1624 р. карбування (вага 7,02 г); один шостак коронний 1625 р. (вага 3,75 г), два – 1626 р. (вага 4,3 г і 3,3 г); три трояки коронні 1621 р., два – 1623 р., два – 1624 р.; два півтораки краківського карбування 1620 р., один – 1621 р., дванадцять – 1622 р., шістнадцять – 1623 р., чотирнадцять – 1624 р., вісім – 1625 р., один – 1626 р., один – 1627 р.; один гріш – 1623 р., одинадцять – 1624 р., один – 1625 р., один – 1626 р.; один гріш литовського карбування 1623 р., три гроші 1625 р., шість 1626 р., два 1627 р.; один гріш м. Гданська 1626 р., два 1627 р.; два соліди польського карбування 1613 р., один – 1617 р., три – 1619 р., один – 1620 р., один – 1622 р., сім – 1623 р., одинадцять – 1624 р., чотири – 1625 р., три – 1626 р., п'ять – 1627 р., сім потертих солідів; два соліди литовського карбування 1614 р., чотири – 1615 р., два – 1616 р., один – 1617 р., один – 1618 р., одинадцять – 1623 р., чотири – 1627 р., один – 1630 р.; два соліди карбування м. Риги 1600 р., один – 1617 р., один – 1618 р., два – 1619 р., шість – 1620 р., два – 1621 р., п'ять – дати невизначено.

Священна Римська імперія у скарбі представлена двома срібними флоринами без вказаної дати провінції Вестфалія, м. Ольденбург. Вага кожного з флоринів становить 19,4 г, діаметр – 39 мм. У комплексі наявні два флорини Голландської республіки – вільного міста Кампена (вага першого становить 19,3 г, діаметр – 41 мм, другого – 19,65 г, діаметр – 44 мм).

Прибалтійські володіння Швеції представлені срібними монетами короля Густава Адольфа (1619–1632): одним драйпелькером 1622 р., одним – 1632 р.; чотирма драйпелькерами (Сучавська підробка) 1633 р., одним – 1635 р.; одним солідом 1621 р., одним – 1624 р., п'ятьма – 1625 р., п'ятьма – 1626 р., сімома – 1627 р., одним – 1628 р., одним – 1630 р., чотирма – 1631 р., двома – 1633 р., трьома – 1634 р., з стертою датою наявні 58 солідів; одним солідом м. Ельблонга 1630 р., десятьма – 1632 р., шістьма – 1633 р., одним – 1634 р., двома – 1635 р.; Христини Августи (1632 – 1654): п'ятьма солідами м. Ельблонга 1632 р., двома – 1634 р., п'ятьма із стертою датою; двома солідами карбування Лівонії 1645 р.

Георг Вільгельм (1619–1640) – король Пруссії у скарбі с. Яромерки представлений одним драйпелькером 1620 р., трьома – 1624 р. (Бранденбург), одним – 1626 р.; одним грошем 1625 р.; одним солідом 1619 р., п'ятьма – 1625 р., одним – 1626 р., п'ятьма – 1627 р., сімома – 1629 р., одним – 1630 р., шістьома – 1633 р., одним – 1635 р., трьома – 1636 р., п'ятьма – 1637 р., чотирма – 1638 р., одним – 1639 р., двома – 1640 р., двома – 1641 р., двома – 1643 р., одним – 1645 р., 16?? – 18.

За номіналами у скарбі домінують соліди (1/3 гроша) – 321 (73,7%), з яких – 121 білонні солід Прибалтійських володінь Швеції, 103 – Пруссії, 97 – Речі Посполитої. На другому місці у скарбовому комплексі стоять – 67 (13 %) півтораки і драйпелькери Речі Посполитої, 5 – Пруссії (2,16%) та Прибалтійських володінь Швеції (5%). На третьому місці – 3 (6,7 %) срібні гроші Речі Посполитої (29), Прибалтійських володінь Швеції (1) та Пруссії (1). На четвертому місці стоять 7 (0,16%) трояків коронних 1621–1624 рр. Сигізмунда III Вази (1587–1632). На п'ятому місці знаходяться 4 (0,93%) срібні флорини (2/3 талера) Священної Римської імперії (2) та Голландської республіки (2). На шостому місці – 3 (0,69%) коронні шостаки Сигізмунда III Вази (1587–1632). По одній монеті в скарбі присутні – півгріш 1569 р. Польського королівства часу правління Сигізмунда II Августа

(1548–1576) та срібний коронний орт 1624 р. Речі Посполитої Сигізмунда III Вази.

Найстарішою монетою Яромирського скарбу є срібний півгріш 1549 р. Сигізмунда II Августа (1548–1576), наймолодшою – білонний солід 1645 р. Христини Августи (1632–1654). Період накопичення скарбу становить 96 років, тобто він належить до знахідок тривалого накопичення. Скарб міг належати багатому селянинові чи корчмареві.

Другий скарб в цьому ж селі був виявлений у 2014 р. Місцевий житель на своєму городі викопав монетно-речовий скарб першої половини XVII ст. У комплексі зберігалися бойовий залізний келеп та 21 срібну монету Речі Посполитої і Пруссії (Див. дод. Б).

У скарбі присутні середні та дрібні номінали Речі Посполитої, зокрема часу правління Сигізмунда III Вази (1587–1632): два шостаки коронні 1626 р.; один трояк короний 1623 р., чотири – 1624 р.; один фрагмент півторака 1619 р., один півторак 1622 р., п'ять – 1623 р., три – 1624 р., один – 1625 р.

Пруссія у цьому невеличкому скарбі представлена драйпелькером 1624 року карбування часу правління короля Георга Вільгельма (1619–1640). Найстарішою монетою Яромирського скарбу 2014 р. є фрагмент півторака 1619 р., наймолодшою – півторак Сигізмунда III Вази 1625 р. Тобто період накопичення комплексу становить 6 років. Цей скарб можна віднести до скарбу короткотривалого накопичення. Скарб міг належати бідному селянинові.

Таким чином, розглянуті нами скарби з с. Яромирки Городоцького району Хмельницької області, демонструють основні номінали, країни-емітенти та інтенсивність використання на подільському грошовому ринку грошових одиниць західноєвропейських держав другої половини XVI – першої половини XVII ст. Склад досліджених нами скарбів подібний до інших комплексів, виявлених на території України досліджуваного періоду.

Список використаних джерел та літератури

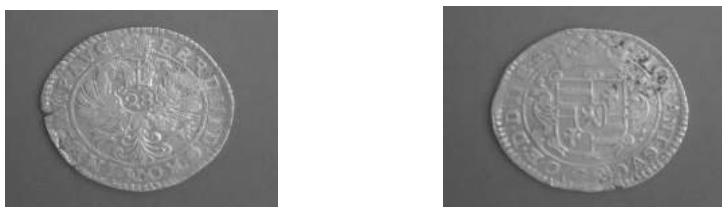
1. Авторський опис О. Леська. – 10 с.
2. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (За письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Львів: Магнолія, 2015. – 232 с.
3. Бакалець О. А. Скарби монет як джерела вивчення грошового обігу Гетьманщини 1648-1781 рр. / О. А. Бакалець. – Київ: Стилос, 2012. – 336 с.
4. Бакалець О. А. Монетні скарби XVII – XVIII ст. Хмельниччини / О. А. Бакалець // Хмельниччина: Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 20 – 41.
5. Бакалець О. А. Барські скарби західноєвропейських монет XVII ст. / О. А. Бакалець. // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Число 9. – С. 311–329.
6. Бакалець О. А. Велико-Бушівський скарб 2004 р. західноєвропейських монет XVII ст. з Немирівського району Вінницької області / О. А. Бакалець // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2009. – Число 11. – С. 197 – 209.
7. Бакалець О. А. Праця Є. Січінського «Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.» – важливе джерело вивчення грошового обігу на Поділлі у XVII – XVIII ст. / О. А. Бакалець // Матеріали Міжнародної наук.-краєзнавчої конференції «Поділля в житті, діяльності і творчості Є. Січінського та В. Січинського». – Кам'янець-Подільський. – 2010. – С. 139 – 150.
8. Бакалець О. А. Нові скарби західноєвропейських монет XVII ст. із Західного Поділля / О. А. Бакалець // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Число 12. – С. 201 – 209.
9. Бакалець О. А. Скарби монет XV–XVIII ст. із Меджибожа та його окраїн / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2013. – Число 22-23. – С. 310 – 320.
10. Бакалець О. А. Нові знахідки західноєвропейських монет другої половини XVII – поч. XVIII ст. / О. А. Бакалець // Збірка наукових праць Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Деражнянина: минуле і сучасне» (21 березня 2013 р.) – Деражня, 2013. – С. 77 – 82.

11. Горішний П. А., Ягодзинський М. І. Клад монет начала XVII в. из с. Аркадиевцы Хмельницкой области / П. А. Горішний, М. І. Ягодзинський // Нумизматика и сфрагистика. – 1967. – №5. – С. 99–102.
12. Гульдман В. К. Памятки старины в Подолии / В. К. Гульдман. – К.-П., 1901.
13. Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 96.
14. Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. / М. Котляр – К., 1981.
15. Kotlar M. Znaleziska monet z XIV XVII w na obszarze Ukrainiskiey SSR. Materialy / M. Kotlar. Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975; Kotlar M. Wiadomosci numizmatyczne XVIII w. –Warszawa. – 1977. – S. 193–256.
16. Поворознюк К. В. Таємниці середньовічних скарбів Деражнянщини / К. Поворознюк // Деражнянщина: минуле і сучасність: матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Деражня, 2013. – 73-76.
17. Сецинський Е. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. / Е. Сецинський. – М., 1901. – С. 201–284.

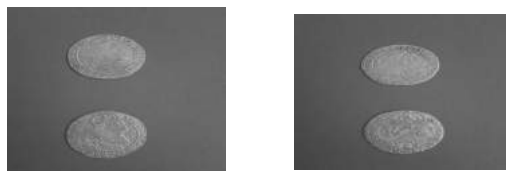
Додаток А. Монети із Яромєрського скарбу 1990 р.

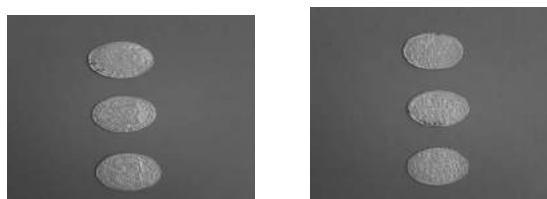
Голландська республіка, Кампен, флорин, поч. XVII ст.

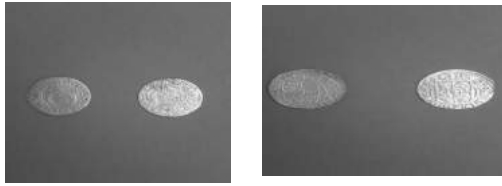
Священна Римська імперія, Ольденбург, Антон Гюнтер (1587-1599), флорин б.д.

Річ Посполита, Сигізмунд III (1587-1632) Ваза, шостак 1626 р.

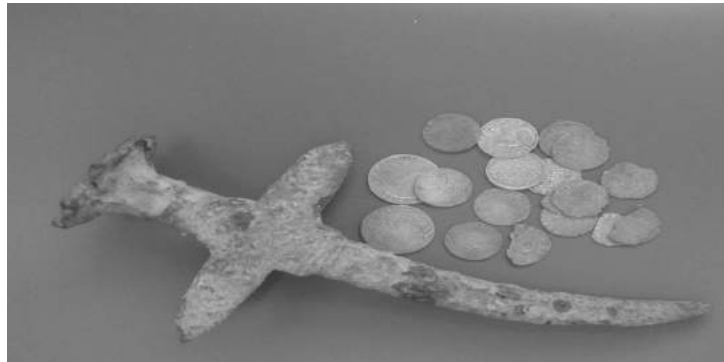

Річ Посполита, Сигізмунд III (1587-1632) Ваза, трояк 1622 р.

Прибалтійські володіння Швеції, Густав Адольф (1619-1632), драйпелькер 1622 р.

Додаток Б. Монети та бойовий келеп із Яромерського скарбу 2014 р.

Юрій Ляшко

завідуючий історичним музеєм Кам'янського державного історико-культурного заповідника, старший науковий співробітник Черкаської обласної археологічної інспекції м. Кам'янка

Жіноча прикраса доби козаччини

У статті розповідається про жіночі прикраси доби козаччини.

Ключові слова: прикраси, жінка, козаки, козаччина.

Навесні 1998 року на території с. Жаботин Кам'янського району Черкаської області (колишнє сотенне містечко Чигиринського полку, перша письмо згадка 1643 рік), на присадибній ділянці, в господарстві жителя села Я.І. Бердника було знайдено унікальну жіночу прикрасу, яку можна віднести до доби козаччини. Зараз вона експонується у відділі «Наш край доби козаччини» історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника Черкаської області [1, с. 53].

Ця прикраса представляє собою зв'язаний ланцюжок загальною довжиною 1320 мм, який складається із 722 кілець діаметром 10-12 мм спаяних між собою методом кольчужної зв'язки в три кільця і замкнених у коло діаметром 400 мм. Виготовлена прикраса із білого металу – найвірогідніше срібло, загальна вага 113 г. На цей ланцюжок методом кільця, через отвір прикріплені (збереглися) три срібні монети. Проте по місцю залишків дротяних кілець видно, що монет було більше, принаймі не менше шести (фото 1).

Монети, що збереглися представлені грошовими одиницями українського грошового ринку XVI-XVII ст. і належать до розмінних монет Речі Посполитої. Зокрема це коронний грош карбування Сигізмунда I Старого (1506-1548) з датою 1539 року, із знаком Спитка Тарновського підскарб'я коронного (1532-1549). Трояк (3 гроші) Сигізмунда III Вази (1587-1632) карбований у 1623 році із знаком Миколи Данилевича підскарб'я коронного (1616-1624) і трояк (3 гроші) цього ж короля карбований у м. Рига в

1619 році [4, с. 209-253].

Всі згадані монети досить доброго стану збереження, хоча і мають сліди незначної потертості. Це підтверджує той факт, що прикраса виготовлена не в пізніший час, ніж карбовані монети. По датуванню наймолодшої монети можна зробити припущення, що знайдена прикраса виготовлена десь на початку XVII ст., хоча це умовно, бо частина монет відсутня.

Загальний вид прикраси говорить про те, що окремі кільця ланцюжка деформовані, вірогідніше від пошкоджень сільськогосподарськими знаряддями. Сама ж прикраса є чудовим витвором майстра-ювеліра і представляє собою жіноче намисто, прикрашене срібними монетами, яке двічі обкручувалося навколо шиї. Можна припустити, що належало воно якійсь заможній козацькій пізньосередньовічного Жаботина, а потім було заховане як скарб.

У фондах Київського національного музею історії України зберігається скарб, який у 1915 р. подарував музею відомий меценат, археолог і любитель української старовини Бобринський О. О. У 1900 році в його маєтку біля села Старосілля під час оранки був знайдений скарб, який містив 140 срібних предметів і скляне намисто. Серед яких було аналогічне намисто знайдене в Жаботині тільки без монет [3, с. 6]. Ще одна цікава подробиця щодо цих скарбів полягає в тому, що речі з Старосільського скарбу (намисто, перстень-печатка з монограмою, сережки) аналогічні тим, які були свого часу знайдені на території старої осади середньовічного Жаботина [2, с. 330-332]. Можна припустити, що виготовлені ці речі місцевими майстрами (майстром) на теренах тодішньої Чигиринщини і побутовали в сер. – II пол. XVII ст. Проте обмеженість інформації у вивченні типології і хронології середньовічних українських ювелірних виробів та їх конкретне хронологічне датування залишається відкритим питанням щодо часу виготовлення таких прикрас. Однак це не зменшує наукової цінності даної знахідки для вивчення середньовічної історії України.

Список використаних джерел та літератури

1. Книга основних фондів Кам'янського державного історико-культурного заповідника. Інв.№5340.
2. Ляшко Ю. Ю. Козацькі зимівники в околицях Жаботина / Ю. Ю. Ляшко // «Заповідна Хортиця»: матер. 4 міжнар. наук.-практ. конф. «Історія Запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2010.
3. Попельницька О. Скарб, що знайдений двічі / О. Попельницька // Український музей. – 2004. – №2.
4. Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты? / В. Н. Рябцевич. – Минск, 1969.

Фото 1

Наукове видання

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**V Всеукраїнська науково-практична конференція
приурочена
125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника**

Підписано до друку 01.10.2015. Формат 60x84/8
Гарнітура Times. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 37,67
Наклад 100 прим. Зам. № 542

Віддруковано з готових діапозитивів
в друкарні ТОВ "Друкарня "Рута"
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net